

દીપોત્સવી વિશેષાંક ૨૦૨૭: લોકસાહિત્યમાં નારી

୦,୦,୦,୦' ୦୦୦୦ ୦୦୦୦୦୦ ଜୟ ଅଗ୍ନି

નૂતન વર્ષાભિનંદન

પ્રગતિનો એક દશકો

એટલે

ઉત્તમ ગુણવત્તા-વ્યાજબી લાવ-ઝડપી સેવા
ડીઝલ મરીન, ટ્રેકટર, ઓટોમોબાઇલનાં

લાઇનર - પીસ્ટન - રીંગ

વાલ્વ તથા વાલ્વ ગાઇડના

: ઉત્પાદકો :

હિન્દ એન્જીનીયરીંગ વર્ક્સ

હિન્દ પીસ્ટન રીંગ્સ

હિન્દ કાસ્ટીંગ્સ

ઓફિસ :

ખાલાશ્રમ બિલ્ડીંગ

ટેમ્પરલાઇ રોડ,

જાકોટ

ફોન : ૨૬૦૦૬

ફેક્ટરી

મવડી ઘોટ

રાજકોટ

ફોન : ૨૬૦૬૫

શ્રાવ : PROGRESS

WITH BEST COMPLIMENTS

શ્રી. બાબુલાલ મેઘજીભાઈ શાહ

મેઘજી ખીમજીની કું.

૧૫૦ મોદી સ્ટ્રીટ : ફોર્ટ : મુંબઈ ૧.

નૂતન વર્ષાભિનંદન

શ્રી શામસ્મૃતિ કે. એ. હાઉસીંગ
સોસાયટી લી. (સુચિત)—રાજકોટ

૦૦ આ સોસાયટી કાલાવડ રોડ ઉપર સેન્ટમેરી સ્કૂલ સામે નાના
મવા સર્વે નં. ૩૫ માં કરવામાં આવેલ છે. આ સોસાયટીમાં
થોડાક પ્લોટ બાકી છે. તો વહેલી તકે પ્લોટ પસંદ કરી પહેલો
હપ્તો રૂ. ૭૨૬ નો ભરો.

૦૦ સાઠ ટકા લોનની સગવડતા છે.

૦૦ આ સોસાયટીની બાજુમાં જ ગુલાબવિહાર સોસાયટી, બંગલા
બનાવવાવાળી, તથા શ્રી અનંત સોસાયટી આવેલી છે.

લખો અથવા મળો :-

(૧) ગુલાબચંદ છગનલાલ શાહ રજની, ભુપેન્દ્ર રોડ....રાજકોટ.

(૨) વાંકાનેર ઓટોમોબાઇલ્સ, રાજકોટ ફોન નં. ૨૬૨૫૮

With Best Compliments

શ્રી. કાનજી ત્રીકમજી માણેક

મેવાવાલા નિવાસ : શ્યામ વિહાર

મહાત્મા ગાંધી રોડ : ખીજે માળે : બ્લોક નં. ૫

મુદ્રણ : મુંબઈ ૮૦

With Best Compliments

SAURASHTRA INDUSTRIES

MANUFACTURER OF

Cotton Canvas & Dablin khadi

BAGASRA (Gujrat)

Dis. Amreli.

With Best Compliments

મે. અનીલ એન્જિનિયરીંગ વર્ક્સ

ગંગાનાકા અંબાર (૬૨૭)

જામ ડીઝાઇન સેન્ટર

શ્રીડિયાં મોતીની બેનમૂન કલાકૃતિઓ
વિદેશોમાં ચાલતી અપરૂપ આઇટેમો જેવી કે વેલ્ડબેલ્ટ,
હેરબેલ્ટ, ડીનરમેટ, ગ્લાસ કવર, ગ્લાસમેટ વગેરે વગેરે
અને

ભારતમાં લગ્ન પ્રસંગને શોભાવતા શણુગાર મોતીની
ચોરી, બાળોડ, તોરણ, ટેડલિયા તેમજ ચોર્ડર મુજબ
મોતીભરતના કામની કલાકૃતિઓ બનાવવાનું ગુજરાત
રાજ્યનું અજોડ સ્થળ

જામ ડીઝાઇન સેન્ટર

અગનલાલ મોતીવાળા

બગસરા (ગુજરાત)
(જિ. અલરેલી)

With Best Compliments

NAV RATNA TEXTILE PRINTERY

PRINTED SAREES MANUFACTURER & DEALERS

Near Jagawala Chora Mukati Street

JETPUR (Gujarat)

નવરત્ન ટેક્સટાઇલ પ્રિન્ટરી

પ્રિન્ટેડ સાડીના વેપારી

જગાવાલા ચોરા પાસે : મુકાતી શેરી

જેતપુર (ગુજરાત)

ધી રાજકોટ ડિસ્ટ્રીક્ટ કો-ઓપરેટીવ બેન્ક લી.

મુખ્ય કચેરી, સહકાર ભવન, ઢંબરભાઈ રોડ, રાજકોટ.

આપના નાણાની સો ટકા સલામતી માટે :

આપની બચત રાજકોટ જિલ્લા સહકારી

બેન્કમાં જ રાખવાનો આગ્રહ રાખો-

૧... કારણ કે-આપના નાણાંનું તે પૂરું જતન કરે છે.

૨... કારણ કે-બેન્કીંગને લગતી હરકોઈ પ્રકારની સેવાઓ આપવા તે હંમેશા તત્પર છે.

૩... કારણ કે-આપણના વ્યાજના દરો આકર્ષક છે અને વધુ ઉદાર સવલતો તે આપે છે.

૪... કારણ કે-આપના હરકોઈ પ્રકારના નાણાંકીય રાંકાણાનો ઉપયોગ રાષ્ટ્રના અન્ન ઉત્પાદનના કાર્યમાં દરે છે.

વિશેષ માહિતી માટે આ બેન્કની નજીકની

અમારી શાખાનો સંપર્ક સાધવા વિનંતી છે.

(૧) રાજકોટ (૨) ગોંડલ (૩) કોટડાસાંગાણી (૪) જેતપુર (૫) ધોરાજી (૬) જામકંડોરણા
(૭) ઉલોટા (૮) ભાયાવદર (૯) પડધરી (૧૦) ટંકારા (૧૧) વાંકાનેર (૧૨) મોરબી
(૧૩) માગીયા : મિંચાણા; (૧૪) જસદણ (૧૫) ત્રિધીયા (૧૬) દેરડી : કુંભાજી : (૧૭) મોવિયા
(૧૮) મોડીમારડ (૧૯) સુપેડી (૨૦) રાજકોટ-બેડીપરા (૨૧) સરધાર (૨૨) લોધીકા
(૨૩) સુવ્રતાનપુર (૨૪) ગોમટા (૨૫) સાતુડ (૨૬) જેતપુર : મોરબી (૨૭) પાટણવાવ
(૨૮) દહવા : મોટા; (૨૯) વાસાવડ.

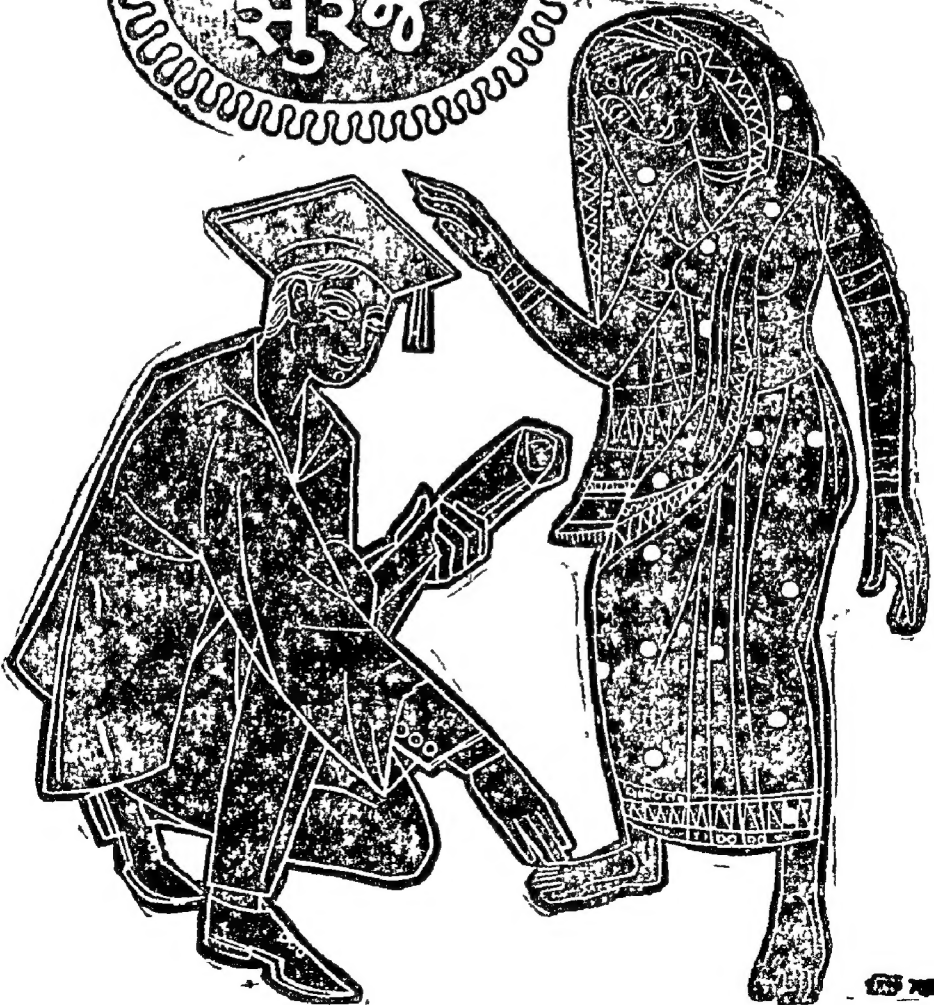
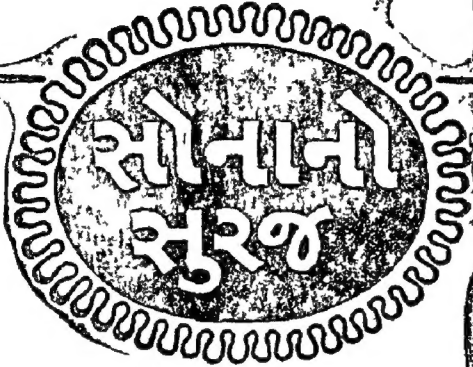
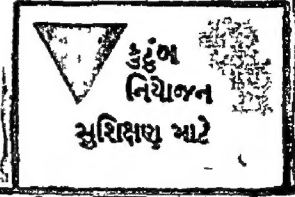
માર્કેન્ડરાય ન. ત્રિવેદી
મેનેજર

વસંતભાઈ વ. દવે
મેનેજિંગ-ડિરેક્ટર

વલ્લભભાઈ પો. પટેલ
ચેરમેન.

... પદવિદ્યાન કષ્ટરસા દિવસ, સન્મા
 ધાટે વ્યાજનો દિવસ હરખનો છે કારણકે
 કૃષિ કાંત આને સ્નાતકની પદવી મેળવવાનો છે.
 જેમતા સંતાનો બહીગણી માનમેળો મેળવે એવું બધી
 માતાઓ ઇચ્છતી હોય છે.
 જાંતાનોની સંખ્યા ઓછી હોય તો બધા માતા-પિતા તેમના
 સંતાનોને જીવનમાં આ તક આપી શકતા નથી.
 જ્યારે કુટુંબમાં બેકે નવું બાળકે જ હશે તો તમે તેમને
 સારી રીતે બણાવી શકશો.

કુટુંબ નિયંત્રણ કાર્યકરોને સેવકો
 તમારો નિયંત્રણ કાર્યકરો કુટુંબ કલ્યાણ નિયંત્રણ
 કેન્દ્રમાં આવવામાં આવે છે.

WITH THE COMPLIMENTS
OF
CENTRAL AFRICAN HARDWARE STORES LTD.
DIRECTOR C. S. PATEL

The individuality Consists of the Thinker himself, the immortal tree that puts out all these personalities as leaves to last through the spring, summer, and autumn of human life. All that the leaves take in and assimilate enriches the sap that courses through their veins, and in the autumn this is withdrawn into the parent trunk, and the dry leaf falls and perishes. The Thinker alone lives for ever.

— The Ancient Wisdom, ANNIE BESANT.

STOKISTS OF BUILDING MATERIAS, TOOLS,
REFRIGERATORS, MOTOR, BIKES AND ENGINEERING
APPLIANCES

Cable : Shiram
Telegram : Chinship

Telephone
Office : 2407
Resi : 2358

P. O. Box 913
KABWE
(ZAMBIA)

With The Compliment

PATEL & SONS

Wholesale Merchants & Clothings Manufacturers

Post Box 83

KABWE

Telephone : 2305
[Ext to Residence]
ZAMBIA

With The Compliments

MIDLAND GROCERS

Telephone : 73212

Bankers :

The standard Bank Ltd.

Lusaka

Specialist in :

INDIAN GROCERY.
CONDIMENT, SAREES
AND JEWELLERY

P. O. BOX 1427.

Chiparamba Road

LUSAKA

ZAMBIA

ENSING GROCERS LTD.

Telephone : 73212

Bankers :

The Standard Bank Ltd.

Lusaka

Specialist in :

GROCERY, LIQUOR,
HARDWARE AND
GENERAL MERCHANDISE

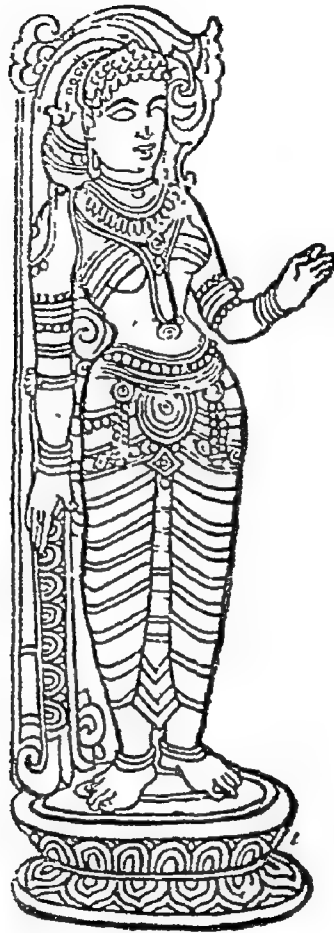
P. O. BOX 1427

Selous Street

LUSAKA

ZAMBIA.

With The Compliment

A.B C Bargain Centre

DIRECT IMPORTERS : WHOLESALE & RETAIL MERCHANTS

PROPRITORS : L. P. PATEL. V. K. PATEL. C. N. PATEL

Telephone : 2346
Telegrams : ABICI

P. O. Box 75
KABWE (Broken Hill)
(ZAMBIA)

BRANCH :
LUSAKA BARGAIN CENTRE
LUSAKA
(ZAMBIA)

WITH THE COMPLIMENT
OF

B. P. Premji Zambia Ltd.

Post Box 115

LUSAKA
(ZAMBIA)

BRANCHES

229, MARKET ST. : 216 SIND ST.

232, MARKET ST. : 5A CHOMA

હા, દાદાજીની વાત સાચી છે. તેમને વાંચવું છે... પણ રેડિયો ચાલુ હોય. અને પોતાનું કામ પણ થતું રહે એ રીતે કામ કરવા જિજ્ઞાસા ટેવાયેલા નથી... (તેમની જુવાનીમાં રેડિયોનું નામ પણ કેણે સાંભળ્યું હતું?)... અને તેથી જ, સાઇકલ પર લટાર માળવા તીકેળેલા અને રૂપકેણ દાંડીસ્ટરમાંથી સંભળાતાં પોતાનાં અનપસંદ ફિફમી ગીતોની મોજ માણતા કેઇ છેલબટાઉ જુવાનિયાનો આનંદ તેઓ કઈ રીતે માણી શકે?

આજે તો રેડિયો સર્વવ્યાપક બની ગયો છે—ધર હાં યા'દુકાન, ખેતર હોય કે ભારખટારા... રેડિયોએ સર્વત્ર પોતાનું સ્થાન જમાવી રીધું છે... રેડિયો ખોલો અને પેલા બહુઇ ચિરાગની જેમ આખી દુનિયા તમારી સેવામાં હાજર થશે. દર દેશાવરના સમાચાર ભેતભેતામાં ચારેકોર ફેલાઇ બંધ છે... વિચારો વાયુવેગે પ્રસરી બંધ છે... ફેશનો નિતનવાં રૂપ સજે છે... આજે સડકો, બસ અને ગાડીઓની સંખ્યા વધી છે અને એની સાથેસાથ સંદેશાવ્યવહાર પણ ઝડપથી વિકસ્યો છે... ટપાલ કચેરીઓ... બેન્કો... બધું ઘણું ઘણું થઈ ગયું છે, ખરું ને? ગામડું એકવું અટકું રહ્યું નથી... ખેતરોમાં પણ ન્યાં નજર કરો ત્યાં જીપ ગાડીઓ અને સ્કૂટરો ધૂરી રહ્યાં છે...

‘ઓહ! આ રેડિયાએ તો માથું પકડવી નાખ્યું!’

આજે આપણે સુખી છીએ #
ઝાઝી-મેહનત કરીશું તો ભવિષ્યમાં
આથી પણ વધુ લીલા લાઠેર કરીશું....!

• “આનંદ” લારત” પુલિત્ઝની નકલ મેળવવા માટે આજે જ લખો :
ડી.એ.વી.પી., પી.ટી.આઈ, બિરહીમ,
પાલમિટ રડ્ડી, નવી-દિલ્લી-૧

શ્રી અમરેલી સહકારી કૃષિ ખાંડ ઉદ્યોગ લીમીટેડ, અમરેલી.

રજી. નંબર સે-૨૨ : ૧૯૬૮ : ૩૫-૮-૬૮.

ફોન નંબર

કાર્યાલય-૫૩૯

ફેક્ટરી સાઈટ. ૨૦૮

કાર્યાલય :- અમરેલી જ્યુબીલી ધર્મશાળા બીલ્ડીંગઝ,

ફેક્ટરી સાઈટ :- ગાવડકા રેલ્વે સ્ટેશન સામે.

સભ્ય સંખ્યા.

૫૪૫૩

ભરપાઈ થયેલ શેર ભંડોળ.

૬૧,૧૨,૦૦૦

સરકારશ્રીના શેરફાળા સહ.

(ગોકળદાસ મોહનલાલ પટેલ.)

દ્વારકાદાસ મોહનલાલ પટેલ.

માનદ મેનેજીંગ ડીરેક્ટર,

ચેરમેન,

અમરેલી સહકારી કૃષિ ખાંડ ઉદ્યોગ
લી. અમરેલી

અમરેલી સહકારી કૃષિ ખાંડ ઉદ્યોગ
લી. અમરેલી.

ગ્રાહકોને નેધિ હેવા વિનંતી

૧- આ દીપોત્સવી વિશેષાંક ઓક્ટોબર-નવેમ્બરનો સંયુક્ત અંક છે. એટલે ત્યાર પછીનો અંક ડિસેમ્બરમાં પ્રગટ થશે.

૨- ૧૯૭૧ના ઓક્ટોબર કે નવેમ્બરમાં થયેલા ગ્રાહકોનું લવાજમ ઓક્ટોબર માસથી જ ગણાશે અને ૧૯૭૨ના સપ્ટેમ્બરના અંક સાથે પૂરું થશે.

૩- આ દીપોત્સવી અંક ૧૪ મી ઓક્ટોબરે પોસ્ટ થયેલ છે. પ્રત્યેક ગ્રાહકને પ્રત્યેક અંક ખાત્રી પૂર્વક પોસ્ટ કરવામાં છે. આ અંક તા. ૨૨મી સુધીમાં ન મળે તો તુરત પોસ્ટ ખાતામાં તપાસ કરીને કાર્યાલયને તા. ૩૦ સુધીમાં જણાવવું. એ ફરિયાદ ઉપર અમે પોસ્ટ ખાતામાં તપાસ કરાવશું, ત્યારબાદ અંક સીલીકમાં હશે તો જ બીજો અંક મોકલશું. ઓક્ટોબરની તા. ૩૦મી પછી કોઈ ફરિયાદ મળશે તો બીજો અંક મોકલવાની કોઈ જ સંભાવના નહિ રહે.

૪- 'લોકસાહિત્યમાં નારી' અંકની છૂટક કીમત પાંચ રૂપિયા છે. પાંચ રૂપિયાનું મનીઓર્ડર કરનારને તે મોકલશે. વી. પી. ખર્ચ દોઢ રૂપિયાથી વિશેષ આવશે.

—અવસ્થાપક

‘ઊર્મિનવરચના’

વાર્ષિક લવાજમ રૂપિયા દસ : પરદેશમાં ૨૧ શીક્ષીંગ : ઊર્મિનવરચના કાર્યાલય :

૧૩, જાગનાથ પ્લોટ રાજકોટ

સ્ટેટ બેન્ક ઓફ સોરાષ્ટ્ર

એટલે

સોરાષ્ટ્ર-ગુજરાતના લોકોની પોતાની બેન્ક

ડાહ્યા માણસો પોતાના ભવિષ્યનો હમ્મેશાં ખ્યાલ રાખે છે. દરરોજ એકસરખી કમાણી મેળવી શકાતી નથી, ખર્ચ પર આપણે નિયંત્રણ રાખી શકીએ છીએ. મુશ્કેલીના સમયે આપણે સાચો મિત્ર આપણી બચત છે, આજે બચાવેલ ધન આપણા પ્રસંગોએ કામ આવે છે. બાળકોને ઉચ્ચ ફેંટતણી અને તેમના લગ્નપ્રસંગે આજની બચત તેમને મદદમાં આવે છે.

એટલે

આપની થાપણ સ્ટેટ બેન્ક ઓફ સોરાષ્ટ્રમાં જમા કરાવવાની ટેવ રાખો.

સ્ટેટ બેન્ક ઓફ સોરાષ્ટ્ર આપની થાપણ પર આકર્ષક વ્યાજ આપે છે.

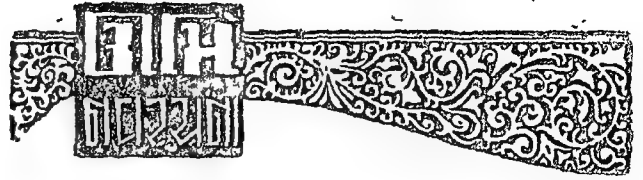
સારાગે સોરાષ્ટ્રમાં સ્ટેટ બેન્ક ઓફ સોરાષ્ટ્રની શાખાઓ ફેલાયેલી છે.

સેવા, સહૃદયતા અને સલામતી એટલે સ્ટેટ બેન્ક ઓફ સોરાષ્ટ્ર.

આપની થાપણ સ્ટેટ બેન્ક ઓફ સોરાષ્ટ્રમાં જ રાખવા આગ્રહ રાખો.

— હેડ ઓફીસ, દરબારગઢ, ભાવનગર

તત્રીઓ :
ધંધરલાલ મો. દવે
જયમદ્ધ પરમાર

ગર્ભિનવરચનાનાં સર્વ લખાણો
કોપીરાઈટથી રક્ષિત છે,

વર્ષ : ૪૨

ગ્રોહટોબર-નવેમ્બર ૧૯૭૧

અંક ૭-૮

સળંગ અંક ૪૯૯-૫૦૦

૧ મુખપૃષ્ઠ.....	(ત્રિરંગી ચિત્ર)	ખોડીદાસ પરમાર...	...
૨ ઝાઝેરા જુહાર.....	(અભિનંદન ને આભાર)	તંત્રીઓ.	૪૫૧
૩ નારીઅંકે નિરૂપણ.....	(હેતુ અને પરિચય)	જયમદ્ધ પરમાર	૪૫૨
૪ નારીઅંકના સર્જકો.....	(લેખક પરિચય)	સંપાદકો.	૪૫૬
૫ નારી નિરૂપણ.....	(દુહામાં)	પિંગળશીભાઈ ગઢવી	૪૫૬
૬ નારી લક્ષણ.....	(દુહામાં)	લક્ષ્મણ પિંગળશી ગઢવી	૪૬૦
૭ લોકકલામાં નારી.....	(ચિત્ર-લેખ)	દેવજીભાઈ વાગ	૪૬૩
૮ પરદેશી પીંગલે રે ધમ ધૂધરિયાં...	(જીવન ઘટના)	ડૉ. હરિલાલ ગૌદાની	૪૬૫
૯ પક્ષા.....	(વિવેચના)	બાણુભાઈ પ્રા. વૈદ્ય	૪૬૮
૧૦ મા.....	(લેખ)	પિંગળશીભાઈ ગઢવી	૪૭૧
૧૧ અંકે દારકા.....	(જીવન ઘટના)	રતુભાઈ રોહડિયા	૪૭૬
૧૨ રમ્ય સૌરાષ્ટ્રનું રૂપ રમણી.....	(કવિતા)	બળદેવભાઈ નરેલા	૪૮૦
૧૩ લોકસાહિત્યમાં ચારણ સ્ત્રી.....	(લેખ)	દાદુભાઈ પ્ર. ગઢવી	૪૮૧
૧૪ તું કંઈ બાઈ અણોસરી.....	(લોકગીત)	૪૮૧
૧૫ ગાંધારી ગોદાવરીબાઈ.....	(જીવન ઘટના)	કાનજીભાઈ બારોટ	૪૮૨
૧૬ વનમાં ચાલ્યાં સીતા બાણુડે વેશ.....	(લોકગીત)	૪૮૭
૧૭ ચારણી સાહિત્યમાં નારી.....	(લેખ)	રતુભાઈ રોહડિયા	૪૮૮
૧૮ અનુપમ અંબીકા.....	(કવિતા)	બળદેવભાઈ નરેલા	૫૦૪
૧૯ અક્ષી ઝાઝવાનાં ફળ.....	(જીવન ઘટના)	બળદેવભાઈ નરેલા	૫૦૫
૨૦ સાંભળી આજ મને સોરઠિયાણી.....	(કવિતા)	બળદેવભાઈ નરેલા	૫૦૭
૨૧ લગ્નગીતો અને અન્ય લોકગીતોમાં નારી...	(લેખ)	આચાર્ય જયંતભાઈ	૫૦૮
૨૨ આઈ મોંઘીબાઈ.....	(જીવન ઘટના)	કાનજીભાઈ બારોટ	૫૧૭
૨૩ દાંપત્યમાં કાર્ણવ.....	(લેખ)	સં. રાજુ દવે....	૫૧૯
૨૪ સીમરોલીની સતી બાઈ.....	(જીવન ઘટના)	મ. શ્રી. હરિકૃષ્ણાચાર્ય.	૫૨૪
૨૫ માતાજીની આરણ્યું ને ઝીઝણિયા.....	(લોકગીત પરિચય)	કરસન પઢિયાર.	૫૨૭
૨૬ અણુનમ કૌમારવ્રત.....	(જીવન ઘટના)	બાપલભાઈ ગઢવી...	૫૩૧
૨૭ નાવલિયો ગમાર.....	(દુહા-પ્રશ્નોત્તર)	...અ.	૫૩૨
૨૮ મીઠડિયાના મોઢે.....	(લજન)	સરોદ... વ	૫૩૨
૨૯ લોકજીવનમાં નારીનું સૌંદર્ય ને પ્રતિભા...	(લેખ)	ડૉ. મગનલાલ ગોંડલિયા..	૫૩૩

૩૦	બોખીરાની નીરલખાઈ.....	(જીવન ઘટના)	ગો. મોહનપુરી...	૫૩૭
૩૧	મારી ભોળીડી મા.....	(કવિતા)	દાદુભાઈ પ્ર. ગઢવી...	૫૩૯
૩૨	નારીપૂજા.....	(લેખ)	મણિભાઈ વોરા...	૫૪૦
૩૩	મહા બાટકી બહારવટિયણ મલી....	(જીવન ઘટના)	બચુભાઈ ગઢવી અને કરશન મલિયાર.	૫૪૫
૩૪	શુજરાતની ચારણ કવયિત્રીઓ...	(લેખ)	રતુભાઈ રોહડિયા	૫૫૦
૩૫	મંગલમૂર્તિ માત.....	(દુહા-છાંપય)	હીંગાળદાન નરેલા	૫૫૩
૩૬	ભાઈ બહેનના રતેહ-મિનાર.....	(જીવન ઘટના)	બાપલભાઈ ગઢવી.	૫૫૪
૩૭	ભાઈ વિહોઈ બહેનના ભાવ.....	(લોકગીત)	૫૫૬
૩૮	લોકસાહિત્યમાં બ્રાતૃત્વ ને ભગિનીત્વ.....	(લેખ)	જયમલ્લ પરમાર.	૫૫૭
૩૯	મા.....	(પ્રસંગ કથા)	દ. શ્રી પુન્યાળા.	૫૬૩
૪૦	દ્રૌપદીનો આત્મનાદ.....	(દુહામાં)	રામનાથજી કવિયા	૫૬૬
૪૧	હિંદી આદિકાલીન વીર કાવ્યમાં નારી.....	(લેખ)	શ્રીમતી જ્યોતિ ગાંધી.	૫૬૭
૪૨	મૂળીઆઈ.....	(જીવન ઘટના)	કાનજીભાઈ બારોટ.	૫૭૧
૪૩	નારીજીવનનો આદર્શ ગોપીઆવ.....	(લેખ)	પ્રા. જનાર્દન દવે	૫૭૫.
૪૪	સોન હામણ ..	(ગીત કથા)	મણિભાઈ વોરા.	૫૭૭
૪૫	માડી તારા અનહદ છે ઉપકાર.....	(કવિતા)	પિંગળશીભાઈ ગઢવી	૫૭૯
૪૬	લોકગીતોમાં નારીનું ગૃહજીવન.....	(લેખ)	ડો. નાગજી કે. ભટી.	૫૮૦
૪૭	મેહ અને બિજળી.....	(ગીત કથા)	મણિભાઈ વોરા	૫૮૬
૪૮	મા-છોડનો ભાવ.....	(દુહા)	પિંગળશીભાઈ ગઢવી	૫૮૮
૪૯	લોકસાહિત્યમાં નારી ને ભક્તિ...	(લેખ)	જયમલ્લ પરમાર.	૫૮૯
૫૦	વીરાંગના વાનીઆઈ.....	(જીવન ઘટના)	બાપલભાઈ ગઢવી	૫૯૪
૫૧	સોનલ આયરાણી...	(જીવન ઘટના)	બા. દેવીદાન નારાયણ	૫૯૫
૫૨	કુંવારા કરબળા ધણી.....	(પ્રસંગ કથા)	સુરગભાઈ વર.	૫૯૭
૫૩	તળ કથાઓ ધરતી તણી.....	(કવિતા)	દાદુભાઈ પ્ર. ગઢવી	૬૦૦

શૌર્યવતી

વેધક મુખ વાણી, ના અકળાણી, રીત પુરાણી તેં જાણી; દુર્મતિ પતિ ભાણી, થઈ વીકરાણી, કોપ કર્યો તેં મહાકાણી;
સદગુણની ખાણી, લાભ કે હાણી, રંગ જ એકે રંગાણી. એકલપણ ગાણી, શિયળ સંભાળી, ઢળી ન ફરીએ તે ઢાળી.
તરવાર તાણી, જંગ ગુલાણી, અતિથા દળ નવ અચકાણી; તૃષ્ણાવૃત્તિ ટાળી, અડં બોગાળી, પરમ પ્રતાપી પરખાણી;
સોરાષ્ટ્રે શાણી, રાખ્યું પાણી, વીરાંગના તું વરતાણી. સોરાષ્ટ્રે શાણી, રાખ્યું પાણી, વીરાંગના તું વરતાણી.
ધધકે પઠનાળાં, ઝાખર જાળાં, કૂતકારાં દષ્ટ શેષ ફરે; વિધવાપણ વેશે, દીપી દેશે, લોભ ન જીવન લવ લેશે;
કેસર વીકરાળા, થઈ ક્રોધાળા, ડાઢાળાથી સર્વ ડરે. મન મગન મહેશે, કાળે કેશે, અડગ સત્ત્વના ઉપદેશે.
એવી ભૂમિ આવી, વાસ વસાવી, જય ન રૂદિયે ઝઝકાણી; 'બળદેવ' સ્વદેશે, કવિરંગ દેશે, કીર્તિ વેલ્ય ન કરમાણી;
સોરાષ્ટ્રે શાણી, રાખ્યું પાણી, વીરાંગના તું વરતાણી. સોરાષ્ટ્રે શાણી, રાખ્યું પાણી, વીરાંગના તું વરતાણી.

—બળદેવભાઈ નરેલા

ઇશ્વરભાઈ દવે : જયમઝલ પરમાર

નારીઅંકના સર્જકોને, ગ્રાહકોને, વાચકોને, વિજ્ઞાપકોને, ગ્રાહકો બનાવવામાં સકાયક થતા મિત્રો, મુરખીઓ, સ્વખર્ચો અને રનેડીજનોને નવા વર્ષના ઝાઝેરા જુહાર.

માનવ નિમ્નો પ્રત્યેક સંવત્સરે જીવન નવા ઉમંગો ને નવા અભિધાન સાથે આગળ વધે છે. 'ઊર્મિનવરચના' પણ પ્રત્યેક સંવત્સરે પોતાના દીપોત્સવી અંકો સાથે લોકસાહિત્યના ક્ષેત્રે એના સર્જકો અને સહાયકો દ્વારા નવા માર્ગદર્શક-સીમાસ્થંભો રોપતું આગળ વધે છે.

'ઊર્મિનવરચના'ના આ સીમાસ્થંભો લોકસાહિત્યના ખેડાણમાં એના વિષયોના વૈશિષ્ટ્ય અને એની વિપુલ સમૃદ્ધિમાં રહેલ છે. ત્રણ વર્ષ પહેલાં લોકસાહિત્યની વ્યાખ્યા અને એની વ્યાપકતાનો વિશદ ખ્યાલ આપતો 'લોકસાહિત્ય અંક' આપ્યો. બીજે વરસે અન્નેડ એવો 'સિંહક' આપ્યો. ત્રીજે વરસે અદ્વિતીય એવો 'અશ્વાંક' આપ્યો, તો ચાલુ વરસે અનંતરૂપિણી નારીશક્તિનું નિરૂપણ કરતો સંસ્કાર-સમૃદ્ધ એવો નારીઅંક આપે છે.

આ નારીઅંકના ૩૦ જેટલા સર્જકોને એ માટે ઘણી ઘણી વિષમતામાં અમે મૂક્યા છે. પણ અમારા પ્રત્યેની હાગણીથી જ નહિ, ઊર્મિનવરચના' પ્રત્યેની આત્મીયતાથી એમણે અધાગ પરિશ્રમ ઉઠાવ્યો છે. પોતાના કાર્યવ્યસ્ત દિવસોમાંથી કૌંક દિવસોનો ભાગ આપ્યો છે અને હઠજાળધ સામગ્રી ખડકી દીધી છે. જેમાંની બધીનો ઉપયોગ થઈ શક્યો નથી. પોણાબસો પાનાંની મર્યાદામાં એનો સમાવેશ શક્ય નથી બન્યો. આ 'ઊર્મિનવરચના' એક પારિવારિક સર્જન જ છે. એમાંથી કેનો આભાર માનવો ને દાનો ન માનવો? સમગ્ર સર્જન જ એમનું છે. અમે તો માત્ર એના સંયોજકો છીએ.

સાચું પૂછો તો સર્જન જ નહિ પણ સંચા-

લન પણ એ બધા મિત્રોના સહયોગથી જ થાય છે. એ જ સર્જકો છે ને એ જ સહાયકો છે. એમના સહયોગ સિવાય ઊર્મિનું સંચાલન અશક્ય છે. સર્જકોમાંથી કેટલાકનો નિર્દેશ તો આ પછીનાં પાનાંઓમાં કર્યો છે. પણ એમાં કેટલાકની કૃતિઓ વહેલી મોડી થતાં નથી સમાવી શકાઈ. એવા શ્રી. અમરદાસજી ખારાવાળા, શ્રી. મનમુખભાઈ ભટ્ટ, શ્રી. નટુભાઈ જોશી, શ્રી. દુર્રાય કારણી, બગસરા દ. શ્રી. મેરામવાળા, બગસરાના રાજકવિ શ્રી. કેસરદાનજીનો અને શ્રી. નરોત્તમ પલાણુનો ઉલ્લેખ કરવો જ રહ્યો.

ઊર્મિનવરચનાના સંચાલન પાછળ લોકસાહિત્યના મીશનની લાવના છે. એથી એના સંચાલનની સરળતા પૂરતા જ આર્થિક પ્રયાસો થાય છે. એ વ્યવસાયી ઘોરણે ચાલતું નથી પણ મિત્રોની મહોબ્બતથી ચાલે છે. "ઊર્મિનવરચના"ના સહાય સમર્થકો એવા ચક્ષાળાના શ્રી નાથાભાઈ ચંદ્રારાણુ, બગસરાના ડૉ. શ્રી મનભાઈ ગોંડિયા, અંબરના શ્રી. વેલજીભાઈ ગઢગર, કચ્છ-વિથોળુના શ્રી. કરણીદાન ગો. ગઢવી અને લોકગાયક શ્રી. લાખાભાઈ ગઢવીનો નિર્દેશ કરવાનું તો કેમ જ ચૂકીએ !

એવી જ મહોબ્બતથી જે કાંઈ જડેરખખર મળે છે તે તમામમાં જે તે વ્યક્તિ અથવા જે તે વ્યાપાર ઉદ્યોગની સંસ્થાના નામ નિર્દેશ છે. એટલે અહીં એ સૌનો અંતરના ભાવથી આભાર માનીએ છીએ. અને જેનો નામ નિર્દેશ થવો રહી ગયો હોય તે સૌનો પણ.

વર્ષભરની ઊર્મિનવરચનાની સુંદર છપાઈ-છાપકામનું સમગ્ર સંયોજન અને પ્રતિભાસની નિયમિતતા સુરપ મુદ્રિકાના સંચાલકો તેમના કર્મચારી-ગણને આભારી છે. અમને સદાય નિશ્ચિંત રાખનાર એ સૌનો અંતરથી આભાર માની નવા વર્ષની સૌને શુભેચ્છા પાઠવીએ છીએ.

આમ તો આદમ અને ઇવના આ ધરતી પરના અસ્તિત્વ જેટલો જ આ નારીનો વિષય સૂઝન જૂનો અને પાર ન પામી શકાય તેટલો ગહન છે. એટલે જ તો એને 'લોકસાહિત્યમાં નારી' એવી મર્યાદા બાંધી.

આ લોકસાહિત્યની મર્યાદા બાંધીને એમાંથી નારીશક્તિને પામવાનો પ્રયાસ પણ અગાધતામાં ડૂબકી મારવા જેવો છે. સેંકડો વરસોથી આ ભૂમિ ઉપર અનેકવિધ યતિઓ પોતાની વિશિષ્ટ જીવન પદ્ધતિઓ અને સંસ્કાર ખાસિયતો સાથે ઊતરતી આવી, અને અગવ્ય સંઘર્ષો સાથે એકવિધરૂપે એમાંથી લોક-જીવનનું ધકનર થયું. સાહિત્યરૂપે કે અન્ય સાધનોરૂપે એનો કોઈ સળંગ ઇતિહાસ આપણી પાસે નથી.

ખડુરૂપમાંથી એકરૂપ

પણ અનેકવિધતામાંથી એકવિધરૂપે જે લોક-સંસ્કૃતિનું સર્જન થયું તે સંસ્કૃતિ એના વિઘ્નમાન લોકસાહિત્ય સાથે આપણી સમક્ષ છે. આ લોક-સંસ્કૃતિના પ્રતિનિધિ સ્વરૂપ નારીજીવનનું સૂરેખ અને સુવિદ્ય દર્શન આપવાનો ઉલ્લભ આદ્યો ત્યારે જ જયભલ આવ્યો કે આ કામ તો આજ પૂર્વેના વિશેષાકાના વિષયો કરતાં અનેકગણું કપરું છે. જેટલું પ્રગટ છે તેના કરતાં અપ્રગટ વિશેષ છે, અને નારીનો એક એક અંશ અનેક અંશે ભાગે છે ત્યાં એ અનંત અંશેને આવરીને એમાંથી એક રૂપ આપવું તે અતિ દુષ્કર છે.

લોકસાહિત્યની સંશુદ્ધિ

નારીનિરૂપણ માટે લોકસાહિત્યની મર્યાદા બાંધી ત્યારે લોકસાહિત્યમાં કૈંક સેળભેળ થઈ છે તે, જૂના ઉપર 'લોકસાહિત્ય' નામનું જે નવું આક્રમણ થઈ રહ્યું છે તે, અને લોકસાહિત્યને નામે જે ઈતર સાહિત્ય પીરસાઈ રહ્યું છે તેનો વિચાર કરવો જ

રહે. સેળભેળમાંથી લોકસંસ્કૃતિનો વિશુદ્ધ ચિતાર ન આપી શકાય.

ખાસ કરીને હિંદી આદિકાલીન અને હિંદી મધ્યકાલીન સાહિત્ય તથા રાજ્યાશ્રયે કે આજીવિકા અર્થે લખાયેલા સાહિત્યને જુદું તારવવું જ રહે. લોકો વચ્ચે રહીને જે ચારણોએ એ કાળે સાહિત્ય નીપજન્યું તે તો લોકસાહિત્યના પરમ ધન જેવું છે. વળી તાજાં વર્ષોમાં વ્યક્તિઓએ રચેલું સાહિત્ય તે ઘડીમાં લોકસાહિત્ય ન બની શકે.

નારીઅંકમાં 'ચારણીસાહિત્યમાં નારી' અને 'હિંદી આદિકાલીન વીરકાવ્યમાં નારી' એ બન્ને લેખો લોકસાહિત્યના અને ચારણીસાહિત્ય તથા હિંદી આદિકાલીન સાહિત્યના તુલનાત્મક અભ્યાસ માટે ઘણા ઉપયોગી બનશે અને લોકસાહિત્યની નારીની પ્રગટ બેદરેખા આંકી બતાવશે. 'ચારણી સાહિત્યમાં નારી' નો બીજો લેખ ડિસેમ્બર અંકમાં અપાશે.

લોકજીવનની પ્રતિનિધિ-નારી

આજકાલ ઐતિહાસિક કહેવાતી રજવાડી વાતો જે કોઈકરૂપે કોઈના કંઠે કે પ્રગટ અપ્રગટ અંશે સંઘરાણી હાંપ છે, તેને શાશુગારીને લોકસાહિત્યરૂપે જ રજૂ કરાઈ રહી છે. એ જ રીતે બળ કે જુદીની કુલ્લક વાતોને પણ લોકસાહિત્યરૂપે રજૂ કરાઈ રહી છે. આમ જેમાંથી લોકજીવન ઘડાયું નથી અને લોકસંસ્કારરૂપે જે નીપજન્યું નથી એવું ઘણું ઘણું લોકસાહિત્યમાં ધૂસી ગયું છે, તેને પણ લોક-સાહિત્યમાંથી ખંખેરી નાખીને જ નારીશક્તિને વિશુદ્ધરૂપે પામી શકાય.

આ ભૂમિ ઉપર જે લોકજીવન પાંગર્યું અને એમાંથી જે પ્રકારે સ્ત્રી જીવન ઘડાયું તેને સ્વ. મેઘાણી-ભાઈએ 'સોરઠિયાણી'નું રૂપ આપ્યું છે. આ સોરઠિયાણીને કોઈ ભત-પાંત નથી. જે સમગ્ર સૌરાષ્ટ્રના

લોકજીવનની પ્રતિનિધિ સ્વરૂપ હોય એને મેધાણી-ભાષાએ સોરઠિયાણી કહી છે. જે સપારણુ પણ હોઈ શકે અને હુવારણુ પણ હોઈ શકે. જે મેતગણી પણ હોઈ શકે અને નાગરાણી પણ હોઈ શકે, જે કાઠિયાણી પણ હોઈ શકે ને રજપુતાણી પણ હોઈ શકે. એ માટે આ અંકમાં આપેલ શ્રી. મણિલાલ વોરાનો ‘નારીપૂજા’ લેખ જોઈ જવા વિ. છે.

કલ્પિત કથા, ચમત્કારો ને નારી

ત્યારે આવી સ્ત્રીનું સ્વરૂપ કલ્પિત લોકકથા-માંથી ન બાંધી શકાય. કારણ કે એમાં અદ્ભુતરસના અનેક મનઘડત તુકકાઓ વિહરતા હોય છે. એટલે એવી લોકકથાઓ આ અંકમાંથી બાકાત રાખી છે. લોકસાહિત્યમાં એનું આગનું સ્થાન હોવા છતાં. નારી-જીવનનો પરિચય આપતા પ્રસંગો, ઘટનાઓ અને વાતોનો વિચાર કરવા લાગ્યા ત્યારે આ ભૂમિની પ્રખળ નારીશક્તિ ચમત્કારોના-પરચાના ગંજ નીચે દટાઈ ગયેલી જોઈ. એમાંથી નારીશક્તિનું દર્શન કઈ રીતે કરવું? મહત્તા માત્ર ચમત્કારોને આધારે જ એમાં મૂલવાતી જોઈ. એમાં ન તો કોઈ સુવર્ણ-કસોટીએ ચક્તા જીવનસંઘર્ષ જોયા, કે ન તો કોઈ સાધક આત્માની સાધનાનાં દર્શન થયાં. એથી કુડી-બંધ ચમત્કારીક વાતોને પડતી મેલવામાં આવી છે. સુવર્ણરજ તારવતાં એમાં ધૂળના રજકણો જેવા ચમત્કારો કોઈ કોઈ જીવન-થરથી જુદા નથી પાડી શકાયા તેટલાનો જ એમાં સમાવેશ કરવો પડ્યો છે. એટલા પૂરતા ચમત્કારોને ધૂળધોવાની અણુઆવડત માની ક્ષમ્ય કરવા વિ. છે. ‘ધર્મ’ અને નારી’ ‘લક્ષિત’ અને નારી’ની કેટલીક ચર્ચા માટે ‘લોકસાહિત્યમાં નારી અને લક્ષિત’ એ લેખ જોઈ જવા વિનંતી છે.

લોકસાહિત્યનું નારી-સર્જન

‘ચમત્કારોમાં નારી’થી વધુ ફૂટ પ્રશ્ન આવ્યો સંસ્કરણ પામેલી વાર્તાઓથી નારીનું નિરૂપણ કેમ કરવું તેનો. વિવિધરૂપે અલંકૃત કરેલી વાર્તાઓમાં ઘટનાનો પ્રવાહ પાંખો પણ હોય, અને વાર્તારસ લાવવા માટે એને સમવેલો પણ હોય. એથી જ્યાં અનેલા બનાવ ઉપર જ વાર્તારૂપ વિકસાવ્યું હોય એવા

જ એક પ્રશ્નગાલેખન લીધાં છે. એ સિવાયની તમામ જીવન-ઘટનાઓ જ લીધી છે, જેથી નારીજીવનનો પૂર્ણ ચિતાર પામી શકાય.

‘વાર્તા અને નારી’થી પણ વધુ ફૂટ પ્રશ્ન આવ્યો. તે એ કે જે કાંઈ લોકસાહિત્ય ઉપલબ્ધ છે તેમાં સ્ત્રીઓએ રચેલું કેટલું અને પુરૂષોએ રચેલું કેટલું? પુરૂષોએ જે સાહિત્ય રચ્યું એમાંથી નારી-જીવનને કેટલો ન્યાય મળ્યો હશે? પુરૂષ સ્ત્રીના હૃદયના ઊંડાણને માપી શકે ખરો? ત્યારે વ્રત-વરતુલાનું કથાસાહિત્ય અને લોકગીતો સિવાયનું સાહિત્ય તો બહુધા પુરૂષે જ રચેલું છે. લોકગીતોમાં પણ કેટલાંક લોકગીતો પુરૂષે રચ્યાનો સંભવ ખરો. આ પ્રશ્નની માર્નિક ચર્ચા ‘લગ્નગીતો અને અન્ય લોકગીતોમાં નારી’ એ લેખમાં આચાર્ય શ્રી. જયંતલાલએ કરી છે. વર્ષો પછી આપણને લોકગીતોનાં રહસ્યો સ્ફૂટ કરતો તુલનાત્મક લેખ મળે છે, તે જોઈ જવા વિનંતી છે.

સ્ત્રી અને પુરૂષના આલેખન-ભેદ

એમ તો ‘માના ભાવ’-‘માનું વાત્સલ્ય’ એ લેખ કોઈ માએ નહિ - કોઈ નારીએ નહિ પણ શ્રી. પિંગળશીલાલએ સુંદર રીતે આલેખ્યો છે. આ આખા ‘નારી અંક’માં માત્ર એક જ બહેનનો લેખ છે, તે શ્રી. જ્યોતિષબેન ગાંધીનો. એ સિવાયના તમામ લેખો - તમામ નિરૂપણ પુરૂષોએ જ કર્યું છે. અને જ્યાં સુધી નારી જગત લોકસાહિત્યના ક્ષેત્રે આગળ આવીને પોતાના અંતરની વાતો કહેતી ન થાય ત્યાં સુધી એનો ખીજો કોઈ ઇલાજ પણ શું? નારીજીવનના નિરૂપણ અંગે સ્ત્રીઓ અને પુરૂષોના આલેખનો વચ્ચેનો ભેદ પણ ત્યારે જ સમજાશે.

પાંડિત્યની દૃષ્ટિ લોકસાહિત્યને ન્યાય ન આપી શકે. શું પુરૂષ કે શું સ્ત્રી. જેના મનઃપ્રાણમાં લોકસાહિત્યનો રસ સીંચાઈ જઈને એના સારા ય સર્જનનું બળ બને તે જ લોકસાહિત્યને ન્યાય આપી શકે. દુઃખ એક જ વાતનું છે કે લોકસાહિત્યને ક્ષેત્રે સ્ત્રીઓનું અનુદાન બંધ થઈ ગયું છે. લોકગીતો જેવા અભિજાત સાહિત્યનું નિર્માણ સ્ત્રીઓએ કર્યું છે.

લોકગીતોમાં સ્ત્રીઓએ પોતાનો સંપૂર્ણ આત્મા કાલ્યો છે. આ સ્ત્રી-વાહન્યમાંથી માતૃજાતિની પ્રતિમા પ્રગટે છે.

નારીનું વાહન્ય

આ લોકગીતો તો પ્રકૃતિ-વિભાવ છે. કરુણામયતા વાટે એમણે જીવનને નિર્મલપણે વડવા દીધું છે, તે મનવજીવનનાં ગૂઢ રહસ્યો તરફ આપણને દોરી જાય છે.

દંપતી-જીવનમાં રહેલી પુરુષની રસમયતા ને ધનકંતા એમાં એક બાજુ રહેલી છે તો બીજી બાજુ નનીના નિરામય ભાવો ને અમોગ બહિષ્કારોને વ.ચા આપી છે. એમાં જેટલી નિષમતા દેશાસ છે એટલું જ ઉદ્વેગિત અંતરનો અવિભાવ કવચાય છે. એમાં નિરાશા છે, વેદના ને વ્યથા છે અને જીવનના ઉદાત્ત મનોભાવની એકામતા પણ છે. આ બધું આપણને જીવનની કંટોરતામાંથી નીપજતા આનંદ દ્વારા ચિંતનરૂપ બનાવી દે છે.

લોકહૃદયના હર્ષશોકના સૂર જેનો હૃદયવીણા ઉપર ઝીંકાય એમાંથી જ આ ગાન, આ સૂર, આ ભાવ બહી શકે. પ્રકૃતિમાંથી પેદા થયેલા અને પરિશ્રમપૂર્વક સર્જેલા કલાસર્જનો વચ્ચે આલ જમીનનું અંતર હોય છે.

ત્યારે આવા લોકગીતોને આધારે જ ‘દાંપત્ય-માં સંવેદન અને સૌંદર્ય’, ‘લોકજીવનમાં નારીનું સૌંદર્ય ને પ્રતિમા’, ‘લોકસાહિત્યમાં ભાનૃત્ય અને ભગિનીત્વ’, ‘લોકગીતોમાં નારીનું ગૃહજીવન’ વગેરે લેખો લખાયા છે. અને લોકસાહિત્ય તથા ચારણીસાહિત્યનો બધાં સુભગ સંગમ થાય છે એવી નિશ્ચ બનતી સંસ્કૃતિ-માંથી ‘લોકસાહિત્યમાં ચારણ નારી’ એ લેખ લખાયો છે. આ તમામ લેખોમાં નારીજીવનની પ્રતિભા પ્રગટાવતી અનેક ઘટનાઓને-પ્રસંગોને સાંકળી લેવામાં આવ્યા છે.

સામગ્રી અને સંમાર્જન

આ અંકમાં પ્રગટ થયેલ પ્રત્યેક જીવનઘટના

વીણી વીણીને લીધેલ છે. નારીજીવનના શક્ય તૈટલ પાસાંઓને પ્રસંગોરૂપે આગેબવાનો એ નમ્ર પ્રયાસ છે. એમાંથી એકાદ બે પ્રસંગોનો ક્યાંક ઉલ્લેખ થયો હશે. એ સિવાય તમામ ઘટનાઓ અપ્રગટ છે. અને એમાંની કેટલીક ઘટનાઓ તો એના આલેખકો ભંગ પ્રવાસો ખેડી ખેડીને જાતમાહિતીથી મેળવી આવ્યા છે. એ પ્રત્યેક પ્રસંગોમાં નારીશક્તિના સમંદરો છોજે છે. સ્ત્રીઓને ગમારમાં ગણી કાઢનારા નારીકૃષ્ણે જન્મેલાઓને આથી તે વિશેષ ખીજે કયો જવાબ હેઠ શકે ? નારી અંગેના લોકસાહિત્યના બધા જ અંશોને આવરવા અશક્ય હતું. તો પણ લોકજીવનમાં વણાઈ ગયેલી ‘સેન-હવામણુ’ અને ‘મેહ-ગ્રજળી’ એ બે સુપ્રસિદ્ધ ગીતકથાઓનો સમાવેશ થઈ શક્યો છે.

વાતસલ્યભાવ વિહોણું !

જેમ જેમ લોકસાહિત્યના ક્ષેત્રે ‘ભર્મિતન-ચરના’નું ખેડાણ થતું જાય છે તેમ તેમ તેની અપાર સમૃદ્ધિ અને અગોચર એવું ગોચર બનતું જાય છે, અને એ જ રીતે લોકસાહિત્યથી પણ અજવાળ્યા વગરના કૈંક ખૂણાઓ મળતા આવે છે. ભાઈ-બહેન અંગેનાં ગીતો તો મળી આવે છે પણ તે અલ્પ સંખ્યામાં છે. જ્યારે હાલસાંને ખાદ કરતાં માના વાતસલ્યભાવનું ગીત લાગ્યે જ મળે છે.

લોકગીતો પછી અને ચારણી સાહિત્યમાં એની શોધ ચલાવી કે એમાં ક્યાંય મા છુપાઈને તો નથી પડીને ! પણ એક પણ ગીત, એક પણ દુહો આજમુંથી મળી શક્યો નથી. એકમાત્ર ડાસાભાઈ ચારણના એક બે દુહા મળ્યા, પણ તે તો પોતાની પત્નીના મૃત્યુથી ઉપજેલી કંઠણાઈ ભરેલી સ્થિતિના નિદાપરૂપે છે. માતૃભાવ એમાં નથી. જો કવિ શ્રી દુવાભાઈ કાગે મા ઉર છ-માત દુહા ન લખ્યા હોત તો ચારણી સાહિત્ય માના વાતસલ્યભાવના દુહાઓથી વંચિત રહી જાત.

એ જ ચર્ચિત ચર્ચણ

એ જ રીતે ભાઈ-બહેનના પરિત્રાસનું એક પણ ગીત, એક પણ દુહો ચારણીસાહિત્યમાંથી આવ

[અનુ. ૫૪ ૪૫૮

ખોડીદાસ પરમાર

નારી-અંકના મુખપૃષ્ઠમાં જોમણે સમગ્રનારી અંકથી વિશેષ નારીનિરૂપણ ચિત્રાંકિત કર્યું છે તે શ્રી. ખોડીદાસ પરમારથી ‘ઊર્મિનવરચનાના વાચકો અજણ નથી, લોકસાહિત્યનું તુલનાત્મક ઊંડું અન્વેષણ, પ્રત્યેક વિષયના હાઈનેા હુખહુ ઉકાવ આપતી રસીચી કલમ અને લોકજીવનની સમગ્રકથા જોમની પીછીંએ સજીવ બની ઊઠે છે તે શ્રી. ખોડીદાસ પરમાર ભાવનગર સામળદાસ કોલેજના અધ્યાપક છે.

પિંગળશીભાઈ ગઢવી

પ્રતાપી વાર્તાકાર પિતા સ્વ. મેઘાણુંદ ગઢવીનો વારસો જોમણે ઉજમાળ્યો છે તે શ્રી. પિંગળશીભાઈને ચારણી પરંપરાના કવિ-ગાયક-લેખક અને વાર્તાકાર તરીકે ગુજરાત ખૂબ પિછાને છે. ભૂતપૂર્વ જૂનાગઢ લોકસાહિત્ય વિદ્યાલયના આચાર્ય દેવી એમણે અનેક નામખ્યાત ગુજરાત લોકગાયકો આખા કવિતા, વાર્તા-લેખન અને કહેણીમાં શ્રી. પિંગળશીભાઈ અગ્રપદે છે.

લક્ષ્મણ પિંગળશીભાઈ

મોરનું જ ઈંડું શ્રી. પિંગળશીભાઈનો યુવાવસ્થાને ઉંખરે પહોંચતો પુત્ર લક્ષ્મણ વરસો સુધી અમેલ રહ્યો છે. પણ બચપણથી જ લોકસાહિત્ય અને ચારણી-સાહિત્યના પારણે ઝૂંચ્યો છે. પેટી દર પેટીના સંસ્કારોથી સંસ્કારાયેલો આશારપદ ઉછરતો યુવાન છે.

ડો. હરીભાઈ ગૌદાની

લોકસાહિત્યના ક્ષેત્રે નવું નામ લાગથે, પણ લોકજીવનના જ ગળથૂથીના સંસ્કાર. ગોહિલવાડના સાગરકાંઠામાં અને વિશેષ સાગરજીવનમાં ઉછેર. ખારવા, ખરક, પંચોળી વગેરે જાતિઓના-લોકજીવનના અંધારા ખૂણા અશ્વયં પામીએ તેટલી હદે અજવાળી રહ્યા

છે. ગુજરાતના પુરાતત્ત્વના સુપ્રસિદ્ધ સંશોધક. અઠવા-હિયું વિત્યું નથી અને ડો. ગૌદાનીએ ગુજરાતને નવી શોધ આપી નથી એવું ભાગ્યે જ બને.

આળુભાઈ પ્રા. વૈદ્ય

રાજકારણના ક્ષેત્રે જ નહિ પણ એક તેજસ્વી સાહિત્યકાર, ઐઠ પત્રકાર, નાટ્યકાર અને બહુવિધ-શીતે વર્ષોથી પદદલિતોની સેવા કરનાર તરીકે શ્રી બાબુભાઈને ગુજરાત પિછાને છે. મેઘાણીભાઈના જૂના જોડીદાર અને લોકમાહિયના તેઓ જાંરા અન્વેષક છે. એમની નિરૂરતા વક્તૃત્વના તમામ ક્ષેત્રે એકસરખી પ્રકાશમાન છે.

રતુભાઈ રોહડિયા

ચારણી સાહિત્યના સંશોધન અને સંમાર્જનમાં આંગળીના વેઢે ગણાય એવા જુવાનોમાં તેઓ અગ્રીમ છે ‘ઊર્મિનવરચના’ના દર અંકે એમના સંશોધનનો ઊજળો લાભ મળે છે. લેખન અને વાર્તામાં પણ નવસંશોધિત વસ્તુઓ જ આપવાના આગ્રહી. આપબળે આગળ વધેલા શ્રી. રતુભાઈએ લોકવાર્તાની અજબ હથેટી ઢેળવી છે. આ ઉદ્યમી અને પુરપાર્યા જુવાન વ્યવસાયે ખેડુ છે, પણ પ્રાણ સાહિત્યનો છે.

બળદેવભાઈ નરેલા

સપ્ટેમ્બર અંકમાં જ એમના નરેલા કુળનો બહુવિધ પરિચય અપાયો છે. કરિતોમાં સરળતા અને સહજતા એમને વારસામાં જાતરી છે વાર્તાકથન પણ પરંપરામાં મળેલ છે અને વાર્તા લેખન નિર્જનો વિકસાવેલ કસબ છે. જે વર્ષ પહેલાં શ્રી બળદેવભાઈનો વિરતૃત પરિચય ઊર્મિનવરચનામાં અપાયો છે.

દાહુભાઈ પ્ર. ગઢવી

‘ઊર્મિનવરચના’ના દર અંકે એમની કવિતા અને વાર્તા દ્વારા પરિચય મળ્યા જ કરે છે. શ્રી.

સ્તુભાષ રોહડિયા અને શ્રી. દાદુભાઈએ સાથે મળીને સૌરાષ્ટ્ર યુનિ. ને ૯૦ જેટલી ચારણી સાહિત્યની હસ્તપ્રતો મેળવી આપેલ છે. સુચારુ, રમ્ય અને કુંવારી કલ્પના આ નવયુવાન કવિએ ઊર્મિ અને ભાવપ્રધાનતાથી ચારણી કવિતામાં નવી ભાત પાડી છે.

કાનજીભાઈ ખારોટ

દ્વારકાથી દિલ્હી સુધી હવે કાનજીભાઈની ઓળખાણ આપવાની હોય નહિ, એમણે વિવાદ જતી વાર્તાકથનકલાને નવાં જીવન આપ્યાં છે. લોકવાર્તાના લેખનક્ષેત્રે મેઘાણીભાઈ પછીની પેઢીમાં આગવી હરોળમાં પોતાનું સ્થાન મેળવ્યું છે. વાર્તા કે વાર્તાઓનાં પાસાં મેળવવા ભટકી રહીને ખૂબ મહેનત કરીને વસ્તુની ખરાઈ માટે પુરુષાર્થ ખેડનારા એ ચાર ઉદ્યમી લોકસાહિત્યકારોમાંના શ્રી કાનજીભાઈ એક છે.

આચાર્ય શ્રી. જયંતભાઈ

સુપ્રસિદ્ધ શિક્ષણવિદ, યુદ્ધ કવિ, કવિ, નાટ્યકાર, બહુશ્રુત વિદ્વાન એવા શ્રી. જયંતભાઈ આચાર્ય લોકસાહિત્યના તાર્કિક અભ્યાસી છે. બચપણથી જ લોકજીવનના સંસ્કાર વચ્ચે ઉછરેલા, એમના નિકટવર્તી વર્તુળો સિવાયનાને ભાગ્યે જ ખ્યાલ હશે કે તેઓ લોકસાહિત્યના ઊંડા અન્વેષક છે.

રાજુ દવે

‘ઊર્મિનવરચના’ના તંત્રી શ્રી. ઈશ્વરભાઈ દવેનો ચિ. રાજુ હળુ તો કિથોરાવસ્થામાં છે. વાચન વિશાળ પણ ત્રિચારની કોઈ પાકટતાઓની કોઈ કુમળી રેખામાં જ ન દેખાય. વાતચીતમાં જ ન વરતાવ કે લોકસાહિત્યના પહેલ એમાં આટલા ઊંડા પડ્યા હશે. પણ ઘેર ચાંચના ડાપરામાં અડોંગો લગાવીને અઝોલ બેઠા બેઠા એ લોકસાહિત્યના રંગો ઝીંટ્યા જ કરે છે.

મકંત શ્રી હરિકૃષ્ણાચાર્ય

નવાયુગના પણ ખરેખરા મહંત છે, માત્ર સીમરોલી ગામની એમની જગ્યાના જ નહિ. લોક-

જીવન એમને કોઈ સંઘરાઈને પડ્યું છે. વાતપ્રજ્ઞા ઘણા. થોડાં જાબી નવાબીનાં બીબાંની ભાત પણ એમાં પડી છે. લોકસાહિત્ય એમના સરળ હૈયે સરોવરની જેમ છલકે છે. પણ વર્ષો એક ઘટના મહાપ્રયત્ને એમની પાસેથી કઠાવાય છે. વિદ્યા કોઈ પડી મૂંઝાય છે.

કરસન પઠિયાર

‘ઊર્મિનવરચના’ના વાચકો શ્રી. કરસન પઠિયારને એક ઉમદા લોકગાયક તરીકે જ ઓળખે છે. એમની પીઞ્જ શક્તિનો ઉપયોગ આપવામાં અતિ સંકેતશીલ, અત્યંત શરમાળ. પણ અણીશુદ્ધ લોકસાહિત્યનું જ છોડ. બીજી કોષ ભાત ન મળે, લેખનને ક્ષેત્રે ઝળકે એવા છતાં હળુ હળુ હવે હાલત થયા છે.

આપલભાઈ ગઢવી

કવિ છે, છતાં કદી કવિતાનો ડોળ નહિ. વાર્તાકથનના નવોદિત કલાકાર છે, પણ કહેણી માથે મંડાય ત્યારે જ સંઘાડા ઉતાર હાલી આવતી વાર્તાથી મુગ્ધ થઈ જવાય. એ જ રીતે વાર્તાલેખનમાં સાહજિક એવો રૂપાળો ને લાઘવસર્થો વળોટ એમને વર્ષો છે. બની ગયેલા જીવનની ઘટનાઓ મેળવવા ગામે ગામે રઝળપાટ કરનારા એમના જવા ઉદ્યમી કોઈ કોઈ જ મળે છે.

ડો. મગનભાઈ ગોંડલિયા

આ તો સાવજને પીંજરે પૂર્યો છે. કોઈને વાત કરવાની વેળા ન રહેવા દે એટલા અસ્ખલિત ધારે લોકસાહિત્યની વાતો, વિગતો કે દુડા કવિત હિપર મંડાય. પણ એ વાક્યધારાને લેખનનના એ કિનારા વચ્ચે વહેવડાવતાં સાવજ પીંજરે પડ્યો. વેરણ છેરણ પહેલું તે લોકસાહિત્ય હિપકારક ધારાએ હવે લેખનરૂપે વસી રહ્યું છે. વાતોના શીળા વડલા જવા છે ડો. મગનભાઈ ગોંડલિયા.

ગોસ્વામી મોહનપુરી

આપમળે આગળ વધેલા યુવાન છે. જાતે સાધુ, અભ્યાસ નહિ જેવો, વ્યવસાયે મજૂરી કરનારા પણ

વિધાના મંત્રીશ્રી ઉપાસક. અને મણિભાઈ વોરા જેવા માર્ગદર્શક મળ્યા. પુરાતત્ત્વના કોયડા ઉઠેલવામાં આ મુવાનને અજ્ઞાન આનંદ આવે છે. સાધુતાના સંસ્કાર તો વારસામાં મળ્યા છે. સૌરાષ્ટ્રની આ સાધુતા એટલે લોકસંસ્કાર.

મણિભાઈ વોરા

સુરખીએને મૂલ્યવા એ દેહવાં કામ છે. શ્રી. મણિભાઈ જેવા સાધુચરિત તપસ્વીને કંઈ શ્રી મૂલ્યવા? સૌરાષ્ટ્રમાં ક્યાંય જો પુરાતત્ત્વ સંશોધનનું સજીવ કાર્ય ચાલતું હોય તો તે પોરબંદરમાં. એ મંડળના અધ્યક્ષ છતાં નિરાભીમાની સંસ્થાપક ને સદ્ગુરુ તે મણિભાઈ વોરા. પણ રૂંચે રૂંચે જીવન નિધાથી વ્યાપ્ત. એમનો એ જીવનસંસ્કાર ને સમદષ્ટિ 'નારીપૂજ'ના લેખમાં દેખાઈ.

ખચુભાઈ ગઢવી

અનેકવિધ સંસ્કારોની રૂપાળી ભાતના ચારણી સાહિત્યનું એ અણમોલ મોતી છે. આંખને આંજી નાખે એવું આજદાર. વાર્તાઘનની એમની પાસે સંસ્કારી અને સાહિત્યક એવી સફળ સૂઝ છે. પણ 'દેવો બ્રહ્માઈ કરો વાર્તા!' એમ એ મોતીનાં પાણી નથી પમાતાં. અનંત સંકેશથી. અડગક વાતો એમની પાસે પડી છે; પણ લખવાના થે અડગક આળસ.

હીંગોળદાન નરેલા

એકથી વધુવાર 'હિમિ'નવરચના'ના વારકોં એમનો પરિવ્રવ પાસ્યા છે. અને અવારનવાર આવતી એમની વાર્તાઓ ઉપરથી પણ. ચારણી સાહિત્યની, કહેણી અને કવિતાની ઉજ્જવળ પરંપરાના તેઓ વારસદાર છે.

દ. શ્રી. પુજાવાળા

જૂના અને નવા યુગના સંગમ રસળે વાર્તા-કલાની એમણે નવી ભાત ઉગારી છે. ખુમારી પરંપરાની પણ સાદ્યંત લોકસંસ્કારનો જ જીવ. હિંદી મધ્યકાલીન સાહિત્યના વીર અને શૃંગાર રસથી પ્વા-

વિત એવા ચારણીસાહિત્યનો તેમને વારસો મળ્યો છે. રામાયણના પરમ અભ્યાસી, ગૌરવભરી કાવકાઈ, સુજનતા ભરી ચતુરાઈ અને અજાતશત્રુના એમનાં પાત્રોને ય વડી છે.

શ્રીમતી જ્યોતિબહેન દી. ગાંધી

'હિંદી આદિકાલીન વીરકાવ્યમાં નારી' એવા આ અંકમાંના એક જ લેખથી એમની અભ્યાસનીવતા પૂરતો પરિવ્રવ આપી રહે છે કે એમની દષ્ટિ દેટલી પારગામી છે અને એમની સૂઝ દેટલી તત્ત્વાન્વેષી છે. શામળદાસ કોલેજમાં તેઓ હિંદીના અધ્યાપક છે.

પ્રા. જનાર્દન દવે

મધ્યયુગના ભક્તકવિઓનાં કાવ્યોમાં અને લોકગીતોમાં આપણે જો ગોપીભાવ જોઈએ છે તે ગોપીભાવનું હાર્દ પ્રા. શ્રી જનાર્દન દવે પાસેથી એમના વિદ્વદ્પૂર્ણ લેખ 'નારીજીવનનો આદર્શ-ગોપી-ભાવ'માં આપણને મળે છે. તેઓ શામળદાસ કોલેજમાં સંસ્કૃતના પ્રાધ્યાપક છે ને સ્વામવરતા હિંદી અભ્યાસી છે.

ડો. નાગજીભાઈ કે. ભટ્ટી

જામનગર અર્જુન કોલેજના પ્રા. શ્રી નાગજીભાઈ લોકજીવનમાંથી જ ઉછરી આગેવીને મહેનત મન્યૂરીના શ્રમજીવનમાંથી સ્વપુરુષાર્થે આગળ વધી આજે પી. એચ. ડી. સુધી પહોંચ્યા છે. પુરાતત્ત્વ અને ઐતિહાસિક સંશોધન એમના રસના રિપવ છે. લોકસાહિત્ય તો એમનો ગળથૂંથીનો સંસ્કાર. એમના અદ્યપ પુરુષાર્થ જીવનમાં 'અયકય' એવો ઘટ જડતો નથી.

ખારોટ દેવીદાન નારાયણ

ખારોટ જ્ઞાનિમાંથી સૌરાષ્ટ્રમાં સ્વપુરુષાર્થે આગળ વધીને એમ. એ. સુધી પહોંચનારા યુવાનોમાં કદાચ તેઓ પહેલા હશે. આજે પૃથ્વીરાજ રાસો ઉપર રોકરેટ મેળવવા તેઓ તૈયારી કરી રહ્યા છે. પણ પરંપરાથી ઉજાળા સંસ્કારોનું તેમને ગૌરવ અને અભિમાન છે. પોતાના જવલંત વારસાને અજવાળે આણવા

તેઓ એટલા જ ઉત્સાહી છે, ને એક વેધક રસીધી છટાના તેઓ અલેખક પણ છે.

દેવજીભાઈ વાળ

છેલ્લા કેટલાંક વર્ષોથી લોકકળાની પ્રતિષ્ઠા વિશ્વવ્યાપક બનતાં ઘણા ચિત્રકારો લોકકળા તરફ આકર્ષાયા છે, પણ ખુબુ ઓછા લોકજીવનની નજીક ગયા છે. એ સંપર્ક લોકકળાની નિષ્ઠા માગે છે. એવા બહુ થોડા લોકનિષ્ઠ કળાકારોમાંના શ્રી. દેવજીભાઈ વાળ એક છે. ગયા દીપેતસવી અંકથી ઊર્મિનવરચનાના વાચકો એમના પરિચયમાં આવતા જાય છે.

❖

પૃષ્ઠ ૪૫૪ થી ચાલુ]

સુધી તો નથી મળેલ. ચારણી સાહિત્યે પ્રકૃતિગાન કર્યું છે, ભક્તિને ઉપાસી છે, વીર અને શૃંગાર રસ તો અઢગક ઉપારયો છે, પણ ત્યાં વાતસલ્યભાવ નગરે નથી પડતો.

નારીનિરૂપણમાં એ જ પિતૃમાતૃની આજ્ઞા કે સામુદાય અને પતિની આજ્ઞા અને છેવટ સતી થઈ જવાથી વિશેષરૂપે કાં તો દેવીરૂપે પૂજા અને નારીના શૃંગારથી વિશેષ બહુ ઓછું મળે છે. વાર્તારૂપે થોડું છે. કાવ્યરૂપે ઓછું. પરિણામે નરી કાવ્યરચનામાં પણ એ જ અવાઈ ગયેલી વાતો ચાલી આવે છે. નારીજીવનની વ્યક્ત અને અન્યક્ત શક્તિ અને નિગૂંઠ રહેરયો તરફ નવી દ્રષ્ટિ દોરતી નથી થઈ.

નવી દિશાઓ ખુલ્લશે ખરી ?

આટલા પછી 'નારીઅંક' માટે અમારી

સુરગભાઈ વર

એમની રસીધી, મદભરી, મુગ્ધકર અને છતાં ખમીરનાં તેજમય વારિ ખળકાવતી કવચથી 'ઊર્મિ-નવરચના'ના વાચકો અજણ નથી. પોતે કવિહૃદય છે. કવિતા એમના અંતરની કિલ્લેબંદીમાં મુંઝારો અનુભવી રહી છે. કવચિત એની અભિવ્યક્તિ એકાદ ખે સુંદર કૃતિરૂપે મળી આવે છે. બાકી એમના પ્રસંગ-લેખનમાં એ કાવ્યરૂપે રસજળતી આવે છે, જે એમનું ભરથક જહેરજીવન થોડોકે ય અવકાશ આપે તો જુની વાતોનાં ઉમડા નવસંસ્કરણ એમની પાસેથી મળે.

વિનંતીને આવકારીને શ્રી. વિંગળશીભાઈ ગઢવી, શ્રી. બળદેવભાઈ નરેલા, શ્રી. દાદુભાઈ પ્ર. ગઢવી અને શ્રી. હીંગોળદાન નરેલા વગેરેએ એ વિષય તરફ દ્રષ્ટિ દોરવાની ગીત-દુકા રચી મોકલાવ્યા છે. જે એ સર્જન ચાલુ રહેશે તો લોકસાહિત્ય અને ચારણી સાહિત્યથી જે ખૂણા અજવાળ્યા વગરના રહ્યા છે તે માટેની નવી દિશાઓ ખુલ્લશે અને એટલા આપણે જાગતી જીવતી જોગમાયાના માતૃકણમાંથી મુક્ત થશું.

'લોકસાહિત્યમાં નારી'ના નિરૂપણ માટે મનઘડંત કે કલ્પનાની નાની નકિ, પણ માનવ-નારીની આટલી સંશુદ્ધિ અને સંમાર્જનના આવા વ્યાપક વિચાર સાથે આ નારીઅંક વાચકોના કરકમળમાં મૂકતાં અમે આનંદ અનુભવીએ છીએ.

*

પૃષ્ઠ ૪૬૪ થી ચાલુ]

કવાના ભંડાર સમું ઘર ગ્રામનારીની હૈયાઉકલતનો નમૂનો બની રહે.

આજે આવી ગૃહકવા સૌરાષ્ટ્રનાં ગામડાઓમાંથી તો લુપ્ત થતી જાય છે. કચ્છમાં હજી ચારણ,

રખાણનાં ઘરોમાં જગવાઈ રહી છે. સૌરાષ્ટ્રમાં જવલ્લે જ કોઈ રહ્યા ખડયા ઘરમાં જોવા મળે. આવી સર્જક-કવાનાં સ્વરૂપો અને રાંદધર્મકિત વસ્તુઓ જે નારી સરજી શકે છે એ નારી માટે 'નારી તૂં નારાયણી' એ ઉચ્ચારણ કેટલું ચરિતાર્થ છે !

નારી નિરૂપણ

સ્ત્રી કન્યા ભગિની પ્રસુ, દૈવિ દયાની ખાણ;
નારી જગ વિધવિધ સ્વરૂપ, કરત સદા કલ્યાણ—૧

માત સ્વરૂપ સંતાનકી, પત્ની સ્વરૂપ પતિદેવ;
ભગિની સ્વરૂપ નિજ ભ્રાતકી, આહત નારી સેવ—૨

દાતા ભક્તન સૂર સંત, ગ્યાનિ ધ્યાનિ ગુણવાન;
નારી નરકા જન્મ દે, પાયાં ઉજવલ પાન—૩

નારી તૂં નારાયણી, સંસારે સરજેલિ;
નવ પલવિત નિત રાખતી, વિપ્રત્ત બાગની વેલિ—૪

તૂં રામાયણ ભાગવત, તૂં સઘગાંધ પુરાણ;
તૂં ચંડી મહા ભારતે, નારિ દ્વિગણ નિર્વાણ—૫
તૂં દુનિયાં સર્જન કરે, તૂં કરે સર્વ વિનાશ;
તૂં રૂકી પલમાં કરે, નારી ખેલ ખડાસ—૬

તૂં ઝૂઝી સંકટ સમે, શિયળ રાખવા સ્વચ્છ;
દેખો યે દુનિયાં મહી, નારી પ્રભા પ્રતચ્છ—૭

લાખો નિર આશ્રિતને, આશ્રુ આશ્રય સ્થાન;
તવ ઈન્દિરા રૂપ તે, હરખ્યો હિન્દુસ્તાન—૮

પિંગળશીલાઈ ગઢવી

સ્ત્રી, નારી વનિતા વધૂ, લલના યુવતી ભામ;
અખલા બાલા અંગના, પ્રમદા કાન્તા વામ.
તરુની રમની સુંદરી, સીમંતિની જુ સોય;
તિય તોસી તિહું લોહમે અવર ન દેખી કોય.
કો ઘોડો કો પરખડો, કો સુચંગી નાર;
સરજશુકારે સરજિયાં, તીનું રતન સંસાર.
સોરઠ દેશ સોહામયો, ચંગા નર ને નાર;
જાણે સ્વર્ગથી જિતયાં, દેવ દેવી અણસાર.
કાઠિયાવાડની કામની, ગોખે કાઢે ગાત્ર;
દેવતાના મન ડગે, માનવી કોણુ માત્ર.
ભાદર કાઠાની ભેંસજી, વેણુ ગાય વખાણુ;
કાઠિયાવાડની કામની, ખરડા ચંગો જુવાન.
કાઠિયાવાડની કામની, હલકતી જાણે હેલ;
ભરી ખજરે નીકળી, ઢળકતી જાણે ઢેલ.
હાલે થાકા હંસજી, બોલે ચંગાં વેણુ;
ખરમાળા મજલસ ભયાં, નારી હુન્દા નેણુ.
કંચન વરણી કામની, ચંપા વરણાં ચીર;
મનકરની ઘરની નહી, કરનીમેં તકસીર.
નદી નરંદા સિદ્ધકળા, કામન ને કમળા;
એનાં અંત ન લીજીયે, ઘર વાંચીયે કુચળા.
સિંહ સંગમ સારા વચન, કેળ ફળે એકવાર;
ત્રીયા તોરણુ હમીરહઠ, ચડે ન દુણવાર.
પાનળ પેરણુ લલચણુ, ભોમ ત્રિયા જગલલ;
લાલચ કંચં ન લીજીએ, લખ્યા હોય જો લલ.
ઘોડું ધુધટ મીન જળ, લજકુળ અસ્ત્રીયાં;
એતા માડી ન શીખવે, કુદંતા કારંગાં.
મયકે પગલાં માંડતી, લયકે પીકનો લંક;
સજ્જ હાસ કરી સુંદરી, દાડમ કળી દંમક.
કામની સુકર કલીયા, કરી સુંડીયાં કંકોળ;
પાંદે પાંદે પ્રગટે, કેમુઠાં રાતાં ચોળ.

જનની જાણતો લક્ષ્મણુ, કાં દાતા કાં શર;
નર્મતર રેંજે વાંઝણી, મત ગુમાવે નર.
જનની જાણુ તો ભાગ્યવંત, પૂછી જો ગુણવંત;
ભાગ્યવંત કે દાર પે, બોત ખડે ગુણવંત.
મોતી જેવો મુખડો, કંઠ હલંખી કાચ;
મૃગનેણી રંગમોલમા, રમવા જિતરી રાસ.
વય નાની અકલ વધુ, ઉજળા જેના આચાર;
દેજે એવું દાતાર, સચરુ માણહ શામળા.
લલિયું વીણુ લલા, નાગડા નર ન નીપજે;
જાણે જુમાના, કરણુ જે કુંતા તણો.
કવિતા અને કામની, એ બે અમુલ્ય ગણાય;
પતિમતિ હીણુ પામતા, કિમત કોડી થાય.
ટાઢી અગ્નિ વન જલે, જળ પથરા વેરંત;
તરિયા રૂડી જે કરે, દૈવ પણ નહિ કરંત.
આંખડી લાત્ર ચણોઠડી, હીંગોળ જેવા હાથ;
પંડુનું ખનાવેલ પૂતળું, નવરો દીનોનાથ.
ઝાઝી વસ્તી ખેરની, નારી પાતળ પેટ;
ઘી ને પથર વખાણુવા, લલો ધ ખરડો ખેટ.
આશક નટ સાધક સતી, શૂરા સહેવો સેલ;
અરાપરા કી ખાત નર્મ, ખરાખરી કો ખેલ.
ઓદરથી ઉરે સરસ, નાક નેણુનો તાલ;
ચાર હાથનો ચોટલો, પઠ જેવો પાંચાળ.
નારી ને નર પારખે, સુધરે સધળા કાજ;
સંસારે એ મુત્સદી, ભલે નારીનો સાજ.
નવરે દી નાથે ઘડી, નારી નમણી જાત;
રીઝે તો રમણે ચડે, ખીજે મારે લાત.
ત્રિયા નમાવે દેવને, ત્રિયા અપાવે રાજ;
ત્રિયા કુશળ સંસારમાં, ત્રિયા જગતની લાજ.
ત્રિયા મોઢે જે પડે, પડે નાશનો પંથ;
ત્રિયા પાખી પ્રેમથી, સુખી થયા એ કંથ.

કલ્પાત્રી કાચર કલ્પસૂત્રે, ત્રીયા કાચર દૂધ ;
 બ.હાણ કાચર પરણેલે, વહીક કાચર જાઉં.
 કેસર કેરા લુજંગમણી, મેળવવા જ મથંત;
 સતી શીયળ ને કૃપણધન, મૂવાં હાથ પડંત.
 રાજપત્ની પત્નીયુરૂ, મિત્ર પત્ની પહીયાન;
 સાસુ સ્વમાતા મહી, પચિ માત સમાન.
 શું નાગર શું નાગણી, શું શેણ હુડાં વેતર;
 ભામી વિના પાકે નહિ, ત્રણે ભલા ખેતર.
 શિતળ પાતળ ગણદગત, મન્દ આર કમ રોષ;
 એ તો તરિકા પાંચ ગુણ, પાંચ તુરંગા દોષ.
 નારી કદી ન નિંદીએ, નારી રત્નની ખાણ;
 નારીથી નર નીપજયા, દુર પ્રહલાદ સમાન.
 સઘળું સંકટ સાંખીયે, કાઢી કરમનો વાંક;
 પણ ભૂડી જેની ભારજ, એ દુઃખ આડો આંક.
 સેજ ઊજરી કુસુમ રવિ, ઓર ઊજરી રાતી;
 એક ઊજરી નારી બિના, સબે ઊજરે જતી.
 અદીણી ત્રિયા મિજબાનકો, ના કો પડયો સ્વભાવ;
 મુખસે બોલે ના બને, મનમેં પૂરણ ભાવ.
 માગણ છોડ ને મહીપતિ, ચોથી ઘરની નાર;
 સખ દખમાં સમજે નહિ, લાવ લાવને લાવ.
 રાજ ચારણ ને વાણિયો, ચોથી નાનકડી નાર;
 એને ભક્તિ ન ઉપજે, ઉપજે તો બેડો પાર.
 કંચન ને કામની, ખેડ વજરના ગાળા;
 સ્વાગો કે સલવાણા, કંઈક ચડયા ને કંઈક પાળા.
 તેર ત્રિયા,ત્રિહું કરલિયો, પંચોર્થો કેકાણ ;
 પચીસ વરસે અરાં પરાં, પુરખાં એહ પ્રમાણ.
 ખાતા ભલી ખાખટી, જમતા ભલી જવાર ;
 હૈયેં ઘરનારી ભલી, રણે ભલી તલવાર,
 કૃત્તા ઢાંકણ પાવઠો, જગનું ઢાંકણ નાર ;
 બાપ-નું ઢાંકણ બેટડો, ઘરનું ઢાંકણ નાર,
 ચંદા કલંક વાદળી, હાથી કલંક દંત હાન ;
 સ્ત્રી કલંક હસી બોલવું, ગુણી કલંક સમાન.
 મોર વિણ ફંગર કિસા, મેહ વિણ કિસ મવાર ;
 ત્રિયા વિના તીજકિસી, પિયુ વિણ કિસી મિલહાર.

ત્રિયા જોબન ત્રીસ વરસ, ધોરી નવ ધરા ;
 પુરખ જોબન ત્યાં લગ, દૂધે પેટ ભરાં.
 દો ઉડાડે દીકરા, કાં વેરી કાં વરા ;
 કાં તો નાર કભારજ, કાં ભાયતો ખરાં.
 ભોજાને ભજ્યો હોય, ફૂલની છાત્ર ભરે ;
 પીળું સોનું પહેરવા, નાર ચતુર ઘરે.
 ગા ગૌરાણી ગોતરજ, ભાયા હંદો ભજજ ;
 એતાં વાનાં તજજ એ, ખાદ્ય માંય અખાજ.
 ભો ભીની ઘોણ ભલા, હાખા ઉપડિયા ;
 કાં મરઘાનેણી માણસ, કાં ખગવાવા ખડિયા.
 પાંચ ગાવે પાળું, દશ ગાવે સ્વાર ;
 કાં નાર કભારજ, કાં નાડોઢીયો ગમાર.
 ખૂણે બેઠી ખીખવે, જાણે લાંઘણ્યો સિંહ ;
 આણંદ કે કરમાણંદા, આપણ દોઢલા દી.
 કાગ ઉડાવણ ધણ ખડી, પિયુ આયો ભડકક ;
 આધી ચૂડી કાગ ગળ, આધી ગઈ તડકક.
 હાથે ચૂડી હેમની, કાંબી કઠવાં જોડ ;
 ઠેસે ઠણકારો કરે. મલપતિ ચાલ મરોડ.
 રતી રંભા કે ઉર્વશી રૂપ તણે ભંરાર ;
 દેવાશી દેવાંગના, વણું તે નાંવે પાર.
 ચંદ્રવદન સોહામણું, દાંત દાડમી બીજ ;
 નીલ સહુડો ઓઢણે, માઠેં ઝબુકે બીજ.
 કમળવદન સોહામણું, કટિ કેસરી સમાન ;
 ગજગામી મૃગલોચની, ભમર કંદર્પ સમાન,
 દેણ લેણાં મારણાં, શરણ આયે સધાર ;
 કો એ રાણી ક્યાં ગઈ, જે જણતી જોધાર !
 હું નારી કોયલ ચતુર, બોલું અમૃત વેણ ;
 સોજ સાજણ કાણે, રોઈ રાતાં થિયાં નેણ.
 વહુ વછેરા દીકરા, નિમલિયા પરમાણ ;
 સ્ત્રી તો ધનથી સાંપડે, પુત્ર સંજોગે હોય.
 લખ વેણી લજજ ઘણી, પોંચે પાતળિયાં ;
 આછે સયે નિષાવિનાં, કો કો કમલિયા.
 પીતળ સરખી પીંડિયું હોંગળા સંરખા હાથ ;
 નવરો દીનોનાથ (તેદી) પંડ બનાવી પૂતળી.

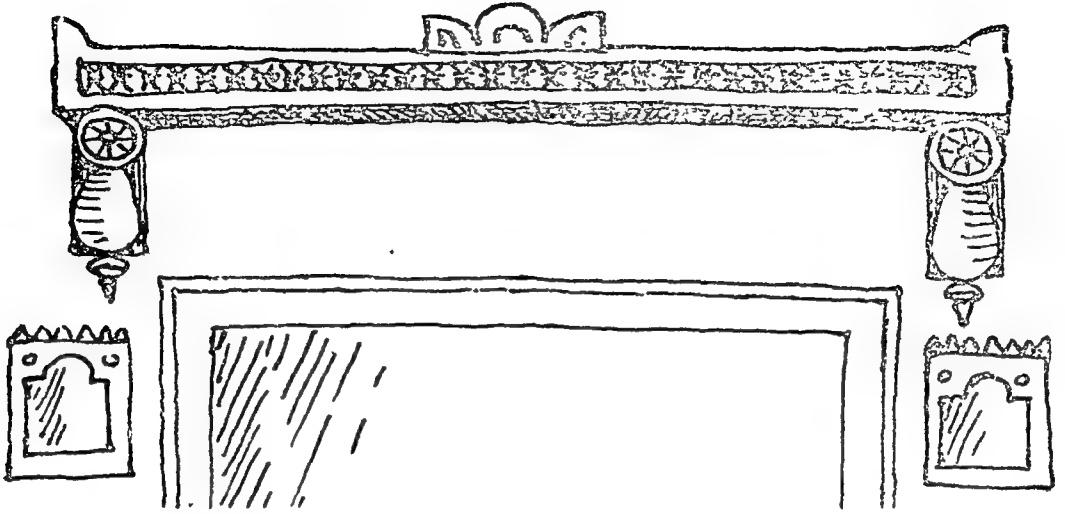
આંગળીઆં ફળીઆં જસી, દાડમ કળીઆં દાત ;
 સોનમેં રેખા સારખી, વીજળીઆં વળકંત.
 ઝોદરથી હર સરસ, નાક નેણનો તાવ ;
 ગૂઠે વરતરે ગોરિયાં, પડ જોવો પાંચાળ.
 દીવ લગા સો સગા, હાડ સગા કો નાથ ;
 મા બેઠી મેરી જલે, સોય પરંતર ક્યાય.
 સકુળની જે સાંપડે, સંસાર સુખની ખાણ ;
 ભૂંડી મળે જે ભાઈ, તો મંદિર થાય મસાણ.
 પેય પુરાણું ધી નવું, ઘર સુવક્ષણનાર ;
 પર કર તુડી પલાણવો, ઈ સદ્માગી સંસાર.
 ગોરી તારા નેણ જણે, અરજણ બાણ ;
 જે દિશ પડ્યાં વાંકડાં, તે દિશ પડ્યાં ભંગાણ.
 ગાંઠી માથે ખેડું, મકંટ કોટે હાર ;
 જુગારી હથ નાણું, રહે કેટલી વાર ?
 વરખા વિહોણી વાદળી, પતિ વિનાની નાર ;
 ભાગ્ય વિહોણો માનવી, એ નો થો આધાર ?
 આકા દાનણ ને જય તોરણ, છોડ બાપ હળા ;
 ચૂંચી નાર ને છાપરે ચૂવે, એ પાંચે પાપ મળ્યાં.
 સાદી ચાવલ ભેંસ દૂધ, ઘર શીશવંતી નાર ;
 ચોથી પીઠ તુરંગરી, સરગ નીસરણી ચાર.
 ઘર જાતાં ધર્મ પસંદતાં, ત્રિષા પડંતા તાવ ;
 ત્રણે ય ટાણા મરણા, કોણ રંક કોણ રાવ.
 અપાઠે તો હજ હાંકે, લાડકગથી ધી ;
 જેની યૌવરી પૂછણે, એના વાંકા દી.
 ડુંગર વંકો ગાળિયે, નદી વંકો બેણ ;
 પુરખ વંકો પાધણી, નારી વંકો નેણ.
 ગુણ વિણ ઠાકર હીકરો, ગુણ વિણ મિત્ર ગમાર ;
 ગુણ વિણ ચંદન લાકડી, ગુણ વિણ નાર કુનાર.

સોરઠિયો દુહો ભડો, ભડી મરવણી પાત ;
 જેમન છાઈ ધણુ ભડી, તારા છાઈ રાત.
 સોરઠિયો દુહો ભડો, ઘોડો ભડો કુપેત ;
 નારી તો નવલી ભડી, કપડું ભડું સફેત.
 સોરઠ મીઠી રાગણી, મીઠો રાગ મઝાર ;
 સેજ મીઠી સુંદરી, રણ મીઠી તલવાર.

ઝોરી કા હીરા હીરા, કવિયા હીરા કવન ;
 તરુણી હીરા તન અર, પદ્મિની મન પાવન.
 ચંદા બિન કયા ચંદની ? મોતી બિન કયા હાર ?
 કળજલ બિન કયા કામિની ? પિય બિન કયા સંસાર ?
 નારી મંડણ નાવલો, ધરતી મંડણ મેહ ;
 પૂરમાં મંડણ પાંડિતા, પામે નહિ સંદેહ,
 ધન બલિહારી રાણિયાં, જન જયા કાગીસ,
 શેર સલૂણો મુનવે, શીથ કરે બલિસ.
 મારજે કે મરજે, ન દેજે પીઠ લગાર ;
 સૈયર મેણાં મારજે, કાપર કેરી નાર.
 કંથા રણની જાય કે, ભાગી ન આયા શેણ ;
 તારી બાંધ ન ગણીયાં, તુ ભા ને હું ભેણ.
 નહિ વળાણું વાધુને, શૂચને નહિ સાથ ;
 કંથડો ચાલે એકલો, જેને હેણું કટારી હાથ.
 ન સૂએ રાગ, ન સૂએ મોર, ન સુએ રેન ભમંતા ચોર ;
 કંજુ ન સૂએ ન કંકણહારી, ન સૂએ પ્રેમ વળુંધી નારી.
 તાંત તુરંગ રસ ત્રિષા, કવિરસ કયા કિલોલ ;
 રસભર એતાં રાખીએ, તાલ મિત્ર તંબોલ.
 પારેવાં જી રાત્રિયું, સરજી પાંસરિયું ;
 ઘાટે કસુંબે ધૂંટિયું, વાલમજી અખિયું.
 સોપારી વખાણું સોરઠી, જેના લીલા પીળા રંગ,
 સ્ત્રી વખાણું કેડ પાતળી, જેના વાળ્યાં વળે અંગ.
 ધન બલહારી રાણિયાં, જન જયા રજપૂત ;
 અણહુતે જે હુતી કરે, સો બાતંકા સપૂત.
 ધન રજપૂત રાણિયાં, ધન ધન જનની એહ ;
 જીવતડો જીવ આપતી મૂખાં ચડંતી એહ.
 નારી હાથે નેહ, વળગ્યા તે વછૂટે નહિ ;
 સીતા છોડી દેહ, તોય રૂડા મનમાં રામજી.

*

લાખો કે મું ખારીયો, લાસી છીપરિયાં,
 હાથ હિલોળે પગ ઘસે, ગડકે ગોરલિયાં ;
 જતે નમી વડ જાંય, ખોડી થંભ ધિયાં ;
 લંબી કર કર ખાંધ, ચડે ચૂના વારિયું.
 માર્ઠ નાધ ગંગજળ, ઊભી વેણુ સુકાય ;
 ચંદન કેરે રખડે, નાગ જપેટા ખાય.

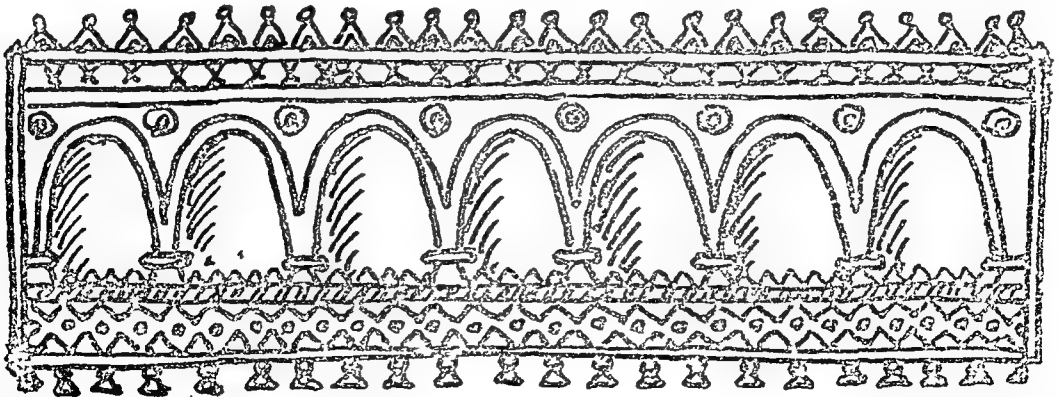

[છાજલી સ્ટેચ : દેવજીભાઈ વાળ]

‘ નારી તૂં નારાયણી ’ આ સૂત્ર ભારતીય ગૃહ-જીવન માટે કેટલું સાચું છે? નારી વગરના ઘર કે જીવનની કલ્પના કરી જુઓ : કેવું હશે એ ઘર અથવા જીવન? ખરેખર, નારી એ ગૃહની શોભા છે, આ વાતની પ્રતીતિ આપણને કોઈ પણ સુવ્યવસ્થિત અને શણગારેલા ગૃહપ્રવેશથી જ થઈ જાય છે.

શહેરની હવેલીઓની વાત જવા દઈએ, કારણકે અહીં તો આપણે ગ્રામજીવન અને ગ્રામગૃહશણ-

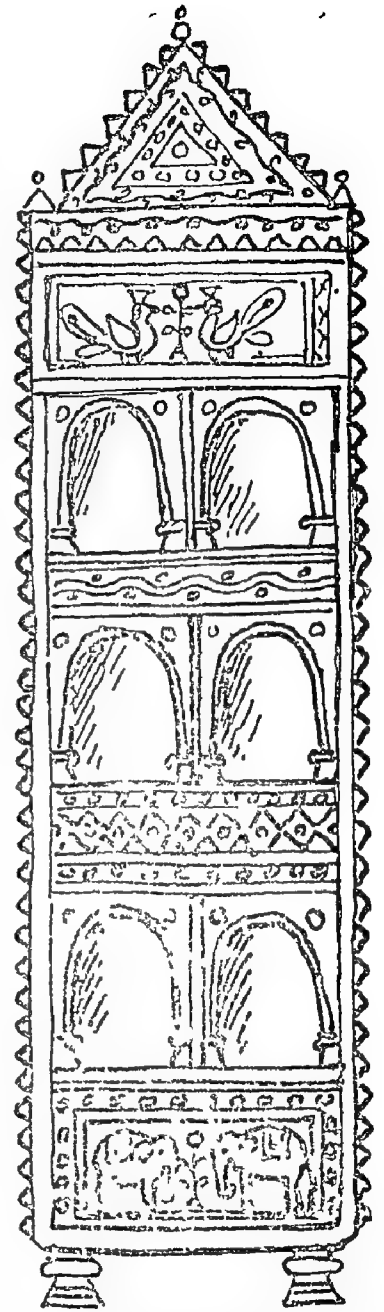
ગારની વાત કરવાની છે. શહેરની મોટી મોટી હવેલીઓ, તેના ખંડો અને ઉપખંડોમાં જે લોકો વસે છે તેને ગામડાનાં આવાં સીધાં સાદાં ઘરોની માત્ર કલ્પના જ હોય છે જેમ યૂરોપના મહેમાનો દિલ્હી કે કલકત્તા જે-ને ભારતીય જીવનની સાચી ઝાંખી ન કરી શકે, તેમ દ્રુથી ગાયડાનાં ઘરો જેમણે જોયાં છે તેને એ ઘરોની રચના, રચરચીલાં કે સજવટની સાચી ઝાંખી ન જ થાય! ગામડાનાં આવાં ઘરોની રચનામાં

[કાંધી - સ્ટેચ : દેવજીભાઈ વાળ]

અને સજવટમાં નારી કસબનો વિશેષ ફાળો હોય છે.

ગામડાના કોઈ એક ઘરની રચના અહીં આપું તો અરથાને નહિ ગણાય. પંદરથી વીસ હાથ લાંબું અને આઠ કે દસ હાથ પહોળું ગામડાનું ઘર કાચી છંટો કે પથ્થરથી બંધતું તેમાં એક જ મુખ્ય બારણું રહેતું. બારણા ઉપર ઘોડામુખ છાજવી એ ધરતું શુભ ચિહ્ન મનાય, અને મોનાભાગના ઘગેમાં તે હોય જ. ઓસરી ચડી ગૃહપ્રવેશ કરીએ એટલે એ રૂં ઘર ડાબી કે જમણી બાજુ જેવી ધરની રચના-એક પડથાર નીચું તે ઢેરખાર (ગાય-ભેંસ બાંધવાની જગ્યા) ઢેરની કિંમત ગ્રમજીવનમાં સવિશેષ છે. તેની રક્ષા માટે તેનું સ્થાન પણ ઘરમાં માણસો સાથે જ છે. ઓગ ધ થી એક પડથાર ચડો એટલે આધું ઘર, અને રાધ ધરથી ઊંચે ચડતો પડથાર તે રંધણિયું (રસોડું). આ રીતે પડથારથી ખડોની અવગત સમજવી. ઓરુ ઘર તે જગ્યાએ અગંતુક ગમે તે વરણનો અવી શકે. આધું ઘર તે જમવા બેસવાનું સ્થાન. અડી અનાજ ભરવાના કોઠી-કોઠડાં આડથા પણ હોય. ઓરા ઘરમાં ઊંચા રહેને રંધણિયા તરફના કરા ત-ફ નજર કરો એટલે (ડામચિયો) ગામડાના કચીગરે બનાવેલા કલામય મળુચ રુચરા પટારા ઉપર ગોદરાંથી હાંદની દસથી બાર મરીઓ ગોઠવેલી હોય. તે પણ ગામના દરજ્જાએ અથવા ધરની સ્ત્રીએ હાથે લાલ પીળા કાપડની કાંગરિયો અને લયોની ભાત્યથી શોભતી હોય. ધૂમાડથી રક્ષણ માટે ઢકણિયું પણ સુંદર કટાવકામથી મહેલું હોય. મળુચ, પેટી-પટારા પણ કલાના નમૂના ગણાય. જેમાં સુંદર કોનરણી આંખને ઠારે તેવી હોય છે. માટીના કોઠી-કોઠડાં પણ સરસ વેલ- બુટ્ટીઓથી અને આકરોથી શોભનમંડિત હોય જ. પાછલી પછીતે ચાકળા, પછિતિયાં અને બીજી માંડય હોય. જે ધરની નારીના હાથની કરામત આવતવને જે હસી હસી આવકારતી હોય તેમ લાગ્યા વગર રહે નહિ.

ટાડલા : રકેચ દેવજીભાઈ વાળ તો જાતે નિરીક્ષણ કર્યા સિવાય આવી શકે જ નહિ.

આ બધા સાથે ધરની વચ્ચે આવેલા ઘોભવાને શણગાર્યા સિવાય કેમ રહે ? તેમાં મિનારાના ગોળ ઝરુખાના આકારની માટીની કાંધી આકર્ષક રીતે જડી દીધી હોય છે જે શોભન સાથે ઉપયોગી પણ બને એવી એની રચના હોય છે. આમ સીધું સાદું પણ

તેમાંએ ધરનું આકર્ષક રૂપ તો આઘા ધરથી રંધણિયું જૂઠું પાડવા જે કમાન રચવામાં આવે છે, તે જોઈને કોઈ સ્વપતિ પણ વિભાસણ અનુભવે, કે ફક્ત આડથા ઈંચ જાડા દળની આ કમાનમાં માટી કઈ ખુશીથી પકડાવી હશે ! આ આખીએ કમાનમાં બહુ જ કલામય કમાની ગેખ અને આકાંગે ઉપસાવેલા હોય છે. તેના થોડા નમૂના આ સાથે છે. જે જોવાથી ઘોડો પણ અણસ્તાર આવી શકે. બાકી આ ગ્રામનારીઓની અંગબાવડતું ખરું દર્શન

“પરણ્યો પીંગલે રે ઘમ ધૂધરિયા”

ડૉ. હરિલાલ ગોદાની

[કોઈ ગોરીનો પરણ્યો પીંગલે કહેતાં પારણે
જૂલતો હેય અને એને બંધાડવા ગોરી હાલરડાં ગાતી
હોય ઈ વાતનું સ્વપ્નું પણ આવવું મુશ્કેલ પડે. છતાં
એવું મુશ્કેલ સ્વપ્નું આશરે આજથી આવન વર્ષ પહેલાં
કંઠાળ્યના નીપ ગામમાં સાચું પડ્યું હતું.]

ભાદરવો ઊતરતાં તાવના વા મોળા પડે પણ
સંવત ઓગણીસ સો ચુંમોતેરના આસો મહિનાની
શરૂઆતમાં તાવના વા મોળા પડ્યા નહિ. કંઠાળ્યમાં
તો તાવે કાળો કોપ કર્યો. દાકતરની દવાયું ખૂટી,
વૈદોના ઊકાળા ખૂટ્યા, ડોશીમાનાં એસડ ખૂટ્યાં તોય
તાવના વા ખૂટ્યા નહિ. મહુવાના નાગરવાડામાં નોર-
તામાં ગવાતા માતાજીના ગરબાને બદલે તાવના ગરબા
ગવાવા માંડ્યા.

‘કૂંણી કૂંણી કાકડીને ભાદરવાની છાશ્ય.
તાવ સંદેશા મોકલે, ગોરી આજ આવું કે કાલ્ય,
જણ્ય આજ આવું કે કાલ્ય,
જણ્ય આજ આવું કે કાલ્ય,

દખણાદાના રાજીયાને મહેલે મારો વાસ,
મહેલેથી ફરવા નીકળ્યો તમે ખાજો ખાટી છાશ્ય,
તમે ખાજો ભીંડાનાં શાકે.
‘તમે પીળે પાલર નીર.

કંઠાળ્યના મહુવા બંદરથી ત્રણ ગાઉ દૂર
આવેલ નીપ નામે ગામ આવેલું છે. ઈ ગામમાં
કડકડિયા તાવે સોથ વાળી દીધો. ધૂંધળવા અને
ચવાણુ શાખાના ખારવાઓના તેર ઘરનાં ફળિયામાં
ત્રણ જ માણસ જીવતાં રહ્યાં. એમાંય દોઢ વરહના
રાહાની મા કડકડિયાના તાવથી મરણપથારીએ પડી.

રાહાની મરતી માનો જીવ દૂંપાતો હતો. એનો
આતમરામ ખોળિયું છોડવા ના પાડતો હતો પણ
જમરાજનાં તેડાં થોડાં પાછાં ફરે! ચવાણુ અને
ધૂંધળવાના ફળિયામાં રામા ધૂંધળવાની સોળ વરસની

દીકરી મીણા એકલી રાહાની માની ચારે કોર્થ આંટા
મારતી’તી. એણે બાર દિવસમાં ચાલીસ માનવીઓને
મરતાં જોયા’તાં, એટલે ઈ સાઠ વરસની પીઠ ડોશી
જેવી બની ગઈ’તી.

રાહાની માનો જીવ દૂંપાતો જોઈ એણે રાહાની મા
પાસે જઈ કહ્યું કે : “જકલ કૂંધ ! શું લેવા જીવને
દગ્ગે છો ? કૂંધ ! તમે રાહાની ફિકર કરશોમાં.”

“મીણા ! ઈ જ વાતથી મારો જીવ દૂંપાય
છે. હવે મને નિરાંત થઈ.” એટલું કહેતાં કહેતાં
તો રાહાની માની આંખ ફરી ગઈ. ઈ વખતે રાહાની
માના મોઢામાં પાણી આપતાં મીણાએ કહ્યું કે :
“કૂંધ ! તમારા જીવને ગત્ય કરજો, હું રાહાનું જીવની
જેમ જતન કરીશ અને એનો એક એક અવસર
રંગેસંગે બિફેલી દબશ.”

મીણાનાં વેણ સાંભળ્યાં ન સાંભળ્યાં એટલી-
વારમાં તો રાહાની માનો આતમરામ પરલોકને પંથે
સીધાવ્યો.

મીણાએ કડણ કાળજી કરી રોતા રાહાને
તેડી લીધો પછી રાહાને તેડીને મુખીને ઘેર ગઈ.

રાહાની માના મોતના સમાચાર સાંભળી મુખીએ
ગાહું જોડાવ્યું. ગામમાં મરેલાના કાંધિયા થાય એવા
ધણાં જણુ પરલોક સીધાવ્યા’તા. એટલે છેલ્લા ચાર
દિવસથી મુખીના વઢિયારા ઢાંઢા ચાલીસ માનવીના
કાંધિયા બન્યા’તા.

ગામમાં આદમીઓનો તૂટો પડતો સ્ત્રીઓ મડાં
બાળતાં શીખી ગઈ’તી. મીણા રાહાને કેડ્યમાં તેડી
એની કૂંધની નનામીવાળા ગાડાની પાછળ પાછળ
સ્મશાને પોગી.

સ્મશાને આવેલ બે-ચાર માનવીઓએ રાહાની
માની ચિંતા ખડકી અને ચિંતાને અગ્નિઢાહ દેતાં
થોડીવારમાં જ રાહાની માનું હાડપિંજર જેવું ખોળિયું

બળાને ખાખ થઇ ગયું. રાહાની માની ટાઢી વાળી મીણા એને ફળિયે પાછી ફરી. ઈ રાતે રાહાના ઘરને તાળું મારી એના ઉપર ગામના મુખી પાંહે કડી લગાડાવી મીણા રાહાને પોતાને ઘેર લઈ ગઇ.

દેવ દીવાળી આવી- તાવના વા મોળા પડ્યા. ત્યારે બચી ગયેલ માનવીઓને કાંઇક કળ વળી. ધીરે ધીરે ગામમાં બધું થયું પડવા માંડ્યું.

એક મહિનો જતાં રાહો મીણાને હેવાયો થઈ ગયો, અને એક મહિનાને માથે થોડાક દિ' જતાં રાહો મીણાની ચૂંદડીને છેડે પકડી એની વાંહે વાંહે આંટા દેવા માંડ્યો. રાહાને આમ ફરતો જોઈ ગામ લોકોએ એનું નામ પૂંછડિયો તારો પાડી દીધું.

વૈશાખ મહિનો આવ્યો. વૈશાખી વાવડા દરિયાને જમીન તરફ ધકેલવા માંડ્યા. પણ ભાર છે દરિયાની માઝા મૂકાવે ! બ્યારે વાવડાના કે દરિયામાં ખોરડા ખોરડા જેવડાં મોળાં ઊછળવા માંડ્યાં ત્યારે દરિયામાં ભમતાં દેશી વહાણો નાનાં મોટાં બંદરો લંગરાઈ ગયાં.

ચૈત્ર વદ આઠમથી શ્રાવણ સુદ પૂનમ સુધી દખણદો દરિયો (અરબી સમુદ્ર) બહુ તોફાની બને છે. એ વખતે વાયુદેવ પોતે દરિયાઇ વેપાર ખેડે છે એટલે વેપારીઓનાં વેપારી-વહાણોની સફરો અટકી જાય છે. આ નવરાશના ગાળામાં ખારવા લોકો લગન, વેહવાળ, આણા, પરિયાણા કથા તથા લગન જેવા સામાજિક અને ધાર્મિક કામો ઊકેલી નાખે છે.

આ સાલ લગનની મોસમ જરાક ટાઢી હતી છતાં ઘણાં લગન નીકળ્યાં. એ વખતે મુખીએ મનમાં નકકી કર્યું કે કોઈ સારો મુરતિયો મળી જાય તો મીણાનાં લગન કરી નાખીએ. અને પછી મુખીએ આગેવાનોને બોલાવીને મીણાનાં લગન ઊકેલી નાખવાની વાત કરી. સૌએ ઈ વાત માથે ચડાવી.

મીણાને આ વાતની જાણ થઇ ત્યારે ઈ બહુ મૂંઝાઈ ગઇ, અને દોઢીને મુખિયાણી પાસે ગઇ. મુખિયાણીને જોઈને મીણાની આંખમાં આંસુની સર-વાણિયું ફૂટી.

રોતી મીણાને છાતી રાખી બેઠે હરમત આપી મુખિયાણીએ એને રોવાનું કારણ પૂછ્યું.

રોઈને મન હળવું કર્યા પછી મીણાએ કહ્યું કે : “કાકી ! મુખી અને ગામના આગેવાનોએ આ લગન ગાળામાં મારાં લગન કરી નાખવાનું નક્કી કર્યું છે, કાકી ! માથે લગવાન રાખીને કહેજો કે હું સાસરે જઈ પછી રાહાનું કોણ ?”

“દીકરી મીણા ! તારી વાન સાચી છે પણ સતજુગમાં દીકરિયું ભાગ્યે જ કુંવારિયું રહિયું હતિયું, તો પછી આ કળીકાળમાં દીકરીથી કુંવારું શે રહેવાય ?”

ઘરની પાછલી ઝોંસરીમાં એટલ મુખીએ મુખિયાણી અને મીણા વચ્ચે થતી વાત સાંભળી.

ઈ વાતને તંત પકડી ઝોરડામાં આવી મુખીએ કહ્યું : “દીકરી મીણા ! હવે તો અમે જ તારા મા-બાપ. અને ઇ સગપણને દાવે તારા કુંવારધડા તોં ઊતારીએ તો લગવાન શે રાજી રહે ?”

મુખીની વાત ઉપર જાંડો વિચાર કરી મીણાએ કહ્યું કે : “કાકા ! તમારે મારા કુંવારધડા ઊતારવા હોય તો હું ના નથી પાડતી, પણ હું બતાવું ઈ આપડી નાત્યના મુરતિયા હાર્યે મારું લગન કરી દો તો હું સદા માટે તમારી ઓશીંગણુ રહીશ.”

મુખીએ વાળેવાજ ગામના આગેવાનોને બોલાવ્યા. અને મીણાએ કરેલી વાત બધાને કહી. પછી આગેવાનોએ અંદરોઅંદર સંતલસ કરી મીણાની વાત માન્ય રાખી.

ખીજે દિવસે મુખી તથા નાતના આગેવાનોને પોતાને ઘેર આવવાનું નોતરું આપી મીણા પોતાને ફળિયે પાછી ફરી.

વળતે દિ' મુખી અને ગામના આગેવાનો મીણાને ઘેર ગયા. અને એણે પસંદ કરેલ મુરતિયો બતાવવા કહ્યું. એટલે ઉંબરામાં રમતા રાહો તરફ આંગળી ચીંધી મીણાએ કહ્યું કે : “મારા કુંવારધડા ઊતારવા તમે આની હાર્યે મારાં લગન કરી દો.”

મીણાના ઘરના બિંજરામાં રમતા રાહા તરફ નેઈ ધડીકાર સૌ મેં વકાસીને બેસા રહ્યા. એટલે મીણાએ કહ્યું કે : “વડીસો ! એમાં વિચારમાં શું પડી ગયા ? તમે રાહા હાથે મારા લગન કરી આપશો એટલે તમારે માથેથી મારા કુંવારધડાનો ભાર બનરશે અને મારે માથેથી રાહાની માને આપેલ વેણનો ભાર બતરશે.”

મીણાની વાતને મનમાં મમળાવ્યા પછી થોડી વારે મુખીએ કહ્યું કે : દીકરી ! તેં તો કંઠાલ્યને બગળી, તું તો કંઠાલ્યની ગાંધારી બની”

થોડા દિવસ પછી મીણા અને રાહાનાં લગન થઈ ગ્યાં. લગનની રાતે કબિયે ચઢેલ રાહાને બાંધાડવા મીણા હાલરડાં ગાવા લાગી કે :

પરણ્યો પીંગલે રે ધમ ધૂધરિયા,
કાઠા ઘડેની રાટલીને માંઈ માળવીયો ગોળ
ચોળી ખવરાવીશ ચૂરચુ, પરણ્યો કાલ્યમોટો થાહે,
પરણ્યો પીંગલે રે ધમ ધૂધરિયા.

દૂધ ભગર લેંહના ને લીમરડીનો ભાત,
ખીર ખવરાવીશ ખાંતથી,
પરણ્યો વધશે દિ' ને રાત.

પરણ્યો પીંગલે રે ધમ ધૂધરિયા.
પીંગલા મેલ્યા એટલડે ધમ ધૂમરિયા
હું વાળું ઘર આંગણીયાં ધમ ધૂધરિયા
ધમ... ધમ... ધમ... ધમ ધૂધરિયા.

પીંગલાનો પોઠનારો રાહો પંદર વર્ષનો થયો. પંદર વર્ષની ઉમરે પહોંચતાં સારી રીતે સચવાયેલ રાહાનું કાહું પરચરા જુવાન જેવું દેખાવા માંડ્યું.

એક દિ' રાહાની અને મીણાની ખપર કાઢવા રાહાની મામી નીપ આવી ચડી. એણે રાહાને મોઢા ઉપર મૂકનો દોરો ફૂટતો જોયો. એણે રાહાની હાલ્ય-ચાલ્યમાં જુવાનીના જોર જોયાં.

મામીએ વિચાર્યું કે ગાંધારીની જેમ પતિ સેવામાં અડધી ઉમર ગાળી નાખનાર મીણા વહુ હાથે રાહાને શે નેડો જગશે !

સૌ વાર વિચાર કરી મીણા વહુને એક કોર બોલાવી મામીએ કહ્યું કે : “ વહુ ! હવે રાહો જુવાન થવા આવ્યો છે, હવે તું એને તારાથી નોખો નહીં પાડ તો તારી અને એની વચ્ચે નેહ નહીં બંધાય.”

મીણાએ મોટાને માથે ભાર નાખતાં કહ્યું કે : “ મામીજી ! તમે વડીલ છો એટલે તમે કહો એ વાત હું માથે ચડાવું.”

રાહો ગામમાં ગયો એટલે મામીજીએ કહ્યું કે : “ વહુ ! જગદંબાએ મહાદેવજીને પાઠ્યાંતા. પછી મહાદેવજી જુવાન થયા એટલે જગદંબાએ મહાદેવજીને તપ કરવા મેલ્યા. મહાદેવજી તપ કરીને પાછા ફર્યા ત્યારે જગદંબાએ એનું માડી સ્વરૂપ ગાળી નાખ્યું, અને માડી સ્વરૂપને પા રતિભાર રહેવા દઈ બાકીનું અસ્ત્રી સ્વરૂપ ધારણ કર્યું.”

“ વહુ ! જગદંબા મહાદેવજીથી જુગ જુગ મોટા હતાં, પણ ઇ બાળકુંવારા હતાં એટલે એની જુવાની જળવાઈ રહી હતી. ઇ જુવાનીએ અસ્ત્રી સ્વરૂપ ધારણ કર્યું ત્યારે મહાદેવજી એની જુવાની ઉપર મોહ્યા. ત્યારપછી જગદંબાનું પારતિ માતૃ સ્વરૂપવાળું અને બાકીના જુવાન સ્વરૂપવાળું બોળિયું પારતિના નામથી બોળખાયું. અને ધીરે ધીરે પારતિ-માંથી પારવતી થયું.

“ વહુ ! તું તો જગદંબા જેવી છો. તેં રાહાને માડી સ્વરૂપે પાઠ્યો હવે અસ્ત્રી સ્વરૂપે રંગે રમાડ્ય. પણ એને રંગે રમાડવો હોય તો એને જે વસ્ત્ર માટે તારાથી છોટો રાખવો પડશે.”

મામીજીની વાત માથે ચડાવી એટલે મામી એના ભાણેજને લઈને સરતાનપર ગઈ. સરતાનપર ગયા પછી મામીએ રાહાને કાઠા કકચવાળું દૂધ પાવા માંડ્યું. જે એક મહિના દૂધ પાયા પછી મામીએ એને વહાણે ચડાવી દીધો. રાહે એકધારી દરિયાખેડ ખેડવા માંડી. આમ જે એક વરહ ગ્યાં ત્યાં તો રાહાની જુવાની એને પગેથી માથા સુધી સાબદી આંટો મારી ગઈ.

મામીએ ભાણુને ચૂંચાળો મરદ બનેલો જોયો એટલે એણે ભાણુને વહુ ભેગો કરવાનું નક્કી કર્યું.

[અનુ. પૃષ્ઠ ૪૭૦

માંગડો સૌરાષ્ટ્રની લોકકથાઓનું વિશિષ્ટ પાત્ર છે.
લોકસાહિત્યના અભ્યાસીને માંગડાની વાત
સુવિદિત છે.

એલસલાવાળો ને અરશીવાળા બે લાઇઓ.
અરશીવાળાએ જીવાનીની ઘેલછામાં દર ઉઝળી ખીન્ને
હથેવાળે પરણવાનું પ્રત લીધું. મોટાસાઇ એલસલાવાળા
અરશીવાળાને આવું પ્રત ન લેવાય, તે સમગ્રવવા
ગયા. વાતનું વતેસર થઇ પડ્યું. અરશીવાળાને હાથે
એલસલાવાળાનું ખૂત થયું.

એલસલાવાળાનાં રાણી નાના માંગડાવાળાને લઇ
લાઇને ત્યાં ધુમલી જતાં રહ્યાં. મોસાળમાં માંગડાને
સૌ વાતનું સુખ હતું. પણ એક દિવસ કોઇ ડોશીએ
એલસલાવાળાનાં ખૂતનું ઓસાણ આપી માંગડાને મેલું
માર્યું. માંગડો પિતાનાં ખૂતનો ખદ્દો લેવા બહાર-
વટે ચડ્યો.

બહારવટું શરૂ થાય તે પહેલાં માંગડો પાટણ-
માં પદમશી શેઠની વાડીમાં આરામ કરવા રોકાયો.
અહીં પ્રથમ મિત્રને જ માંગડો પદ્માના પ્રેમમાં પડ્યો.
એ પ્રેમ લગ્નમાં પરિણમે તે પહેલાં તો માંગડો
ગૌમાતાની વહારે જતાં આદરા ખાયત્રની બરછીથી
મરાયો. માંગડાનો દેહ છૂટ્યો, પણ પદ્મામાં તેની
વાસના રહી ગઇ. માંગડો ભૂત સર્જાયો.

પદ્માને પરણવા મોતીશેઠનો લોડેલશી આવ-
વાનો હતો, તેને ખદ્દે માંગડો વરરાજા બનીને
આવ્યો. માંગડો બન્યોનિતો જીવ છે, એટલું જાણવા
છતાં પદ્મા તેને પરણી. પરણીને પદ્મા અંતરિયાળ
વડદા નીચે પ્રેત-માંગડા સાથે રહી. છેલ્લે, પોતાનાં
પ્રેમનાં બળે પદ્માએ માંગડાની મુક્તિ સાધી.

વાણીઆની દીકરી પદ્મા ભેંકાર વગડામાં ભૂત
સાથે ઘરવાસ માંડે, એ પ્રસંગ કેવો રોમાંચકારી
છે ! કેટલો પાત્રક છે !

પદ્માને પ્રથમ આકર્ષણ માંગડાનાં સૌંદર્યને
લીધે થયું હતું. સ્ત્રી-પુરુષની વચ્ચેનાં આકર્ષણની
શરૂઆત આ રીતે થાય તે સ્વાભાવિક છે.

દુષ્યંત શકુંતલા પ્રત્યે આકર્ષાય છે, તે તેનાં
રૂપથી જ ને ? રમ્યમયિક મનોરા વલ્કલેનાપિ તન્વી-
એ ત્વચાનાં સૌંદર્યની જ વાત છે ને ? પણ દુષ્યંત-
શકુંતલાનો પ્રેમ ચામડીથી શરૂ થઇ ચામડીમાં જ
પર્યાપ્ત થયો. હોત-તપ દ્વારા એ પ્રેમનું માંગલીકરણ
ન થયું હોત-તો એ નાટકનો નિષય ન બની શકતો.
પૃથ્વીથી શરૂ થઇ સ્વર્ગ પર્યાપ્ત પહોંચે તે પ્રેમ જ
સાચો પ્રેમ છે.

જે પ્રેમ બાહ્ય રૂપથી શરૂ થઇ અંતરનાં
ભાંગણે પહોંચે તે ગતિશીલ પ્રેમ છે. પ્રેમ કદી
ગતિહીન હોઇ ન શકે. ગતિહીનતા જડતા છે. વાસના
જડ છે, એટલે તે ગતિહીન હોય. પણ પ્રેમની ગતિ-
શીલતા એ જ તો જીવનનો સાચો ધબકાર છે.

મહાન સર્જક દાન્ટે એક પ્રેમી યુગલને
અભિશાપે છે, “ જાવ, તમે એકમેકનાં આલિંગનમાં
અનંતકાળ પર્યાપ્ત નરકવાસ ભોગવ્યા કરો.”

સામાન્ય માણસને એમ થાય કે પ્રિય પાત્રનું
આલિંગન અનંત કાળ સુધી મળવાનું હોય, તો તેને
નરકવાસ કેમ કહેવાય ? એ જ સ્વર્ગ નથી ? ના,
જે આકર્ષણ અનંત કાળ પર્યાપ્ત સારીરિક સ્પર્શથી
પર ન ઊડી શકે તે ગતિશીલ પ્રેમ નથી : ગતિહીન
વાસના છે. વાસના નરકવાસ છે.

ભૂત માંગડાની મુક્તિ કાળે મચતી પદ્માના
પ્રસંગમાં મને પ્રેમની ચિરંતન ગતિશીલતાનાં દર્શન
થાય છે. તદ્દન સ્વાભાવિક રીતે પદ્મા અને માંગડાના
પ્રેમનો પ્રારંભ બાહ્ય આકર્ષણથી થયો. બાહ્ય આક-
ર્ષણ પણ કો' અદિક આધ્યાત્મિક શક્તિને વશવર્તી
હોવાનું ઘણા વાજબી રીતે માને છે.

માંગડા અને પદ્માનાં મોઝધનેા પ્રાથમિક તબક્કો પૂરો થાય અને માંગડાનેા પ્રેમ સૂક્ષ્મતા તરફ વળે એ પહેલાં તે મરાયો. મોત ખરું, પણ કેવા ઉમદા કારણ માટે ! ગૌમાતાની વહારે જતાં મૃત્યુની ગોદમાં પોટેલા માંગડાની વાસના—દેહે પણ એક પ્રકારની લવ્યતા છે.

પદ્મા પ્રત્યેનાં બાહ્ય આકર્ષણની અદ્ભુત વાસના અકાળ અવસાન બાદ માંગડાના સૂક્ષ્મ-દેહે સાથે જડાઇ ગઇ. સોનાની થાળીમાં લોઢાની મેખ વાગી ગઇ. વાસનાને આકાર હોય કે નહીં, તે વિશે ખાતરીપૂર્વક ન કહી શકાય. પરંતુ માનવીનાં સૂક્ષ્મ ચિત્ત પર વાસનાની પ્રમળ અને સ્થાયી અસર પડે છે, તેનો કોણ ઇન્કાર કરી શકશે ?

માંગડાનાં ઉમદા છતાં અકાળ મૃત્યુથી બે વાત બની. એક, માંગડાનું પદ્મા પ્રત્યેનું આકર્ષણ રથૂળમાંથી સૂક્ષ્મ તરફ જઇ શકે, તેવી તક ન રહી. વાસનાને સ્થાને પ્રેમ પ્રગટે તેવો અવકાશ જ ન રહ્યો. બીજું, પદ્મા માટે પણ રથૂળ ઉપભોગ દ્વારા સૂક્ષ્મને સાધવાની પ્રણાલિકાગત પરંપરાની શક્યતા ન રહી. માંગડાનાં વીરોચિત મૃત્યુએ પદ્માને એક સપાટે રથૂળમાંથી સૂક્ષ્મમાં આણી દીધી. પદ્મા વાસનામાંથી પસાર થયા વિના પ્રેમનું સાચું સ્વરૂપ પામી ગઇ. પદ્માના પાત્રની આ વિશિષ્ટતા છે.

સાચો પ્રેમ કદી સ્વાર્થી નથી બનતો. પ્રેમ ઉપભોગનો નહીં, ત્યાગનો પુરસ્કર્તા છે. પાવનકારી પ્રેમનો દિવ્ય સ્પર્શ પામીને પદ્મા વાસનાની ઝાળમાં સસડતા માંગડાની મુક્તિ કાળે મથે છે.

પદ્માની જગ્યાએ કોઇ સામાન્ય નારી હોત તો લોહલશીની નવવધૂ બની, ઘરેણાંથી લચી પડતી, પટોળામાં ઓપતી, ધાંતરવઠના નગરશેઠની હવેલીમાં પુત્રવધૂના દાવે જઇ બેસત.

પણ, પદ્મા ? એ પોતાનાં પ્રેમના બળે ભેંકાર વગડામાં માંગડાને વાસનામુક્તિ કરવાનો પવિત્ર યત્ન આદરી બેસે છે.

પદ્માનો આ લવ્ય પુરુષાર્થ અને પાવનકારી

લાગે છે. એ પ્રયત્નમાં મને જીવનનાં શુભ તત્ત્વોનો અવિર્ભાવ જણાય છે. વાસના પર પ્રેમનો વિજય, એ જ જીવનની ચરમ સિદ્ધિ છે. એ જ પ્રેમની ગતિશીલતાનો અફર પુરાવો છે. એ જ મુક્તિની દિશાનું પ્રયાણ છે.

માંગડો ને પદ્મા અમાનુષ કે માનુષ કરનાં કંઈ જુદે જ સ્વરૂપે મને દેખાય છે. પદ્મા મને એ જમાનાની ક્રાંતિકારી નારી લાગે છે. રાણકની જેમ પદ્મા પાગ પિતાએ જોડી આપેલો વિવાહ સંબંધ સ્વીકારી લેવાની ના કહે છે. પણ, એકવાર પ્રેમ ક્યાં પડે, એ પ્રેમી માટેની પદ્માની ન્યોછાવરી અદ્ભુત છે. નારીનું આ પ્રમળ તત્ત્વ લોકકથામાં અજબ રીતે વ્યક્ત થયું છે.

માંગડાનું પ્રેમાળ ને પ્રચંડ પૌરુષ અતૃપ્ત વાસનાની અગનકૂંધમાં ભડકે બળી રહ્યું છે, તેને પદ્માનો અપાર્થિવ પ્રેમ કારવા મથે છે. અતૃપ્ત વાસનામાંથી ઊઠતા ભીષણ ભડકાને અંતરનાં હેતની અમૃત-કટોરી ટોષને પદ્મા હોલવવા મથે છે—હોલવે છે.

પદ્માનું જીવન માનવ પુરુષાર્થની પાવનકારી ગાથા છે. ભારતીય સંસ્કારનું એ આદિઝરણુ છે. પશ્ચિમની છીછરી માન્યતાની અસર નીચે શરીરમુખને સર્વસ્વ માનવાની મનોદશા ભારતમાં વિકસવા લાગી છે, ત્યારે કશી અપેક્ષા વિના પ્રિયતમની મુક્તિ કાળે પોતાની જાત ન્યોછાવર કરતી પદ્મા પ્રેરક છે. પદ્મા છે સાવિત્રીની સીધી વારસ : છતાં આધુનિક નારીની પુરોગામી.

લોકકથા આપણને કહે છે કે, વાસના હુબાડે છે. પ્રેમ તારે છે. વાસનામાં ડૂબેલાંને પ્રેમ બહાર કાઢવા મથે તેમાં માનવ-જીવનનો શોષ સંકેત સમાયો છે. માનવ પશુથી જુદો પડે છે, તે અહીં. પદ્માનું પાત્ર આવી માનવતાનું પ્રતીક છે. માનવીનાં અંતરતમ પાવિત્ર્યને વિકસાવી ઔદિક વૃત્તિઓનું ઊર્ધ્વીકરણ કરે, તે પ્રેમ.

વાસના ધધખતી આગની જેમ ‘લાવ, લાવ, લાવ !’ ના ભડકા નાખે છે. પ્રેમ અપાઠી મેઘની જેમ આયુષ્યની સીમાઓ ઘેરીને વરસી પડે છે.

માંગડા અને પદ્માનાં વ્યક્તિત્વમાં લોકકથાઓ આ બંને બળોને સામસામે મૂકી આપ્યાં છે. પદ્મા હસ્તે મુખે પ્રેમ સાથે પરણે ત્યારે પ્રેમની પાવનકારી શક્તિનો આપણને ખ્યાલ આવે છે. ગેરેનું વાક્ય,
 “A woman-soul leads us upword and on....” જેવાં સ્ત્રીવત્તી તારિયી-શક્તિ આપણે જીવતી-જગતી પદ્મામાં જોઈ શકીએ છીએ.

ખિહામણી ઝાડી, અધાર વડો, ભેંકાર થાનક, સસવાતા કાતિલ વાયરાની વચ્ચે પ્રેમયજ્ઞ આરંભીને બેઠેલી પદ્મા મને ખોલતી સંભળાય છે :

“ચોમેરે ઊઠતી આ જવાવાળાઓ અને નાગના કૂંદાડા જેવા વાસનાના ફુતકારો વચ્ચે મારે પ્રેમનાં સાંત્રાજ્યનું નાનું ઉપવન સર્જવું છે. મા ધરિત્રી ! તારા હૈયામાં ભારેલી અમૃત-કૂંપી પામીને મારે આગમાં જૂળનાને શાતા પમાડવી છે. મા ! મારા કુમારની આ દશા ! તેમને વાસનાની ઝાળમાં બગડતા હું નહીં જોઈ શકું. સ્ત્રી ધરતીની પુત્રી છે. ગમે તેવા ઉલ્કાપાત સ્ત્રીને ન હચમચાવી શકે. પ્રિયજનને કાજ સ્ત્રી હસતે મોંએ ધરતીમાં ભંડારાઈ જતાં પશુ ન અચકાય. લગ્ન પહેલાં બે દિવસથી સતત માંગડાવાળાનું મોં નજર સમક્ષ તરવર્યા કરતું હતું. પણ, તેમને મળવાની આશા ક્યાં હતી ? પણ વરરાજને પોષાનાં મેં જોયું તો સામે હતા કુમાર માંગડાવાળા. મારી દુનિયા પલટાઈ ગઈ. રોમ-રોમ હર્ષ વ્યાપી ગયો. એ જ મોહક રિમત, એ જ સ્નેહ-નીતરતી આંખો, છતાં, એની પાછળ પડી હતી કેવી ધોર નિરાશા ! કેવી અટલ વિશ્વલતા ! કેવી વેદનાપૂર્ણ યાતના ! હું છળી ઊડી.

પૃષ્ઠ ૪૬૭થી ચાલુ]

વળતે દિ' મામી ભાણિયાને લઈ નીપ જવા નીકળી. ફળિયામાં પૂગતાં જ મામીજીએ હાક મારી કે : “વહુ ! તારો વર આવ્યો.”

મામીજીની હાક સાંભળી મીણા ધરમાંથી બહાર આવી અને એની આંખનું રાહાને નીરખ્યા પછી મામી સામે જોઈને કહેવા લાગી કે :

“મામી કે ને કંથડો એને રંગે રમાડું,”

તેમણે કેવું બધું ઇશાનામાં સમજાવી દીધું ! હું સમજી ગઈ. યમરાજનો દોર તેમના ચેતનવંતા દેહને કરમાવી શક્યો : અને-એ જ દોરે તેમને વાસનાની અગમાં હોમી દીધા. સુશોભિત લગ્ન-મંડપમાં અમારું હસ્ત-મિલન ! મારા સ્પર્શે તેમનાં અંતરતમે ધધખતો લાવા પળવાર કેવો શાંત થઈ ગયો ! ખસ ! મને મારું જીવનકાર્ય સમજાઈ ગયું. પ્રણયીના રનેહલ સ્પર્શનો વિદ્યુત-સંચાર માનવાને દુન્યવી વાતાવરણથી પર ઉઠાવી લે છે. હું દુન્યવી વાતાવરણથી પર છું અને રહેવા માયું છું. મારી નિરાશા દુનિયામાં માંગડાવાળા મારું સર્વસ્વ છે. અહીં-આ સ્થળે મારે નવું સ્વર્ગ ઊભું કરવું છે. તેના સ્વામી હશે વાસના-મુક્ત કુમાર માંગડાવાળા, જિંદગીની બીજી કોઈ અલિલાયા નથી. જેમનાં દર્શને મેં જીવનની ધન્યતા અનુભવી તેમને વાસનાની ઊકળતી કડામાંથી અવશ્ય બહાર કાઢીશ. હું બેસીશ સનાતન પ્રેમની ધૂણી ધખાવીને. મારું તપ નહીં ફળે ત્યાં સુધી યમરાજ પશુ મારા પ્રાણ નહીં હરી શકે.”

કવિકુલયુરુ કાલિદાસનાં શાકુન્તલમાં પૃથ્વીથી સ્વર્ગ સુધી પહોંચવાની વાત છે. પદ્મા નરકને સ્વર્ગમાં પલટાવનારી નારી છે.

સૌ રોવે સંસાર, પાંપણિયે પાણી પડે,
 ભૂત રૂવે ભેંકાર, લોચનિયે લોહી ઝરે.

માંગડાવાળાનું આ શબ્દ-ચિત્ર કેટલું બચાનક ને દયામણું છે ! રૈરવ નરકની જ એ વાત છે. આવી બૂનચોનિમાંથી માંગડાવાળાની પ્રેમને બળે મુક્તિ કરાવનાર પદ્માનો પુરુષાર્થ જગતના સાહિત્યમાં અનુદેષ છે.

હાલરડે હીંકોળ્યા પછી, ઢાલીએ પોઠાડું.”

જીવાન રાહે મીણાના રૂપમાં નવો રંગ જોયો. મીણાને જોઈ એના રોમેરોમ જીવાની જાગી ગઈ.

ઈ રાતે મામી ઓસરીમાં ખાટલો નાખીને સૂતી. રાહે મોઢી રાતે ઓરડે ગયો અને

“આંખનું બેયની એક થઈ, જજણ્યા દિલના તાર, મીણા રાહો એક થ્યા, આશીષ દે કિરતાર.”

સને ૧૯૬૮ના ઓગષ્ટ માસના સ્ત્રીજીવન અંકમાં આપણા માજી રાષ્ટ્રપતિ શ્રી સર્વપલ્લી રાધા-કૃષ્ણના લેખનો થોડો ઉતારો વાંચેલો; કે સમાજની સ્થિતિ, જીવનની પવિત્રતા, અને મનુષ્યની નીતિ-મનાનો આધારસ્થાન સ્ત્રી છે, માતા છે. સ્ત્રી એ પારાવાર સંકટો સામે ઝડપી છે, એમણે અનેક કષ્ટો અને પાતાનાઓ વેઠી છે. સંતપ્ત જગતને શાતા દેનારી છે, સંસારની અગ્નિજ્વાળોને એમણે રક્તનાં વારી છાંટીને છુટાવી છે. શીલ, સ્વધર્મ અને પવિત્રતાની ખારતર મૃત્યુ સામે આકરામાં આકરાં અનુષ્ઠાન માંડ્યાં છે. સ્ત્રી એ સહિષ્ણુતાની મૂર્તિ છે, ભારતમાં નારીનું સ્થાન સર્વોચ્ચ ગણવામાં આવ્યું છે. એ જગદંબા છે, ભારતની સંસ્કૃતિનું મહામૂલ્ય આભૂ-પણુ છે.

આમ નારીનાં કન્યા, ભગિની, સ્ત્રી માતા, ભગિની, ભાગિની જૂદા જૂદા અનેક સ્વરૂપે આપણે જોઈએ છીએ, પરંતુ નારીનું સાચું અને સર્વોત્તમ સ્વરૂપ હોય તો તે માતૃત્વ શક્તિને જ કહી શકાય.

મા શબ્દના ઉચ્ચારમાં જ કુદરતે એવું તો સાત્ત્વન મૂક્યું છે, કે હજારો લીધીની અસંખ્ય વેદનામાં પણ 'હે...મા' આ એક જ અક્ષરનું વાક્ય પરમશાંતિ આપે છે, કે જે શાંતિ ખીજ કોઈપણ શબ્દની આરાધનામાં જેવા મળતી નથી. એ અનુભવ થયા પછી જ કદાચ આપણા લોકપ્રિય કાગ કવિએ એમના દોહામાં કહ્યું હશે :

આખર એક જતાં કોડયું આખર ન કામના;
મોઢે બોલું મા (ત્યાં) કોઢે ટાઢક કાગડા.

મહાત્મા તુલસીદાસે તો એમ કહ્યું છે કે 'એ વિષુ બાવન બોખા એટલે રામ.' આ બે અક્ષર વિના ખીજ ખધા અક્ષરો મારે મન તો નકામા છે ત્યારે કાગ કવિ એમ કહે છે કે મારે મારે તો એક મા અક્ષર વિના ખીજ દોડ્યું અક્ષર હોય તો પણ

એ ખધા નકામા છે. કારણ કે હું જ્યારે મા, શબ્દનો ઉચ્ચાર કરું છું ત્યારે મારું મોઢું બિધડતાંની સાથે મારા હૃદયને દઝાડી રહેલા આધિ, બ્યાધિ, ઉપાધિ એ ત્રણેય પ્રકારના તાપ અંતરથી બહાર નીકળી જાય છે અને પરમશાંતિનો અંતરમાં પ્રવેશ થાય છે.

માતાનું આટલું બધું મુલ્યાંકન શા શાટે ? તો કહે છે કે :

ભગવતને ભજતાં, માહેશ્વર આવી મળે ;
પણુ મળે ન એકજમા ; કોડય ઉપાયે કાગડા.

મોંઘામાં મોંઘી વસ્તુ માનવી પુરુષાર્થ દ્વારા પ્રાપ્ત કરી શકે છે. અરે, નિષ્કામ ભક્તિથી ધૃત્વરને પણ સાધી શકાય છે. આ જગતમાં ન મેળવી શકાતી હોય તો માનાની મીઠી હુંફ. ગમે તેટલી સાધના કરો; ગમે તેટલી તપસ્યા કરો, ગમે તેટલું દ્રવ્ય ખંચો, પણ માનું હેત મા સિવાય ખીજ કોઈ પાસેથી મળવાનું નથી.

એવી માતાના વાતસલ્યનું માપ શી રીતે કાઢવું ! અવસ્થાને ઉપર પગ માંડતાંની સાથે સંસારની વેલી પાંગરતી રાખવા અંતરમાં બાળકની ઝંખના થઈ, આકરાં વ્રન કર્યાં, અલુચ્છું અન્ન ખાધું, જીમ્નેસ્ટિકા છોડ્યો, તીર્થયાત્રા કરી, પિતૃશ્રાદ્ધ કર્યાં, સૂરજ સામે એક પગે ઊભી રાંદલમાની આરધના કરી, આમ અનેક પ્રકારનાં કષ્ટ સહ્યાં.

સંતાન વિના એને ઇંદ્રના જેવો વૈમવ વેરાન વગડા જેવો લાગ્યો, અને વનવમડાની ઝૂંપડી સંતાન સુખને લઈને રાજમહેલ લાગી, : બાળકના આરોગ્ય માટે કડવાં ઓસડ ખાધાં, એને સુકામાં સુવરાતીને પોતે ભીનામાં સૂતી. એનાં મળ મૂત્ર ઘોળ્યાં. મર્દન કર્યાં : વધારે જાંઘે તો પણ ચિંતા કરી, વધારે જાંઘે તો પણ ચિંતા કરી, કોઈ એક નજરથી જોઈ રહે તો નજર લાગવાની બીતિ

સેવી, ગાથે કાળું ટપકું ક્યું, પડખામાં સુવરાબ્યા
પછી સવાર સધી એકધારી ઊંઘ ન કરી. ફડકાને
જાગી જાય, બાળક ઉપર હાથ ફેરવે, ક્યાંય હાથ
દણાયો નથી ને ! હુગડાંનો ભાર મૂંઝવતો નથી ને !
પથારી ભીતી થઈ નથી ને ? આમ અનેક પ્રકારની
ઉપાધિ એના સુખમાં પરિણમી

ગંધાતા મારા નર્કમાં તે હાથ બોલ્યા
સુંવાળું કરવા શરીરને તેલ કુલેલ ચોળ્યાં
સંસારનાં અવર સુખ તે કીધાં ઘોળ્યાં
કરતી રહી જતન માફ, ન તારા અંગનું માડી
નિહાળી મુજને મળી ગયુંસુખ સ્વર્ગનું માનતી માડી
તારે બોળે નિર્ભય હતો ખેલ ખેલાવતી તું
ઘડીક પાછો લઈ હીંડોળે હીચકાવતી તું
ઊભો રેંજે કહી ઘડીક પાછળ દોડતી તું
ધવરાવતી તું એક પડખે હ્રદ્ય નવ ખૂંટતાં માડી
ત્યાં બીજે થાને ધવરાવવા હ્રદ્ય છૂટતાં માડી
મા મા કરતો પુત્ર આવે તો હું મા કહેતી
ખમ્મા તુને બાળ મારા ખમ્માં કહેતી
હળવો હળવો મીઠડો હાથ માથે ફેરવતી
લઈ ગોઢમાં છાતી સમે મને ચાંપતી માડી
થરકાટ જોઈ મમ હૃદયને તું પણ હાંફતી માડી

ગમે ત્યાં મહેનત મજૂરી કરવા ગઈ હોય તે
પણ દરિયાના લોહ જેટલાં બોળિયાં ધારણ કરી માન-
સિક દેહે બાળકની પાસે પહોંચી જાય, એને પંપાળે,
મીઠી નજરથી જુએ, બચીએ ભરે ને હાલતાં ચાલતાં
હીચકો નાખી હાલિયાં ગાય :

મહાદેવ જાઉં ઉતાવળી ને જઈ ચડાવ્યાં ફૂલ
મહાદેવજી પરસન થયાત્યારે આંખ્યા તમે અણમૂલ
આંખ્યા તો અમર થઈ ને-રો

હું ભલે મરી જાઉં, તો તારા નામ ઉપરથી
એળવોળ પણ તને બની આંચ ન આવરી જોઈએ
એ જ કંપના.

માતાએ બાળકના લાલન પાલનમાં આમ વેવ-
લાવેલા કર્યા પૂરતી આ વાત નથી, હાલરડાની સાથે
ધોળાધાવણની ધારામાં કસુંબીનો રંગ પણ ધૂંટી
ધૂંટીને પાયો છે. માનવતાના પાઠ શીખવ્યા છે.

ઉજરીને મોટો કર્યો, સગપણ સાંતરાં કર્યા, છાતીને
ગજ ગજ પહોળી કરી લગ્ન ગીતો ગાયાં. પરણ્યા
પશટાવ્યા દીકરી માટે સારું કેકાણું ગોતી સાસરે
મોકલી. દીકરાને પરણાવીને ઘરે વહુ લાવી.

કોઈ વહુજીએ સાસુને મેણું માર્યું કે બાઇજી !
તમારે દીકરે તો બંને કુળને લાજવ્યાં. હું એમના
મસ્તક માટે રણસંગ્રામમાં ફરી વળી પણ એ કાયર
કંથનું મસ્તક કે શરીર નજરે ચડતાં નથી, એટલે
યુદ્ધને મોરચેથી ભાગી ગયો હશે :

સારા વનમે હું ફરી, જારી હાથ લિયાંહું
બાયજી થારે બેટડે, દો કુળ લાજવિયાંહું.
દીકરાની નામોશી થાય એવી વાન માતાથી સાંભળી
કેમ જાય ! સાસુએ વહુને અભિમાનથી જવાબ આપ્યો :
વહુવર મારો બેટડો તો સગુણીદો કંત ;
કાં ઘોડાને ધૂમરે, કાં જેમર ગજદંત.

વહુજી ! હું ખાત્રીપૂર્વક કહું છું કે મારો
દીકરો રણને મોરચે ગયા પછી પારોડનાં પગલાં ભરીને
મારા બિજાળા ધાવણને લાંછન ન આપે. મેં એની
ગળથૂંથીમાં રાજપુતીનો ધર્મ પાયો છે. હાલરડામાં
બાપ દાદાનો વારસો ગાયો છે. વળી તારા જેવી
સુલક્ષણીનારીનો એ પતિ છે. એ આપણી હાંસી ન
કરાવે. માટે જાઓ ફરીને તપાસ કરો. એ જ્યાં ત્યાં
પડ્યો નહિ હોય. કાં ઘોડાનાં ધમસાણુ વચ્ચે અને
કાં હાથીઓનાં લીમ દહ્યાં હોય ત્યાં જઈને જુઓ.

થયું પણ એમ જ. રાજપુતાણી ફરીને રણમાં
જઈને જુવે છે તો કાજળના પહાડ સરીખા હાથીના
પડખામાં કોઈ ફંગરની ધાર પડી હોય એમ છાતીમાં
સોંસરવા નીકળી ગયેલા દંતૂશળનો ટેકો લઈને પડ્યો છે.
કર કમળાં પેની ગુંડા હાથ બિયો હથિયાર ;
પોઢ્યો રણ પથારીએ ધણી પહાડાં ધાર.

એક હાથમાં મસ્તક રહી ગયું છે. બીજા
હાથની હથેળીમાં કટાર જડાઈ ગયેલી. એક પગના
ગોઠણ ઉપર બીજા પગની પેની મૂકીને વીરાસન
બીડ્યું છે. જાણ્યું હમણાં જ હસતો હસતો રાજ-
પુતાણીને આવકાર આપશે.

માતાએ જેમ હાલરડામાં માઠા સંસ્કાર સીંચ્યા
તેમ આપત્તિ કાળે બાળકના રક્ષણાર્થે શુદ્ધિથી કામ

લેવાનું પણ બૂલી નથી.

એક વાત થોડા વખત પહેલાં જ જાણવા મળી છે કે જૂનાગઢ ઉપર સોલંકીઓ ચડી આવ્યા ત્યારે બાળરાજ નવધણની સલામતી માટે પ્રભાસને બંદરેથી ઘેટાં બંકરાંને લઇને ભરૂચ જતા ભરવાડો સાથે વહાણમાં એસાડીને નવધણને ભરૂચ મોકલી દેવામાં આવ્યો, અને ત્યાં નર્મદા કાંઠે ભરવાડો સાથે રાખવાની વ્યવસ્થા પરમાર રાણીએ કરેલી. એમનો એક દોહો પણ મળી આવે છે કે કોઇએ નવધણને ભરવાડ કહીને ખોલાવ્યો ત્યારે જવાબમાં કહે છે કે :

અમે ભરૂચના ભરવાડ, અહિં કોઇ યોગળે નહિ;
લેજો હત જો લાટ, તો ગણુ ગાવત ગરવા ઘણીના.

‘સ્ત્રીની બુદ્ધિ પાંતીએ’ એ આશ્વેપને માતાની આ યુક્તિ સાવ બૂલી નાખે છે.

જેઠ મહિનો ચાલે છે. હરણનાં માથાં ફાટે એવો તડકો તપ્યો છે. દીકરો ખોરડા ઉપર નળિયાં ચાળે છે. બપોર થઈ ગયા. તડકાએ ખરેખર રૂપ પકડ્યું. માતા વારીવારીને કહે છે “દીકરા ! તડકો બહુ તપ્યો છે, હેઠો જીતરી જ માંદો પડીશ, હવે ટાઢો પોર થાય ત્યારે ચાળી લેજો.” પણ દીકરો કામના લોભમાં ખોરડેથી જીતરતો નથી. “આ એક કાવું ચાળી લઉં” એમ જવાબ આપે છે.

માતાને વાળાલોચ જીપડી. દીકરો તાપમાં શેકાઈ રહ્યો છે. જોયું જતું નથી. કરવું શું ? તરત યુક્તિ કરી, દીકરાનો દીકરો જે ઘોડિયામાં સૂતો હતો, એ ઘોડિયું લાવીને ફળિયામાં તડકે મૂક્યું. છોકરાને તાપ લાગતાં રાહ્ય નાખી માંડ્યો ધાવડા દેવા. ત્યાં ખોરડા ઉપરથી ડોશીને દીકરે અવાજ કયો “એ મા ! ક્યાં મરી ગઈ ? આ છોકરો તડકે શેકાઈ જાય છે.” ત્યારે ડોશીએ કહ્યું : “દીકરા ! તારા માટે મને એક પહોર થયા એટલી જ વેદના જીપડી છે. પણ તું માનતો નથી. આટલી ઘડીમાં ઉનાવળો થઈ ગયો ?” દીકરો હસીને ખોરડેથી જીતરી ગયો ને ડોશી રડી પડી.

જમ જડાડાખાય. મોને નાડયું માંડિયું ;
તોય છોડીની ચિંતા થાય, કેમ વીસરીએ કાગડા !

મૃત્યુએ ગળચી પકડી હોય, જીવ અને જમને વાદ ચાલતો હોય, એવી સ્થિતિમાં પણ પોતાની પીડાને સંતાડી છોડીની ચિંતા કરે એનું નટવરસિંહ ચાવડાએ અધૂરા ગીતમાં સુંદર દ્રષ્ટાંત આપ્યું છે.

પરદેશમાં વસતા પુત્રને વૃદ્ધ માતા કાગળ લખાવે છે કે : “હવે તારી માતા થોડા દિવસમાં પરધામ પહોંચી જવાની છે, એટલે મારા મૃત્યુના સમાચાર જાણી તું સાત સપ્તદરનાં કાગળ પાણી જાળીને અહિં આવતો નહિ. હવે અહિં ખીજું કોણ છે ? જેથી પસીનો પાડીને કમાએલ તારાં નાણાંને આ વાટે વાપરતો નહિ. મેં જીવતરમાં કમાણી કરી લીધી છે કે તું જ્યાં હોય ત્યાં ખૂચ મુખી થા. ભયું ભાદ્યું” જીવતર જીવ, એ મારી આશિષ તારી સાથે છે.” એટલું કહી માતાએ મોતી જેવાં આંસુ વેયાં. કોઇ કહેશે એ મોતીનું મૂલ્ય ?

પુરાતન જ્યોતમાં મેઘાણીલાઇ લખે છે કે જ્ઞાતિના ઉપદ્રવથી કેદાર બ્રાહ્મણ એની રગત કોઠણી માને જીવતાં જીવત દરિયા કાંઠે જળદાગ દેવા લઇ ગયો છે. ડોશીને દરિયાની પાળે એક ભેખડ ઉપર જીભી રાખી ધકો દેવા હાથ લંબાવે છે. એ વખતે મા કહે છે. “તું કોઇ દિવસ અડદનું શાક ખાતો નહિ. જે દિવસ અડદ ખા છે તે દિવસે તુને પેટમાં દુખી આવે છે. માટે માઈ માની ને અડદ ખાવાનું છોડી દેજો.”

દીકરો જ્યારે દરિયામાં હરમેલવાની તૈયારી કરે છે ત્યારે મા દીકરાને શરીર સંભાળવાની ભલામણ કરે છે. એના મનમાં દીકરાના અપરાધનું ઓસાણું નથી. વાહ જનેતા તારું હેત.

શેઠને એકનો એક દીકરો લાડકયો બહુ ખાવા દાણુ તોફાન કરે ને ધંધ મચાવે. વાતની વાતમાં રીસાઇ માને ખૂચ હેરાન કરે. બહુ થાય ત્યારે મા કહે તોફાન કરીશ તો ખાવા નહિ આપું. છોકરો રીસાઇને લાગી જાય ટાણું થતાં મા ગોતવા નીકળે. “મારા છોડુને ક્યાંય દીકો ? ખાધા વગર રીસાઇને લાગી ગયો છે બપોર થવા આવ્યા. ભૂખ્યો થયો. હશે.” ગમે ત્યાંથી ગોતી કાઢે. બમારીને ઘરે

છાને ખૂલે બેસાડી ચૂરમું કરીને ખવરાવે. એટલે
છોકરાને નકકી થઇ ગયું કે ‘આ મા તો ખોટા બોલી
છે. ખાવા નહીં આપું’ એમ કહીને પાછી ખવરાવવા
માટે ગોતવા નીકળે છે, સાવ ખોટા બોલી.’

છોકરાની મા મરી ગઇ. શેકે ખીલું ઘર
કર્યું. છોકરાએ સાવકી મા પાસે પણ એનું એ તોફાન
આણું રાખ્યું. સાવકી માએ ચોખ્ખું કહી દીધું કે
મારી પાસે એવાં લાડ નહિ આવે.

દીકરાને તો એ ખબર છે કે મા એમ જ
કહે. એક દિવસ છોકરો ખાધા વિના રીસાધો વહો
મથો. સાંજ પડવા આની પણ મા ગોતવા ન આવી.
છોકરાને ભૂખે ભરડો લીધો. રહેવાયું નહિ એટલે
એની મેળે જ ઘરે આવ્યો, ને સાવકી માને પૂછ્યું :
નાંહિ ડિયાં કહિ નારતી, અચ્ચ લાખાણું આ ;
સચ્ચા બોલી મા, કુડા બોલી કિત વધ ?

“હે સાચા બોલી મા ! મારી ખોટા બોલી
મા ક્યાં ગઇ ? કે તો ખરી !”

માએ કોઇ દિવસ પોતાની ચિંતા કરી નથી.
એને તો સંતાનના સુખમાં સુખ અને એના દુખમાં
દુખ માન્યું છે. અરે મૃત્યુ પછીની મુક્તિ પણ
સંતાનના હાથ અડવામાં માની લીધી છે.

માતાની એક દ્રઢ માન્યતા છે કે અંતિમ
વખતે દીકરો મરણપોક મૂકે અને કાંધે ચડાવી બાળી
બરી આવે એટલે થયું, સ્વર્ગનો પરવાનો મળી ગયો.

લક્ષમણ બારોટની વિધવા આઠ સોનખાઇ,
પુત્ર હરભમને સર્વદંશથી મૃત્યું થતાં બીજીકાટ રૂદ્ધ
કરતી મરશીઆ ગાય છે :

હતું કે કાંધે લઇ હલો દેશે અગની દાગ ;
લીધી તે લખધીર કા, માની પાસે માગ્ય.

માનાં મરણ પધારીએ (કોણ) પાથું મુકશે પોક ;
દરવાજે દેવાઈ ગયાં સરગે તાળાં સો’ક.

અરે દીકરા મારે માટે તો હવે સ્વર્ગને દરવાજો
તાળાં લાગી ગયાં. મને સુવેચ મુક્તિ નહિ મળે. તારા

વિના મારી મરણ પધારીએ પોક મૂકીને સ્વર્ગના
દરવાજા કોણ બંધાવશે ! આમ માતાએ દીકરા પાસે
ખીજ કોઇ આશા નથી રાખી. આશા રાખી હોય
તો ખસ આટલી જ કે દીકરાને હાથે બળીકાળીને
ધરતીમાં સમાઇ જવાની.

આ દોહામાં માને પુત્ર વિયોગની વેદના કહો,
માની મનોચ્છા કહો, કે માના હેતની અવધી કહો
પણ માતૃત્વનું આ એક અનુપમ ઉદાહરણ છે. આવા
તો અનેક પ્રસંગ આપણને મળી આવે છે, પણ એ
બધી વાતો થઇ સહાન અવસ્થાની.

હું તો એક બેલાન માતાની નજરે જોયેલી
વાત કરવા માગું છું. જૂનાગઢમાં જુમ્મા મસીદ
પાસે એક પાગલ સ્ત્રીને માતૃત્વમાં તરબોળ સ્નાન
કરતી જોઈ છે. એને ખીજ કશી ખબર ન હતી.
નહીં ખાવાની કે પીવાની, નહીં બોલવાની કે કપડાં
પહેરવાની. મસીદ પાસેના રોડ ઉપર સેંચકના ગાલા-
તું પોટકું માથે અને કાખમાં છોકરું રાખીને આમ
તેમ આંટા દેતી. બાળક દિવસ આખો છાતી ચૂસ્યા
કરતું હોય. આ પાગલ સ્ત્રી એના બાળકની પૂરેપૂરી
સંભાળ રાખતી. પૂછીએ તો કશે જવાબ ન આપે,
પણ એના બાળકની વાત કરીએ તો જૂખી સિંહણની
જેમ મારવા ધોડતી. કેટલાક લાઇઓએ વિચાર્યું કે
આ ગાંડી ક્યારેક બાળકને મારી નાખશે, માટે બાળકને
શિશુ મંગલમાં મોકલી દઇએ. એમ નહીં કરી એમની
પાસેથી બાળક લેવા કર્યું પણ શું એણે કકળાટ કર્યો
છે ! કાળમાં પથરને પલાળે એવો વસોપાત કર્યો,
આપણાથી જોયું ન બય : એટલે બાળકને એમની
પાસે રહેવા દીધું. આ ગાંડી બાળકને ચારેક વરસ
સુધી બાળકને કેડમાં રાખીને ફરતી મેં જોયેલી.

એટલે જ આપણા કવિ બોટાદકર એમના
રાક્ષમાં રેખા દોરીને લખી ગયા છે કે “જનનીની
જોડ સખી નહિ જડે રે લોલ” ક્યાંથી મળે ? ક્યાં
મળે ? એને માટે કોઇ જવાબ જ નથી, જો કે એક
દોહો મળી આવે છે :

દિલ લગા સો સગા, હાડ સગા કે નાંહિ
મા બેઠાં મેરી જલે સોય પટંતર ત્યાંહિ

કોઈ સ્ત્રી એમના પતિ પાછળ કોઈ ઝેરી પંખીડા એકબીજાના સ્નેહની ખાતર આત્મવિલોપન કરે છે. અને મા બેઠી રહે છે. પણ આ વાત થઇ દિલ્લગીની, એટલે કે મોહના બંધનની, એમાં નિસ્વાર્થ માતૃત્વનું સ્વરૂપ જોવા ન મળે. આનો સાચો જવાબ ડોસાભાઈ ગઢવી આપે છે.

ડોસાભાઈનાં ધર્મપત્નીનું રાતના સર્પદંશથી મૃત્યુ થયું. ઘરમાં ભોંય પથારી કરીને મૂકદાને સુવરાચું છે. ધાવણા બાળકને બોળામાં લઇને પોતે સામે બેઠા છે. બાળક કેમેય રહેતું નથી. મા પાસે જવા માટે હાવણાં વાય છે. ઘડીક થાય તો બોળામાંથી બિતરીને માતા પાસે જઇને છાતીએ ચોટે છે. ડોસાભાઈએ બાળકને રોકવા બનતું કયું? પણ બાળકને રડીરડીને શીત વળી ગયું. છેવટે પોતે પણ હતાશ થઇ ગયા. બીજો કોઈ રસ્તો સૂઝ્યો નહિ એટલે દોહા શરૂ કર્યો :

મા મરી મડદુ પડયું, છોડું ઉર ચડયે;
ધાવણુ ધાવવા દે, થોડાક દિવસ ઠાકરા.
સંસારમાં બાપેય સજો, હૈયે દૂધ ન હોય;
ટાંણાની ત્રેવડ, તેં જવડ રાણા ન જોય.

માતા અને પિતા બન્નેના શરીર સમ્બંધથી બાળકની ઉત્પત્તિ થાય છે પણ કુદરતે મા અને બાપની શરીર રચનામાં કેટલો બધો પક્ષપાત રાખ્યો! બાપના હૈયામાં દૂધ ન આવ્યું. બાળક ગમે એટલું ભૂખ્યું થયું હોય તો પણ બાપ થોડો કહેવાનો છે કે બેટા તારું ગળું સુકાતું હશે માટે બેક ધૂંટડા ભરી લે!

આ બાળક અઝાણુ, અમથી ઊગરશે નહિ;
જવડ રાણા જતન, કરવી મારે કંઈ?

આ બાળકને ઉજેરીને મોટું કરવું એ બાપનું કામ જ નહિ. એ કરી શકે જ નહિ. ગમે તે ઉપાય કંઈ પણ માતાની મીઠી હાંક ક્યાંથી આવું? આ કામ તો જનેતા જ કરી શકે.

કેટલાક વયોવૃદ્ધ વાત કરે છે કે છપનીઆ દુધાળામાં જેની મૂઠે લીંણુ લટકતાં એવા કેટલાક જવાંમરો બાળકને મૂકી મૂકીને ભાગી છૂટેલા, ત્યારે જનેતાએ એક કાખમાં, એક આગળીએ, એક આગળ અને એક પાછળ એમ ચાર ચાર બાળકોને રળી

રખાડી માગી બીખીને પણ જીવતાં રાખ્યાં ને. મોટાં કર્યાં. એટલે જ કહેવાય છે ને કે “લખેશરી બાપ મરો પણ ત્રાંકેસરી મા ન મરો.”

આમ માતાનું હેત માનવજાતિ પૂરતું નથી, પશુપક્ષી તેમજ નાના મોટા તમામ જીવ જંતુમાં માતૃત્વ શક્તિ તો એક સરખી જ કામ કરી રહી છે.

હરકોઇ જીવ સૃષ્ટિમાં સંતાનનો બિહાર તો માતાને જ કરવાનો હોય છે, જન્મ અને પોષણ શક્તિ માતા દ્વારા જ બીજા કોઈ પાસેથી મળવાની નથી. સંતાનો એનો બદલો વાળે યા ન વાળે એની પરવા માતા ન કરે.

મેરામણુ માયાળુ રે બચળાં મૂક્યાં બેટમાં;
આઠ નવ મહિને રે આવીને બચ્યાં બોળખ્યાં.

પક્ષીના આબ્યાસીઓ કહે છે કે કુંજ પક્ષી આપણા દેશમાં છ આઠ મહિના રોકાઇને બ્યારે એમના વતનમાં જાય છે ત્યારે સો સોનાં બચ્યાંને બોળખી કાઢે છે.

હેત તો સૌ કોઈ જનેતાને હશે પણ વીજીવ્યની માતૃ ભાવનાએ તો હદ કરી. કહે છે કે વીજીવ્યનાં બચ્યાં માને ફાંસીને ખાઇ જાય છે, અને છેવટે વીજીવ્યનું બોખું પવનમાં ઊડી જાય છે ત્યાં સુધી સંતાનને કોચવવાનું કબૂજ કરતી નથી.

પંડયમાં પીડાઘણી, સાંતીને હસતી સદા;
એ માયા મા તણી, કેમ વીસરીએ કાગડા!
મળી ન હરને મા, પરમેશ્વર પશુ થયા;
જયો જશોદા, કાન કેવાણો કાગડા.

માતાના હેતની મૂલવણી કોઈપણ શબ્દોમાં થઇ શકે નહિ. ઇશ્વરે પણ જેટલા અવતાર માનવી કૃષ્ણ દ્વારા લીધા એનાં જ મંદિરો બંધાયાં અને પૂજન લક્ષિત થયાં. પણ જે અતારો સ્વયં રીતે થયા જેમ કે મચ્છાવતાર, કચ્છપ, વારાહ, નરસિંહ વિગેરે પ્રભુના અવતારો પુરાણોમાં ગણતરી કરવા પૂરતા જ કહેવાયા. માટે જ માતાને પેટ ફરી ફરીને જન્મ લેવાને કવિ જાંબે છે :

મોટા કરીને મા, બોળેથી બસતાં કર્યાં;
બોળો બેલવવા, ક્યંને બાળક કાગડા.

વંદન હો કોટી કોટીએ દયાની દિવ્ય મૂર્તિ-
માતાને.

“અરે, મા જરા જોરથી પગ ઉપાડ ને!”

“બેટા, મારું જોર ભાંગી ગયું છે, તિયાં કયા આધારે પગડામાં તેવડ પૂરું?”

“આમ કાં બોલે મા? રણછોડરાવનાં દરશન, અને ગોમતીનાં નાવણ નસીબ હોય તો જ લાધે. તને ઝટપટ દુવારકાં પોગવાનો ઉમંગકો કાં ન આવે?”

“મારા પેટ! જોણે જિવતરના બધાવ વેવાર સારોદ્વાર પાર પાડ્યા હોય, જેનાં હૈયામાં સંસારની કોઈ અબળખા બાકી નો રઈ ગઈ હોય એવાં સખા-ગિયાં માણાંને જ આવી છેલ્લી જાત્રાના હોંશ હોય. પણ બેટા, જ્યાં મારું હૈયું જ નંદવાયેલું હોય ત્યાં હોંશ ક્યાંથી ટકે?”

“સાજે હૈયે આવી અવળવાણી મ બોલ મા! હવે ઝટ પગ ઉપાડ, આમ સાવ કેડ ભાંગલ જેવી કાં થઈ ગઈ?”

“બેટા, મારા લાખ લાખ કોડ હૈયામાં ઊગી ઊગીને ફળ્યા મોર સળગીને ખાખ થઈ ગયા છે, અને ઈ ખાખમાંથી હવે ‘ખાઉ, ખાઉ’ કરતી ભૂતાવળ જાગીને કાળજી કરડે છે. ઈ વેદના તો દીકરી કેડ ભાંગ્યા કરતી ય વસંથી છે!”

“આવે રૂડે અવસરે સોણા જેવાં સંસારની એ પળોજાણભરી વાતું ન કરીશ મા. હરિનું નામ લે હરિનું નામ!”

“બેટા, વાટ લાંબી છે અને હૈયું ભારથી સાવ ભાંગીને પીત્તાઈ ગયું છે. બાપ! આજ તો મને મારો વલોપાત પેટ ભરીને રોઈ લેવા દે. હૈયાં-ભાર હળવો કરવાનો અવસર ફરી પાછો મળે પણ નઈ. જિવતરમાં પેલી બને છેલ્લીવાર મને મારાં દુઃખનાં રોહણાં પેટ ભરીને રોઈ લેવા દે. ઘરની ચાર ભિત્યું દરેયે જે વાત રખે ને પાડોશી સાંભળી જાય ને મને ગાલાવલી ગણી કાઢે ઈ બીકથી મેં જ

દુઃખ હૈયાંમાં આજ લગણ ભંડારી રાખ્યું છે, ઈ આજ આ નિર્જન વાટે તારી આગળ દાલવી લઉં.”

“મંગળધોળનાં ગાણાં ચાવાનાં હોય ત્યાં તું આવાં દુઃખડાં ક્યાં રોવા માડી મા!”

“ભોલીશમાં બેટા, મને વારીશ માં. જેની પેટની જણી બાવીશ બાવીશ વરસે ય કુંવારો ઘડો ઊનારતી ન હોય, ઘોળાં કેડિયાંને બદલે કસૂંબવ કાપડું પહેતી ન હોય,^૧ અને માણવા હાણવા જેવા સંસારને એકકોર હડસેલીને ભગતીમાં પડી ગઈ હોય એની જણેતાને જિવતર પણ ઝેર જેવું જ લાગેને?”

“આવી ગાંધી વાત મા! હરિનો મારગ તો ભાગ્યશાળીને જ લાધે. એનો હરખ હોય, સોખમણ ને.”

“ઈ બધું ય બેટા, પાછલી અવસ્થામાં શેભે, સર્ગાઓનાં કવેણ સાંભળી, સાંભળીને મારું હૈયું થાણણી જેવું થઈ ગયું છે, બધાં ય ભેગાં થઈને મારું કાળજી જ કરડી ખાધું. આવડી મોટી સાંઠ જેવડી દીકરીને વાંઢી રાખીને તમે સાત પેઢીનું નામ બોળ્યું.”

“મા, મેં ક્યાં હલકું કામ ક્યું” છે કે તારે શરમાવું પડે?”

“એનો તો મને ભરોસો છે બાપ, પણ સંસાર વેવારમાં યે માણસે સમજવું જોવે, મારા કોડ સામે જે તારે જેવું જોવે, મને કોડ હતા તને સારે ઠેકાણે પરણાવીને તારાં છોકરાંને રમાડનાં અને હરિનું નામ લેતાં આખ વિંચાઈ જાય. પણ તેં તો મારા કોડ અને જિવતર બેયને ભાકે બળતાં કરી દીધાં.”

“હરિનું નામ લે મા, સોણાં જેવા સંસારનાં સુખ દુઃખ પણ સોણા જેવાં જ હોય છે. ઈ ખોટાંને સાચાં માની ભર તાઈ મ જા.”

૧ અન્વાહિત ચારણકન્યા ઘોળું કેડિયું પહેરે એવો ચારણી રિવાજ છે.

“ઈ સોણાં ય માણવા જેવો છે હો દીકરી ! ઈ સોણા જેવા સંસારમાંથી જ આજ મા દીકરીનાં નિર્મળાં હેત પામ્યાં છૈં. અને નરનારીની લાગણીની—હૃતપ્રીતની લીલુડી વાડીઓ સરજઈ છે, નિકર તો કેરા ધાકેર વેરાગનાં હૃતપ્રીત વિહોણાં વેરાન રણ મલકને માથે રેલાંતાં હોત.”

“કેડ ભાંગલ મા, તું તો સાવ કેડ ભાંગલ”

“હા બાપ હા, સાતવાર હા, પણ ઈ કેડ પેટનાં જણ્યાંએ જ ભાંગી છે, એનો મોટો વસવસો છે.”

જમખંભાળિયાનાં એ મા દીકરી. જાતે ધારણી શાખનાં તુંગેળ ચારણ. દીકરી હજી ઘોડિયાંમાં ધૂધવતી હતી, અને તે પણ એકની એક. ત્યાં ચારણ લાંબે ગામતરે ચાલ્યો ગયો. ભરજીરાનીમાં ઊંજળો રંડાપો વેડીને ચારણ્યે દીકરીને દીકરો સમજીને ઊઠેથી.

પંદર વરસે તો બારાડીની એ પહાડની પુત્રીની કંઠમાં કોયલો ફૂકવા માંડી અને એ ફૂજનમાં કંકુ પગલે આવતી વસંતનાં વધામણાં ગવાવા માંડ્યાં.

અપને અંગકે જન કે, જોખન નૃપત પ્રખિન; સ્તન, મન, નેન, નિતંબકું, ખડા ઈભક્ષા દીન.

બે વરસે તો એ ગજગામીનીની કાયા પર વસંતનો કસૂબલ રંગ પૂર ભહારમાં છરાઈ ગયો. જાણે ફાગણ માસે બાખરો કેસુડે છાયો.

જેમ જેમ કાયા પર જીવાની જમતી ગઈ તેમ તેમ એ જીવાનીને આંગણે ઊભેલી નારીને હૈયે વૈરાગ્ય અને ભકિતનો ભગવો રંગ ગાઠ અને ગાઠ જમતો જ ગયો.

માએ લાખ કાલાવાલા કર્યા. ખોળા પાથર્યા. આંખે આંસુઓના શ્રારણ ભાદરવા વરસાવા પણ દીકરીએ એકની બે થઈને પરણવાની હા ન પાડી તે ન જ પાડી.

હું ઓહું કાળી કામળી, જેને લાગે ન હુજે રંગ.

ભકિત વૈરાગ્યની કાળી કામળી પર મોહેલી એ ચારણ કન્યાને સંસારની કસૂબલ નવરંગ ચૂંદડી સાવ નકામી જ લાગે છે ! એ તો એક જ શાણું ગાય છે :

હરં અખંખ મૂરખ હિયા, હરવણ મંગત ન હોય;
સધર કહર થિયા પછે, હરજી કરે સો હોય.

એવા એ મા દીકરી દ્વારકાંની વાત્રાએ જઈ રહ્યાં છે. જેમ ગાડાં સાથે બંધાયેલું ઢોર પરાણે ગાડાં સાથે ઢસડાય, તેમ દીકરી સાથે લાગણીની સાંકળે બંધાયેલ મા પણ ઘસડાતી આવે છે. બાકી માનું મન તો પોતાનાં સળગી ગયેલા કોડ અને જિવતરના હાહાકારમાંથી ઊંચું આવતું જ નથી.

વાટમાં સાની નદી આતી. નિરમળાં તેલ જેવાં આછાં નીર ખળખળ કરતાં વહ્યાં જાય છે. એ કલકલ નિનાદ જાણે આવતાં જતાં વટેમાર્ગને પળવાર વિસામો લેવા વિનવે છે દોઢ દોઢ માથોડું ઊંચા કાંઠા પર બેથ બાજુ આવળ આવળ અને ખીજડાની અડાભીડ ઝાડી છે. મા કહે :

“બેટા બોધી, તું હાલતી થા. સામેના ગામે મારી વાટ જાજે. હું જરા કળશિયે જઈને ખંખોળિયું ખાઈ ને તારી વાંસોવાંસ આવી પોગું છઉં.”

માથે પોટલું લઈને એ જીવાન અને રૂપવાન નારીએ પગ ઉપાડતાં લાંબે અને રૂડે રાગે ગાયું :

‘સાઠ કરતાં નામ સૂણી, પશુએ કરંત પિયાર લાંગા નાઠ લેયંતડાં, કયું ન મળે ઠિરતાર ?

x x x

સોરાષ્ટ્રના ભક્તકવિ ઈસરદાસના બીજા પુત્ર ચૌડાજીની કેટલીક પેઢીએ કરમથી રોહડિયા થયા. તેઓ બારડીમાં રંગપર ગામ કમાણા. તેમની ત્રીજી પેઢીએ ઘણું કરીને અમરો બારહઠ થયા.

એ અમરા બારહઠ માથે એક દિવસ આભ તૂટ્યું. દોઢ અને ચાર વર્ષના બે પુત્રોને મૂકીને ચારણ્યે લાંબું ગામતરું કર્યું. જાણે ચકલાનો માળો પીખાણો.

સગાં-સાગવાં ખરખરે આવ્યાં અને ગયા. એમનેય પોતાના સંસારની પળોજણ કર્યાં ઓછી હતી ! બે દી રોકાઈને દિવાસાનાં ગોખેલાં બે વેણ-કે જે પરાપૂર્વથી કહેવાતાં આવ્યાં છે, તે કહેવા ઉપરાંત બીજું થાય પણ શું ?

નાંધુ પિપળિયા ગામેથી અમરાભાઈનાં બહેન આવેલાં તે પણ મહીનો ટિ' રોકાઈને, ગયેલ ભાભીના ગુણને સંભારતાં આંખે પાણી વરસાવતાં ગયાં. એને ય પોતાનું ઘર હતું, થોડું એને રહેું મૂકાય ?

જેણે ઘર સામે કોઈ દિવસ જ્યું જ નથી. પોતાની ભેંસો, પોતાની ચારણ્ય, કાવ્ય-કવિતા સિવાય બીજાં કશામાંયે રસ લીધો નથી, એવા આ ચારણને ઘર વહેવાર, રાંધણું ચીંધણું, છાણ-વાસીદું, ઘંટી-વલોણું, છોકરાં અને ઘરે આવતા અતિથિઓની સાચવણી ભારે વસમો લાગવા માંડી. અને એ ઉપાધિમાં અમરાભાઈ મૂંઝાવા-ઢેવાવા માંડ્યા. સુખનો જીવડો દુઃખની ઘાણીમાં ઓરાઈ પીઢાઈ પીવાઈને જિવતરનો કસ ખોવા માંડ્યો.

એક દિવસ ડોળાં હાંકી સીમમાંથી ઘરે આવતાં મોડું થયું. બપોર વળોટી ગયા હતા. પોતાનાં અને છોકરાંનાં પેટમાં મિંદડાં બાઝતાં હતાં. હાંફળા ફાંફળા ચારણે ઉતાવળે ચૂલે ખીચણીની હાંડલી ચડાવી અને છાણા-લાકડાં ગોઠવીને ચૂલો ફૂંકવા માંડ્યો.

ઉતાવળને કારણે ચૂલે લીલાં છાણાં લાકડાં ઓરાયેલાં, અને અનુભવ વગર ગોઠવતાં આવડેલ નહીં, એથી ચૂલો પેટાવાને બદલે ધૂંધવાય છે. ઘરમાં ધૂમાડાનાં વાદળો થરબંધ જમતાં જાય છે. જાણે ખરે ખપોરે ઘરની ચાર દીવાલો વચ્ચે ધૂમ્મસના ગાઢા થર ન જામી ગયા હોય ! ફૂંકી ફૂંકીને ગાલ ખેસી ગયા છે. આંખે ચોમાસું ખેસી ગયું છે, ફેફસાંએ દાહ પકડી લીધો છે. એવો અકળાયેલો ચારણ વિચારે છે : “આ ફૂંક અને ધૂમાડો, ધૂમાડો અને ફૂંક એવાં તો અતંત થઈ ગયાં છે કે એનો છેડો ક્યારેય આવશે જ નહીં, મારાં જિવતર માફક ધૂંધવાતો જ રહેશે.”

ત્યાં જ મોટો ચાર વર્ષનો પુત્ર આવીને બાપને ખેંચે હાથ મૂકીને પોતાની કાલીધેલી લાપામાં કહેવા લાગ્યો : “બાપુ ! કોઈ બાઈ આવી ચે.”

વિચાર અને ચૂલો ફૂંકવામાં ખોવાઈ ગયેલા બાપને ખેટાની વાત સાંભળવા નવરાચ નથી. તો બાળકને પોતાની વાત બાપને કહેવા જોટલી અગત્યની જ લાગે છે. એટલે એ ફરી ફરીને બાપાના ખભાને

હલાવતાં પોતાના શબ્દો પોપટ માફક વારંવાર બેવડાવે છે.

...અને શ્રમ, ભૂખ, નિષ્ફળતા અને દુઃખથી વ્યાકુળ થયેલ અમરાભાઈએ છેવટે મગજ ગુમાવ્યું. ધૂમાડાથી લાલ થઈ ગયેલ આંખોનાં પાણી લૂછતાં ખાપ ગાજી ઊઠ્યો :

“બાઈ આવી છે તો અને ઘરમાં બેસાડ્યું, પણ તું આવો ટળ.”

મોટેથી ભેંકડો તાણીને છોકરો આઘાત-બીકમાં રોઈ પડ્યો, બાપ પાછો ચૂલો ફૂંકવામાં પરોવાયો. ત્યાં...

“એવા કેવો છો ?” એવા કરડા શબ્દો કાને પડ્યા. અને ચમકીને અમરાભાઈએ ઊંચું જ્યું.

બજતરા અને પાણીથી છલકાતી આંખો સામે તેણે એક સાગના સોટા સ.ખી જીવાન નારીને ઊભેલી જોઈ, એના મુખમાંથી જવાબ સર્પો :

“ચારણ.”

“ચારણ થઈને આવાં કવેણ બોલ્યો ?”

અમરાભાઈને ભાન થયું, પોતાનાં આકરાં વેણ આ અજણી નારી સાંભળી ગઈ છે. કશા યે વાંક ગુના વગર પોતાની જીભે આ બાઈને કાળજે વેણ કટારી ઝીંકી છે. એણે શલવાતા રૂંધાતા પસ્તાવાભર્યા અવાજે કહ્યું :

“માફ કરો બાઈ. મને ભાન નો રિયું.”

“અરે, ભાન કેમ નો રિયે ? કાંઈ નાનો કીકલો નથી, દાઢી મૂછનો ધણી છો.”

“નસીબની વાત છે બાઈ, દુણાયેલે હૈયે અકળામણમાં મારાથી વેણનો ઘા થઈ ગયો, હવે તો એનો વસવસો કરવો રિયો.”

“નાની વાતમાં આવડું મોટું કવેણ ! ચારણ, મને આજ ચડે એવું તેં કહ્યું.”

મનમાં ને મનમાં આત્મજ્વાની અનુભવતા ચારણને પોતાની ભૂલ પહાડ જેવડી ભાસે છે : “અરરર, આ મેં શું બકી નાખ્યું ?” અને એ નિમાણા સાદે કહે છે :

“મારા બોલ્યા સામું ન જોશો બાઈ, સાગર પેટાં થઈને મને માફ કરી દેશો.”

એ જુવાન નારીની નજર ઘરમાં ચોમેર ફરે છે, આગમણમાં રાખનો ડુંગર જામી ગયો છે. ધૂધુ-માર દૈત્ય જેવો ચૂલો ધૂમાડા ઓકે છે, તે ચૂલે ચડેલી હાડકી હેમાળે આરોહી હોય તેમ ટાઢીબોળ છે. જરા સરખી વરાળ પણ નીકળતી નથી. ઘરને ભોંય-તળિયે જ્યાં ત્યાં ખાડા પડી ગયા છે. ગાર ઊખડી ગઈ છે. છતમાં બાવો અને કરોળિયાનાં જાળાં ખંધાઈ ગયાં છે. માંડનાં વાસણ ઝાંખાં અને રજથી છવાઈ ગયેલાં દીસે છે. ઘરમાં ચારકોર ચીજ જલસ કંઠેકાણે આડી અવળી પડી છે. ઘર હોવા છતાંય વેરાનતાનો અમલ જમ્યો હોય એવું લાગે છે.

ઘોડિયામાં દોઢ વર્ષનો બાળક ભૂખ્યો જ સૂઈ ગયો છે, સાર-સંભાળને અભાવે એ કૂલ કરમાતું જાય છે. તે મોટો છોકરો પણ લેવાતો જતો લાગે છે. એની આંખોમાં ખાલીપાણું છવાઈ ગયું છે, આ જોઈ એ જુવાન આંગતુક નારીથી પૂછાઈ ગયું :

“આ છોકરાંવની મા કાં ન દેખાય ?”

ઉના ઉના નિસાસો નાખતાં ચારણે જવાબ દીધો : “આ નો પૂછ્યું હોત તો સાઈં હતું. તારો જીવ કેમ ગયો, એમ કોઈએ માર્ગને કો’ દિ’ પૂછ્યું છે ખરું ?”

“તોય વાત કર ચારણ, લાગે છે કે તારા અવળચંડા સભાવને લઈને ચારણ વાસીને પિયરવાટે પળી હશે.”

સજળ આંખે ચાંણે કહ્યું : “ના.”

“તો પછી ચારણ ક્યાં ગઈ ?”

નિરાશ-હતાશ અને જિવતર જેને ઝેર જેવું થઈ ગયું છે એવા એ ચારણે પોક મૂકી :

“ગાં માનવી મરે, ભૂ ઉપર હતાં લલાં ક્રિયા ઉમાવ કરે, દલ ! દિહાડા નાખશાં ?”

(જુલવાન અને સારા માણસો આ પૃથ્વી પર હતાં એ તો અવસાન પામ્યાં, એ મારાં હૈયાં ! હવે

જિંદગીના બાકી રહેલા થેય દિવસો કોને આધારે ક્યાં ઉમંગથી વીતાવીશ ?)

અને વિદાય થયેલ જુલવાન ચારણ અને સુખી દિવસોની યાદમાં એ દાઢી મુંછનો ધણી હૈવાફટ રોધ પડ્યો.

પળવાર માટે એ જુવાન નારી આ દુખિયા ચારણને જોતી રહી. નાગડાં અને ભૂખ્યાં બાળકોને નિરખતી રહી બાપનું રોણું સાંભળીને ઘોડિયામાંથી સફાળા જગી ઊઠેલા બાળકના રુદન-સ્વરને હાલક-હાલક થતા હૈયે સાંભળતી રહી. નમાયા-વાતસલ્ય વગર ભાવહીણ થયેલ આંખોવાળાં એ બાળકોની આંખોમાં એને લાખ લાખ વણકથી વાતો સાંભળવા-જણવા મળી, જે અન્યત્ર એને ક્યારેય ન લાભત.

“અરે બેટા, ખોલી ! તું આંખાં છો ? હું થોડી મોડી પડી....પણ અરે ભાઈ, તમે શીદને આવું કાળજાંફાટ રોણું માંડ્યું છે ? અરે, બાપ ! સખ દઃખ તો માણાંતા લલાટે લખ્યાં હોય તે આવે જાય, એના ઓરતા નો’યે.”

..અને પોટલા સાથે આવેલાં ડોશી અમરા-ભાઈને સમજવના માડ્યાં. ત્યારે કેટલિયે વારે અમરા-ભાઈને રોણું થંભ્યું. અને એણે વિવેક કર્યો.

“હવે રોટલા ખાઈને જાજે.”

“ના, રે બાપ, અમે તોં વે’લું વે’લું ખાઈ લીધું છે. હવે તો વે’લા ભેટે મારા રણછોડરાય.” અને ડોશીએ પગ ઉપાડ્યા. “લે બેટા, હાલતા માંયિયે.”

“ના મા, હવે હું એક ડગલુંય નઈ ભરું. હવે તો આયાં જ મારે દુવારકાં છે. આ નાગાં ભૂખ્યાં બાળ ગોપાળ ઈ જ મારા રણછોડરાય આ ઘર ઈ જ મંદિર. આ દુખિયા ચારણના જિવતરમાં સુખનો થોડોયે છાંયો દઈ શકું તો ઈ જ મારી પૂજા મા, આ જીવતા જગતા બાળગોપાળને મૂકીને જો હું પાણના દેવને પૂજવા જઈશ તો કદાચ ભગવાન જ મારાથી મોટું ફેરવી લેશે. મારા રણછોડરાય મને આ બાળગોપાળ રૂપે મળ્યા છે. સામે ચાલીને ગંગાજી આવ્યાં છે તો મા, મને હવે એમાં બૂડી જવા દે.”

“હું શું બોલ છું ! ! ?”

“સાવ સાચું કહું છું. મા, બાચકું છોડ અને એમાંથી કસુંબલ કાપડું કાઢ, એટલે હું ધોળું ઉતારું. આ દુખિયો ચારણ આજથી મારો ભરથાર. આ નમાયા બાળુડાં છે મારા બાળ ગોષાળ. મા, તારા કોડ પુરા થાય છે ! મને તું આશિષ દે, આશિષ દે.”

મા જનેતા ભૂજઓ પસારી બેટીને ભેટી પડી :
“ભલે ભેટા, તને ગમ્યું તે મારે આંખે માથે. મા ખોડલ તારાં એવાતણ અખંડ રાખે.”

“અને મા, તું તારે ઘોડા દિ’ પછી દુવારકાં જાજે, અને ગોમતીમાં ના’જે.”

“ના, ભેટા, હવે તો મારે જે અઠેય દુવારકાં છે. મારા જે કોડ પુરનારા રણછોડરાય પણ મને આનાં

જ મળી ગિમા. હવે છો આજ ઘડીએ માતાજી મને બોલાવી દ્યે, મારી કોઈ અબળખા હવે બાકી નથી.”
અને ડોશી આથમણી દિશાને વંદનાઓ આપી રહ્યાં :

“મારા બાપ, મારા રણછોડરાય, તે’ માઈ’ મોત સુધાયું”. તું નત્ય નરાં નોખાં રૂપે ભગતોને મળતો જ રહે છે. એટલે જ કો’ક ભગતજને ગાયું છે ને : વા’લો મારો ભગતોતી લજ રહાવણ”

...તો અમરો બારહઠું પણ વિચારી રહ્યો :
“આજ મારે જે આની ભેળું અઠેય દુવારકાં થઈ ગિયું ! ગાળ દીધે ઘર બંધાયું’ છે જ વડું અચરજ છે. !”

નોંધ :- પોતાના અપૂર્વ તાજને કારણે હાલ બાધીબાઈ રંગપર ગામે દેવી થઈને પૂજાય છે. અને એમનો વંશ હયાત છે.

* રમ્ય સૌરાષ્ટ્રનું રૂપ રમણી

નારી તું નારાયણી, ભૂનો તું પર ભાર :
સરજી નહોત જો શામળે, (તો) ચાલત કેમ સંસાર.

છંદ ઝુલણા

રંગ સુખદુઃખમાં સદા એક રાખતી, વહે અમૃત સમી સુખે વાણી,
જીવ જેમ લાજમરજદને જાળવે, તપીને વહે નહીં કદી તાણી;
સાસુ સસરા તણી મેળવે ચાહેના બતાવે કુટુંબની ફરજ બમણી,
શીલ ચારિત્રના પાઠ સમજાવતી, રમ્ય સૌરાષ્ટ્રનું રૂપ રમણી...૧
શૌચ સૌંદર્યમાં ધરાપર ધૈર્યમાં, જડે નહીં તેનો ક્યાંય જોટો,
કનક કુખેર લાંડારનો કોઈ દિ’ ક્ષણીકનો મોહ નવ કરે ખોટો;
સત્યના સારમાં અડગ નિર્ધારમાં, ભાર વહેવારમાં ભૂજ જમણી,
શીલ ચારિત્રના પાઠ સમજાવતી, રમ્ય સૌરાષ્ટ્રનું રૂપ રમણી....૨
પતિની પ્રસન્નતા હંમેશા પાળતી, ગાળ સંભાળતી બુદ્ધિબળથી,
અતિથિ આરતી સર્વ સત્કારતી, અડગ આવકારતી અન્ન જળથી;
લલાટે તે જ લાવણ્યના લાવતી, નજરમાં અમી નખ શિખ નમણી,
શીલ ચારિત્રના પાઠ સમજાવતી, રમ્ય સૌરાષ્ટ્રનું રૂપ રમણી....૩
લમર લાલો લખ ચરિને ભેટતી, સમરમાં અમર થઈ કમર કસતી,
શીલ સ્વામી તણ સંગ લગ્ન ચિતા પર, હીરણ્ય નેત્રી ચડે સુખે, ફરતી,
કહે જાળદેવ એ ખમીરનો ખજાનો, અમર ઇતિહાસમાં નાર અમણી,
શીલ ચારિત્રના પાઠ સમજાવતી, રમ્ય સૌરાષ્ટ્રનું રૂપ રમણી...૪

આવી પદમણિયુંથી પાકતા, વેધુ વળ ભરિયા;
લવર મૂંછાને લાડકા, કરતા કેસરિયા.

બળદેવલાઇ નરેલા

લોકસાહિત્યમાં ચારણ સ્ત્રી

દાદુભાઈ પ્ર. ગઢવી

હમરો વર્ષથી ચારણ સ્ત્રી અકારે વર્ણમાં વંદનીય રહી છે. રાજ-મહારાજની માંડીને અદના માનવીને ચારણ સ્ત્રી ઉપર પૂજનીય ભાવ રહ્યો છે. તેનું શુ કારણ? ચારણ સ્ત્રીમાં એવી કઈ શક્તિ છે કે જેને લીધે હજી તેનું સ્થાન લોકોના હૃદયમાં આદરણિય રહ્યું છે? એવો એક સવાલ આજના યંત્રયુગમાં કોઈને પણ થાય.

ચારણ જોગમાયાના ચમત્કારો એક બાબુ મૂકે તો પણ ચારણ સ્ત્રીની સમાજ ઉપર કેટલી દેણગી છે તે વેદકાળથી માંડીને આજ સુધીના ચારણના ઇતિહાસને તપાસો તો જ ખબર પડે.

ઘણા રાજ-મહારાજોએ ચારણ સ્ત્રીના બળે રાજ્યો મેળવ્યાં અને ટકાવ્યાં. જ્યારે જ્યારે તેઓ રાજરમતમાં ગૂંચવાયા ત્યારે એમણે ચારણ સ્ત્રીનું શરણું લીધું.

રાજસ્થાનમાં ફરણીજીએ ઘણા રાજ્યોને રાજ્ય કેમ ચલાવ્યું તેની નીતિ સમજાવેલી.

જોધપુર, ઉદેપુર, ખીકાણો બહરાં,
થાહ રે વશીએ ભૂવ જાને;
કે તરાં કરાં વખાણ કિન્થાણી
આઈ કીરત વધત ઘણી આજે.

દેશજીએ ગામે કરણીજીનું મંદિર તેની સાક્ષી પૂરતું આજે ય મોજુદ છે, હજી પણ ત્યાં કરણીજીનું મોટું મહાત્મ્ય છે.

ભાવનગરના ગોહિલ રાજને આઈ જોડિયારનું મોટું શરણું હતું. શિહોરની ગાદી જોડિયારને પ્રતાપે પામ્યાં તેનું માનનારા ગોહિલ રાજો આજ દિવસ સુધી જોડિયારને પૂજતા આવ્યા છે.

સિંધમાં નવલાખ ઘોડે જતા રા'નવધણને ખોડ ગામે આઈ વરવડીએ રોકી તેને જમાડ્યો, તેને

સિંધમાં જવાનો રસ્તો સૂઝડ્યો અને જેના પ્રતાપે નવધણે બહલની વાર કરી સિંધના સુમરાને રોળ્યો.

ચિતોડના રાણા હમીરને કોઠ નીકળ્યો હતો. દેહ પાડી દેવાનો નિશ્ચય કરી તે જત્રાએ નીકળ્યો. દારકા આવતાં રસ્તામાં ખોડ ગામે રોકાયો અને ત્યાં વરવડીએ તેનો કોઠ મટાડી સાંજે કર્યો. આજે ય ભકિતભાવવાળા માણસો સવારે જોડીને સૂરજની સ્તુતિ સાથે વરવડીને ય વંદે છે.

સવારે ઘટ સેવ, લાલ ખપોરે લાપશી;
હૂધે ને ભાતે દેવ, વાણુ દેને વરવડી.

રાજ્યોને સહાય કરી એટલું જ નહીં, પણ ચારણ કવિઓની જેમ રાજ્યોને અવળે માર્ગે જતાં રોકવામાં ચારણસ્ત્રીનો પણ ફાળો છે.

આઈ નાગબાઈએ નીતિ બૂલેલા રા'માંડણિકને સમજાવવામાં ખામી નહોતી રાખી છતાં તે સમજ્યો નહીં અને એનો વિનાશ થયો.

મતિ ફરી માંડણિકની, કાંધ અ.વી કમાત;
હતી નવ સરઠ ગઈ તરકને હાથ.

નીતિ બ્રજ થયેલા રાજવીઓને ચારણસ્ત્રીએ ઘણા પ્રકારે સમજાવવા પ્રયત્નો કરી અને વાર્યાં.

રાજસ્થાનના રાવઅચ્છદાસને મેવાડી રાણી ઉમાદેવી રૂસણાં હતાં. સાત વર્ષથી ઉમાદેવા મહેલનો ઉંબરો રાવે નહોતો ઓળંગ્યો. માનીતી રાણી લાલાદેએ રાવને વશ કર્યા હતા. પતિ સાથે ચાર ફેરા ફરી પતિ મૂવે માથે આગ ઓઢનારી નારી રાઠોડ રાણી પતિ વિયોગમાં નિષ્પ્રાણ થઈ ગઈ હતી. કેસરવરણા જોગન બળીને લડયાં થઈ ગયાં હતાં. ચૈત્ર મહિનાની ભૂ લાગી ગઈ હોય એમ દેહ કાળી ઠણુક પડી ગઈ હતી, તો પણ પતિને મનાવવાના મનસુખા ઉમાદે કરતી. દુઃખના વિસામા સખી તેની સખી જીમાદે-ચારણને એણે એક દિ' જોલાવી.

ઉમા કાગળ મોકલે, જુમા વહેલી આવ; થારો ગણુ નહીં વિસરાં, મારો રૂઠો રાવ મનાવ.

કાગળ વાંચીને જુમાદે પાણી પીવા પણુ ન રોકાણી. એકદમ ઉમાદે પાસે પહોંચી ગઇ. જુમાદેને છાતીએ વળગારીને (ભેટીને) ઉમાદેએ હિંચકતે હૈયે પોતાની વિતક કથા કહી.

જુમાદે બાળકુંવારી ચારણ્ય હતી. મા શારદા એની જીમને ટેરવે રમતી અને ચતુરાઈ તથા કાવ્ય-શક્તિનો સુમેળ થઈ ગયો હતો. તે ગજબનું બીન બગવી જાણતી.

રાવ અચલદાસનો એકવાર ભેટો થઇ જાય તો લવના અમોલા છોડાવી દેવાની જુમાદેમાં શક્તિ હતી, પણ રાવને લાલાદેના બાહુપાશમાંથી છોડવા કેમ ? એ એક સવાલ જુમાદેના મગજમાં ઘોળાવા લાગ્યો, પણ ચતુરાઈ ચારણ્યાં. એને એક વિચાર સૂઝી ગયો. સવાલાખ રૂપિયાનો હાર એક દાસી મારફત મોકલાવી એક જ રાત રાવ અચલદાસને ઉમાદેના મહેલે મોકલવાની લાલાદે પાસે માગણી કરી.

રૂપની ગુમાની લાલાદેએ હીરાના હારથી લોભા-ઇને અચળદાસને ઉમાદેના મહેલે જવાની રજા આપી, પણ ભેટ વળાવીને અચલદાસને મોકલ્યા અને પછેડી બંધ પાછા ફરવાનો કોલ લીધો.

ઘરતીને એક છેલ્લું ચુંબન કરી સૂઈ અસ્ત થયો. સાતસાત વરસના વિયોગથી અંગઝાઈ ગયેલી ઉમાદેનું શરીર આજ કાંઈક હળવું થયું. કાયમ અંધારામાં રહેતી ઉમાદેએ આજ મહેલને શણગાર્યો, ગોખે ગોખે દીવા પ્રગટાવ્યા, કેસર અગરચંદનથી મધમધતો છત્રીપલંગ બીજાઓ, થોડા પવનના ખખડાટે ય ઊભી થઈ જાય એવા અધીરા મન સાથે અચલદાસની રાહ બેતી બેઠી.

જુમાદેએ પણ બીનને બરાબર કીક કર્યું. સૂરને મેળવી ત્રીજે કણુ કર્યું. મહેલના એક ખૂણામાં પડેલો રાખી પોતે ય બેસી ગઇ.

મધરાત થઇ અને રાવ ઉમાદેના મહેલે આવ્યો. હડી કાઢીને ઉમાદે રાવના પગમાં જેમ લાકડી પડે

તેમ પડી ગઇ: “હોય ઇ શુનો માફ કરો રાવ ! હું ય તમારી સાથે ચાર ફેરા ફરેલી પરણેતર છું. રખાત નથી, રાવ !” પણ લાલાદેના પ્રેમ પાછળ લાચાર બનેલો રાવ ઉમાદેને પગથી હડસેલી બે ડગલાં પાછો હટી ગયો. ઝાઝા વરસે પતિનું મોઢું લાગી વિહવળ બની ગયેલી ઉમાદે રાવને ઘણું કરગરી. અવરના તીખા જીણુકે હાડ હોમી દેનારી રાજસ્થાની એ અટકી રજપૂતાણી હતી. છતાં લાલાદેના મોહમાં ઘેરો બનેલો રાવ ઉમાદેને હુકરાવી પલંગ ઉપર સૂઈ ગયો. એક વેણુ પણ ઉમાદે સથે ઉઘ્યાયું નહીં. દુઃખની મારી ઉમાદે બેથુદ્ધ થઈ મૂર્છાવત્ થઈ ધરતી ઉપર પડી ગઈ અને પડદા પાછળથી જુમાદેએ બીનના સૂર ઉપર દુહા વહેતા કર્યા :

ઘન ઉમાદે સાંખલી, તે પીવ લિયો મુલાય; સાત બરસરો બીછડો, તે કેમ સહિયો જાય !

ગળામાંથી ઘુંટાઈ ઘુંટાઇને આવતા આ સૂરને રાવ સાંભળી રહ્યો. ત્યાં જુમાદેએ બીજો દુહો કહ્યો : કીરતી માથે ઢગ ગઇ, હીરની લુંબા ખાય; હાર સટે પિવ આણિયો, હસે ન સામે થાય.

હે ઉમાદે ! કૃતિકા નક્ષત્ર માથેથી નમી ગયું. હરણી નક્ષત્ર પણ આથમણી દસ્ય લંબાઇ રહ્યું છે. આમ રાત જવા લાગી છે અને સવાલાખ રૂપિયાના હાર સાટે મૂલવેલો રાવ તો હસતો નથી. ઉજડાનો સામે થાય છે.

ચંદ્રેણુ કાઠરો ઢોલિયો, કસ્તુરિયા આવાસ; ઘણુ જાગે પિવ પોઢિયો, બાળુબો ઘરવાસ.

તારો ચંદન કાષ્ઠનો ઢોલિયો છે, કસ્તુરીથી મધમધી રહેલા આ આવાસમાં કેનું મન વિહવળ ન થાય ? પણ હે ઉમાદે ! તું નિરભાગી છે તારો બાળુડો ઘરવાસ હોય એમ લાગે છે.

રાત ભાંગતી જતી હતી. રાવ અચલદાસ સાંભળ્યે જતો હતો. જુમાદેના ગળામાંથી એક પછી એક મર્મવેધક દુહા નીકળ્યે જતા હતા :

કાલે અચલ મૂલવિયો, ગજ, ઘોડા રે મોલ; દેખત હી પિતળ હુવો, સાંકડિયા રે બોલ.

હજી તો કાલે જ આ અચલદાસ રૂપી કંચન હાથી-ધોડાના મૂલે મૂલવ્યું છે. ત્યાં તો રાતમાં જ પિતળ નીકળ્યું.

ધન દહાડો ધન ઘડી, મેં જાણ્યો'તો આજ; (પણ) હાર ગયો પીવસી રહ્યા, કોઈ ન રિયો કાજ.

હે ઉમાદે! આજનો દિવસ મેં ધન્ય માન્યો હતો કે અચલદાસ ઉમાદેના મહેલે પધાર્યા છે પણ આ તો હારે ચ ગયો અને તારો પિયુ સૂઝ રહ્યો. કોઈ કાજ સચું નહીં.

નિશ-દિન પૂકારતાં, કોઈ ન પૂગો દાવ; સદા બિલખતી ધણુ રહી, તો ય ન ચેત્યો રાવ.

રાત-દિવસ પિયુ વિરહમાં બળતી ઉમાદે પૂકારતી રહી છતાં રાવ માન્યો નહીં.

ઓઢણુ નિલા અંબરા, સૂતો ખૂટી તાણુ; ના તો જાગ્યો બાલમે, ના ધણુ મૂક્યો માણુ.

પગથી માથા સુધી રાવ ઓઢીને સૂઈ રહ્યો છે, જગતો નથી છતાં તે માનશે એવા આશાને તાતણે ઉમાદે બંધાયેલી રહી છે.

તિલક ન ભાંગ્યો તરૂનીકો, મુખે ન બોલ્યો વેણુ; માણેક લટ છૂટી નહીં, આંજસ કાજળ નેણુ.

રાણીના માથાનું તિલક પણ વીખાયું નહીં. વાળની માણેક લટ છૂટ્યા વિનાની જેમની તેમ રહી ગઈ. કાજળ સારેલી આંખો એમને એમ છે.

ઉમાદેના ખીનના સૂર તીક્ષ્ણ થતા જાય છે, માનવાયક વાણી બદલીને બરછીના ઘા જેવી થતી જાય છે :

ખીચી ખેચાં હે સખી, કોઈ ન ખીચો લેહું; લાખ પચીસા મેં લિયો, આજ પચીસાં દેહું.

જીમાદે કહે છે : “હે સખી, આ રાવને કોઈ આહકે હોય તો વેચી દે. સવા લાખથી મૂલવેલો રાવ કોઈ પચીસ હજાર આપે તો દઈ દે. તે સાવ કોડીનો નીકળ્યો.”

માગ્યા લાઘે જવચણા, માગી લાઘે જુવાર; માગ્યા સાજણુ કી' મીલે, ગેલી મૂઠ ગવાર.

“હે રાણી, માગ્યા તો જવ, ચણા અને જુવાર મળે. કાંઈ સાજણુ માગ્યા થોડા મળે ? માટે ઘેલી થા મા અને હવે આશા મૂકી દે.”

હાર દિયો છંદો કિયો, મૂક્યો માણુ મરમ; ઉમા પિવ ન ચાખિયો, આડો લેખ કરમ.

હે ઉમાદે, તેં સવાલાખ રૂપિયાનો હાર દીધો. મેં (જીમાદેએ) માનમરજદ મૂકીને છંદો (દુહા) કહ્યા. છતાં પણ તારો પતિ મનાયો નહીં. તું ધણી જ કમલાગી છો.

પો ફાટી પ્રગડો ભયો, બીછરણી હે બાર; લે લાલાં થારો બાલમા, હિયરો દે મુ હાર.

હે ઉમાદે, હજી તો પ્રાગડવાસી છે. દિવસ જીગવાને વાર છે. તે પહેલાં લાલાદેને કહે કે : “આલે તારો પતિ અને મને મારો હાર પાછો દે.”

લાલાં મેવાડી કરે, હજી કરે ન કોથ; ચવે જીમા ચારણી, ઉમા લિયો મૂલાય.

લાલાદેને સંબોધીને જીમાદે ચારણિયાણી કહે છે : “હે લાલાદે, આ તો મેવાડી ઉમાદે એની ખાનદાની અને ઈજ્જત માટે આટલી કરગરે છે. ખીજ હોય તો આમ ન કરે.

ગળસું બાજે ધુધરા, હાથસું બાજે તુંબ; ઉમા અચલ મૂલવિયો, જયું સાવનકી મૂલ.

ગળામાં ધુધરા વાગતા હોય એવા સૂરીલા કંઠે અને હાથથી ખીન બમવી જીમાદેએ આવણુ મહિનાથી ચે વધારે મૂલ્યવાન રીતે અચલદાસને વિનવ્યા છે.

આવા મર્મવેધક દુહા સાંભળી રાવના અજાનના પડદા દૂર થયા. અત્યાર સુધી ઉમાદેની પતિ ભકિતને હુકરાવનાર અચલદાસને ઉમાદે ઉપર વિશ્વાસ બેઠો. પતંગ ઉપરથી બેઠા થઈ અચલદાસે ઉમાદેને બેઠી કરી અને કહ્યું : “આ દુહા ગાનાર મહેલમાં કોણુ છે? એને મારી પાસે લાવો.” તરત જ પડદા

પાછળથી જીભાદે આવી. ઉમાદેએ જીભાદેની જોળ-
ખાણુ આપી. રાવ જીભાદેના પગમાં પડી લાલાદેના
મોહમાં બંધાઈ આવી પતિભક્તિ રાણીનો અનાદર
કરવા બદલ જીભાદે પાસે માફી માગી.

છેલ્લે ઉમાદે સાબલીએ જીભાદેને કહ્યું

આશાવરી આલાપીઓ, ધન જીભા દીન જાણુ;
આજીને દી હે જી મનાવજી મ હી રા જી.

“ ધન્ય છે તને જીભાદે કે આશાવરી રાગમાં
દુહા આલાપી તેં મારા રીસાયેલા રાવને મનાવ્યો છે.
તારો ગુણ હું નહીં જુલું.”

આવી રીતે એક ચારણિયાર્ણુએ રૂઢેલા રાવને
મનાવ્યો અને પોતે એક પુણ્ય કર્યાનું ફળ મેળવી ગઈ.

ચારણુ સ્ત્રીની પતિપરાયણના પણ ગજબની
હોય છે. પોતાનો ચારણુ રાગશ્રય કવિ હોયે કે પછી
ધરધણી હોય પણ ચારણુ સ્ત્રી પતિના સુખે સુખી
અને દુઃખે દુઃખી રહે છે. તે સુખમાં છટી જતી
નથી કે દુઃખમાં હારતી નથી અને ટેકથી જીવન
જીવનારી ચારણુસ્ત્રીના અનેક દાખલા લોકસાહિત્યમાં
પડ્યા છે.

“ રતન ગયું રોળ ” વાળી વાતમાં ચારણુ
પોતાની ચારણ્યને નદીના વેણમાં મૂકીને ગયો. જતાં
જતાં ગળાના સમ દેતો ગયો. પાછળથી નદીમાં પૂર
આવ્યું. ચારણુના ગળાના સમ ચારણુબાઇને મન
લક્ષમણુ રેખા જેવા હતા. એક ડગલું પણ તે ખસી
નહીં અને પૂરમાં તે તણાઈ ગઈ. આવી ચારણ્ય પાછળ
પછી ચારણુ ગાંડો જ થાય ને !

સુઘડ હેતાળી સુંદરી, સુખની છાકમ છોળ;
ધાંખાને ધમરોળ, પાદર તારે પોરહા.

સાંઈ નેહડીએ પોતાના ઉપર આળ ઓઢાડનાર
પોતાના ચારણુને શ્રાપ તો દીધો, પણ પછી તે ચારણુ-
ના દુઃખને તે જોઈ શકી નહીં. એ રક્તપીતિયા
પતિના પડે એણે લૂછ્યાં. એને કરંડિયામાં નાખી
બત્રીસ લક્ષણુ પુરંધની ગોતમાં ગામે ગામ રખડી. છેવટે
તળાખના એલસરાળા પાસે કાપડામાં તેના બત્રીસ

લક્ષણુ પુત્ર અણાનું માથું માગી તેના લોહીમાં
ચારણુને નવરાવી સાંજે કર્યો.

એકવાર મનથી વરી ચૂકેલી ચારણ્ય એક
લવમાં બે લવ નથી કરતી.

શેણીએ વિજાણુંદની આખા મલકમાં શોધ
કરી અને છેવટે તેની પાછળ હેમાળે જઈને ગળી ગઈ.

વિજાણુંદની વરમાળ, હું બીજાને બાંધું નહીં;
ચારણુ હોય લખચાર, એને બાંધવ કહી
બોલાવીએ.

ચારણુસ્ત્રીના શીલના પણ અનેક દાખલા ઇતિહાસમાં
નજરે ચડે છે.

મામડિયા ગઢવીની સાત દીકરીઓમાં આવડ
સહુથી મોટાં હતા. તે બહુ જ સ્વરૂપવાન હતા. તેના
રૂપ ઉપર સિંધના સુમરા રાજાએ કુદ્દષ્ટિ કરી.
આવડના કોપે માઝા મૂકી. આખા સિંધના રાજાને
કચ્છના જાડેજાઓના હાથમાં દબ સુમરાનું ધનોતપનોત
કરાવી પોતે શીલ જાળવી સૌરાષ્ટ્રમાં આવતાં રહ્યાં.

નરપતિની કફરી, નજરંથી કોપી તું મહાકાળી;
સુમરા હાથથી સિંધના રાજાને, બોવરાખ્યા
ખપરાળી.

આવડ તારી આણુ, લાજાળુ લોપે નહીં;
લરે ન ડગલું લાણુ, કમણે કાશ્યપ રાઉત.

સરધારની બજારે ઘી વેચવા આવેલી ચારણ્ય-
બાળા જીવણી ઉપર ત્યાંના બાકર શેખે કુદ્દષ્ટિ કરી.
સોળ વર્ષની સુકોમળ ચારણુ કન્યા વીકરીને સિંહણી-
રૂપ બની ગઈ. માઢ મેડી ઉપર ચડી ત્યાંથી બાકર
શેખને નીચે પછાડ્યો. તેના મળાને નળદિયે બેસી
તેને મારી નાખ્યો. પછી પોતાના દેહ ઉપર એવા
દુષ્ટ માણસની નજર પડવાથી દેહ અપવિત્ર થયું જાણી
ત્યાં સરધારમાં જ દેહ પાડ્યો,

એકવાર લીધી વાત ચારણુ સ્ત્રી મરે તો ય
મૂકતી નથી. મૂળીના કેશવદાસ રતનુનાં બહેન ચાડખા
દીવેલાં. એકવાર ટીકરના ગીઢાઓ ધણુ હાંકી ચાડખે-
થી નીકળ્યા. રસ્તામાં ચારણુની ગાયો ચરતી હતી.

તેને પણ ભેગી હાંકતા ગયા. કેશવદાસનાં બહેને ટીકર જમ્મ ધા નાખી : “મારી ગાયો પાછી આપી દો બાપા ! અમારા ધણનાં અડપલાં ન હોય.” મદમમાં છકી ગયેલા ટીકરના ગીડાએ કહ્યું : “આટલા બધા ધણમાં તમારી કઈ ગાયો છે તે ખચ્ચર ન પડે.” આવો તોજડો જવાબ આપ્યો.

રોશિ ભરાયેલા કેશવદાસનાં બહેન મૂળી આવ્યાં અને કહ્યું : “મારી ગાયો ટીકરના ગીડા હાંકી ગયા છે. હું ત્યાં લેવા ગઈ, પણ મને ન આપી. એ પાડાના કાંધ ભાંગીને મારી ગાયો પાછી લાવો દો, નહીંતર મારે તમારા ઘરનું અન્નપાણી અગરાજ છે.”

કેશવદાસે બહેનને કહ્યું : “બહેન, આપણે ચારણ. આવાં વેન લીધાં ન પાલવે. કો'કની સાથે કળિયા કરવામાં આપણે રૂઝા ન લાગીએ. હઠ મૂકી દે બહેન ! હું તને તારી ગાયો જેવી એક નહીં એકસોને એક આપીશ, પણ આમ અથરી થઈ મારા ઘરનું અન્ન-પાણી અગરાજ મા ક્યં બહેન !”

કેશવદાસે બહેનને ઘણી સમજાવી પણ બહેન વાત લઈને બેઠી તેમાંથી ડગી નહીં અને રીસ કરી પોતાને ગામ જતી રહી.

કેશવ રતનું કમને પણ ટીકરનું માથું ભાંગે એવા સરદારની ગોતણમાં માથે પાઘડી અને કસુંબાનું નીમ લઈ હાલી નીકળ્યા.

ચોટીલા મૂળખાચર તે દિ' પાંચસો ઘોડે અમદાવાદ ઉપર ચડીને નીકળ્યા હતા. રસ્તામાં એક વડ નીચે વિસામો ખાવા બેઠેલા. ત્યાં કેશવદાસ રતન આવ્યા. મૂળખાચરે તેમને આવકાર્યા. કસુંબો કાઢેલો હતો તે હથેળીમાં લઈને કેશવદાસના સામો ધર્યો : “યો કવિરાજ, મીઠો કરો.”

“હું કસુંબો નહીં લઉં, મારે નીમ છે.”

“આવું આકરું નીમ લેવાનું શું કારણ છે ગઢવા ?”

કેશવદાસે માંડીને વાત કરી. “જાઓ આજથી ત્રીજે દિવસે ટીકરને હવું ન હવું કરું નહીં તો મૂળ

ખાચર બોલ્યો ન હતો એમ સમજાવ્યો.” મૂળખાચરે મૂછ તાવ દઈને કહ્યું અને કવિરાજને કસુંબો લેવડાવ્યો.

મૂળખાચર અમદાવાદને પડતું મૂકી ટીકર ઉપર ત્રાટક્યા. જખરું ધીંગાણું થયું. ટીકરને રોળીને તેના રાજમહેલના કાટમાળને ગાડામાં ભરી ચોટીલા ભેળા કર્યા.

કેશવદાસે ટીકરના યુદ્ધની કવિતા “મૂળખાચરનો પવાડો” લખ્યું અને બહેનની ગાયો તેને ગામ પહોંચતી કરી. બહેનને મૂળી તેડી જઈ તેના સમ ભંગાવ્યા.

આવી જ હડીલી ચારણની ખીજ વાત હળવદ અને કવાડિયાની સીમમાં એક ચારણ બાઇની હઠની છે.

ઉનાળાનો વખત. વૈશાખ મહિનાનો ગાંડો પવન તે દિવસે જોરજોરથી ફૂંકતો હતો. આ ચારણ બાઇ હળવદથી હટાણું કરીને પોતાને ગામ જતી હતી. માથે દોઢેક મણુવજન અને અકાળે અવસ્થાએ ઘેરાઈ ગયેલી ચારણ બાઇ ડગલું ભરે ત્યાં પાછું પડે. પવન જરાય ખસવા ન દે. ચારણિયાણો વાને વઢતી આવે છે : “એ રોયા, તું બંધ થઈ જા. તારા આડી આવડ ! તારા આડો હતુમાન. મને મારે ઘરે જલદી પહોંચવા દે, જાખી !” પણ પવન બંધ રહે ? એ તો વધારે જોરથી વાવા લાગ્યો. વળી ચારણ બાઇએ કહ્યું : “તને ઠંકકર્યો કાળા મોઢાના ધણી ! તું બંધ થઈ જા, નીકરું હું તને જીવ દઈશ.” તો પણ પવન બંધ ન થયો અને સાચે જ ચારણબાઇએ ત્યાં માથાં પછાડી જીવ કાઢ્યો.

આજે ય હળવદ અને કવાડિયા ગામ વચ્ચે ચારણ બાઇની ખાંભી છે.

એકવાર કો'કથી દુભાયેલી ચારણને ઘડીકમાં હૈથે ધરપત આવતી નથી. તેના દિલનો વસવસો ઘડીકમાં શાંત થતો નથી.

એવી વાત વિજયનુંદના પાછલા જીવનમાં બની ગયેલી.

વિજયનુંદે માંગદા પાસેના ચુલી ગામનો

ભાગ્યજિયા શાખનો ચારણ હતો. શેણીના પ્રેમ પાછળ પાગલ થઈ વિઝણુંદ ઠેક હિમાલય સુધી શેણી પાછળ ગયો, પણ શેણી તો હેમાળો ગળી ગઈ હતી. હતાશ થઈ તે દુઃખી મને પાછો ફર્યો. શેણીના વિયોગમાં તે કેટલોક સમય ઝૂંચ્યો. છેવટે ‘દુઃખનું એસડ દહાડા’ એ પ્રમાણે દુઃખ દિવસ જતાં વિસારે પડવા લાગ્યું. નાતીલાઓએ ભેગા થઈ વિઝણુંદને ફરીવાર પરણાવ્યો. ધરમાં જે ચારણ બાઈ હતી તે ઘણી ડાહી હતી. તેનાથી વિઝણુંદને બે દીકરા થયા. એમાં એકવાર ભયંકર દુકાળ પડ્યો. વિઝણુંદ પાસે જે ટોરમાલ હતાં તે મરી ગયા. ધરની ધરવખરી પણ ખવાઈ ગઈ. ત્યારે ચુલી મૂકી વિઝણુંદ હાલી નીકળ્યો. બાળુના ગામમાં ગોલત શાખના ભરવાડ રહે તેને ત્યાં જઈને રાત રહ્યો. ભરવાડે વિઝણુંદને કહ્યું: “વિઝણુંદલા, હવે અહીંથી બીજો ક્યાંય તારે જવું નહીં. મારા છોકરા સાથે તારાને ય મારો નાથ પાલી બર આપી રહેશે.” માવતર છોડ તજ દે એવા સમયમાં ભરવાડ ભડનું ફાડિયું નીકળ્યો.

એમાં એક દિવસ કમન સૂઝી તે વિઝણુંદ બાપડા છોકરાને સૂતાં મૂકી રાત માથે લઈને લાગી ગયો. બીજો દિવસે ચારણબાઈને ખચર પડી, એટલે એ પણ પોતાના બે ય છોકરાને લઈ હાલતી થઈ. ભરવાડે કહ્યું: “બેન, આવા કપરા દુકાળમાં તું ક્યાં બચ? એ બેદલ ચારણ હવે તને ગોત્યો હાથ નહીં આવે. માટે આ ભાઈનું ઘર માનીને રે મારા બાપ ! આ ધરમાં અમે જીવતા હઈ ત્યાં સુધી તને મૂંઝવવા નહીં દઈએ બેન !”

ચારણબાઈ પાછી વળી,

વિઝણુંદ જંતરનો વગાડનારો હતો. તેને એકવાને પેટ ભરવું સાવ સહેલું થઈ ગયું.

જંતર વેતો હાથ, ભાંચળિયો ભાંગતી રાત;
મોહ્યા માછીમાર, માછલિયું ટોળે વળે.

વિઝણુંદના જંતર ઉપર મોહીને માણસો તેનો આદર સત્કાર કરતા.

થાતા થાતાં વિઝણુંદ દિલ્હી પહોંચ્યો. બખરે બેસીને વિઝણુંદ જંતર વગાડે ત્યારે માણસનાં ટોળાં

તેને ઘેરી વળતાં. આ વાત તે વખતના બાદશાહને કચેરીમાં કોઈકે કરી અને વિઝણુંદને કચેરીમાં બોલાવ્યો. બાદશાહ વિઝણુંદનું જંતર સાંભળી ખુશ થયો. વિઝણુંદને ત્યાં જ રોકી લીધો.

બાદશાહના ચારે હાથ વિઝણુંદ ઉપર હતા. વિઝણુંદના ત્યાં અમનચમનથી દિવસ જવા લાગ્યા.

આવણ મહિનાની અંધારી સાતમની રાત હતી. ઘટ્ટોપ વાદળાથી ઘેરાયેલા આભનાંથી એકલ ફોરે વરસાદ વરસી રહ્યો હતો. એવા સમયમાં વિઝણુંદે પોતાના ઘરે હાથમાં જંતર લીધું. તાર માથે નખલી ફેરવવા લાગ્યો. તે દિવસે વિયોગના સૂર છેડ્યા. સૂરની ધટા બંધાણી અને વિઝણુંદ ખૂદ એમાં બોવાઈ ગયો. સાંભળીને માણસોનાં ટોળેટોળાં માંડ્યાં આવવા. ગૂપચૂપ આવીને વિઝણુંદની આબુ-બાણુ ગોઠવાઈ ગયાં. વિઝણુંદ આંખ બંધાડતો નથી. આજે એના જ સૂરે એ બોવાઈ ગયો છે. આંખું જંતર તે દિવે શેણીને હેમાળો સંભળાવ્યું હોત તો અડધા ગળી ગયેલા હાડે ય શેણી પાંચી વળત. એની જંતરની જમાવટ લાગી ગઈ છે. માણસોએ શણગાર ઉતારી ઉતારીને જંતર પાસે ઢગલો કરી દીધો, પણ વિઝણુંદ તો આંખ જ બંધાડતો નથી.

એવામાં ધડીંગ દબને જંતરનો તાર તૂટ્યો. વિઝણુંદ તંદ્રામાંથી બગ્યો. આબુબાણુ બેચું. પ્રેત બેડાં હોય એમ સામે માણસો બેઠેલાં. જંતર પાસે નજર કરી ત્યાં ઝવેરાતનો ઢગલો પડેલો, પણ વિઝણુંદને એ હીરા-મોતી ન લાગ્યાં. એમાં એને રાતી જીવારના દાણા દેખાણા. ઝવેરાતના ઢગલાને એક બાણુ મૂકી એ ત્યાંથી હાલી નીકળ્યો અને સીધી કાઠિયાવાડની વાટ પકડી.

ગોલત શાખના ભરવાડના ઘરે આવીને એણે પોતાની ચારણ પાસે માફી માગી અને કહ્યું: “ચારણ હું તને દગો દઈને લાગી નીકળ્યો. અને માફ કર. મારા નાથે સગાળ કર્યો છે. હવે હાથ ચુલી ભેગા થઈ જઈએ. હવે હું તને મૂંઝાવા નહીં દઈ.”

છંછેડાયેલી નાગણુ જેવી ચારણ વિઝણુંદની લાજ કાઢી આવી જતી રહી અને વિઝણુંદને કહ્યું :

“જા જા હવે ચારણુ, હું તારું મોઢું જોવા માગતી નથી, વખાને સમયે તું અમને મૂડીને વયો ગયો. હવે તારા ને મારા મેળાપા ન હોય. વિધિના લેખે હું તારી સાથે બંધાણી હતી, એનું પ્રાયશ્ચિત્ત હું લવ બાળીને કરીશ અને આ ભરવાડ લાઇના ધરનાં છાણુ-વાસીદાં કરી જિંદગી કાઢી નાખીશ.” દિલની ઢાંઢેલી ચારણુ વિજ્ઞાણુંદની વાળી વળી નહીં. વિજ્ઞાણુંદ એ દીકરામાંથી પરાણે એક લઈ ચુલી આવતો રહ્યો. (એક દીકરો ચારણુ બાઇ સાથે ભરવાડને ત્યાં મોટો થયો. તેના વંશજો હમણાં સુધી ગોલત શાખના ભરવાડને માગવા આવતા. હવે કોઇ છે કે નહીં, તેની ખબર નથી.)

ચારણુએ ક્ષત્રિય રાજાઓ સાથે લડીને ધીંગાણામાં ભરી ગયા છે તેમ ચારણુ સ્ત્રીઓ પણ ધરમ ખાતર ધીંગાણે કામ આવી છે.

ચાડમા ગામને પાદર ધીંગાણાના આવા અનેક પાળિયા છે. જાણકાર માણસોને પૂછતાં જણાયું કે એકવાર વાંટાવદરનું ધણુ હાંકી ચાડમાને પાદરેથી નીકળ્યા. ચારણુ પોતાનું ‘જાજરાનું’ ખજું લેતાંતા. એણે આ લઈ જતા મિયાણાને પકકાર્યા. જખર ધીંગાણું થયું. ઠેઠ દીકર સુધી મિયાણાની પાછળ ગયા. તેમાં ચારણુ બાઇઓ પણ હતી. ગાયોને મિયાણા પાસેથી છોડાવી. કેટલાયે ચારણુ અને ચારણુ બાઇઓ તેમાં કામ આવ્યાં.

ચારણુ સ્ત્રી જેવી હેતાળ સ્ત્રી ખીજ નથી હોતી. તે ખીજનું દુઃખ જોઈ શકતી નથી ખીજનું દુઃખ પોતાની માથે લઈ લે એવી પરોપકારી છે

કાલાવાડ પાસેના સતિયા ગામે સાતમ આઠમનું રૂડું પર્વ બિજવાઈ રહ્યું છે. લાખો કરોડો જીવોની આજીવિકાને ઉદરમાં સંધરીને ખેડેલી વસુંધરામાં અનેકાં રૂપ પ્રગટ્યા છે. લાખ લાખ આંખડિયે આસ એનાં રૂપ જોતાં ધરાતું નથી

પિલંબરી લાલ કુલી, લીલંબરી ખની પ્રથી,
ઘનશ્યામ માથે ઘટા મેઘરી ઘેઘુંખ;
પહોડ ઘેરા રીઠાવાળા ટૂંક માથે જ્યોં પાણી,
જમી બણી દુખે કુલે ઘણી લૂંખખૂંખ

આમ પૃથ્વી સોજે કળાએ ખીલી છે. ગામના માનવીઓનો હરખ હિલોળે ચડ્યો છે. એકસો સુડતાલીસ ચારણુ બાઇઓ આજ ગામને પાદર રસની રમઝડ જોડાવે છે. કનૈયાની સો-સો વાંસળીઓ એક સાથે વાગતી હોય એવી આંખાવનની કોવડ જેવા કંઠવાળી ચારણુઓ રાસડે ગાંડીતૂર ચર્ચ રમી રહી છે. રાત ધડીક થોભી ગઇ હતી એવી જમાવટ લાગી હતી ત્યાં એક હાંકળુ ફાંકળુ રોઝડું રાસડે રમતી ચારણુ-બાઇઓ વચ્ચે આતીને બિલું રહી ગયું. ચારણુબાઇ-ઓનો રાસડો અટકી ગયો. ત્યાં પાછળથી અવાજ આવ્યો : “જવા દો, જવા દો એને બાપુ.”

ચારણુ બાઇઓએ તેના સામે જોયું. એ એક શિકારી હતો. હાથમાં તીર-કામડે સજ્જ થયેલો. “હવે તો શેતું જવા દેશું ! એ અમારે શરણે આવ્યું છે.” કહી ચારણુબાઇઓએ રોઝડને વચમાં લઈ ફરતા હાથના આંકડા બીડી લીધા.

સવારથી એ રોઝડા પાછળ પડેલા એ ભૂખ્યા અને તરસ્યા શિકારીએ ઠે ઠે કરીને તીર ફેંક્યું. ચારણુબાઇઓ સોંસરવું થઇએ તીર રોઝડાને વાગ્યું. રોઝડું ઢળીને તરડડવા લાગ્યું. ચારણુ બાઇઓ મરતા રોઝડાને જોઈ શકી નહીં. એમણે શિકારી ઉપર શ્રાપના મે વરસાવ્યા. અને એ એકસો સુડતાલીસ સ્ત્રીઓએ એક રોઝડા ઉપર પ્રાણ છાંડ્યા. આજે સતિયા ગામને પાદર એના સાક્ષી પૂરતા ૧૪૭ પાળિયા હજી મોજુદ છે.

ચારણુ સ્ત્રીને અવાજની કુદરતી બક્ષીસ હોય છે. ચારણુ બાઇઓ ભેગી થઈને માતાજીની સાવળું કે ચરજ ગાતી હોય ત્યારે વાતાવરણ થંભી જાય છે. ભલાભલાને પણ ધડીક કાન માંડીને સાંભળવું પડે એવા મીઠા અવાજ ચારણુ સ્ત્રીના હોય છે.

સાંજ પડી ગઈ હોય, માતાજીના ગોખે દીવા બળતા હોય, ધૂપના ધુમાડે વાતાવરણ મધમધી રહ્યું હોય અને એ પાંચ પંદર ચારણુબાઇઓ માતાજીની ચરજ ઉપાડે.

આવડતું ઉપરે આવે,
બાઇ તુને બાળ બોલાવે.

નાની એવી વાતમાં મા તું,
જાવડું શીઠ કરતી જાતું.

આઈ નથી ઠીક કેવાતું,
ખાઈ તને ખાળ ખોલાવે;
ત્રિશૂળે જગને તોળે,
ખીજી સમઢરમાં જાળે;
રિયાં દેવ આંખડી ચોળે,
રે ખાઈ તુને ખાળ ખોલાવે.

ચવાંકી ચારણિયારાં,
કેતારાંક બિરહ તારાં;
આઈ તોળે જાઉં ઓવારાં,
રે ખાઈ તુને ખાળ ખોલાવે.

ચારણખાઈઓનું રોણું તો મેઘાણીના શબ્દોમાં
કહીએ તો “ઝાડવાં રોવરાવે તેવું હોય છે.”

સોમનાથની સખાતે જતાં હમીરજી જાહિલે
ધડીક મોતને આધું ઢેલી ચારણનું રોણું સાંભળ્યું
અને પોતાની પાસેથી તે ચારણખાઈ (આઈ લાખખાઈ)
મરશિયા ગાય તેણે તેની પાસેથી કેલ લાંધો.

આચર રેશમિયા ભેડાના મરશિયા આજે પણ
આપણે વાંચીએ છીએ ત્યારે રૂંવાડાં ખેડા થઈ જાય
છે. તે મરશિયા રેશમિયાની ચારણ બહેને જ્યારે
ગાયા હશે ત્યારે શું બાકી રહ્યું હશે ?

કવિતાનો ઇશ્વરો ચારણોનો જ નથી. પણ
ચારણ સ્ત્રીઓએ પણ તેમાં નામના રાખી છે. કેટલાંયે
લોકગીતો ચારણસ્ત્રીનાં લખેલાં છે. જેમાંનું આ લોક
ગીત છે.

દાદા હો દીકરી વાગડમાં નવ દેશો રે સઘ,
વાગડની વઢિયારી સાસુ દોયલી રે લોલ;
દીએ દળાવે મને રાતડિયે કંતાવે હો સઘ,
પાછલે તે પરોઢિયે, પાણીડાં માકલે રે લોલ.

ઓશીકેઈ ઢોણીમાડું, પાંગતિયે સીંચણીયું રે સઘ;
ઓરડાની પાગે રે ખાઈ માડું જોડણું રે લોલ,
જાડો કુવો રે માડું સિંચણીયું ના પહોંચે રે સઘ,
જાગીને આથમિયે કુવાને કાંઠડે રે લોલ.

જીડતાં પંખીડા મારો સંદેશો લખ જાજે રે સઘ,
જમ કેજો દાદાને કે દીકરી કુવે પડે રે લોલ;
દાદાને કહેજો, મારી માતાને નવ કહેજો રે સઘ,
માતાને આંસુડે સમઢર ઉલટે રે લોલ.

આવી ઝંઝમકવાળી કવિતા ચારણ સિવાય ખીજ
કોની હોય ?

રૂપાળીયા કરીને ૧૮૫૭માં ચારણ સમાજમાં
એક મહાન કવિયત્રી થયાં. તે પ્રસિદ્ધ કવિ કાનદાસ
મહેકુના બહેન હતાં અને રાણેસર ગામે પરણ્યાં
હતાં. ૧૮૫૭ના બળવામાં કાનદાસ મહેકુએ ભાગ
લીધો હતો. તે ગુના સખ્ય અંગ્રેજ સરકારે તેને
જેલમાં પૂરેલા. એ વખતે રૂપાળીયાએ અંગ્રેજોના
જુલમપણાની ઘણી કવિતા રચેલી.

તે માતાજીનાં પરમ ઉપાસક હતાં. સાવજો અને
ચરજો તેમણે થોડખંધ રચી છે. અજે પણ ચારણોના
ધરે ધરે તે ચરજો ગવાય છે. તેમનાં થોડાંક કાવ્ય
મળ્યાં છે.

નવરાત્રિ (નવતિથિ) નો ગરબો

આઈમાં આંબે આસો માસ,
સેવકને નોરતાં રે લોલ,
સૌ કોઈ ચાલે સરખે સાથ,
ત્રવાડા ઓરતાં રે લોલ;

આઈમાં પડવે પેલી વાત,
નગરમાં નિસરી રે લોલ,
બૂલી આઈ દેવા હંદી ભાત,
વિયાં શું વિસરી રે લોલ;

ખીજે ગ બો લીધો હાથ,
રોયરના સાથમાં રે લોલ,
ભેળિયે જળકે કસખી કોર,
કંકણ હાથમાં રે લોલ;

ત્રીજે તેવતે નોતાલ
નિહાળું નેહમાં રે લોલ,
આઈને ઘુઘરવટ ઘેરાય કે
ખાળાવેશમાં રે લોલ.

ચોથે ચારણ હાંદી ચાલ કે
 આઘને આવડે રે લોલે,
 હલકે હીરે જડીયલ હાર કે
 ખાનુખંધ આવડે રે લોલ;
 પાંચમે પાવે રમવા બંધ કે
 રૂડા રંગમે રે લોલ.
 લેળિયે લગકે તેલ કૂલેલ,
 આનંદ અંગમાં રે લોલ;
 છંદે છેતરવો છે દૈત
 મેખાસુર મારવા રે લોલ.
 સુખના કરવા સેવક કામ
 ધણીવટ ધારવો રે લોલ:
 સાતમે સાંભળજો સુખદેણ
 કહું હું કેટલું રે લોલ,
 માતાજી લાવો મેઘા ઘેર
 અરજમાં એટલું રે લોલ,
 આઠમે ઉમિયાનો અવતાર,
 કે મંગલ આવિયાં રે લોલ:
 માતાજી વરત્યો જે જે કાર
 નવે નથ લાવિયાં રે લોલ.

“મંગલ માનો ગરબો” (ત્રણ તાળીનો)

સૌયર મેં સાંભળી રે વાડી દેવા કુળની વાત,
 સતિયુંના સાથ મારે આવ્યા મંગલ માત;
 હમરમાં હાકલાં રે માતાજી ધીમા વાગે ઢોલ,
 ફરે છે કૂદડી રે ખાંચું ખોસે સરખા ખોલ,
 રમે છે રંગમાં રે સરખી સાહેલીનો સાથ,
 ‘રૂપલ’ કે રીઝિયા રે હેતે ઝાંચો મારો હાથ.

આઠવારની ચરજ

માતાજી મારે આ દિ તે આનંદ એવા,
 દેવલ ચાલ જે વારે મંગલ માડી.
 આરતી ઉતાડું આલેલ સુખ તાડું રે મંગલ માડી
આરતી

માતાજી હવે સોમે સકળના વાખ્યાં,
 અખંડ સુખ આપિયાં રે મંગલ માડી
આરતી

માતાજી હવે મંગળે નામ તાડું મોટું,
 ખાવંદ નથી ખોટું રે મંગલ માડી
આરતી

માતાજી હવે બુધે બુધી ઘણી આલી,
 ડુખતાની ખાંચ ઝાલી રે મંગલ માડી
આરતી

માતાજી હવે બ્રહ્મપતે લાવ થકી ભેટયા,
 માલિક હુખ મેટયાં રે મંગલ માડી
આરતી

માતાજી હવે શુકે સંકટ સર્વે કાપો,
 અખંડ સુખ આપો રે મંગલ માડી
આરતી

માડી હવે શનિએ જગતના સ્વામી,
 આવે તો બહુ નામીએ રે મંગલ માડી
આરતી

આવાં અનેક કાવ્યો રૂપાળીયાએ લખ્યાં,
 તેમનો દીકરો મેઘોભાઈ ધરેથી રીસાઇને ચાલ્યા
 ગયેલા. તેની પાછળ રૂપાળીયાએ “મેઘાને ધરે લાવો”
 એ શિર્ષક નીચે ઘણી ચરજ લખી હતી.

ચારણી શૈલીના આપણા પ્રસિદ્ધ વાર્તાકાર
 બચુલાલ ગઢવી રૂપાળીયાના જ ધરના લાણેજ છે.
 બચુલાલને પણ માનુષ્યેથી જ વિદ્યાનો વારસો મળ્યો
 છે.

મારા જ (લેખકના)ગામ ઈશ્વરિયામાં તખ્તખા
 પણ બહુ સારા કવિવત્રી હતાં. તે એ વરસ પહેલાં જ
 ગુજરી ગયાં. તખ્તખા પણ પ્રાંગમ્ના પ્રસિદ્ધ
 કવિ દિલગમ ઝીંખાના દીકરી હતાં અને મારા (લેખ-
 કના) પિતાના મોટાભાઈ કહાનદાસ મિસણ સાથે
 પરણ્યાં હતાં. તખ્તખાએ પણ રાસડા, ગરબા વગેરે
 લખ્યું છે. તેઓ સત્યનારાયણના પરમભક્ત હતાં.

સત્યનારાયણ પર તેમને અડગે શ્રદ્ધા હતી. તે જીવ્યાં ત્યાં મુધી મહિને મહિને સત્યનારાયણની કથા કરતાં રહ્યાં.

એકવાર એમને પેટનો દુખાવો થયો. તેમણે સત્યનારાયણને અરજી રૂપે એક કાવ્ય લખ્યું.

સતનારાયણ મદદ કરશે, હરિવર દુખડાં હરશે,
કરુણા કરશે રે જનમ દુખ જાણીને;
પહેલી અરજી છે પ્રભુ તમને, આવી ઉગારો અમને,
જેઠું છું જમને રે જનમ દુઃખ જાણીને.

ખીજી અરજી બહુ નાની ને અંતરના જામી રે,
શુરડ ગામીને રે જનમ દુઃખ જાણીને.

ત્રિકમજી છે ત્રીજી અરજી, હૈયે ધરજો હરજી,
ભાવે ભૂદરજી રે, જનમ દુઃખ જાણીને.

ચોથી અરજી ચત્ર ભુજે વાંચી, સાવ લખી છે સાચી,
કાંઈ નથી કાચી રે જનમ દુઃખ જાણીને
પાંચમી અરજી પ્રભુ પધારો, નહીં ઉગર્યાનો આરો,
વાલા વિચારો રે જનમ દુઃખ જાણીને;
'તખત' તણું દુઃખ હીધું ટાળી, વારે યથા વનમાળી,
ગાંઠને ગાળી રે જનમ દુઃખ જાણીને.

આ અરજિયું ગીત લખ્યા પછી તખતખાના પેટનો દુખાવો મટી ગયો કહેવાય છે.

તેમણે ગાંધીજીનાં પણ કાવ્યો લખેલાં. તેઓ 'મનહર' છંદ બહુ જ સારા બનાવી શકતાં.

'ખિરદ શુંગાર'ના રચયિતા કવિરાજ કરણીદાન કવિનાં બહેન પણ કવિયત્રી હતાં.

જ્યારે કવિરાજ કરણીદાન 'ખિરદ શુંગાર' લખતા હતા ત્યારે પદ્મી છંદની એક કડી 'લોહરા લંગરા ઝાટ લાગ' એ વારંવાર ગોખતા. એ પછીની કડી કરણીદાનને સૂઝતી ન હતી, એ વખતે ત્યાં તેમના બહેન એમના ખેડકર્મમાં તેમને ખાવા-પીવા આપવા આવતાં તેમણે કહ્યું : "કેમ માર્છ, આ એક કડી આજ સવારથી તમે ખોતો છો ? શું ખીજી કડી આવતી નથી ?"

કરણીદાને કહ્યું : "હા બહેન, એમ જ લાગે

છે. મા શારદા કાં તો રીસાણી હોય તેવું લાગે છે. નહીંતર આમ ન બને."

તરત કરણીદાનનાં બહેને કહ્યું : "એમાં કંઈ મોટી વાત છે ? દ્યો લખી દ્યો. "લોહરા લંગરા ઝાટ લાગ, અધકરાં ગિરિવરાં ઝડે આગ." કહી તે છંદની કડી પૂરી કરી. કરણીદાનજીની આંખો બહેન સામે ફાટી રહી, અને તેમનાં બહેન જરાય આશ્ચર્ય પામ્યા સિવાય આટલું કહી જતાં રહ્યાં.

ચારણ સ્ત્રીએ કવિતાની પાછળ પોતાનું નામ રાખવાનો મોહ જતો કર્યો છે. ધણું ચારણોને સ્ત્રીઓએ કવિતા રચીને રાજદરબારમાં માન ખાટતા કર્યા છે. પોતે ધરને ખૂણે ખેસીને પણ કાવ્ય-કવિતાનું જ્ઞાન ધરાવતી, પોતાના ચારણને મૂંઝવણ વખતે માર્ગ બતાવી પોતે અજ્ઞણ રહી સદા બળ આપનારી ચારણ સ્ત્રી કેટલી મહાન છે ?

ધસર બારહકુનાં દીકરી મારવાડમાં પરણાવેલાં. તે સાસરે જતાં હતાં ત્યારે સચાણા મૂકતું એમને બહુ વસતું લાગ્યું. તે વખતે રેલવે જેવાં સાધન ન હતાં, એકવાર માવતરનું ગામ મૂકી સાસરે ગયેલી દીકરી પાછી પિયર પહોંચે કે ન પહોંચે એવો જમાનો હતો.

ધસરદાનનાં દીકરીને થયું : "અરેરે, છેટાની વાટ છે, આ મારાં હાડકાં ફરી સચાણે પહોંચશે કે નહીં ? આ વાડી આ કુવા, આ ઝાંપી, આ ઝાડવાં ફરી પાછા હું ક્યારે લાગીશ ?" મનમાં ધણું જ દુઃખ થયું અને તેમણે દુહો કહ્યો :

વડ રૂડો વાડી તણો, વળી વશેકે વાવ;
હૈયા મ કર હેડકો, ફરી સચાણે આવ.

આવાં અનેક હૃદયવેધક દુહાઓની, ગીતોની રચયિતા ચારણ સ્ત્રીઓ હતી.

આજે પણ ચારણ બાઈની વાત કરવાની રીતમાં, તેની ભાષામાં ભારોભાર કવિતા હોય છે. વાતને બરાબર રૂપ આપવાની કળા ચારણસ્ત્રી પાસે છે તેની ચારણ પુરૂષ પાસે નથી.

ચારણોનાં લગ્નગીતો ચારણસ્ત્રીઓના બનાવેલાં છે. તે લગ્નગીતો ખીજનાં લગ્નગીતોથી નોખાં તરી આવે છે.

જાનતું આપેથી સાગૈયું થતું હોય, નવ વર-
લાડો ધડસતા દોલે ઘોડે ચડીને માંડવે આવતો હોય
તે વખતનું સાગૈયાનું ગીત બહુ જ સુંદર છે.

મારૂં તુંને ઝાઝી ખમ્મા હે માણુારાજ,
ઈડરિયો લલ્લે આળ્યો હે માણુારાજ;
મારૂં તુંને ઉનાળાનો આંખો કરી રાખું;
પિયર પૂરીના સાયબાને ઝાઝી ખમ્મા હે માણુારાજ.

મારૂં તુંને શિયાળાની સીરખ કરી રાખું,
દાડમ દંતીના સાયબાને ઘણી ખમ્મા હે માણુારાજ.

મારૂં તુંને ચોમાસાનો ચંપો કરી રાખું,
કુંઝડ કોઠિના સાયબાને ઝાઝી ખમ્મા હે માણુારાજ.

ચારણ સ્ત્રીની સહનશીલતાની પણ અનેક વાતો
લોકસાહિત્યમાં છે. આવી એક વાત ઈસર બારહકનાં
પત્ની દેવલબાની છે.

ઇસરદાનને એકવાર વીંછી કરડ્યો. બહુ જ
પીડા થવા લાગી અને ઈસરદાન રડી પડ્યા. આ
જોઈને દેવલબાએ કહ્યું : “ પુરૂષ જેવા પુરૂષ થઈને
એક વીંછીનું બચ્ચું કરડ્યું છે તેમાં બાવડીની જેમ
રડો છો શું ? ” ઈસરદાસે કહ્યું : “ તને એકવાર
કરડે તો ખબર પડે કે વેદના કેવી થાય છે ! ” દેવલ-
બાએ કહ્યું : હું તો બાંહકારો પણ ન કરું. ”

આ વાતને થોડા દિવસ જવા દઈ એક દિ-
સાંજે દાતણ કાપવા ઇસરદાન ગયા ત્યારે ત્યાંથી એક
જીવતો વીંછી પકડી લાવ્યા. ગોળાના ઢાંકણમાં
દાતણ ભેગો વીંછીને મૂકી દીધો. દેવલબાએ દાતણ
લેવા જુઝારામાં હાથ નાખ્યો ત્યાં વીંછી ટચકાળ્યો.
દેવલબાએ ઇસરદાનને દાતણ દીધું. ઇસરદાન દાતણ
કરે છે. એટલીવારમાં વીંછીનું ઝેર દેવલબાને
ચડી ગયું. આંખો ઘેરાવા માંડી, જીભ થોથરાવા લાગી.
તરત ઇસરદાનને પાસે બોલાવી હાથ જોડી કહ્યું :
“ દયો કવિરાજ. હવે રામરામ. આ દેહથી તમારી
સેવા બરાબર થઇ શકી નથી. માફ કરજો, ” કહેતાં
કહેતાં દેવલબા ઢળી પડ્યાં.

ઇસરદાને હડી કાઢીને ઢળતાં દેવલબાના પંડ્યને
ઝાલી લઇ, “ દેવલ, દેવલ, તને શું થયું ? ” પણ
જવાબ દેવા દેવલબા રોડાયાં નહીં. દેવલબાની આવી
મસ્કરી કરી તેનો પરતાવો ઇસરદાનને ભર આખો
રહ્યો.

આવી સહનશીલ, પતિપરાયણ, ટેકાતી, હેતાળ
ચારણ સ્ત્રીના ગુણના અનેક કવિ-પંડિતોએ, લેખકોએ
વખાણુ કર્યાં છે. એની પ્રશંસાના અનેક ગ્રંથો લખાયા
છે, કાળ મહારાજના ઘોડાના ડાખણ એના અસ્તિત્વને
ક્યારે પણ ભૂંસી નહીં શકે.

કે તું કાં રે.....બાઈ અણોસરી ?

કે તારી વસમલી ચાલ ?

કે તારે પિયુંડે દુવેગિયાં ?

કે તુંને દીધેલી ગાળ ?

મારાં સાસુ ને સસરો રોષ ચાલ્યાં

તે વિણુ શોભા ન પામીએ.

એક સોંઈ તે સાસુ ને સોંઈ તે સસરો

પાળ બાંધુ કે વડા.

વીરાને માંડવ બેની સોઈ

નગર બાંધણુ રાજ્યો.

ગાંધારી ગોદાવરીબાઇ

કાનજીભાઈ ખારોડ

પંઢરપુરના બ્રાહ્મણ સદાશિવ મહેતાને ત્રણ દીકરા ને એક દીકરી. નામ ગોદાવરીબાઇ. સદાશિવ મહેતા યજ્ઞમાનોતું ગોરપદું કરે ને પુત્રો કોઇનું પરચુરણ કામ કરે. રિયતિ ગરીબ. સદાશિવ મહેતાએ પુત્રી ગોદાવરીનો સંબંધ પંઢરપુરના જ બ્રાહ્મણ શંભાજી જોષીના પુત્ર માધવજી વેરે કર્યો. શંભાજી જોષીનું ઘર પણ સાધારણ એટલે એની મિલકતમાં પાંચ વીઠા જમીન, બે બળદ, એક ગાય, રહેવા નાનું એવું ખોરડું, નાનું દેવમંદિર ને એક જ લાડકવાયો ઝાઝી ખોટનો દીકરો માધવજી. પણ શંભાજી જોષી પુત્રને પરણવાનો લાવો લક્ષ શક્યા નહીં. દંપતી સ્વર્ગસ્થ થતા.

માનાપિતાની ઉત્તરક્રિયા વગેરેના અર્ચથી આર્થિક રીતે પોતાનું ઘર ઘસાઇ જવાથી જમીન, બળદ, ગાય મકાન, મંદિર પોતાના નજીકના સગાને ભળારી માધવજી જોષી પોલિસમાં રહી ગયા. થોડી મૂડી થયા પછી પરણું એવું વિચારેલ

ત્યાં માધવજી મારાજને ચાલુ નોકરીએ જ એવાં ઘાટાં શીળી નીકળ્યાં કે પોતે તો ભગીરી ગયા, પણ ખૂબ આંખ્યુ ગયું. સાવ આંખના થયા. પોતીસની નોકરી અઈ, સાથે મૂડી ભેળી કરીને પરણવાની આશા પણ મદ. માધવજીને એનાં સગાં ઘેર લાવ્યાં પણ રોટલો ખાવો એશિયાળો થઈ પડ્યો. એમા પરણવું ક્યાથી? પોતાના કાળા અંધાપો આંખો.

માધવજી જોષીનો દેહ નરવો થઇ ગયો પણ એનું મ સંસારનાંથી ગડી ગયું કે ‘હવે જો પરણીશ તો ડી આજીરિકામાં બે માણસોના નભાવ કમ આંશે !’ બી પાછાં હોકરાં છૈયાં પણ થાય ને વધારે હેરાન થવું વગેરે વિચારો માધવજીના મનમાં ઘોળાતા નિર્ણય કર્યો કે ‘સંસારનો ત્યાગ કરી સાધુ થઇ યાત્રાએ નીકળી જઉં. જેમ ભગવાને ભક્ત સુદાને સહાય કરી એમ મને નહિં કરે ?’

ખૂબ મનોમંથન કરી માધવજીએ પોતાના ત્રણેય સાળાને બોલાવ્યા. સસરો રામશરણ પામેલ.

ગોદાવરીના ભાઇઓ કહે; “બોલો, માધવજી જોષી, શું અમને બોલાવ્યા ?”

માધવજી કહે : “મારે હવે તમારી બહેન જોડે પરણવું નથી.” મહેતા ભાઇઓ કહે : “અમારો કે અમારાં બેનનો કાંઈ અપરાધ ?”

જોષી કહે, “અપરાધ મારા કર્મનો. હું હવે તમારી બહેન સાથે પરણીને તેને સુખ આપી શકું એવો રહ્યો નથી. માટે એનો અવતાર બગાડવો નથી, એટલે કોઈ સંસ્કારી બ્રાહ્મણ યુવાન શોધી પરણાવી દો, હું રાજ છઉં. મારે સંસારનો ત્યાગ કરી તીર્થયાત્રા કરવા નીકળવું છે. આંખ્યું વિનાનું સંસારી સુખ સ્થા કામનું”

મહેતા ભાઇઓની આંખમાં જળ-રળિયાં આવી ગયાં. માધવજી જોષીને ઘણું સમજાવ્યા છતાં ન માન્યા ત્યારે ઘેર આવી પોતાની બેન ગોદાવરીબાઇને માધવજીની વાતથી નિહિત કરીને કહ્યું કે : “ખૂદેન, તું મુંઝાતી નહિ તારા માટે સારું કેકાણું શોધી આપશું” ત્યારે ગોદાવરીએ તેના ભાઇઓને કહ્યું : “બ્રાહ્મણોના દીકરાના મુખમાં આવી અનુગતી વાત શોભતી નથી. બાકી મારા દેહ ઉપર માધવજી જોષીના નામની ચૂંદડી બોલાડેલ છે. હવે બીજા બ્રાહ્મણની ચૂંદડી આ ભવે આ કાયા ઉપર હોય નહિ.”

ભાઇઓ કહે : “ખૂદેન, ઘેલી મ થા, જોષીની વાત ખરી છે. થોડીક જમીન ને ચૂંપડામાં અધ માધવજી તારું પોપણ કેમ કરશે ? ત્યારે બહેન; અમારી પરિસ્થિતિ પણ તમોને નભારી શકીએ એવી નથી. અમારું માંડ માંડ પૂરું કરીએ છીએ.”

સાંભળીને ગોદાવરી કહે : “ભાઇઓ, હવે વધુ તો નહિં બોલું, પણ આપણા પિતા સદાશિવ

મહેતાને માતા સુખપ્રાર્થનાં સંતાન તમે હો તો ધૂળ-
ને ઢગલે મને ઇ આંધળા માધવજી જોષી વેરે પરણાવી
દો. નહિતર હું આપઘાત કરીશ.”

ભાઈએ કહે : “આપણો બહેન-ભાઈનો
સંબંધ નહિ રહે !”

ગોદાવરી કહે : “હું એમ પણ ખુશી છું.
ભલે.”

આવી રીતે મને કમને ગોદાવરીને એના ભાઈ-
ઓએ શીળીમાં સૂરદાસ બનેલ માધવજી વેરે પરણાવી
દીધી. પણ ભાગોળ સુધી બહેનને વળાવવા પણ ન
આવ્યા ! બોલવા વહેવાર ન રાખ્યો.

પરણીને ગોદાવરી બાઈએ પાંચ વીધા જમીન,
ગાય, બળદ ને દેવ મંદિરમાંથી પોતાના ગૃહસ્થાશ્રમનો
વહેવાર ચલાવ્યે રાખ્યો પણ એના હૃદયનો ખરો
દેવ તો માધવજી મારાજ હતો. અનસુયાજી જેમ
અત્રીમૂનિની સેવા કરતા એવી જ સેવા ગોદાવરી
બાઈએ પોતાના અંધ પતિની આદરી. માધવજી
જોષીને ક્યારેય એકલા ન રાખે. ખેતરે જાય તો દોરીને
લઈ જાય. બાળકને માતા જેમ ખેતરને શેઠે ખેસારી
કામ કરે એમ પોતે ખેતરમાં કામ કરે. આવક જવ-
કના હિસાબની પણ મારાજને જાણ્ય કરતી રહે. કોઈ
સાથેનો વહેવાર માધવજી મારાજને પૂછીને પછી જ
કરે.

આવી રીતે એક વરસ વીતતાં પુત્ર જન્મ
થયો. દીકરો એક વરસનો થયો ત્યારે મક્કમ વિચારના
માધવજી મારાજે ગોદાવરીબાઈએ કહ્યું કે. “હવે તારું
ધાયું થયું છે. મેં અને તારા ભાઈઓએ ના પાડતાં છતાં
તું મને પરણી. પ્રભુએ આપણને દીકરો પણ દીધો
તો હવે મને રમ દે. મારે બાવો થઈ યાત્રા કરવા
જવું છે. હવે તું આનંદથી દીકરાને મોટો કરજે.
તમારા પૂરતું સાધન પણ છે. હું અંજળ હશે તો
ઘેર પણ આવીશ.”

ગોદાવરીબાઈ બોલ્યાં : “મારાજ ! હું આજી-
વિકાને નહિ પણ માધવજી મારાજને પરણી છું.
માટે જ્યાં તમે ત્યાં હું.”

માધવજી મારાજ કહે : “ઇ વાત તારી બરા-
બર. પણ બહાર નીકળ્યા પછી મને, દીકરાને અને

તારા દેહને સાચવવા દોયલા પદશે. કારણ આપણે
નોધારા બની જશું.”

ગોદાવરીબાઈ કહે : “નોધારાનો આધાર
ઇશ્વર છે.”

માધવજી મકારાજે પાંચ વીધા જમીન તેના
સગાને આપી ને બળદ, ગાય, મકાન ને મિલકત
વેચી. બ્રહ્મભોજન, બટુક ભોજન, અનાથ અમ્યા-
ગતને પૈસો દેવા આપી કમ્ત સો રૂપિયા જ લઈ
ગોદાવરી બાઈ ને બે વરસના પુત્ર સહિત માધવજી
જોષીએ પંદરપુર છોડ્યું. જગન્નાથ જુહાપા. નક્કી કર્યું
હતું કે આપણી પાસે પૈસા હોય ત્યાં સુધી કોઈનું
મક્ત ખાવું નહિ એમ વગર દીક્રિટે રેલમાં બેસવું
નહિ.

કાશી આગ્યા. પોણોસો રૂપિયા રહ્યા. કાશીની
કોઈ ધર્મશાળામાં ઊતર્યા. સાધુ વેષે એક ગઢિયો
સાથે થયો ને પેલા પોણોસો રૂપિયા ચોરી ગયો. કોઈ
દિવસ માગીને ખાધું ન હતું. હવે ગોદાવરીબાઈએ
સનાતનમાંથી કાચું સીધું માગી રાંધ્યું ને સહુએ
ખાધું. રૂપિયા ગયા એનું તો બેયને ખાસ દુઃખ
ન થયું. કારણ સમજતાં હતાં કે રૂપિયા તો જેદી
તેદી ખૂટી જશે. પછી તો માગીને ખાવું જ પડશે.
પણ બાજી એક અસલ ઉપાધિ આવી પડી. દીકરાને
કાલેરા થયો ને બીજે દી ગુજરી ગયો.

પોટકું બાંધવાનું અરધું તરૂં ફાડી દીકરાના
શયને ઓઢાડી ગોદાવરીબાઈએ મંગાળના વહનમાં
શય છોડી દીધું, ગંગા કિનારે કોઈ કોઈને ઢાંતા
ન રાખે એવું બેય રહ્યાં. માર્યા ઝીંક્યાં. બેય આધા-
તથી પાગલ થઈ ગયા. પછી બહુ રડવાથી આઘાત
હળવો થયો. પણ બન્નેએ નિર્ણય કર્યો કે ‘હવે
આપણે જીવવું નથી. દીકરાની પાછળ દૂખી મરવું છે.’

બેય જણા હાથના આંકડા ભીડી ગંગાજના
ઘાટના પગથિયાં રડતાં રડતાં ઊતરવા લાગ્યાં. થાતાં
થાતાં છાતી સમાણા પાણીમાં મથા હશે. ત્યાં કિના-
રેથી એક પુરુષે આ દૃશ્ય જોયું. જોતાં જ દોડ્યો-ને
બેયનાં બાવડાં ઝાલી બેચીને કાઢે લાવ્યો.

પૂછ્યું. “ક્યાના છો ? કયે દુઃખે ત્રાણ તમને છો ?”

માધવજી મહારાજને માંડીને વાત કરી.

પેલો પુરુષ કહે : “હું તમારું દુઃખ તો ભાંગી શકું એમ નથી. પણ તમોને એવે ઠેકાણે પહોંચાડું કે હરિ કરે તો તમારી ઇચ્છા પરિપૂર્ણ થાય.”

આ પુરુષે બંને માણસને સંતવના આપી ને બનારસ જઈશનના રેલવે હેઠમાસ્તર પાસે લઇ ગયો ને બેઠી બેઠી બોલ્યો.

માસ્તર સાહેબ ખૂબ દયાળુ. એણે અંધ માધવજી મહારાજ ત્યાં ગોદાવરીબાઇ માટે આખા હિંદુસ્તાનમાં રેલવેની યાત્રા કરી શકે એવો પાસ કઢાવી દીધો. એટલે બંનેએ ચારેય ધામ, ગોકુળ, મથુરા, વૃંદાવન, અથોધ્યા, હરદ્વાર, પ્રયાગ, રામેશ્વર, સોમનાથ, દારકા વગેરે તીર્થ સ્થળોની યાત્રા બળે વાર કરી. પાસની મુદત બાકી હતી ને આને કોઈ અટકાવતું નહિ. એટલે પાસ બનારસના સ્ટેશન માસ્તરને પાંડો સોંપી આવ્યાં. બીજા કોઇ અમારા જેવાને કામ્ય લાગે એમ કહીને.

આવી રીતે બેય માણસને યાત્રામાં બાર વરસ વીત્યાં. આ સમય દરમિયાન ગોદાવરીબાઇ અને માધવજી મારાજને અનેક કડવા મીઠા અનુભવો મળ્યા. યુવાન બાઇ માણસ જોઇ કોઇ મેલી મુરાદથી સાથે ચાલે. કોઇ સજ્જનને જાણ્ય થતાં પેલા બદમાસને છૂટા પાડી દે. કોઇ વળી કામ, વાસણ, વસ્ત્ર વગેરે ઉઠાવી જાય. એક બે વખત તો રેલવેના રક્ષકોએ પણ આ બંનેને પરેશાન કરેલ. પણ ત્યાં રેલવેના બીજા અધિકારીઓ આવી જતાં આ લોકોને બચાવી લીધા. ‘અરે ! આ તો પંદરપુરવાળા મારાજ છે.’ કોઇ પણ પ્રકારનું સંકટ પડતાં બેય જણાં રડતાં રડતાં પ્રભુને પોકારે એટલે કાં પેલો બદમાસ શરમાઇને ચાલ્યો જાય કાં તેનું દિલ દ્રવી બેઠે ને કાં કોઇની સહાય આવી ચડે.

આવા બાર વરસની યાત્રામાં ગોદાવરીબાઇએ માધવજી મારાજને બીજાનું રંધિલું અન્ન ખવાયું.”

નહિ. તેમ ખાત્રી કર્યા વિના પાણી પાણું નહિ. કોઇ બ્રાહ્મણને ત્યાં બેઠ્યા હોય તો તેના ઘરની છાશ પણ મારાજને લેવા દીધી નહિ.

રેલવેના ટિકિટ ચેકરો તો પછી આ બંનેને જોળખી જતા ને લાવથી ટ્રેન બદલી દેતા.

એમ થાતાં થાતાં તેરમે વરસે સુખદુઃખ વેઠતાં સુદામાપુરી (પોરબંદર) આવ્યા. પછી બેય માણસને એમ થયું કે ‘હવે કોઇ શાંતિદાયક સ્થળ હોય તો ઠેરી જયીં. ધણું ભગ્યા.

એમાં એક બંડાના બિલેશ્વર તરફનો નાથજી બાવો આમને મળ્યો. ને અરસપરસ વાતચીત થાતાં માધવજી મારાજે જણાવ્યું કે : “અમારા લાયક કોઈ જગ્યા હોય તો બેસી જયીં.”

નાથજી કહે : “ભગવાને તમને ઘણી સહાય કરી એમ એક છેવટની સહાય કરવા મને મોકલ્યો લાગે છે. મને તમારા ઉપર બહુ જ દયા આવે છે, માટે ચાલો એક ઠેકાણું બહુ જ મજાનું છે.” એમ કહી આ બાવો બેયને બંડા કુંગરની આથમણી કોર સાત નાના એવા વાસોડા ગામે લાવ્યો.

ગામને પાદર નાના નેરડાને કાંઈ પુરાતની સુંદર ઘાટનું શિવમંદિર. પાસે જ વાવ ને નાનકડા તંબુ જેવો વડો. ને હરોને અડીતે નાનકડું મકાન. ત્યાં નાથજી માધવજી મારાજ ને ગોદાવરીબાઇને લાવી ગામના આગેવાન ભાઈ બહેનોને બેળાં કર્યાં, ને બધી વાત કરી. ગામલોકોએ ડેરાના શંકર, તથા ગામના કાકોરજીની પૂજા તેમને સોંપી.

આ પુરાણા શિવમંદિરમાં બેસતાં જ, શાંતિ અનુભવાય છે. પણ એની સાથે જ સો એક વારને છોટ વાઘેર બારવટિયા મૂળ માણેકે છેલ્લું યુદ્ધ બેઠ્યું તે રણસ્થળ છે. ત્યાં બહારવટિયાના રણચગા પણ છે.

માધવજી મારાજ અને ગોદાવરીબાઇને ત્યાં મળ આવી ગઇ. કારણ ગામથી અલાયદું ને શાંતિ-સ્થળ. વળી ખાંભોદર ગામનો કેડો ત્યાંથી જ નીકળે ને નાનકડું નટવરનગર ને વાસોડાના ભાવનાવાળા

માણસોમાં મા'રાજ ને માતાજી માનીતા થઇ પડ્યાં. ગોદાવરીબાઇનાં શીલ, ધારણા ને સેવાના પ્રભાવે લોકો એને માતાજી કહેવા લાગ્યા.

પેલા નાથજીએ જે આ બેયને સહાય કરેલ તે દયાથી પ્રેરાઇને નહિ પણ તેની દાનત ગોદાવરીબાઇ તરફ ખરાબ હતી. એણે માનેલ કે 'મા'રાજ અધિજો છે. આ દેશમાં આનું કોણુ ? આકડે મધ ને માખિયું વિનાનું છે. માટે આ બાઇને મારા સકંજમાં લઇ મારું ધાર્યું કરીશ.'

હુંગરમાંથી અવારનવાર ડરે અવરજવર કરવા માંડ્યો. પણ આ બાવો આવે ત્યારે ગામના માણસો પણ હાજર હોય એટલે પોતાનો ધરિદો જણાવી શકે નહિ.

એક વખત આ બાવો રાતના દસ વાગે આવી મા'રાજના મકાનનું બારણું ખખડાવ્યું. ગોદાવરીબાઇને કોઈની બીક ન હતી, નિર્ભય રહેતી. પોતે કાયમ સાંજે શંકરની આરતી કરી ગામમાં જઇ રામજી મંદિરની આરતી કરીને વાળુ ટાણે સાવ એકલી ડરે આવતી. વળી વાસોડામાં ભજન લાવ હોય તો અંધળા મા'રાજને દોરી ગામમાં જતી ને ભજન બંધ થતાં અરધી રાત્રે કે મળસકે બેય માણસ પોતાને આશ્રમે આવતાં. આમ ગોદાવરીબાઇ ત્યાં માધવજી મારાજે આ ધરતી પોતીકી જ કરી લીધી. જૂત, પ્રેત, ડેણ, ઠાકણ કોઈથી ડરતા નહિ. ગામ-લોકો ક્યારેક મરકરીનાં બીરાવતાં પણ ખરાં કે :

“મારાજ ! માતાજી ! મુર માણેક ભેરો એક સોનાશો (સેની) મરેગો છે. છતું કારેક જૂત થાય છે, તમને વળગશે.”

માધવજી મારાજ ઉત્તર આપે કે, “બાપા ! અમે બંને માણસ ભૂત જેવા તો છઈ એટલે અમને વળગીને ભૂત શું ફાયદો કાઢશે ?”

નાથ બાવાએ બારણું ખખડાવતાં ગોદાવરી-બાઇએ ઊઘાડ્યું ને કહ્યું : “આવો બાપુ.”

એટલે બાવો બોલ્યો : “હવે બાપુ બાપુ ન કરો. મારાજને ડેરામાં મૂકીને પાછાં આવો.”

બેય માણસ પરિસ્થિતિ કળી ગયાં ને આજીજી કરવા માંડ્યાં : “બાપુ; બાપુ, તમારે ભરોસે અમે આ મુલકમાં રહ્યાં ને તમે ઊડીને વિશ્વાસઘાત કરશો ?”

બાવો કહે : “બધી પંચાત તમે છોડી દેશો, નાંહ તો મારે તમને મારકૂટ કરવી પડશે. અને મારા કલ્યામાં વરતશો તો હું તમોને પૈસા ટકા પણ આપીશ.”

એમ કહી બાવે દસ રૂપિયાની નોટ ગોદાવરી-બાઇ તરફ લંગાવી. ગોદાવરીબાઇ કહે : “ના બાપુ, તમારા પૈસાની અમારે જરૂર નથી અમરો પાસે પૈસા છે.”

બાવો કહે : “સાલાઓ ! રઝળેલને ગણુ પાડ હોય નહિ.” એમ કહી માધવજી મારાજનું બારણું ઝાલ્યું. ‘એને હસરડીને ડેરામાં મૂકી આવું’ એમ વિચારીને.

હવે આ બેય માણસનો નિયમ હતો કે જ્યારે અનોધું સંકટ આવે ત્યારે ભગવાનનું નામ લઇ રડવા જ માંડ્યું. એ એમનું હથિયાર હતું.

બેય માણસ કાળા બોક્સા નાખવા માંડ્યાં. “એ..... પ્રભુ ! દોડો ! દોડો ! અમારો વાર કરો !”

રડતું દેક ગામમાં સંભળાણું. ગામના કોઈ કોઈ જગનાં હતા. એ એકદમ ભેળા થઇ ગયા ને માન્યું કે ડેરાનાં માતાજી ને મારાજ રાહ્યું દે છે જરૂર કાંઈક દુઃખ હશે.

પચીમેક જણુ લાકડિયું, કૂહાડીઓ લઈ ડેરા આવે ત્યાં આશ્રમમાં હુંગરનો બાવો મારાજ અને માતાજીને ધમકાવે છે. વાસોડાના મહેર દાયરાએ આ ભોરંગનાથ ને પકડ્યો ને કહ્યું “કે તારા ભગવા બેખને લઇ જવા દઇએ છીએ, નકર તણું તો મારે ને દાટે દેવો જોયે. ભાગે જા, વાસોડાની હદમાં ગરતો નહિ” માધવજી મારાજ ને ગોદાવરી બાઇનું આ પ્રકારનું છેલ્લું સંકટ ગયું. સુખ શાંતિપૂર્વક રહેવા લાગ્યાં.

હવે તો મારાજ ને માતાજી ઉપાડ્યાં બપોડે નહિ એવાં માનીતાં થયાં. વાસોહાના મેરેમાં કેંધને થેર ઈગારો ધૂપાય ત્યાં મારાજ ને માતાજી પહેલાં હોય. ગામ તરફથી આવક પણ ઠીક ઠીક થવા મંડી. આશ્રમમાં કોઈ આવે તેને ચા, પાણી પાવ. રોટલા ભેગ હોય તો જમાડે પણ ખરા. મારાજને ગોદાવરી-આઇ એવી રીતે રાખે કે એને નવરાવવા ધોવરાવવા, એના પથારી પાગરણુ સ્વચ્છ રાખે. મારાજને કપડે દાગ ન થવા દો. એનાં કપડાં બગલાની પાંખ જેવા કાયમ હોય. આશ્રમ એવો સાફ સૂકો રાખે કે એમાં પેસતાં જ છીંકુ આવે. માધવજી મારાજને બીડીનું બંધાણુ પણ આશ્રમમાં બીડીનું કુંઠિયું ન બાળો. ગોદાવરીઆઇ કાંધને કાંધ કામ કરતાં જ હોય. તમે એને નવરાં તો બુઝો જ નહિ. વળી વધુ બેસવું નહિ. પૂછો એનો જ જવાબ માતાજી આપે. શાંત ને સૌમ્ય ચહેરો. રહેજ ભીનો વાન. મુખ ઉપર આછા શીળીના દાગ. પણ બપોળે માધવજી મહારાજની આજ્ઞાએ જ નારી-રૂપ લીધું હોય એવાં ગોદાવરીઆઇ ।

માધવજી મહારાજનું ક્યારેક અંખ, માથું કુંખે ત્યારે ગોદાવરીઆઇ હદાસ બની જાય. ગોદાવરીઆઈ માધવજી મહારાજને આટલા આટલા સાચવતાં છતાં મારાજનો સ્વભાવ એવો કઠક કે ગોદાવરીઆઇને મારજૂડ પણ કરતા. કારણમાં નવરાવતી વખતે બદલવાનું ધોતિયું લાવતાં વાર લાગે કે સવારમાં દાતણુ કર્યા પછી ચાને મોડું થતાં માધવજી એટલા બધા ગુસ્સે થઈ જાય કે તાડૂકીને લાકડી લઈ ગોદા-વરીઆઇને મારવા દોડે. હવે પોતાને સૂએ તો નહિ તોય ! પણ ગોદાવરીઆઇ એકદમ માધવજી મારાજ નજીક આવી ને એની લાકડી પંડ્યને લાગે એમ બોલ્યાં રહે, ને કહે : “દયો, મારો” એટલે મારાજ ભૂંસ ! ભૂંસ ! પેરોણાના એક ઘા માતાજીને કરી દ્યે. માતાજી બળે કાંઈ બન્યું જ નથી એમ માની મહારાજને દોડી ધોતિયું કે ચા દયોદય આપે.

ગોદાવરીઆઈ એમ વિચારે કે “મારાજને મારા ઉપર રીંસ ચડી છે ને મને મારવી છે, હવે એમને તો દેખતું નથી. એટલે મને આંખાને કેમ

મારી શકે ? તો હું જ પાસે બેસી રહું” તો મારાજને મને મારવાની સગવડ રહે ને તેનો કોઈ શર્ત થાય.”

વાતે ય સાચી. માધવજી મહારાજ એવા રીસાળ કે જે ગોદાવરીઆઇ એનો માર ન ખાય તો પોતે છાતી ફૂટવા મંડે. વળી આ બેય માણસની તકરારમાં કોઈ ગામડોકથી ય વચ્ચે પડાય નહિ, જે મારાજને ઠપકો આપે તો પણ માધવજી મારાજ કપાળ ફૂટે, એવા ખારા. પછી એને કોણ વારે ?

માધવજી મહારાજ પોતે કહે છે કે, “હું કેટલો નંગણો કહેવાઉં કે ઉત્તમ શીલ ને ચારિત્ર્યવાન સ્ત્રીના ઉપકાર બૂલી જાઉં. અહો સ્વભાવ કેવો બળવાન છે ! એની દવા જ નથી.”

એક દિવસે ગોદાવરી માતાનો ખરી કસોટીનો સમય આવ્યો. મારાજ આવ્યો પણ બડો પુરુષાર્થી. કાં માળા ફેરવતો હોય, કાં કાંઈ પણ કામ કરતો હોય. સખણો ન રહે. સૂએ નહિ. તોય આશ્રમના ફૂલગ્રાહના ખામણાં સાફ કરે. એમાં તે દી આશ્રમની વાડ સરખી કરનાં માધવજી મારાજને સપ કરડ્યો. ગામે ધોડા દોડાવી ઉતારવાવાળાને બેલાવ્યા પણ બિતરે નહિ. લોકોને મારાજની ઉપાધિની સાથે ગોદા-વરી માતાની વ્યાધિ થઈ પડી. માતાજી કહે “હું વાવમાં પડું.” દોટ દરે. ગામના બાળકોએ ઝાલીને સમજાવ્યાં કે “માવડી ! મારાજને કાંઈ થાય પછી ફૂલે પડજો. ઉતાવળો થા મા.” બચવડનાં ડોક્ટરે ઇન્જકશનથી માધવજી મહારાજને સર્પ ઉતાર્યાં. ત્યારે માતાજી સમજ્યાં.

આવી ભેગમથા જેવી ગોદાવરીઆઇને બચંકર એવો કેન્સરનો રોગ થયો. માધવજી મારાજે સારવારમાં ખામી ન રાખી. પૈસા ટકાની મૂડી માતાજીના મંદવાડમાં ખર્ચાઈ ગઇ. ગોદાવરીઆઇએ ના પાડી છતાં પંઢરપુર પત્ર લખી એના લાઇઓને તેડાવ્યા. તે આવ્યા ખરા પણ બહેનને હેન કે ઉમળકો ન આવ્યો. મળી ને એના દેશમાં ચાલ્યા ગયા.

ગોદાવરીઆઇને એના ધણીની જ ચિંતા હતી કે “મારા મરણ પછી મારાજનું કોણ ? એને કોણ સાચવશે ?”

માધવજી મારાજે ગોદાવરીઆઇને જામનગર
હોસ્પીટલમાં દાખલ કર્યાં પણ પાસે પૈસો ન રહ્યો.
કોઇએ કહ્યું 'ફાઇનાલ શેઠ પાસે પહોંચ્યો, દયાળુ છે,
મદદ કરશે.'

શેઠની ઓફિસે મારાજને દોરીને કોઇ લઇ
ગયું. એને કામમ દોરનાર તો પચારીવશ હતું. શેઠ
તો મળ્યા પણ કહ્યું કે: "હવે હું મદદ કરતાં થાક્યો
છું, મને હવે શ્રદ્ધા નથી." મુનીમને કહ્યું: 'આને
પાંચ રૂપિયા આપજો.'

માધવજીને દોઢસો રૂપિયાની જરૂર હતી, પાંચ
રૂપિયાએ શું થાય ! ન લીધા.

મુનીમે કીધું, "મારાજ, કાંઈ જાણતા હો
તો દોરો કે આશીર્વાદ આપો ને શેઠનો દોકરો ગાંડો
થઇ ગયો છે, ઇ જો સારો થઇ જાય તો તમે માગો
એટલા રૂપિયા શેઠ આપશે."

માધવજી મહારાજ કહે "અરેરેરે! મારો
દોરો જો અટાણે ચાલતો હોય તો મારી ઘરવાળીને
જ રોગ મટાડી દઉંને !"

જાણકાર કહે : "મારાજ ! લાગે તો બાણ
નકર થોથાં. શેઠના છોકરાનો દોરો કરોની !"

ડૂળતો માણસ તરણું પકડે એમ મારાજે શેઠના
છોકરાને દોરો મંત્રીને બાંધ્યો. શેઠપુત્રને સાવ સાફ
થઇ ગયું. શેઠે માતાજીની સારવાર માટે હજારો રૂપિયા
ખર્ચ્યા. પણ કેન્સરે ગોદાવરીઆઇનો પ્રાણ લીધો.
માધવજી મારાજને અને માતાજીના દેહને શેઠની મોટર
જામનગરથી વસોડા મેલી ગઇ. વસોડા ગામે માતા-
જીના દેહનો અગ્નિ સંસ્કાર કર્યો. માધવજી મારાજ
હવે આશ્રમમાં એકલા રહે છે, ગામ એને સાચવે છે.

નોંધ:- ગોદાવરીઆઇના મૃત્યુ સમાચાર મને
ખાબોદર મળતાં માધવજી મહારાજ પાસે હું ખર-
ખરે ગયો. ખુદશા મકાનમાં મારાજ એકલા કાં કાં
મારતા હતા. મારો અવાજ ઓળખી, દોડીને મારી
પાસે આવી રોઇ પડ્યા. અંધની આંખયુંમાંથી આંસુ-
ઠાની ધારે આપણને વધુ કશ્ચામય બનાવી દે છે. હું
પણ શોકમાં ઘડીભર ગરકાવ બની ગયો.

*

બાઇ કો'ને કિયો દેશ !

વનમાં ચાલ્યાં રે સીતા બાળુડે વેશ.

રામ લખમણ વન ચાલિયા ને સાથે સીતા નાર,
ત્રણે જણાં પથે પડ્યાં. એને પૂછે પૂરની નાર-બાઇ કો'ને.

પૂછ્યા સરખી વાત રે બાઇ, પૂછું છું હો નાર,
રોષ ન આણો રૂદે, અમે ગામડીમાં ઘરનાર-બાઇ કો'ને.

આવા રૂપાળા બે બટાવડા, ને સરખા સરખી જોડ,
આમાં તમારો સ્વામી કિયા, થઈ અમારે હોડ-બાઇ કો'ને.

જોતરાખંડમાં અજોધ્યા, ને એ અમાડું ગામ,
સસરો મારે ભૂપત ભારે, દશરથ એનું નામ-બાઇ કો'ને.

રાજ પાસે વચન માગ્યાં, માગ્યાં પોતાને કાજ
પોતાનાં રાજ આપ્યાં, અમને તો વનવાસ-બાઇ કો'ને.

ગોરા છે મુજ દેરીડા, મુજ સ્વામી લીને વાન.
નયણાં કેરી સાન કરીને, જોળખાળ્યા ભગવાન-બાઇ કો'ને.

ચારણી સાહિત્યમાં નારી

રતુભાઈ રાહડિયા

૧

મારાં રવ. માતૃશ્રીને નવરાશે મારી પાસે પગ ચંપાવવાની પ્રીતિ ભરેલી આવૃત્તિ હતી. એટલે દરરોજ બપોર સાંજ ખાટલાની પાંગતે એસાડીને મને પગ દબાવવાની આજ્ઞા કરે.

આ રીતે એક દિવસ હું પગ ચંપી કરતો હતો, અને માતાજી આડે પડખે માળા ફેરવતાં હતાં. ત્યાં મારી ભાણેજ આવી. થોડી આડી અવળી વાતો કરી મને કહે :

“મામા, તમને કોણ વધુ વા’લું, મા કે બાપુ?”

મેં ધડ કરતાં કહ્યું: “મા”

ડોશીને લાગ્યું હશે; પોતે જીંદગી જીતી ગયાં છે. એક માતા માટે આનાથી વધુ ગૌરવ કયું હોઈ શકે? જિંદગીમાં પ્રથમ વારજ ત્રાહીતને મુખે પુત્ર આવે એકરાર કરતો હોય એ ઘડી ધન્ય કેમ ન કહેવાય?

આજે ડોશી હયાત નથી, પણ મેં જે જવાબ આપ્યો છે તે મારા એકનો જ નહીં હોય, જગતનાં અધિક નરનારીઓનો પણ હશે એવી મને ખાત્રી જ છે. જગતના બધા મહાપુરુષો પણ એક જ વાત-માતાની મહત્તા કથી ગયા છે. દરેક ધર્મોમાં પણ એ જ ઉપદેશ નથી થયો?

એટલે જ કવિકુળ એવા ચારણકુળમાં માતાનું-જગદંબાનું મહાત્મ વધુ વિલસી રહ્યું છે. પરમેશ્વર જેવા પરમેશ્વરને પણ નારી થવું પડ્યું, ત્યારે જ કવિશ્વરોએ આરાધ્યો.

એથી જ ચારણી સાહિત્યમાં ઠેર ઠેર નારીની મહત્તા ગવાઈ છે. નારીનાં રૂપ, ગુણ, પ્રેમ, ત્યાગ, વાત્સલ્ય, ઔદાર્ય, શુદ્ધિ, વીરતા, અને શક્તિનાં ગાણાં ગાતાં ચારણો થાક્યા જ નથી.

આ ત્રિશાળ કવનમાંથી શું આપું, શું ન આપું? તે જ સવાલ છે. તોય સાગરમાંથી કેવળ અંજલિભર કશુંક આપવાનો પ્રયાસ કરું છું.

મહારાષ્ટ્રમાં બ્રાહ્મણોએ કાવાદાવાથી રાજ બથાવી પાડીને પેશ્વાઈ સ્થાપી કર્મે બ્રાહ્મણ મંદી ક્ષત્રિય થયા.

આ પરંપરામાં પૂનામાં નારાયણરાવ પેશ્વા થયો. તેને તેના કાકા રાધોબાએ દગાથી કાપી નાખ્યો. પેશ્વાઈ બથાવી પાડી.

લલલલલ મરદો ત્યારે મૂછ નીચી દરી ગયા હશે, પણ નારાયણરાવની માતા ગોપીકાબાઈએ માથું જંચકયું ને રાધોબા સામે તરવાર ઊડાવી. એ પરાક્રમી નારીએ દિયરને હરાવીને નસાડ્યો.

મહારાષ્ટ્રની એ વીરનારીના પરાક્રમે ગુજરાતના એક ચારણ કવિની છાતી ફાટફાટ થઇ. જગદંબા સરખી એ નારીમાં પરામ્યાનાં જ દર્શન કર્યાં હવે.

નામ છે એનું કવિ રમણદાસ મોતીસર. ગુજરાતનો ચારણ કવિ મહારાષ્ટ્રી નારીમાં ક્ષત્રિયવટ-વીરતા ભુવે છે. એનું હૈયું હીકોળે ચડે છે. એમાંથી ગીત રચાય છે. કાવ્યની સંજ્ઞાની ગોપીકાબાઈને અમર કરીને ઇતિહાસને પાને અવિરમરણિય કરી દે છે :

દશે દેશ ઘાઘરે હેકણી દૂ હોયે
ગરંદ પત્ર વટ હુઆ સુરચંદ ગો આયે
બાર ભાયાં સંભ્યા ગોપીકાબાઈએ
ભાગિયું દેવર રૂં કટર ભોજનદંએ...૧

બધા દેશો એ ઘાઘરા-નારીને કારણે ભયથી અસ્થિર-એકના એ (પરાજીત) થઈ ગયા. પકાડો સૂકાં પાન જેવા બની ગયા, સૂર્યચંદ્રને પણ આ નારી માટે ગૌરવ ઊપજ્યું.

રાણી ગોપીકાબાઈએ પોતાના સરદારને તૈયાર કર્યા. અને એ ભાભીએ દિયર રાધોબાના દળને ભાંગી કાપી નાખ્યું.

અઘઘડી તેગ ઝાલી નહીં અગાધએ
નેગ ગણી નપુંસક તણે જશન ગાધએ
શંક ધરિયો નહીં સાંકડી સગાધએ
લાખ દળ વેરિયાં ભાઈ રી લુગાધએ...૨

એ કાયર રાધેાળા અને તેના સરદારોએ રાણી
સામે અધીં ઘડી પણ શસ્ત્રો ઝાલ્યાં-ચલાવ્યાં નહીં,
માટે હે સત્યના આઝાદી નિતીમાન કવિશ્વરો ! એ
પૌષ્પવિહીનનો યશ ગાશે જ નહીં.

દિયર ભાભીનો નજીકનો નાતો એ ગોપીકા-
બાઈએ ધ્યાનમાં લીધો જ નહીં. આ રીતે ભાઈની
પત્ની (ગોપીકાબાઈએ) એ દિયર (રાધેાળા)નાં
બડાં દળને કાપી નાખ્યું.

મૂંછ ઉતારિયું નૂર વેહુમાણીએ
વળે તાઈ હેડંબચી તેણુ વાખાણિએ
પરો કાઢ્યો ખરો સમંદ્ર એ પાણિએ
રઘુ મહારાજને ગોપીકા રાણીએ...૩

—એ બ્રાહ્મણિયે મરદોની મૂછોનાં પાણી
ઉતારી નાખ્યાં. ફરીથી હું (કવિ) એ હેડંબાની માસી
સરખી મહાકાય નારી ગોપીકાબાઈને વખાણું છું કે
જેણે રાધેાળા જેવા નરને સંગ્રામમાં પરાજિત કરીને
સાગરની પેલીપાર તગડી મૂક્યો.

તેમ ભાળે મસર હસે લે તાળિયું
બારણે બારણે બૂઢિયું બાળિયું
ફાસીએ લગ્નવ્યાં પાઘડી ફાળિયું
વંચી પોરસ કરે ઓઢણુ વાળિયું...૪

—આ વાતને વ્યંગ પૂર્ણ રીતે એક બીજાને
કરતાં ઘરો ઘર આગાલ વૃદ્ધ સ્ત્રીઓ એક બીજાના
હાથમાં તાળિયો આપતાં હસતી હતી. કાયર એવા
રાધેાળાએ પાઘડી ફાળિયાં-પૌષ્પની નિશાની લગ્નવ્યાંની
વાત કરતાં સાડી પહેરવાવાળી-નારીઓ (રાણી ગોપીકા-
બાઈ માટે) ઘણા પોરસ-ગૌરવ કરતી હતી.

આવી વીરાંગનાને બિરદાવનારો આપણો ગુજ-
રાત-સૌરાષ્ટ્રનો જ એક કવિશ્વર હતો એનો પોરસ
આપણો પણ કરવો જ રહ્યો.

૨

ગયા જમાનામાં સિંહણ મૃગની એક વિશેષ
પ્રેમકથા હશે. એ પણ ઠીક ઠીક લાંબી હશે. પણ
આજે તો એ કથાની અસ્થિ-કરચો જ હાથ આવે
છે. માત્ર ચાર દુહા જ મળ્યા છે.

નારી માત્ર ખલિદાનની મૂર્તિ, છો ને પછી તે
માનવને બદલે પશુ નારી હોય. એ પોતાની ભાવના
પાછળ ખપી જવાની જ. સિંહણ મૃગની પ્રેમકથા
કોઈ ચારણ કવિએ માનવ પ્રેમકથાને અનુદક્ષીને પણ
પશુ રૂપક યોજીને રચી હોય. મૃગનો મૂળ અર્થ 'સિંહ
થાય છે.

એમાં ભરપૂર ત્યાગ ખલિદાનની ભાવના સભર
પ્રીતિ વિલસે છે. અંતે સિંહણનું ખલિદાન એના
નારીત્વને ઓપાવી બળ્ય છે.

બરૂં જીવ તવ કાજ, જે પ્રિતમ અંતર પડે ?
સ ધની કે કળ લાજ, જે મૃદ પેલી નહીં મડે ...૧

—પ્રિયતમ ! મૃગ ! જે મારી અને તારી વચ્ચે
કશું છે છટું પડ્યું તો મારો આત્મા દુઃખ શોકની
પ્રજ્વલિત આગમાં ખલ્યા કરશે. હાલમ ! જે તારાં
પહેલાં ન મડે તો મારું સિંહણનું કુળ લાગે.

હે મરવું હેકવાર, હું જીવકું લાલચ કરું
એ ન હાંચ કરતાર !, જે કછુએ અંતર ધરું...૨

—સહુ કોઈને એક દિવસ મૃત્યુનો ગ્રાસ થવાનું તો
છે જ, તો પછી હું શા માટે મોતથી ભય પામીને
જીવવાની લાલચ રાખું ? અરે, ભગવાન ! હું મારા
પ્રિયતમથી જુદાઈ રાખું— મરવામાંયે છેડું રાખું એ
વાન તો ક્યારેય બનશે નહીં.

મેા ગળ બાંધી પ્રિત, મૃદ કું તો શોભા ભઈ
અળ મરવે ફી રાત, અંતર જ ન પાડે દઈવ....૩

—જે થવું અશક્ય છે એ કરીને મારી સિંહણ-
ની સાથે-મારા પ્રાણ સાથે પ્રીતિ બાંધીને આ મૃગે
તો પોતાની જાતને શોભા અપાવી છે. પણ હવે
જ્યારે પ્રણય માટે મોતને ભેટવાનો અનિવાર્ય શિરસ્તો
પાળવાનો સમય આવ્યો છે. ત્યારે હે દૈવ ! તું

અમારી વચ્ચે જુદાઈ - છેદું પાડીશોમાં.

મૂઓ પે મરજાઉં, કુંન જાને કેશી લખ
સાચી પ્રિત સુનાઉં, મૃદ પેલી સંઘન મૂઘ....૪

-આ મૃગ મરે તે પહેલાં જ મૃત્યુને ભેટું,
પછીથી તો કોણ જાણે શું થાય ? માટે પ્રીતની
સાચી રીત સમઘનું-સંભળાવું, (મૃત્યુ આગમું) તે
જ યોગ્ય છે. આ રીતે વચનો કથતી તે સિંહણુ-
મૃગ પહેલાં જ મૃત્યુને ભેટી.

૩

કદરદાની પણ નારીની જ. એ દુશ્મનની પણ
કદર કરી જાણે છે. પોતાના જીવનને કરનારની વીરતા-
ને પણ નારી વખાણી શકે છે. આપણે ય એની
સાગર પેટાઈનાં વખાણુ કરવાં જ રહ્યાં.

દુર્ગાદાસ રાઠોડ વીર અને સ્વામી ભકત બેએ
નામના કમાઈ ગયો. પતિના શત્રુની વીરતા નારીના
હૈયામાં કેવો ભાવ જગાડે છે ! એક ચારણ કવિએ
દુર્ગાદાસના શત્રુઓની પત્નીઓને મુખે જ વાત-ભાવ
કહેવરાવીને આપણને એક મોતી જેવું બહુ મૂલું રસ
સભર કાવ્ય આપ્યું છે. કાવ્યની યુક્તિ અનૂડી છે.
શત્રુનારી પોતાનાં નૈરાશ્યમાં જ પ્રચ્છન્ન રીતે દુર્ગાદાસ-
ની વીરતાની પ્રસંશા કરે છે. કવિએ ભારે સુમેળથી
શુંગાર અને વીર બન્ને રસો પ્રયોજ્યા છે.

રિમહર ચી ધરણુ લણે અમ રાણા
સાર વિચ્છા અનિ રાઈહરા
કંત ! માથે થારે દંત કમંધ જ
કૂંજર દંત કંમ ચોળ કરાં...૧

-અરે ઓ રાઠોડ રાજ, દુર્ગાદાસ ! તારા
શત્રુઓની નારીઓ ઝહીણીઓ પોતાના પતિ પ્રત્યે
કહે છે કે, તારા (દુર્ગાદાસ) સિવાયના અન્ય રાજાઓ
સત્વ (વીરતા) વગરના થઈ ગયા છે. હે નાથ ! તારે
માથે કબંધના બિરૂધારી રાઠોડ દુર્ગાદાસરૂપી કાળના
દાંત બીડાઈ રહ્યા છે. એવે સમયે હું કયા હોશિ
લાથી દાંતને-મારા ચૂડાને રાતા રંગે રંગું ?

અરિ રિ ધરણુ લણે અસાઉત
બજડે તં અરિહર ધરબોળ

આહવે સાંમ સરસ ભૂએ વડો

કંમ કરી ચૂડે ચડે કંકોળ ?

-અરે આસાજના પુત્ર, દુર્ગાદાસ, વેરીની

પત્નીઓ આમ કહી રહી છે: તેં તારી તરવારના પાણી
વડે વેરીઓનાં વંશજોના ઘરો ખૂડાડી દીધાં છે. આ
પૃથ્વીમાં મહાવીર એવો તું અમારા સ્વામીઓ સામે
સંગ્રામમાં હો ત્યાં કેમ કરીને અમારે ચૂડને લાલ
રંગ ચઢે ?

અનડ હરા બળંગી અમ આખે
બળદળ ભાંજણુ હાર બળાં
રે, તું નાઉ કશળ નહ રાખે
રહે ન ચૂડાકા કેમેય રંગાં

-અનમીવીરોના વંશજ એવા રાઠોડ, દુશ્મ-
નોની અર્ધાંગનાઓ આમ કહે છે : ખડગવડે અરિ-
દળોને કાપી નાખનારો એવો તું, સંગ્રામમાં, અરેરે,
મારા પતિને કુશળ-જીવતો તો નહીં જ રાખે. એટલે
કેમેય કરીને મારા કરવસ્થયનો કસૂબલ રંગ તો રહેશે
જ નહીં.

શાત્રવ કળતક હેડા કરશી
સજડે તંમ કિયા સહી
અણુરંગિયા ચૂડા ઉતરિયા
રંગવા ચી ખાતી રહી ૪...

-ઓ મારાવ દુર્ગાદાસ તું શત્રુના કુળ સુદ્ધાનો
ઉછેદ કરી નાખીશ. એમ તારા શત્રુની અર્ધાંગનાઓ
કહેતી હતી. તે પ્રમાણે જ તરવાર વડે કરી બતાવ્યું.

એથી વેરીઓની નવવિવાહિત નારીઓના
હાથીદાંતના ચૂડા રંગ્યા વગર જ ભિતર્યા-તેઓ વિધવા
થઈ. ચૂડાને લાલ રંગવાની હોંશ તો તેમના મનની
મનમાં જ રહી ગઈ.

૪

‘લલિયું’ વણુ લલા, નર કોઈ નિપજે ના’
એવો દુહો કાંઈ ખોટો ગવાયો નથી. ગાનારો સારી
જિંદગી નારીઓના જીવન-મનના ખૂણે ખૂણે શોધી
વળ્યો હશે. છેવટે ઉપરના અર્ધચરણમાં સાર આપીને
સાગરને ગાગરમાં જ સમાવ્યો.

આપણે એ વીરતાપર ઓળખીએ તથા નારીના મનોવૈલવને નિહાળીએ.

એક ઉંમર લાયક રાજપુત કન્યા માટે વરની શોધ થતી હતી, તે વેળા જેની નસેનસમાં ક્ષત્રિય-વટનો નશો-લાવના વ્યાપી ગઈ છે એવી એ રાજ-પુત કુમારીએ માતા પાસે હેયું જોઈયું.

પ્રગટ રીતે રાજવણુ કહે છે : “ કાયરની શય્યા-સાગી નહીં થાઉં.” પણ એ મનોલાવનામાં પ્રચ્છન્નરીતે કાયરની માતા થવાની અનિચ્છા પણ વ્યક્ત થઈ જાય છે. કાયર પતિથી કાયરપુત્રો જ થાયને !

સમગ્રલાવ કાયરતાનો વિરોધી છે. વીરપતિની ઇચ્છામાંથી ઉદ્ભવેલો આ લાવના આવેગ છે. સાથે શૃંગાર-વીર બન્ને રસોના તાણાવાણા વણાઇ ગયા છે.

જરા સાંભળો, ક્ષત્રિયકુમારી શું કહે છે ?

રાઉ લડે ભડ ઊગરે, નર કે’ શો પો’ માથે તેણિ આગળ કસ જોલંતી; લાજ મરૂં હે માથે..૧

—રાજઓ સંગ્રામ ખેલે, ત્યારે યોદ્ધાઓ બચીને ભાગે ! આ પૃથ્વીમાં, એવા પુરૂષો શા માટે થતા હશે ? અરે ઓ મા ! એવા કાયર નર આગળ મારાં કાપડાંની કસો છોડતાં હું તો લાજ-શરમથી મરી જમ્મશ.

કડિયાં કટારી થકાં; ઘર હથિયાડું જાએ તેણિ આગળ કસ જોલંતી, લાજ મરૂં હે માથે..૨

—કમ્મરમાં કટારી હોવા છતાં ય જેના હાથ-માંથી પોતાનું ધર-સંપતિ ચાલ્યાં જાય છે-પારકાઓ લઈ જાય છે. ઓ મા ! એવા કાયરનર આગળ મારા કંચૂકીબંધ જોડતાં હું તો લાજ જ મરીશ.

ઘોડા પાખર સો અસલે, સીમજ રૂંધ્યા જાણુ તેણિ આગળ કસ જોલંતી, લાજ મરૂં હે માથે. ૩

—જેને પોતાની જ સીમમાં અટકાવીને શત્રુઓએ શસ્ત્ર-બખ્તર, પાખર સાથે અશ્વપણ પકારી લીધો છે, એવા નામઃ પુરૂષ પાસે મારું જીવન જોડતાં ઓ માતા ! હું ક્ષોભ-શરમથી મરી જ જમ્મશ.

શિશ ઝટકો જે સહે, સાચી કિયાંક રોડ તેણે આગળ કસ જોલંતી, લાંબી બાંહ મરોડ...૪

—જેણે શત્રુઓ સામે સામી છાતીએ માથાના ધા સલા હોય, એવા શસ્ત્રવીર નર પાસે તો ઓ મા ! હું મારી બાંહોને અલબેલા વળાંકો આપી ને કંચૂકી બંધ જોલીશ. બાકી આજે તો પૂછવાનું મન થાય છે.

મરણો દેણો મારણો, શરણાયાં સાધાર કે’ એ રાણી કેથ ગઇ, જણતી જે જોધાર ?

૫

નારી કેવળ વીરાંગના જ નથી. બીભુ ધણું છે. માણસના હીર પારખનારી-ઝવેરી પણ છે. એની બુદ્ધિ તિક્ષણ અને નજર લાંબી છે. કેવા કેવા માણસો પાસે રાખવા એની એ પતિને સલાહ પણ આપી જાણે છે. ધ્રોળના ઠા. જશાજીને એનાં રાણીએ ક્યાં નહોતું કીધું કે :

થોડા જોલો ઘણુ સહો, નહચે જે નેઠાહ સો પરવાડા આગળો, મિત્ર કરી જે નાહ..૧

તો આપણી વીરાંગના પણ પતિને કહે છે :

હાકાં વાગા ધીર મન, અંત ન ફાકા હોય ઓને મ.રા ઠક્કરાં ! હિરા જ્યોં ગળ પાયે....૧

—સંગ્રામમાં હાકલ-પડકાર થયે જેનું મન ધીરજથી ભરપુર રહે છે, ચિત વ્યાકુળ થતું નથી. એના વીર ને તો હે સ્વામી, તમારે હિરા માફક ગળે બાંધી રાખવો.

હાકાં વાગા ધીર મન, પરત ન ફેરે પીઠ ઓને મારા ઠક્કરાં ! આદર દીજે અકૂ...૩

—યુદ્ધનો લક્ષકાર થયે જેમનું મન સ્થિર-ધૈર્યવાન રહે છે. અને જેઓ એવે સમય પીઠ ફેરવી-ને નાસી જતા નથી, એવા વીરોને તો ઓ નાથ ! આપણે આંગણે ઘણા આદરમાન દબને રાખજો.

૧ કવિવર ઇસરદાસજી કૃત ‘હાલાં ઝાલાં રા કુંડળિયા’ માંથી.

રાવતિયાં ! રાણી કહે, તાશું લલુ કે જતન ?
તૂટે તા ગૌ રહે, સોહી દિહાડો ધન....૩

—રાણી પૂછે છે “સરદારો ! આ કાયાનાં
જતન સારાં કે ત્યાગ ?” ત્યારે સરદારોએ જવાબ
દીધો : ‘જે દિવસે આ કાયા શસ્ત્ર વડે કપાઈ જાય
અને કુળ ગૌરવ અવિચળ રહે એ દિવસને ધન્ય છે.

ત્યાગ બલિદાનની ભાવના જોઈને ચારણ કવિથી
મૂંઝા નથી રહી શકાયું.

એક મીંદડીએ કૂતરાંઓના ટોળાં સામે બચ્ચાં-
ના રક્ષણ માટે લડીને મરણ નોતર્યું. આડે દહાડે
છેટથી એકાદ કૂતરું જોઈને યે ઊભી પૂછડીએ નાસી
જવાની વૃત્તિવાળી મીંદડીને બચ્ચાં માટે એ સ્વભાવ-
ગત વૃત્તિને તજીને કૂતીદળ સામે સામી જાતીએ
મૂઝીને સરગાપરનાં ઊઝળાં પરિધાણ કરતી જોઈએ
બલિદાન-ગાથા રચી.

નર બિલાડો તો કૂતરાંનો ધૂરકાટ સાંભળીને
જ કયું નો યે છૂ થઈ ગયો હોત, પણ આતો નારી
હતી, માતા હતી, એનાથી ભગાય કેમ ? એના પગે
માતૃત્વના ગૌરવની કુદરતી સાંકળો પડી ગઈ હશે ને !

મળે બહાડી કૂતરાં વેઠ માતી મસંદ
જણું લઇ કશો કંમ ધરે જશી ?
પિંડે રા વાસ વચ આવ ઠાડી પડી
ન જવા જીવતી પામ નાશી...૧

કૂતરાં અને બિલાડી નો ભેટો થતાં મહાયુદ્ધ
મચ્યું. જ્યાં બિલાડો રહેતો હતો એ ઘરના કુળીમાં
શ્વાનદળ વચ્ચે એ મીંદડી ખોડાઈ ગઇ, કૂતરાંઓ તેને
કહેવા લાગ્યાં ! “તું તારાં બચ્ચાં લઈને અમારી
વચ્ચેથી સલામત કેમ કરીને જાઉંશ ? અર્થાત્ નહીં
જ જઈ શકે. ઘણીવાર અમારા પંખમાંથી છટકી
જતારી એવી તું આજ અમારા સકંજમાંથી જીવતી
જવા પામીશ નહીં.

આઠ દશ કૂતરાં, મની પંડ એકલી
સેટીયાં લેટીયાં ન કે સારાં
મૂજ ઊલે બચ્ચાં કેમ મારાં મરે ?
મૂવા કેડ બચ્ચાં મરે મારાં...૨

—આઠ દશ કૂતરાંનું ધીંચુ દળ હતું. બચ્ચાં
સહિતની મીંદડી એકલી-નિસહાય હતી. પૂંછડે અને
શરીરે લટ્ટરિયાંવાળાં કૂતરાંઓ ઘણાં ભૂંડાં-કૂર હતાં.
એમને બિલાડી કહે છે : “હું જીવતી હોઉં ત્યાં લગી
મારાં બચ્ચાં કેમ તમારાથી મારી શકાય ? મારા
સંતાનોના પ્રાણ તો મારા પ્રાણ લીધા પછી જ તમે
લઈ શકશો- પહેલાં નહીં”

ઉપડે નૂર ઝટ લથથ બથથ આવિયાં
ઝં ઝે ડી પૂં છ ડે ગ જે ઝા લી
કુશળ રાખવા બચ્ચાં ડીલ ભૂકકા કિયા
હરિ ભજતી મની સરગ હાલી ૩

—અને એ માંજરીને મૂખે માતૃત્વનું ઊઝળું
તેજ ઝળહળ્યું. તુરત જ એણે શ્વાન કટક સાથે પંખ
દાંતો વડે-દારણ મદસપુદ ખેદ્યું. કૂતરાંઓએ બિલા-
ડીને ગળેથી-પૂંછડેથી ઝાલીને ઝંઝેડી-ચૂંચી નાખી.
આ રીતે મીંદડીએ સંતાનોને સલામત રાખવા શરીર
ભંગાવી પ્રાણ તજ્યા, અને પછી એ માતા હરિનું
ભજન કરતી સ્વર્ગને પથે પળી.

૭

એક થોડો શરવીર એ નર છે, પણ અનેક
થોડા-શરવીરોનો સમુહ સેનાએ નામે સ્ત્રીત્રીંગમાં સંભો-
ધાયા છે. એટલે જ લોકો ‘ફાજ આવી, સેના આવી’
એમ કહે છે. ધન્ય છે આપણા બૈયાકરણીઓને કે
જેમણે આ રીતે પ્રતિપાદિત કર્યું કે નર કરતાં નારીનું
મહત્ત્વ વધુ છે. નહીં તો નરો સમુદાયે નારીવાચક
કેમ બને ?

સદાકાળથી ચારણો શરવીરોને વરરાગની ઉત્તમા
આપતા આવ્યા છે. એથી જ વીરોને ‘કુંવારી ધડારો
વિંદ’ એવું સંબોધન કરતા આવ્યા છે, જેનો અર્થ
થાય છે. “સેનારૂપી કન્યાનો પતિ” આ ભાવ લઈને
વિપુલ કાવ્યો રચાયાં છે. એવું વીરરસ સમર એક
ઐતિહાસિક કાવ્ય એટલે કવિવર દુરશાણ આઠા કૃતઃ
“અગ્નિ જમની ગજગત” બાણીનું છે.

લગભગ ૨૦૦, વર્ષ પહેલાં જમનગરના જ
જામરાયસિંહ ઔરંગઝેબની ફાજ સામે વીરતા પૂર્વક

હાડીને કામ આવ્યા. ત્યારે કોઈ અનામી કવિએ એ જાડેન વીરનાં લગ્ન ઘણા રંગેયંગે મુગલ ફોજ રૂપી શાહનદી સાથે પોતાની પાતળી છબે અનૂડી વાણીમાં કર્યાં-વર્ણવ્યા. જાણે છોટી 'ગજગત' રચી નાખી. આપણે ય એનો રસ માણીએ.

કસણુ તારે જુસણુ, કડાં કાંચુ કસે
લાળી અળે ઝગહળ નેયણુ લાલા
વિદણી દદલી હું ચઢી આવી વરણી
હવે તૂં મરણી પરણી જ હાલા

જેણે બખ્તરરૂપી વસો પહેર્યાં છે. જરત્ત્રાણુ રૂપી કંચૂકી કરીને પહેરી છે, અને લાલાંઓરૂપી પાણીદાર અણિયાળાં નેણુ વાળી છે. એવી આ દિલ્હી ની હાડી પરણવા સામે આવીને આવી છે. તો હે જાડેન રાયસિંહ હવે તું આ મૃત્યુ કન્યા સાથે સંગ્રામ રૂપી લગ્ન કર:

મદમતી ઉમતી, વરહે અગ મોડતી
આગરે હાલતી ઘણા ઘણુ આડી
ફૂંત સૂં ટોપ ઘૂંઘટ વિકટ પરો કરે
લોહ રસ ધસ લે ધંધ કમસ લેલાડી...૨

—આ શાહી ફોજરૂપી શાહનદી જુવાનીના મદથી છહેલી છે. કામવેદનાથી વ્યાકુળ થઈને ખંડી-છટાથી અંગ મરોડ રચે છે. અને એવી આ નારી આગરાથી વક્રચાલ-વિકટ ફૂંચથી આડ-રસ્તેથી ઉતાવળે આવી છે.

લાલાંથી ટોપરૂપી ઘૂંઘટ કાઢી નાખી શસ્ત્ર-રૂપી રસ ધસી આવતાં આ રસીલી નારી સંગ્રામરૂપી ગાઢ આલિંગન હે રાજ, તને લઈ રહી છે.

રણિ સે.જે રાએયંગ ઊઠ લખધિર રા
ચાવી તૂંએ વરમાળ આવી
ફૂંચારી ધાર સજ, સાર શણિંગાર કરી
એ કુંવર રાજના વરણુ આવી....૩

—સંગ્રામના આશક એવા જામ લાખાના પુત્ર રાયસિંહ તું ઊઠ અને જો, આ સુંદરી તને ચાહીને વરમાળ પહેરાવે છે. આ અવિવાહિત શાહનદી

શસ્ત્રરૂપી શુંગાર સજીને ઓ રાજપૂત, તારી સાથે સંગ્રામરૂપી લડ કરવા આવી છે

હસે ભરથાર ભડ ખરો રાઓળ હરો
પ્રગટ જુવે રમે જીત પાસે
હોએ હથવાહ ગળે ખાંહખાશાં હુએ
રણિ પલ ગે પોઢિયો જમ રાસો....૪

—ત્યારે એ રાવળ જામનો વંશજ વીર દુલ્હે ઉલ્હાસથી મુકામને હર્યો. સંગ્રામરૂપી જુગારમાં એ જીતના પાસા નાખી રચ્યો. લડાઈમાં પોતાની જૂનઝો ચઢાવીને એ શાહી ફોજરૂપી શાહનદીને ગળે હાથ નાખી ગાઢ આલિંગન આપીને જામ રાયસિંહ તેની સાથે રણભૂમિરૂપી પલંગમાં પોઢી ગયો.

વાહ રૂડી રીતે જામને પરણાવ્યો, અરે ! આપણા વર્તમાન કવિધરો ૧૯૬૫ના યુદ્ધમાં પાકીસ્તાન સાથે લડનાં શહીદ થયેલા આપણા વીરોને આજ રીતે પાકીસ્તાનની ફોજ રૂપી પહાણનદી સાથે કાં ન પરણાવે ? એમની યે વીરતા કાંઈ કમ નથી.

૮

ધરતી એ નારી છે, લોકમાતા છે. પણ ક્ષત્રિયો-એ પૃથ્વીને પત્ની રૂપે જ માની છે. અને એને માટે બાખડતા મરતા મારતા આવ્યા છે. આજ લાવતાને લીધે ક્ષત્રિયો લગાતાર દોઢ હજાર વર્ષ લગી મુસલમાનો સામે યુદ્ધના રહ્યા છે. અને વીરતાનો અનોખો દૃતિ-હાસ સરળ્યો છે.

પૃથ્વી રૂપી લલિતાંગી નારીનાં અનેક કાચ્યો ચારણી સલ્તિયામાં છે. દ્રાંગધ્રા તામે પીંપળી ગામના કનિ હલુમાઈ મહેકુએ, જસદણ ધણી શેઠા ખાચરને પૃથ્વી રૂપી સુંદરીને મોહેલીને વરવા આવેલી ધણા હોંશથી પોતાની પાતળી છલ વડે વર્ણવી છે. આ હલુ મહેકુ અગસરાના કવિ હતા

સજે સોળ શણુગાર રૂપેરંગે શોલતી
ખેલતી ખેલ લારાથ ખેલા
પદજ રા સે ધણી ધનોં છૂટે પટે
ચાર ધર વરણુ અંત ચાહે ચેલા....૧

—સોળે શણગાર સળેલી, વણુલાવણથી શોભા-
યમાન, અને યુદ્ધરૂપી રમત રમતી, એવી આ ચારે
દિશાની પૃથ્વી ખુલ્લી તરવારવાળા અને ત્રણે પરમના
ધણી શેલા ખાયર તને વરવા ઇચ્છે છે, માટે તને
રંગ છે.

હેમ ચૂડા ઝાળળ, લાડ મળે હાલતી
લાજ કળ લોઅણુ રંગ ચોળ લાવી
અવર ભૂપ તને નપુંસક આજરા
અળાં વછરાજ રા ઘરે આવી.. ૨

ઝળહળતાં સુવર્ણ કંકણોવાળી, લાડ કરતાં
માગતાં મુખે કુળની લાજરૂપી શરમના લાલરંગને
નેત્રોનાં ખૂણામાં લાવતી. આ પૃથ્વીના અનેક નામદ
રાજાઓને તજીને આ પૃથ્વીરૂપી સુંદરી હે વાજા
ખાયરના પુત્ર, સામેથી તારે ઘરે આવતી આવી છે !

નેપથ્ય કાજળ બળે, પાઉ ઝાંઝર નેથર
વાળ મોતી ઠવે કનક વરણી
ચોહવી ભૂપાળ નરમાલ મૂક પર
મથી ઓઢા હરા તૂઝ પરણી....૩

—આંખોમાં કાજળ આંજી, પગોમાં રણુચ્યુતાં
ઝાંઝર વપુરો પહેરીને, વાળો વાળ મોતી ઠાંસેલી આ
હેમવરણી પૃથ્વીરૂપી સુંદરી ઓ ઓઢા ખાયરના
પૌત્ર, આ ધરતીના ખીજા નિર્માલ્ય નૃપતિઓને હેરા
તજીને તને જ પરણી છે.

મદમતી ધૂમતી સેહજ ભૂંભળ મખી
છત્રપતિ દોઅેજ પલા છોડે
ખાયરાં રાઉ તૂં સાથ રિઝે ખરી
જરૂ વસધા વરી હાથ જોડે....૪

—મંદોમસ્ત અને અસ્થિર, જરા ભોળા મુખ-
વાળી અનેક સ્થળે ધૂમતી એવી આ પૃથ્વી ખીજા
રાજાઓનો છોડો છોડીને આવી છે. અને ખાયર રાજા
શેલાખાયર તારા પર સાચા દિલે રીઝી મોહીને આ
સુંદરી વસુધા તને હાથ જોડીને ગરજથી તને પરણી
છે.

આવાં રંગીલાં લગ્ન કરાવવા માટે એ રંગીલા
રાજા શેલા ખાયરે કવિને નવાજી જ દીધા હશે. પણ
હવે તો 'તે હિના દિવસો ગતા' એ જમાનો પોઢી
ગયો.

અનુપમ અખીકા

મલકંત મુખ છલકંત યૌવન, ધરા નૈના દાળતી,
પિતૃ માત જે આજ્ઞા કરે તે પ્રેમપૂર્વક પાળતી;
વાલમ તણે થઈ વીરડો, સહુ ભાંડુને સંભાળતી,
કુળવાન એવી દેવ કન્યા, આંગણા અજવાળતી-૧

આંખ્યું અમીરી, ચાલ્ય ધીરી, કંથને કામણુ કર્યાં,
શણગાર સોળે સજ્યા સુંદર, ધન્ય આભુષણ ધર્યાં;
સોવન ઘડેલી સુંદરીનાં, પનોતા પગ પરવર્યા,
રધિ સમૃદ્ધિ, સુખશાન્તિનાં, બંડાર સૌભાગ્યે લર્યા-૨

ગિરિવર ગુફાની ગોદ બેસી, ગહન જીવન ગાળતી,
શક્તિ બળે રણુચંડીકા, સામ્રાજ્ય પણ સંભાળતી;
ધરણી કરી અદ્ભૂત કરણી. દૌર્ધ્ય મુખ પર ધારતી,
એવી અનુપમ અખીકની, અંતરેથી આરતી-૩.

—બળદેવસાઈ નરેલા

ભાવનગરમાં મહારાજ વખતસિંહનાં રાજ. એ જમાનો ધારે એની જમીન અને મારે તેની તલ-વારનો. ઠાકોરે તલવારની ધારે છસો ને છાસઠ ગામ ધરે કરેલાં.

એ કાળે રજપૂતો ભોમકાને માથા સાટે ગણતા. આઠ આઠ દિવસ સુધી ઘોડાના તંગ દીલા કરવા જેટલો પણ વખત ન મળતો. ડુંગરની અધોદ્યુમાં સાવળોનાં એમાં પાણી પીને દિવસો ગાળતા.

ઠાકોરને એક પરમાર રાણી હતી. પણ મોરલી માથે મળિંધર દોલે એમ ઠાકોર પરમાર રાણીના પ્રેમના પાંજરે પુરાઈ રહેલા. આમ પરમાર રાણી સાથે ઠાકોરના લાખ લાખ રૂપિયાના દિવસો પસાર થઈ રહ્યા છે.

એમાં સમાચાર આવ્યા કે ખંભાતના નવામ પાસેથી સિત્તેર હજાર ફોરી રોકડી ગણી તળાખ લીધું છે તે તુરફીન જેવા દગળખાજને હાથ પડી ગયું છે.

ઠાકોરે પોતાના ઉમરાવ લા દેવાજીને હુકમ કર્યો કે તૈયાર થઈ જાઓ. લા દેવાજીએ મોતીના દાણા જેવા વીણાક વીણાક રજપૂતો તૈયાર કર્યા. જરૂર દબને રૂપિયાની છાપ ભૂસેડી નાખે એવા અવળ-કંધા રજપૂતો લાની દેખરેખનાં લઈ નજાન ઉપર ગયા. ઠાકોર વખતસિંહ માટે કહેવાતું કે :

કસાં સાંસાં કેવિયાં, અંખર અધર અળેસ;
ત્રેવ ઝોાંચંતા ત્રાટકે, વીજ, ગરજ વખતેશ.

તુરફીન ગઢમાં રહીને ગોહિલોને મૂંઝવે છે. ગઢમાંની દરિયાગાની રમઝટ બેલાવે છે. ગઢ તૂટતો નથી અને ગોહિલો ગઢને ઘેરીને પડ્યા છે. તુરફીનનો લીલો નેજો ફરકતો જોઈને લાની જાતીમાં કડકડતાં તેલ રેડાય છે. આ નિવસો ઉપર દિવસો પસાર થાય છે. ઠાકોરને લાગ્યું કે ગઢને પડતાં વાર લાગશે.

એટલે ચાકર ભેળું લા દેવાજીને કહેવાવ્યું કે “લા રમ આવે તો બે દિવસ પોતે ભાવનગર આંટો દઈ આવે.”

સુદ્ધના મોરચા ઉપર લાનું મોઢું થોડું મરજી ગયું. લા ચાકરને કહે કે: “હા લા! જુવાની છે. લલે બે દિવસ આંટો દઈ આવે.”

આખો ઠાળીને ઠાકોરભાની રમ લેવા આવ્યા. ત્યારે લા કહે: “જો જો હો! બે ઉપર ત્રીજી રાત ન થાય!”

ઠાકોરે થોડાં માણસો સાથે ઘોડો દોડાવી મેલ્યો. વહેલું આવે ભાવનગર. ઠાકોરને તો રણ-સંગ્રામમાં રણુવાસ સાંકરેલો. પરમાર રાણીનાં એવાં આકર્ષણ તે આવતાં વેંત રંગરાગમાં પડી ગયા. એક ઉપર બીજે ને બીજા ઉપર ત્રીજે એમ દિવસો વહી ગયાનું ઓહણા સરખું ઠાકોર ભૂલી ગયા.

અહીં લા દેવાજીને ખાનગીમાં ખખર મળ્યા કે આવતી કાલે તુરફીન દરવાજા ઉઘાડીને સીધો હલ્લો લઈ ચાપવાની તૈયારી કરે છે. લા દેવાજી ભાવનગરને ફેડે મીઠા માંડે છે, પણ કયાંય ઠાકોર આવતા કળાતા નથી. ઠાકોર ફોજ ભેળા આવી ને પાછા ગયેલા, એટલે ફોજના રજપૂતો માથે અવળી અસર થાય. તુરફીનને ખખર મળી ગયેલા કે ફોજ ધણી વગરની છે.

એટલે લા દેવાજીએ લાજ મરજા છેડીને સાંઠડી સવારને તૈયાર કર્યો. ભેગો લીફફો આવ્યો કે “બે દિવસનું કાંને ગયેલા તે હજી પાછા ને ફર્યા. કાલ સવારે હલ્લો થાય તેમ છે. હવે અફળ ઝાડવાને છાંં કયાં સુધી બેની રહેલું છે?” પરમાર રાણીને પેટ સંતાન ન હતું.

સાંઠડી સવાર વહેતો થયો. પણ સાંઠડી પંદર પંદર હાથ માથે ઝાંડું દેતી જાય છે. પ્રાગળા દોરા

ફૂંડે ફૂંડે થાય છે ત્યાં ભાવનગરના દરબારગઢ ભેળો.

ઠાકોર ચાકળે બેસી રૂપાની ઝારીએ દાતણુ કરે છે. પરમાર રાણી પાસે ઊભાં છે, ત્યાં માણસે આવી ખીડો આપ્યો. ઠાકોરે ખીડો લઇને વાંચતાં કમળ જેવું પ્રકૃત્સ્થિત મુખ ધમેલ ત્રાંખા જેવું થઈ ગયું. કાગળ વાંચીને પગ નીચે દબાવી દીધો.

અતુર રાણી પામી ગયાં. કહે : “શું છે ?”
“કાંઈ નથી, એ તો ભા તેડાવે છે”

“જેઠું, શું લખ્યું છે ?”

“ખાલી મને તેડાવે છે, ખીજું કાંઈ નથી.”

રાણીજીએ પગ નીચેથી ખીડો લઇને ત્રાંચ્યો. વાંચતાં જ રાણી પામી ગયાં કે ભાએ અક્ષળ આડવાની ટકોર મારા ઉપર કરી છે. પણ રજપૂતાણી ધૂંટડો ઉતારી જઈને કહે :

“ઊઠો, અત્યારે જ તમારે જવું જોઈએ. ધણી વિનાની ફાજ ન હોય.”

“પણ ભાથી આવું લખાય ?”

“એમાં ખોટું શું લખ્યું છે ? શેર મારી મારે પેટ નથી સરખાણી એમાં મને અક્ષળ આડવું ન કહે તો ખીજું શું કહે ? ઊઠો, સામદા થાઓ, સેના વાટ જોતી હશે.”

આમ કહી પરમાર રાણીએ ઠાકોરને હથિપાર બંધાવી તૈયાર કર્યા. પછી તો ઠાકોરના ઘોડાને પાંખું આવી.

નુરહીનની તૈયારી સામે ઊઘડતા પરભાતે ભા દેવાજીએ ઠાકોરની આશા છોડીને ગઢના દરવાજા માથે પેલ્લું બળ કધું. નુરહીનને થયું કે ભાવનગરની ફાજમાં લંગાણુ પડ્યું છે એટલે દરવાજા ખોલાવીને ગોહિલો ઉપર પૂરા બળથી ત્રાટક્યો.

તળાજાને પાધર ત્રમજૂટ ખેલવા લાગી. બોહીની પડનાળું પડે છે. ઘોર લડાઈ જમી ગઈ છે. લશ્કરના મોખરે રહીને ભા નુરહીનના ખોરાસાંતી અને મુગલાઈ જોદાઓ ઉપર વાઢ દઇ રહ્યા છે. તરવારોના મે વરસતા આવે છે પણ ભા મોખરાની જગ્યા મેલતા નથી.

ત્યાં કાળભૈરવ જેવો નુરહીન એના અરખી ઘોડા ઉપર સાંગ તોળતો આવ્યો. ભા દેવાજી નુરહીનના જોદાઓને કુંડાળે પડી ગયા છે. એમાં બરાબર નુરહીને પેગડામાં ઊભા થઈ જઈને ભા માથે સાંગનો પ્રહાર કર્યો. પણ સાંગ ભા માથે પડે તે પહેલાં વીજળી વેગે આવી પહોંચેલા અસવારના ખાંડાનો પ્રહાર નુરહીન માથે પડ્યો. આડવું પટકાય એમ નુરહીનનો પહાડી દેહ ધરતી ઉપર પટકાઈ પડ્યો.

અણીરી પગે પોતાને ઊગારી લેનાર માટે ભાએ જરાક પાછું વાળીને જોયું ત્યાં તો ઠાકોર વખતસિંહ.

“મારો બાપડિયો આવ્યો, આવી પહોંચ્યો. હવે ભાર નથી દશમનના કે તળાજું તોળી રાખે. આવી પહોંચ્યો બાપ !” ભાથી આનંદના અતિરેકમાં ખેલાઈ ગયું.

“હા ભા ! આવી પહોંચ્યો છું... ધરે તો દરવાજા દેવાઈ ગયા.”

“દરવાજા દેવાઈ ગયા ? કોણે દીધા ?”

“રજપૂતાણીએ.”

“રંગ રજપૂતાણી. મારા રાજાને સાવજ બનાવીને મોકલ્યો. હવે તળાજાં લીધે છૂટકો. જે મોરલીધર.”

અને ઠાકોરને ભાજતાં રજપૂતો રંગમાં આવી ગયા. ખાંડાના ખેલ મંડાણા ને સૂરજની રંજ્યો વળે તે પહેલાં તળાજાના કોડા ઉપર ખોડિયારનો નેજો ફડકા દેવા લાગ્યો.

એ વાતને વરસો વીતી ગયાં. ભા દેવાજીને ઘડપણુ ઘેરી રહ્યું છે. ગઢ ઘેરાતો જાય છે. મંદવાઝમાં કોઈની કારી ફાવતી નથી. ઠાકોર વખતસિંહ સવાર સાંજ ભાના ઢોલિયે આવી જાય છે. ભા સોને ભળભળામણુ કરી રહ્યા છે.

ત્યાં ખચર આવ્યા કે પરમાર રાણી પધારે છે. કાળ સામે વાતો કરતા ભાને કાન વાત પહોંચતાં ઢોલિયાની ધંસો જાલીને તકિયાને અડેલીને ભા પચારીમાં બેઠા. માણસને કહે “માથે પાત્રી મૂક્ય.

બા પધારે ને હું હેંધાણ માથે ન મળું”

પરમાર રાણી આવ્યાં. ભાને બેઠેલા જોઈને કહે : “અરે ભા ! આપ આરામ કરો. હું તો આપના ખખર પૂછવા આવી છું. તરદી આપવા નહિ.”

ભાએ બધું બળ બેથું કરીને સાગ્ર માથું સની જેમ ખખર અંતર પૂછ્યા. પછી કહે :

“ભા ! આપ તો મારાં માવડી છો. જાતાં પહેલાં એક વસવસો મનમાં રહી જતો હતો આપની માફી માગવાનો.” ભાની આંખ બોલતાં બોલતાં ખીની થઇ ગઇ.

“અરે ભા ! મારી માફી માગવાની !”

“હા, મા ! તળાવું ભાંગતી વેળા મારાથી બે વેણ કડવાં લખાઇ ગયેલાં. આપને એમ આપેલી.”

“ભા ! તમે તો મને અને હાકોરને બેથ ને બચાવી લીધાં. મને હતી તેવી કહી, એમાં ખોટું શું હતું ?” કહેતાં પરમાર રાણીની આંખમાંથી દડ દડ દડ આંસુ ટી રહ્યાં. ગળું અંખાળી કહે :

“ધણીના હિત ખાતર આવી હીંમત કરનારા ધરતી ઉપર હશે ત્યાં સુધી જ રાજપૂતી ટકવાની”.

“મા મારી !” ભા નો અવાજ ભારે થઇ મથો. “પૃથ્વીરાજને કહેનારા તો તે દીપ ઘણા હશે. પણ સંયોગતાને તારા જેવી મત્ય ન સૂઝી, નકર દિલ્હીના ધણીનું ધનોત પનોત ન નીકળત.”

શ્વાસ લઇને ભા આગળ બોલ્યા : “મેં જે કંઈ કર્યું એમાં ભાવનગરનું ભણું જ વાંચેલું. મનમાં મેલ રાખીને કંઈ કર્યું હોય તો મારી અંતઃકી ખગડજો.”

“અરે ભા ! એ શું બોલ્યા ? તમે તો એક જ વેણ મને અને હાકોરને નવો અવતાર આપ્યો છે. રાજની આગર જાળવાને ભાવનગરને ભાંગતું બચાવ્યું છે. તમારા જેવા રવાનીસકનના રંગે જ વાસ હોય. છત્રને જરાય દુઃખ દેશોમાં. તમારી પેદી દર પેદીના મહારાજના થાળમાં જ હાથ હશે.”

આમ દિલાસો દઇ પરમાર રાણી મહેને સીધાવ્યાં. ભા દેવાળએ સૌને રામરામ કરી સાંતિથી દેહ છોડ્યો.

કાળને કરવું છે તે કોઇ કારણે ભા દેવાળના ખોરડા ઉપર હાકોર વખતસિંહની કરડી આંખ થઇ. ભા દેવાળનું કુટુંબ ઉચાળા ભરી રીસામણે હાલ્યું.

રાણી સાહેબના કાને વાત ગઈ. પોતે વેશકું જોડાવીને હાલી નીકળ્યાં. ઉચાળાને આંખી લીધો. અહીં દરબારગઢમાં ભારે દોરધામ થઇ પડી. રાણી સાહેબે હાકોરને કહેવરાવ્યું કે : “દીકરા રીસામણે જામ તયે” મા દીકરા બેળાં જ શોભે.”

હાકોર વખતસિંહે મનામણાં કરીને ભાના કુટુંબને પાછું વાળ્યું.

ગીત સાણેર

નિર્મળ મુખને મીઠી વાણી, તેજ ભરેલી આંખનું તાંણી
જોતાં વેત જાતવંત જાણી, (એવી) સાંભરી આજ મને સોરઠીયાણી-૧
લાજ ભરેલી રૂપની રાણી, પંડય અમીરી અધકથું પાણી:
હંપતી જીવનમાં અતિ શાણી, સાંભરી આજ મને સોરઠીયાણી-૨
હારે ન હિંમત હોય મર હાણી, કંદે પૂન્યની ખૂબ કમાણી:
આશરો દીએ અન્ન ને પાણી, જીવ બધાને સરખા જાણી-૩
વાત અનીતિ બ્યાં વરતાણી, ત્યાં ભલી થાય તેગને તાણી:
મરણ તણી મોજ હોય માણી, (એવી) સાંભરી આજ મને સોરઠીયાણી-૪

બળદેવભાઈ નરેલા

લગ્નગીતો અને અન્ય લોકગીતોમાં નારી

આચાર્ય જયંતભાઈ

શીર્ષક વાંચીને કોઈ પૂછી શકે : લગ્નગીતો શું લોકગીતોનું જ અંગ નથી ? છે. જરૂર છે. એમાં કોઈ સંશય નથી. પણ એક ભાત પાડતો ભેદ છે, જે લગ્નગીતોને આગવું વ્યક્તિત્વ આપે છે : લોકગીતો પ્રાયઃ નારીશ્રવણને ગાય છે. છતાં કેવળ નરશ્રવણને ગાતાં લોકગીતો પણ છે. ‘એ જ્યાં લોકગીતોને નર અને નારી બંને ગાતાં આવ્યાં છે. ‘આશાં લયો’ તે અમે આવિયાં ને મારે વા લે રમાડયાં રાસ રે’ અથવા તો ‘હરિ વેણુ વાય છે રે હો વનમાં’ એ ગીતો કૃષ્ણ, વિરહી ગોપીઓનાં ગીત છે. એ ગોપગીત નથી. છતાં શ્રીપુરુષ ઉભા ભોળાં મળીને કે અલગ અલગ એ ગીતો ગાય છે.

મીરાંબાઈએ જીવા ગોસાઈને મળવાની ઇચ્છા કરેલી. ત્યારે જીવા ગોસાઈએ ઉત્તર આપેલ : હું ત્રીનું મુખ જોતો નથી. તેના વળતા ઉત્તરમાં મીરાંબાઈએ માર્મિક વાણીનાં બાણ મારેલ :

“આજ લગી એમ જાણતી
ત્રજમાં કૃષ્ણ પુરુષ છે એક !
ત્રજમાં વસી હજી પુરુષ
રહ્યા છે ! ધન્ય તમારો વિવેક !”

કેમ જાણે પ્રેમલક્ષણ ભક્તિનું આ પરમ સૂત્ર લોકોએ પ્રથમથી જ આત્મસાત કયું હોય ! એમણે તો નર ને નારીના ભેદ લોકગીતો પરત્વે તો જાણ્યા જ નથી. અથવા કહો કે નરનારીના અભેદ તેમણે માણ્યા જ છે.

પણ લગ્નગીતોની બાળતમાં એ ભેદ રહ્યો જ છે. લગ્નગીતોનું વસ્તુ ભલે ગમે તે હોય. પણ એ ગાવાના સર્વલક્ષ જાણે કે ના’ એએ સ્વાધ ન રાખ્યા છે. કેવળ મેલ જ ખાતર ભલે પુરુષ કે.છ, એ ગીતોને ગાઈ લે. પણ લગ્નાદિ પ્રયગે તો એ નારી કંઠે જ નીતરે. મને અત્યારે જ સૂઝે છે કે પુરુષોએ ગાવાનાં લગ્નગીતો કેમ નહાં હોય !

લગ્નગીતો અને ઈતર લોકગીતો વચ્ચેનો એક ખીન્ને ટાળો-ખીન્નું વ્યવર્તક લક્ષણ-કળાઈ આવે એવું છે : લગ્નગીતોની બાની (-ફટાણાંને બાદ કરતાં-) એકવારી રસાળ, મુલકિન અને સુકુમાર છે. એની લય મંદ મદાલસ છે. હમચી ખૂંદવાની ધમાક એમાં ન મળે. એ લગ્નગીતોની ધીરીશીળી અને પ્રમથ હલક હોય છે. એ લગ્નગીતોને રાસ લેખે-રૂઢિગન રાસની લેખે, નહીં ગાઈ શકા. “હરિવેણુ વાય છે રે...” એ લોકગીતોમાં કેમગ લલિત સુરાવલી હોવા છતાં અને એમાં વિરહની મંદ-લયાત્મક ગીતઠ્ટા અભિપ્રેત હોવા છતાં, એને ગવાનું સાંભળીએ ત્યારે, ઉચાગા ભરીને ‘લાસ’ ચાલુ ગયું હોય અને આક્રમણ કરીને ‘ગાંડવ’ આવી રહ્યું હોય-એવો ભાસ થાય. પણ લગ્નગીતોએ એમનું એ નારી-પોત અકબંધ જાળવી રાખ્યું છે. એ ગીતોએ તેમ જ એ ગીતોની ગાનારીઓએ નારીનું નીણાંકૃણાંપણું, નારીનું લજ્જા-સજ્જાપણું, નારીનું ચારુ સૌંદર્યમંડિત લવચીકપણું અને સાહજિક માર્દવયુક્ત સસારતત્વ જાળવી રાખેલ છે.

લગ્નગીતો અને અન્ય લોકગીતોમાંથી ઉપસતું નારીનું ચિત્ર કેટલું વાસ્તવિક, ગણી શકાય ? સમકાલીન સાહિત્ય ઉપરથી તત્કાલીન સમાજનું યથાતથ સ્વરૂપ ઉક્લવાનું મુશ્કેલ છે. યુગે યુગે રચાતાં સાહિત્યો ક્યારેક ભાવના મા અને આદર્શના રંગે ભારોભાર રંગાયેલ હોય છે, તેનાં ચે જ્યારે ઈતેહાસ પુરાણની યુગ-સ્થિતિનું ચિત્રાંકન કરવાના પ્રયત્નો હમ્મર-પાયસો વર્ષો પછી કરવામાં આવે છે ત્યારે કવિ કદપનાના ઘોડા અને નવલકથાકારના ઉધામાઓ એવી તો રમણે ચડતા હોય છે કે એ કાવ્યનાં કે કથાઓનાં પાત્રો સ્વયં એ સાહિત્ય વાંચે તો પોત પોતાને ઓગળી જ ન શકે.

મુન્શીનું ‘પૃથ્વીવદ્સલ’ વાંચીએ કે ‘કૃષ્ણાવ-તાર’નું પાત્રાવણ કરીએ. તેમનું ‘જય સોમનાથ’ કે

‘ભગવાન પરશુરામ’ વાંચીએ. એ વાર્તા જરૂર આપણુ-
ને જરૂરી રાખે. ધૂમકેતુની ગુર્જરકથાઓ વાંચીએ તો
આપણુને આપણા બાપદાદાના સંતાન હોવાનું યુમાન
થાય. એ જ રીતે ‘કેટલાં ય આપણાં સાહિત્ય રતનો’
પાણી કોડીનૂરથી ય અંદકું લાગે પણ તે પરથી કોઈ
‘જહુનાથ સરકાર, કોઈ ‘સરદેશાઈ’ કે કોઈ ઇતિહાસ-
કાર’ ‘ઓઝા’, ઇતિહાસ સરજી ન શકે.

પણ આપણે એ પણ જાણવું જોઈએ કે જેમ
એ શિષ્ટ સાહિત્યકારો એમની સુધિયાણી કલ્પનાની
બદ્ધ આંખે રજતું ગજ કરી શકે, શ્રમમાં અનન્ત
ભાગી શકે, હકીકતોને શીર્ષાસન કરાવી શકે, તેવી
રીતે સાધારણ લોકો સમાનપૂર્વક તો નથી જ કરી
શક્તાં, તેમની અનુમાન શક્તિ સીમિત હોય છે.
તાર્કિક, તારવણી કરાતી એમની તાકાત પરિમિત
હોય છે. વેંતિયાઓના યાત્રા પર જઈ ચડેલ ‘ગલિવર’-
ના ગજવામાંથી મળેલી ઘડિયાળને વેંતિયાઓ પ્રીતી
ન શક્યા, એમણે એમની ઇશ્વરદત્ત શુદ્ધિનો પૂરો
ઉપયોગ કરીને નિર્ણય કર્યો કે એ વસ્તુ ‘ગલિવર’-
નો ઇષ્ટદેવ હોઈ શકે. એનાં સખળ કારણો હતાં.
‘ગલિવર’ એ અજન્મની વસ્તુને બ્યારે ને ત્યારે
નિહાળતો. એટલે એ ઇષ્ટદેવ જ હોઈ શકે (અને
એમ નથી લાગતું કે આજના જમાનામાં ઘડિયાળ
એ ઇષ્ટદેવ જ બની બેઠો છે ?)

એ જ રીતે આપણાં લગ્નગીતો અને લોક-
ગીતોમાં અપાયેલાં ચિત્રોમાં અત્યુક્તિ કે અલ્પોક્તિ
હોઈ શકે. પણ એમાં જળને રથળ ગણવા જેવી કે
રણને વૃન્દાવન ગણવા જેવી કે સસલાના શીર્ગર્ભની
હરતી કલ્પના જેટલી ઉત્પ્રુટાંગ વાતો નહીં હોય. એ
લોકો ન હતાં કોઈ સાહિત્યના બ્યેમવિહારી કે
કલ્પના કસખી. એ લોકો તો, હકીકતને હીંચકે
હીંચકનારાં હતાં. આસિની અજસ્ર ધારાને ‘આવણ
લાદરવો’ કહીને સંતોષ માનતાં. જે પ્રકૃતિનું સાન્નિધ્ય
એ લોકો જાણતાં-માણતાં એનાં જ અંગોપાંગનો
ઉપમેય-ઉપમાનનો વિનિયોગ કરવામાં એ રાચતાં ને
રીઝતાં. કેવળ જાણને, વાટકે, જાકટોં થઈ શકે-એવાં
એ સરજી હતાં.

એટલે લગ્નગીતો કે બીજાં લોકગીતોમાં-
હસતી કે રેતી કે હીળકા ભરતી; નાચતી, ગાતી કે
શણગાર સજતી; નહાતી, ઘોતી કે પાણી ભરતી;
પરપ્પાને રીઝતી, રમાડતી કે મેણાં મારતી; સાસુ-
નણદીને સાચવતી, કોચવતી કે ઊંઠા લણાવતી; ઘર-
કામ કરતી, દૂઝણાં વાઝણાં સાચવતી કે વાડીખેતર,
વેંઢારતી; પ્રેમથી કામ કરતી, પરાણે કામ કરતી કે
કામથી કટાણીને બેઠાં ફેડતી; મેળો માણતી, ઓચ્છવ
ઊગવતી કે વ્રત-મંદિર કરતી; પરપ્પા પહેલાં જાની
છપની, વરની હળતી નરવી હડફેટ ચડતી, વરને
ઘડિયાં લગાવી મહેલત મોકલતી કે માલ્યરામાં પધા-
રતાં અચકાતી મચકાતી; વરને નર્મથી ને મર્મથી વંશ
કરતી, રંગથી અને સંગથી સંતોષતી અને ટાણું
આળે અસ્મિતાની આડીવાડીમાં અમયપદ દાખવતી;
ધાન ખાંડતી, દળણાં દળતી કે પાણીમાં સીચતી;
શોકયને શબ્દ-ચાખખે સમોડતી, જુગારી પતિને જુગ-
તીથી કેકાણે લાવતી કે વારુણી પીતા વહોલાને અનિ-
યત્ત-રહેલાં ઉપદેશતી; સાસુની સોડયમાં દીવો મૂકતી,
નણદીની નફફટ પરાણુગત કરતી કે શોકયનાં જામિયાં
લેતી; પાણી શેરડે હૈયું ખોલતી, કુંજલડી સાથે
સંદેશો કહેવરાવતી કે આથેં જાડતી રજમાં વીરનાં
એંધાચ જોતી; જીયાંને ધવરાવેતી-નવરાતી, બાળને
હલાવતી-જુલાવતી કે બાળવિહોણી હોય તો એને
અંખના: આવી આવી નારીજીવનની જૂજવી ભૂમિ-
કાઓ આ લોકકાવ્યોમાં આપણને જોવા મળશે.

આ લેખની મર્યાદામાં આપણે થોડાંક ગીતો
લેશું. જેમાં લોકનારીનાં વ્યક્તિત્વની આછીપાંખી
રેખાઓ દેખાશે. એ રેખાઓમાં વાસ્તવિકતાનું જાણ
ચિત્ર પણ હશે અને તત્કાલીન સમાજને હૈથે રમતા
ભાગકમાચાઓ પણ લખાશે. એમાં ‘Truth, the
whole truth and nothing but the
truth’ ની કોઈ આશા ન રાખી શકે. એમાં તો
સત્યવેધી સ્વપ્નાં પણ હશે; સત્યની ખંડિત મૂર્તિ-
ઓ પણ હશે; અને સત્યની સાથે સાધાંભાયાં કરતી
કલ્પના પણ હશે.

આ ગીતોનું કર્તવ્ય કોનું હશે! એ શું
સ્વાતુલવ-રસિક ગીતો હશે! કે પછી કોઈ હથોડી-

ધાળી હાથ અને હૈયાની, પરાતુમયે રવાબનુવ કરવાની એ કાવ્યકળા હશે! કેટલીય કૃતિઓમાં ખગ્ગયડી ખાસિયત અને ચીલાચાલુ સરળતાનાં દર્શન થાય છે એ કૃતિઓનું સંગીત પણ સાદું સીધું અને પ્રખની શેશવદશાનું ઘડતર છે: મોટા ભાગના ગીતોમાં ટૂંકી ને ટચ (અ) સ્થાયી ને અંતરો તો હોય કે ન હોય:

“ઝીણા મોર બોલે લીલી નાઘેરમાં”

એ સ્થાયી એ જ માપનો અંતરો:

“લીલી નાઘેરમાં લીલી વનરાઈમાં”

માત્ર એના સંગીતમાં-એના કાળમાં સહજ જાંચી સૂરાવલી.

પણ લક્ષગીતોના ઢાળમાં અને વર્ગ રચનામાં કોઈ ન્યારો જ કસ્ય દેખાય છે. પણ કોણ જાણે કેમ! એ લક્ષગીતોના ઢાળોમાં અને એના કાવ્યમાં મને નારીનું જ કર્તૃત્વ દેખાય છે. એ ગીતો માત્ર સ્ત્રીઓ જ ગાતી આવી છે એ પણ એક સ્પષ્ટ વાત નથી! વળી પ્રાયઃ બધાં લક્ષગીતોમાં ગીતની reporter નિવેદક-સ્ત્રી જ છે. એમો જૂજ અપવાદ છે :

“માડી! બાર બાર વરસે આવીઓ.

માડી! નો' દીડી પાતળી પરમાય'રે

જાડેજા મા! મોહુમાં દીવડા સગ પળે રે”
એ ગીતમાં જેમ કથની કહેનાર પુરુષ છે એવું લક્ષગીત મને એક જ યાદ આવે છે ;

“ગોરી આઘેરાં. તે ઓઢા તમે ઓઢણાં!
મારાં છોગલિયાને છાંયે ચાલી આવ
મોરી ગોરી રે...લાલ છોડા લટકાં કરે”

જો કે એ ગીતનું વસ્તુ જ એવું છે. વર પછીને પોતાને ગામ પહોંચે છે. સહેજે જ નવ-પરિણીતા લગ્નલગ્નું મૌન સેવે. તે છતાં આ લાડડી રસિકતાપૂર્વક એનું મૌન તોડે છે. ખરું ગીતનું ધ્રુવ-પદ તો નારી મુખે જ બિરાજે છે: વર આહું ઓઢવાનું કહે છે. કન્યા બે કારણે તેમ કરતાં અચકાય છે: એક તો સાચરિયે ઉઘાડે મોઢે ભર બજારમાં

કેમ ચલાય! વળી બપોરના તાતા તઠકાનો તાપ ગોરી શી રીતે સહી શકે! પણ વર પાસે એટલો જ રસિક દાક્ષિણ્યલયો ઉપાય છે : ગોરી! મને એ બન્ને. તક-લીફનો ઉપાય-સૂઝે છે. મારાં લોખાં છોગલાંની છત્રીને માથે રાખીને ચાલી આવ. એટલે માઝી ય સચવાશે અને છાંયો પણ મળશે. કેવી રમ્ય કલ્પના છે! આ રીતે કોઇ વરકન્યા બજારમાંથી નીકળે તો બજાર એના કામધંધા ભૂત્રીને આ શોમાને પીધા જ કરે! પણ ગીતનું ધ્રુવપદ છે “લલ! છોડા લટકાં કરે” લાડડી કહે છે : હે લાડડા, છોગલિયાને શિર પર રાખીને પાછળ પાછળ ચાલી આવું છું. પણ એ છોગલિયું પણ પવનને અડપલે જાડ્યા કરે છે. એ મારી મુખ-છરીને ઘડી ઢાંકે છે અને ઘડી છતી કરે છે. મારા લટકાળા લાલનું એ છોગું પણ લટકાળું છે.

ઘડીભર મને તો થાય છે કે એમાં ગીતનો આરંભ ભલેને પુરુષ કરતો દેખાય છે. પણ ગીતના આ માર્દવ કોઇ રસિયણની રચનાકલા જ રમી રહી છે. એવું બીજું એક લક્ષગીત હવે યાદ આવે છે :

“સૂડોલો તે કોયલને વીનયે
આવી રૂડી આંખલિયાની ડાળ
મેલીને તમે કયાં ગ્યાં'તા રે!”

એમાં પણ કાવ્યનો વિષય નારીની નરવાધનો કે નરસાધનો છે. એના ઢાળની મહાલક્ષતા પણ નારી-સુલક્ષ છે. પૌરુષના પોરસની એમાં વાત નથી. આ કસ્યને જોતાં જ યાદ આવે છે, મીરાંનું એ શુરાપાને હિડોળે હીંચ્યે જતું એ ગીત :

“બલિહારી રસિયા, ગિરધારી,
સુન્દર શ્યામ હો તજી અમને,
રે મંથુરાના વાચી!
આવા ન બનિયે હોજી!”

કેરના તાલની આઠ આવૃત્તિએ સ્થાયી પૂરી થાય છે! ગીતની સૂરાવલી તરંગની લલિત ગતિએ ચાલી જાય છે. હું જાણું છું કે આવી આવી દલી-લોથી આ લક્ષગીતોની કર્તૃત્વકલા નારીને જ કંઠે આરોપી શકાય-એનું સંપૂર્ણત: પ્રતિપાદિત ન થઈ

ક્રકે. છતાં આ દિશામાં શોધખોળ કરવા જેવું તો છે જ.

હવે જોઈએ નારીજીવન પ્રત્યે અશુચિનિદેશ કરતાં લગ્ન ગીતો :

પ્રથમ તો નારીનાં સૌશવને ગાતાં ગીત મં જ્યાં સાંભળ્યાં નથી. નારીજીવન શરૂઆત જ લગ્ન-જીવનની કેરાણેખોરાણે શરૂ થાય છે. સવા વરસના પરણ્યાની વાત ગવાઈ છે. પણ સવા વર્ષની-ના ના એથી ય મોટી બાળકની કોઈ વાત ગવાણી નથી.

“માર વરસની ગણગારી ગુજરી,
‘સવા’ વરસનો પરણ્યો. રે..
હવે કેમ રે’વાશે !”

અથવા તો—

“પાંચ વરસનો પરણ્યો રે
હીંચકોડે નારેડું બાળ !
વીસ વરસની નાર રે
હીંચકોડે નાનેડું બાળ !”

એવા ગીતો ઘણાં છે. એનું કારણ શું હશે! મને લાગે છે કે એ સમાજમાં નારીની હસ્તી જ એના કન્યાકાળે શરૂ થાય છે.

છતાં એક ગીતમાં કન્યાનાં સૌશવખેત્રનનો ઉલ્લેખ

“એક આંબો’તો પરદેશી પોપટો;
એની રમતાં’તાં માંડવ હેઠ :
ધુતારો ધૂતી ગયો !

એને મેલ્યાં ઢીંગલ મેલ્યાં પોતિયાં
એને મેલ્યો રૌવરીઓનો સાથ :
ધુતારો ધૂતી ગયો !”

એવો જ અછડતો અને અત્રંકાર વીંટયો એક ખીજો ઉલ્લેખ પણ છે : (આ સૂરતી લગ્નગીત છે)

“મેં તો હરખે ચાંપલીઓ દાપાવીઓ રે;
મારો ઉછેરતાં ભવ જાય,
ફૂલડાં વેળાએ માગી લઈ ગયા રે !”

અ.પણા એ સમાજમાં કન્યાથી; ભામિયા વિના, પ્રેમના ડુંગરોમાં ભડે ન ભમાતું. પણ કાંઈક

છૂટાછવાયા આકસ્મિક હેરણા જરૂર હેરાતાં, મિલનો ય હતાં. થોડી છટાભરી છેડછાડ પણ હતી. પણ એમાં dating ન હતું. એ અભિસાર પણ ન હતો. એમાં કૃષ્ણપક્ષમાં કૃષ્ણપટકુળ અને શુક્રપક્ષમાં શુક્રપટકુળ ધારણ કરવાની કે રાત્રીની ઓથ લેવાની જરૂર ન પડતી. બહુ જ સહજસુમગ મિલન થઈ જતાં.

મિલન સંકેત પણ મંગળપ્રસાદે સૂરજ ઊગતો હોય. હરણ્યું આથમતી હોય. વૃષભ નક્ષત્ર ઉદયોન્મુખ હોત :

“ભાણું જેવડો ભાણુ ઊગ્યો ડુંગર ઓરડે!
આણી પેરે ઊગેલા ભાણુ,
ઓણી પેરે હરણ્યું હળવે છે!
હરણ્યાં છોડીને મેલ બળદ જોડ્યે રે કલોળિયા!
એડી ચઘલડી સીમ, વાવી તે લાલ કસૂંબડી!
બળદે બેવડી રાશ એડુંને માથે મોળિયો!
રંગી ઇશ્વરની મોજ્ય, રંગી પારવતીની ચૂંદડી !”

શી બુલ-દ સરજના છે! કેવી વિરાટ અભિસારતી રંગમૃતિ છે! પાસે જ કોઈ દૈવત કે શેત્રુંજય જેવો ડુંગર હોય. એની પાછળ ઊગતો સૂરજ, વ્યોમની રંગમૃતિ પર કોઈ જગન્નાયક—world heronની પેઠે ભવ્ય પ્રવેશ કરતો હોય. એ સૂરજ છે, આકાશની અદ્ભુત ખેતી કરનાર ખેડુ! એ નથી વાવતો ધાન કે નથી વાવતો કપાસ! એની વાવણી તો છે કેવળ આનન્દકારી! આખા આકાશની શઘલડી-સઘળી-સીમમાં એ તો લાલ કસૂંબી વાવી દે છે! વાંચ્યાં ભેગી તો એ ઊગી નીકળે છે! અદ્ભુત કસૂંબલ રંગથી આકાશ-કુંડ જલકે છે! એમાં ઇશ્વરનું માથા-બાંધણું ને પારવતીની ચૂંદડી રંગાઇ જાય છે.

પણ ગીતનું સ્ત્રીકર્તૃત્વ સૂચવતી પંક્તિ જોઈએ :
હરણ્યાં છોડીને મેલ, બળદ જોડ્યે રે કલોળિયા!
સૂરજ-ખેડુએ એનાં હળે હરણ્યાં—(મુગશીપં નક્ષત્રને હરણ્યું કહેવાય છે)—જોડેલ છે. હરણ્યાં જેવાં તરલ-કામલ પશુને, હળે તે જોડાતાં હશે! સ્ત્રીહૃદય, ખેડુને, સૂરજને વિનવે છે : હરણ્યાં છોડી મેલ, મારા વીરા! પણ તો પછી ખેડય શી રીતે કરવા? સ્ત્રી-કવિ કહે છે : ‘બળદ જોડ્યે રે કલોળિયા.’

જશ વિચારીએ : એ બળદ ક્યા હશે !
બળદ માટે સંસ્કૃતમાં શબ્દ છે, એ વૃશભ । વૃશભ
નક્ષત્રનો આકાર છે. અંગ્રેજી અક્ષર V જેવો એ
V આકાર એટલે જ ‘બળદે બેવડી રાશ.’
હરણને હજેથી છોડાવવાનો કેવો છે કાવ્યમયક્રિમિયો !
મને એ ‘હરણાં છોડીને મેલ’-એમાં એક પ્રકારની
ધા સંભળાય છે અને યાદ આવે છે, કાલીદાસે વૈષ્ણ-
નસના મુખમાં મુકેલ પંક્તિ :

ક વત હરિણિકાનાં જીવિંત ચાતિલોલમ્
ક ચ નિશિતનિપાતા વજ્રસારા : શરાસ્તે ॥

શકુન્તલની આ પંક્તિઓ ઉપરનાં લગ્નગીતના ઢાળમાં
જ ઢાળ છું :

“હરણાં કેરાં રે જીવન કેવાં ઝાકળિયાં ?
ને. કેવાં રે વળજર જેવાં તીર તારાં ?”

આ લગ્નગીતનાં સદર્શન કેમ કોઇને નહીં
સૂઝ્યાં હોય ! વેદની ઉપાના ઋષિશ્રીધાંવર્ણનથી આ ગીત
નું કાવ્ય ક્યાંય અધિયાતું છે. એની પ્રાસાદિક લખ્યનાનો
જોટો શોધવાનું ખીટું કોણ ઝડપશે ! પ્રભાતનું વર્ણન
આપણા કવિકુલગુરુ કવિ ન્હાનાલાલે પણ કર્યું છે.
ખૂબ સુંદર અને ઉદાત્ત છે :

“જો છે પ્રભાત આજ ધીમે ધીમે ।
જો છે ઉપાનું રાજ ધીમે ધીમે !-જો છે.
રજનીની ચુંદડીના છેડલાના હીરલા શા
ફમે છે તારલા આજ ધીમે ધીમે !-જો છે.
પરમ પ્રભાત ખીલે અરુણના અંગ ઝીલે
જો છે પ્રભુ વિશ્વમાં ધીમે ધીમે !
જો છે પ્રભુ જીવમાં ધીમે ધીમે !-જો છે.

આપણાં લગ્નગીતની મેં માનેલી સ્ત્રીકવિને,
નથી ખબર ઉપાની; નથી ખબર અરુણની; નથી ખબર
સાહિત્યપરિચિત શબ્દપાત્રોની કે ઉપમા અલંકારો !
છતાં એ નિઃસીમ સીમમાં યથ રહેલી ખેતીની કંસૂ-
બલ સેજમાં જાણે આજોટયા જ કરીએ ! અને
લેખનથી, એ વ્યોમવૈભવની ધરતીના રુપકમાં ઢાળેલી
અર્થછાંચી; પંપાળ્યા જ કરીએ ! આવતી કાલે લલે

એ વળી પાછી પધારવાની હોય. છતાં પણ મળતાં
મળી ગયેલ આ મોઢેરી આલ-મિછાત સંકેલાઇ
જતાં, આપણા હૈયાને જાણે કે અસાગરો લાગી જશે
એવી ભીતિ લાગે છે. એક વધુ ધ્વનિ: પ્રકૃતિએ આ
વિશ્વવિશાળ સૌંદર્યછાંચી ભરી તો ખરી. પણ એનું
અર્પણ ? હૃદં અમયે । હૃદં ન મમ । એ ન્યાયે એ
જગતનાં માવનર ધૈર્ય પાર્વતીને જ અર્પણ હોય.
એ રંગ વૈભવથી ધૈર્યની મોહ્ય ને પારવતીની ચુંદડી
જ રંગાય. એ જ શોભે. એમાં જ એની સાર્થકતા.

લગ્નગીતમાં નારીનું દર્શન કરતાં કરતાં જાણે
કે પ્રકૃતિ-નારીના રુપદર્શનમાં હું ખોવાઇ ગયો.
હજી તો એની નયનોત્સવી જ વાચકે માણી છે, એની
કણ્વોત્સવી સર-છટા પણ એવી જ સૌમ્યભવ્ય છે.

એવી સૌમ્યભવ્ય સંકેતની સોડમમાં ‘પાર્વતી’
‘શંકર’ને મળે છે. એ કોઇ હિમાલયનું શ્રીસંપન્ન
શિખર નથી. એ તો છે કોઇ ગ્રામની તલાવડી. ‘શંકર’
નહાવા આવેલ છે. ‘પાર્વતી’ પાણી ભરવા આવી
છે. આપણે માની જ લેવાનું કે જ્યાં આ પ્રાકૃતિ
અભિસાર રચાયો છે ત્યાં અન્ય કોઇ સ્નાનાર્થીય
અને અન્ય કોઈ પત્નીહારી પણ નથી છે માત્ર ‘શંકર’
ને ‘પાર્વતી’, કોઇ એક ‘હુતો’ ને કોઇ એક ‘હૂતી’
ને સંવનનની નૃત્યનાટિકાનાં પગરણ મંડાય છે :

“દ્વધે તે ભરી રે તલાવડી મોતીડે બાંધી પાળ ।
ધશવર ધોવે ધોતિયાં, પારવતી પાણીની હાર !
હળવાં તે ધોજે ધશવર ધોતિયાં

છંદાશે મોરાં ચીર !
અમ ઘર દાદાજી રિસાળવા
માતાજી દેશે ગાળ !

લગ્નગીતોમાં ને લોકગીતોમાં ‘દ્વધે ભરી
તલાવડી ને ‘મોતી બાંધી પાળ’ની ઉપમા યડોળી
પડે છે. હકીકતમાં હજી તે ગામે ગામે હોય છે તેવી
તલાવડી ! ને પાદરે પાદરે ક્રોધ છે, તેવી હશે ‘પાળ’
પણ નયનમાં પ્રેમનાં અંગન અંગનાં હોય ત્યારે
‘તો’ નું તે પણ” ટળી જાય છે. યાદ આવે છે
Charles Kingsleyની એ કાવ્યપંક્તિઓ :

When all the world is young, lad,
And all the trees are green;
And every goose a swan, lad,
And every lass a queen,

ઉપરનાં સંવનન ગીતના ઢાળમાં આ ચાર પંક્તિ-
ઓને લોકગીતની ન્યાતમાં લઉં છું.

જગનાં છે જ્યારે નવજોખનાં
ત્યારે જંતર મંતર થાય !
વગડો, વનરાવન દીસે ✓
ને આવળમાં અમરાઈ !...
બગલે બગલે હંસો રાણો
ને કૌઆ. કોયલ થાય !
ડુખડી સૌ, રંભા દીસે
ને મરવો મોરલિયો થાય...

લગ્નગીતની એ જગીને જામી થતી નારી, એ
રમ્ય એકાન્તને આરે, ઘૂંટ દેખાય છે. સંવાદનો
પહેલો તાંતણો એ કંતિ છે. એ પગ વચ્ચે ધોતિયા-
ની પાટલી પછડાય એમ ધોતિયું ધોતા ધુજીટિને ગૌરી
કહે છે : જરા હળવે ધોલો ઓ... મારાં ચીર છંટાશે
એ.... વળી એમ કીધાં પછી ઉમેરે છે. અમારા
દાદા જરા તીખા ને તાતા છે- (લાંપણાની લાય
જેવા) ...હાં... અને મારાં માતાજી ?... એ તો
મને વગર-કંકુ-ચોખાએ પોંખી જ લેશે.....

આ સીધી સાદી પંક્તિઓમાં સરસ ધ્વનિ
પડ્યો છે. એમાં થોડું કાંઈ ઝાઝું વાંચવાનું છે.
એમાં વણકીધું વરતી લેવાનું છે. એમાં Prohibi-
tion નું prohibition એટલે કે નિષેધનો જ
નિષેધ છે. એમાં મોઢું બગાડીને અને જીણકો કરીને
મીઠું આમંત્રણ આપવાની ભુગતી છે.

એના કહેવાનો મર્મ આ છે : છાંટા જડે ને
ચીર છંટાય એનો મને કાંઈ વાંધો નથી હોં...સાચું
પૂજો તો મને એ ગપે પણ છે. પણ દાદાજી જગ
રોષે ભગશે. વળી મારી મા મને વહશે. એટલે અહ-
પણાં ભણે કરો. પણ એનાં એંધાણ રહી જાય એવાં
અંધણાં ન કરશો.

પણ થેલો 'શંકર' એ એમ માને તો 'શંકર'
શાનો. એ તો ધોતિયાંને ધબોધખ ઝીંકયે રાખે છે અને
અને પટ દબને 'કહી દે છે' : તારા દાદા રુઠે એવા
છે જ નહીં. તારી માડી પણ તને વહવા ક્યાં નવરી
છે ! માટે એમના મિમજની એથે તારો રૂપલિયો
રુવાળ ન બતાવ ! આખી દુનિયાને ખબર છે કે આપણે
વૈશાખ મહિને પરણવાના છીએ :

“નહીં તારો દાદોજી રિસાળવા
નહીં દેશે માતાજી ગાળ !

આપણે બે મળી પ્રણયું,
ગૈશાખ મહિના માંય !”

વળી એક બીજું સંવનનગીત યાદ આવે છે:
જાંચી શી મેડી રાયની ત્યાં ચડી લાડકો પોઠો !
લાડાને પછવાડે રે લારી ફૂલડાં રે વીણે !”
ફૂલડાં વીણુન્તા પૂછીજો, આવાં ગોરાં શે જલમ્યાં ?

પોઠણનો જાગેલો લાડકો ગોખે જામાં જામાં
વાગડતાને પૂછે છે : સાંમહયું ? ઓ ગોરાં દે ! કહો
તો ખરાં આ ગમી જાય એવી ગોરપ શે પામ્યા !

અને ફૂલડાં વીણુન્તી ગોરી પણ એની ગોર-
પનાં કમનીય કર્તૃત્વની કહાણી કહે છે :

“ગોરાં અમારાં માવતર ગોરાં માનાં મોસાનાં !
ગોરાં માડીનાં જયાં છોરુડાં,

ગોરી હોયરે પડોશણ !
પૂનમને પડોડિયે આવ્યાં એખાનાં ગાડાં !
છ રે એઘડિયે અમે અવતર્યાં,

આવાં ગોરાં જલમિયાં !

કુવો શીજામીઠો ને નીણાકૂણો ઉત્તર છે !
હે લાડડા, મારી ગોરપ એ તો છે, અમારી આત્મ-
પરંપરાનો વારસો. એટલું જ નહીં પણ મારા જન્મ-
ચોવડિયાંનો શુભ સંકેત પણ એવો ભણેરો ને ડુડેરો
છે. અરે, અમારી પાડોશણ પણ ગોરુડી છે. માતાના
ઉદરમાં નવ માસ હતી ત્યારે મારી માને માત્ર ગોરપનો
જ સંપર્ક રહ્યો છે. એનાં લોચનેમાં કેવળ ગોરપ જ
અંધોળાતી રહી છે. પણ આટલો ઉત્તર આપીને
પૂરજા શમી જતી નથી. વળી બીજો પ્રસંગ જામો
થાય છે ;

જેથીશી મેડી રાયની ત્યાં ચડી લાડડી પોઢે !
લાડીને પછવાડે રે લાડો ઘોડલાં રે ખેલવે !

ગાખે બેડી ગોરી પૂછે છે : કહો તો ખરા,
હે લાડડા ! આવા કાળો શે જલમ્યા ? અને લાડડો
પણ એનાં સાંવરા વાનતી યશગાથાનાં ટીપણાં ઉબેખે
છે. વંશદીપ્તિ એ વારસો હતો, શ્યામ સલૂણો.
સાંનિધ્ય અને સંપર્કો પણ એવા જ. માત્ર પૂનમની
અમાસ થઈ અને ચોખાને બદલે અદનાં ગાડાંતો,
શુકનયોગે, શેત્રુંજી સાથે ગાગડિયા જેવો સુમેળ
થયો.

એવું જ સર્વનન થાય છે વાડીને શેઠે :

“મારા ખેતરને શેઠડે, ફાલી છે લચકા લોળ !

વાળે ડાહરિયો ડાળખી
ને વીણે વાસન્તી વહુ ફૂલડાં....”

ડાહરિયો ડાળખી નમારે ને વસન્તી વહુ
ફૂલડાં વીણે—એ દશ્ય જેવા આભનો સૂરજ થંભી
જાય !

એ ફૂલનો ગાલણે વહુનો મોડિયો ને વરના
છાગલાં મુથ્યાં. ને છાગલે વહુએ વાદ લીધો :

“છાગલો દેખીને રાણી રવ ચડ્યાં !

પરણું પાતળિયા સપૂતને !

ને નીકર જાણી તપ કરું”

છેલ્લી પંક્તિમાં કવિ કાલિદાસે ગૌરીમુખે
મૂકેલ વાણી યાદ આવે છે. તથાવિષ્ણુ પ્રેમ પતિશ્ચ
તાદશ : અવાપ્યતે વા કથં અન્યથા દ્વયમ્ ?
“ (“એવા પતિ ને એવા પ્રેમ, તપની પાખે”
મળે જ કેમ ? ”)

કેવો વર મને ગમે છે ? એ પ્રશ્ન એ જમા-
નામાં વડીલો પૂછતાં હોય કે ન પૂછતાં હોય. પણ
નારીને એના ઓરતા તો હતા જ. ગોથ પૂજતાં
મનોમન એ ‘કોડીલા વર કા’નજી’ની કલ્પના ને
કામના કરી જાણતી. એ ભલે વેણુથી વદતી હોય કે
ન વદતી હોય. પણ કેમ અગમ્ય Telepathy થી
મનસંદેશ તો મોકલતી જ હશે, એ મનોદ્વત
સાથે કહેવાયે છે.

“એક જાંચો તે વર નો જોશો રે દાદા,
જાંચો ને નત્ય નેવાં લાંગશે !

એક નીચો તે વર નો જોશો રે દાદા,
નીચો તે નત્ય ઠેબે આવશે !

એક કાળો તે વર નો જોશો રે દાદા !
કાળો તે કટખ લખવશે !

એક ઘોળો તે વર નો જોશો રે દાદા !
ઘોળો તે આપે વખાણશે !

એક કડય રે પાતળિયો ને મુખ રે શામળિયો,
તે મારી સૌયરે વખાણિયો !

એક પાણી ભરતી રે પનિયારીએ વખાણ્યો,
ને લલો રે વખાણ્યો મારી લાલીએ !”

જાંચો નેવાં લાંગે. નીચો ઠેબે આવે. કાળો
તો કુટુંબ લખવે. ગોરો હોય તો, આત્મપ્રશંસામાં
રાયે. પણ કડય પાતળિયો અને સાંવરો સદ્ગુણો— એ
એ લક્ષણમાં ઘણું ય આવી જાય. પાતળી કડય એટલે
સૌષ્ઠવ ભયું” પરાક્રમશીલ પૌરુષ. સાંવરો એટલે શ્રમ
પરંપરામાંથી જાતરી આવેલ. એવાં એ પ્રમાણપત્રો;
આજના અશ્રયેય પ્રમાણપત્રો કરતાં અને એકાંગી
પ્રમાણપત્રો કરતાં, ફેટલે દરજ્જે વધુ સ્તયક હતાં !
વધુ સાર્થક હતાં !

એ નારીને ‘અતિ સર્વત્ર વળંચેત’ નો પૂરો
ખ્યાલ હતો. એણે સ્વયં ઈષ્ટવરની પ્રતિમા કલ્પી લીધી
હતી. પણ સાથે સાથે એણે સૈયરનો મત લાઇ લીધો
હતો. એથી ય આગળ વધીને એણે લોકવાયકા પણ
જાણી લીધી હતી. પાણી ભરતી પનિહારીએ પણ
એને વખાણ્યો હતો અને છેલ્લે પરાકાષ્ઠા આવી
લાલીના અભિપ્રાયથી :

“લલો રે વખાણ્યો મારી લાલીએ !”

Referendum નું લોકમતનું—ક્ષેત્ર ફેટલું વિશાળ !
પહેલાં, ‘મનને ગરયો તે વર ને ખીલ બધા પર’—
એ ન્યાયે આપમત. પછી જેની હાજરીમાં loud
thinking કરી શકાય—હૈયું તળિયાઝાટક ખોલી
શકાય એવા સૌયરનો મત. પનિહારીનો મત એટલે
ત્રાહિતનો મત. અને લાલી દ્વારા મળેલો કુટુંબનો

મત, (શું માનો મત લાભીના મનમાં લખી ગયો હશે ? કે પછી મા પાસે શરમ ન છૂટતાં લાભી દ્વારા એણે પુછાવી જોયું હશે !)

આ ગીત સંબંધિતાં જ કવિ ન્હાનાલાલના ઇન્દુકુમારની ઇન્દુ યાદ આવે છે- તે એની પ્રમદા લાભીને પૂછે છે :

“નહીં અધૂરો, નહીં સમોવડો !
મારા આત્મજેવા યશસ્વી સ્વામિન !
જેને ચરણે નેત્ર દાખીને પ્રણિપતો કરું !
જેનાં કરકમલમાં મારી જીવનનોકા ધરું !
માયું છું, લાલી ! આપીશ ?”

લગ્નગીતની એ ‘ઇન્દુ’ ને ઇન્દુકુમારની એ ‘ઇન્દુ’ વચ્ચે કદાચ પાંચસો વર્ષનું છેટું ય ડોઢ શકે. છતાં એ બન્નેનાં સૂચકાંકન કરીએ. લગ્નગીતની નારીએ કદબેલા વર નીરખીને, પરખી શકાય એવો, એમાં ખીજ ઊણો સંલવે, પણ જેટલાં લક્ષણ વરણુવ્યાં છે એનો પરગટ પરચો. એમાં ‘પ્રદ્ધ લટકાં કરે પ્રદ્ધ પાસે જેવી’ પક્ષગણી ન મળે. ત્યારે કવિ શ્રી ન્હાનાલાલની ‘ઇન્દુ’એ જે વર માટે order મૂકેલ છે એનાં specifications વ્યાવર્તક લક્ષણો શું ? એના foolproof એંધાણુ શું ? એમાં જે કાંઈ અખીપ્સા છે એવો કન્યાનો વિવેક ઉપર નિર્ભર છે. પેલા આજ્ઞાણુ ઊ દરકીમાંથી કન્યા બનાવી હતી- એને ન ગમ્યા સૂર્યચંદ્ર ને ન ગમ્યા કોઈ ગુણગરવા ધીર વીર દેવદાનવ કે માનવ- એની વિવેકવૃત્તિ એટલી કુઠિત હતી કે ઊ દરવર ઉપર જ એનાં મન મોહ્યાં ? કવિ ન્હાનાલાલની એ વીશમી સદીની લાણેલગણેલ ઇન્દુ પાસે, લગ્નગીતની પાંચસો વર્ષ પહેલાની ઇન્દુ કાંઈ મન્દ વિવેક સામે એમ નથી. એનો વિવેક નગદ છે ને નાણી શકાય તેવો છે.

વળી એક ખીજું ગીત લખએ. એ ગીતમાં કમ્પાયેલ કુમારિકાએ તો લાવિ વરની Comprehensive સર્વાંગી અને છતાં qualitative ગુણ-લક્ષી કસોટી કરી છે.

કુંવરી ચડી રે કમાડ સુંદર વરને નીરખવા !

દાદા મોરા એ વર પરણાવો,
એ વર છે વેવારીઓ ! ને દાદા પૂછે છે :

ધીડી મોરી ક્યાં તમે દીઠા ને
શેણે તમારાં મન મોહ્યાં ?

—દાદાજી પુવીને પસંદગીનાં how and why ની વાત પૂછે છે : “મનને ગમે તે વર અને ખીજ બધા તે પર”-એટલી જ પસંદગીનો દારોમદાર નથી. મિયાં ખીખી રાજી તો કયા કરેગા કાજી !” એટલી જ દોઢાયમાન આધારશિલા પર, લાવિદાન્યત્વ ઊભું નથી. પુત્રી પાસે વરવરણી માટે નિશ્ચયિક પૂર્વપક્ષ છે :

“રમતો’ તો બવળી બજાર,
દડુલે મારાં મન મોહ્યાં”

આજે ક્રિકેટ મેચની પ્રેક્ષિકા કહેશે : શી એણે બાઉન્ડ્રી મારી કે ઓવર બાઉન્ડ્રી મારી ! શી એણે વિકેટ લીધી ! શા એણે ‘કેચ’ લીધો ! શી એણે સેન્ચુરી કરી ! એવા જ કાંઈક પરાક્રમની પ્રતીતિ આ એક પંક્તિમાં છે. ગીત આગળ ચાલે છે :

“લણુતો’તો ભટની નિશાબ,
અગશરે મારાં મન મોહ્યાં !”

મન મોહક અક્ષર એણે ક્યાં જોયા હશે ! યદા યદા મંચલિ વાક્યવાણં તદા તદા જ્ઞાતિ કુલ પ્રમાણમ્ । પણ અહીં તો વાણી કે બોલણની વાત નથી. અહીં વો અક્ષર-મોનીના દાણા જેવા અક્ષર પરથી એના લખનારાનું વ્યક્તિત્વ માથું છે. સંસ્કૃતમાં બે સખીઓની વાત છે : સાસરેથી પિયર આવેલી પૂછે છે, એક ખીજના-પતિની ચાતુરી સંબંધે. પહેલી સખી કહે છે : સલિ ચતુરો મે મર્તા, સ્વયમર્ષિ લિખિતં સ્વયમેવ વાચયતે । ત્યારે ખીજ કહે છે. મારો પતિ તો તારા પતિથી ય વધુ ચતુર છે ! સ્વયમર્ષિ લિખિતં સ્વયમર્ષિ ન વાચયતે । કેવો કટાંક્ષા કેવી વ્યાજ્ઞ-સ્તુતિ ! ખરાબ અક્ષરના કેવા કૌતુકમય બે પ્રદાર ! ...આ દિસામે ભટની નિશાબ લણનારના વરણાગ ઉપર એ મોહી નથી. એ તો મોહી છે કવિ શેલીની પેલી પંક્તિના હાર્દ પર.

“The hand that mocked the the heart” (Ozmindias) એ હાથ, જે હૈયાના લાવ તણી છળી’, (અહીં mockનો અર્થ છે, અનુકરણ કરવું)

વળી શુભગાથા આગળ આવે છે

“જમતો’ તો સોનાનો થાળ; કોણિયે મારાં મન મોહ્યાં !” એ નારી, નથી મોહી સોનાના થાળની શોભા પર, નથી મોહી એ પીરસેલાં પકવાન પર. એ તો મોહી છે, એના નાના કોણિયા પર. એ કોણિયો, મુખમાં ચૂકવાની છટા પર. નાનો કોણિયો, જમનારની સંસ્કારિતા સૂચવે. એની ધીરજ સૂચવે. એનું આરોગ્ય સૂચવે. એનાં જીવનની તિરાંત સૂચવે એનાં કુટુંબની સૂરીલી સુખાકારી સૂચવે. દેવી અન્નપૂર્ણા પ્રત્યેની કૃતજ્ઞતા સૂચવે.

વરની કેવળ કાચમય કદપના પણ લાડડીએ કરેલ છે. પણ એમાં એ વશવર્તિની છે એટલે કે વર તે વૃક્ષ ને પોતે તે વેલડી, વરની પોતે છાયા જ થવા માગે છે :

“વરતે દેરા માયલો દેવ... પોતે દેરાસર પૂતળી વરતે આધા ઢીલો મેઘ... પોતે ઝખૂંણુ વીજળી વરતે આંપલિયાનો છોડ... પોતે અંપાસર પાંખડી વરતે વાડી માયલો મોર... પોતે ખેલામણુ ઢેલડી”

કન્યાના આ કોડની સામે વરના કોડ માટેનાં પણ ગીત છે. જોષએ એક નમૂનો :

“લાંબી તે લાંબી સરોવરિયાની પાળ,
આ-હે ! એ રે પાળે રે મોતી નીપળે,
મોતી તે લાંબું મંગળ લાઈ વર હાથ,
આ-હે ! ઘેરે રે આવીને ઝઘડો માડિયો
દાદા તે મોતી મુજને પરણાવ.
આ-હે ! મુજને પરણ્યાની દાદા હોંશ ઘણી,
ખરચું ને ખરચું લાખ જે લાખ,
આ-હે મોલીને પરણાવું ઘણી હોંશથી.”

પુરુષના કોડની કેવી સામાન્ય અને પ્રાયઃ prosaic- શુષ્ક મૂલવણી છે ! લાંબી સરોવરિયા- પાળે મનહર મોતી લાંબું. બસ: મોતી ‘શબ્દ’માં

જ અધા ગુણ સમાઈ ગયા... વરે, ઘેર આવીને કન્યાની પેઠે, દાદાને વિનવણી ન કરી. અનુનય ન સાધ્યો એણે તો સીધો ઝઘડો જ માંડ્યો... કીધું : એ કન્યા મને પરણાવો... એને પરણ્યાની મને હોંશ ઘણી... !” અને દાદા પણ હેટલો શુષ્ક છે ! એ કન્યાપ્રાપ્તિ માટે એની પાસે કેવળ ધનની જ સાધનસમૃદ્ધિ છે.

આ લગ્નગીતો પાછળ કોઈ સ્ત્રીઓનું જ કર્તૃત્વ છે- એ મારી માન્યતામાં આ ગીત ઉમેરો કરે છે. સ્ત્રી કવિએ જે રીતે કન્યાના કોડનું રસિક ચિત્ર આપ્યું એ રીતે એ વરના કોડને કળી શકી નહીં કે કદપી શકી નહીં. એ કદપવા માટે તો કોઈ કવિ ન્હાનાલાલ કે કોઈ કાલિદાસ જોઈએ. કાલિદાસે કહ્યું : ‘રુહિણી સચિવ : સહી મિથ : પ્રિયશિષ્યા લલિતે કલાવિધૌ ।’ એવી જ કૌતુકમધુર વાણીમાં, કવિ ન્હાનાલાલે એની અભિનવ સરગમ છેડી છે.

“ગરુડના માળા જેવી
અંતરિક્ષે એક આરસની અટારી લટકતી.

મહીં આરસના પાટ માંડ્યા હતા.

ભુકુટિ કોતરેલ કમાન નીચે

નમેલી રસભર વેલી સમી

એક યૌવના બૂકેલી હતી.

તુલસીના છોડ સરીખડા આસપાસ

સખીઓ શા પડછાયા રમતા

○ ○ ○

શુભાબની પાંદડીઓ જેવાં ચરણ

આરસમાં શુભાળ પાડતાં

○ ○ ○

અંગે અનંગની લક્ષ્મ ચોળી હતી.

મુખડે કવિઓની કવિતા પ્રકાશતી.

કીકોમાં સ્વપ્ન સ્ફૂરતાં

પાંદડી જેવાં પોપચાં ફરકતાં”

○ ○ ○

આવી તો કંઈ કંઈ ઉપમાઓનાં મેદધનુષ

[અનુ. ૫૪ ૫૧૮

ચલાળે નવખંડ છતો, દેવ તણે દરબાર;
દરશણ દેવળ દાનરે, આવે વરણ અદાર.

સોરડી ધરાના પ્રસિદ્ધ સંત આપો દાનો તો જતીપુરૂષ હતા. પણ એમના ભાઇના વંશજો ચલાળાની જગ્યાની ગાદીએ છે. આવ્યા કરે છે. ત્યાં ભગત દાદાબાપુ દેવ થયા પંછી ગાદીવારસ માટે નજીકના કુટુંબીઓએ દાવા કરેલ. પણ ઇ વખતની ગાયકવાડની સરકારે ભગત ભાણુબાપુનો દાવો વ્યાજબી ભાગતાં ચલાળાની ગાદીએ ભગત ભાણુબાપુ આવ્યા. કહેવાય છે કે તે મહાપ્રતાપી હતા. પંજાબી શીખ કે પકાણુને પણ શરમાવું પડે એવો કદાવર એનો દેહ હતો. મુખ ગોરૂં ને ભવ્ય હતું. તુલસીકૃત રામાયણના અનોઢ અવ્યાસી લેખાતા.

ચલાળાની જગ્યાને આસપાસના અઢારેય વરણ માને છે. પણ કાડીઓની ચાર પરજ વાગા, ખાયર, ખુમાણુ ને અવરતિયાનું છોટ થાનક લેખાય છે. કેટલાક કાડીઓએ તો ભાણુબાપુની સાન્નિધ્યમાં ફકર્મ ન કરવાના સોગંદ લીધેલ. દૂકમાં ચલાળા ત્યા આજુબાજુના પ્રદેશમાં ભાણુબાપુના બોલ ‘રામબાણુ સમ લેખાતા.’ ફપરા કે દુષ્કાળ વખતમાં ગામમાં લાજવંત પણ અછતવાળા ધરમાં ભાણુભગત ગુપ્ત રીતે, અનાજ પહોંચાડતા.

ભકત શ્રી ભાણુબાપુના બે દીકરા, મોટા ભગુભાઈ ને નાનેરા મંગળભાઈ. મોટા ભગુભાઈ પણ પિતાની માફક અગ્નિપ્રાણ હતા. ને જાણે કેાઇ ગયા જન્મનો કર્મનિષ્ઠ યોગી અવતર્યો હોય ! એવી એની વૃત્તિ હતી. જગ્યામાં પચાસેક જેટલા ટેલવા (સેવકો) હતા, છતાં ભગુભાઈ પોતે ગાયોને કૂવામાંથી સીંચી સીંચી પાણી પાતા. ગાયનાં જાણુ વાસીંદાને મોહું થાય તો પોતે કરી નાખતા.

ભકત દાદાબાપુના ધરવાળાં મા માણુબાઈની જુદી જગ્યા લેખાતી. મા માણુબાઈના ભાઈ ફેદરા

ધાધલ ચલાળાથી ત્રણ ગાઉ દૂર ખડ ખંભાળિયા ગામે રે’તા. તેને ત્યાં એક દીકરી. નામ મેંઘીબાઈ.

આ મેંઘીબેન મા માણુબાઈનાં ભત્રીજા થાય. અમરેલીના વીરજીભાઈ વકીલ જેવા ડાઘાં માણુસોએ ભાણુબાપુ અને મા માણુબાઈ વચ્ચે સુમેળ રહે એટલે ભાણુબાપુને જણાવ્યું કે, “બાપુ, ભગુભાઈગો સંખંધ આપણે ખંભાળીયે આપા ફેદરા ધાધલનાં દીકરી મેંઘીબેન વેરે કરીએ.”

ભાણુબાપુ કહે : “જેની બા માણુબાઈની મરજી. માગે તો રાજીપો છે.” વળી મા માણુબાઈને પણ વાત કરી.

આઇ મા કહે : “બહુ રૂડી વાત.”

એમ ભગત ભગુભાઈનો ખંભાળિયા ફેદરા ધાધલનાં દીકરી મેંઘીબેન વેરે રંગેચંગે ગોળ ખવાણો.

પણ ઇશ્વરી સંકેત જુદો જ હતો. ભગત શ્રી ભગુભાઈ ભરજુવાનીમાં જ સ્વધામ પામ્યા. વિ.સં. ૧૯૭૪ના દીવાળીના દિવસે એક જ દિવસની સાધારણ બીમારી ભોગવી રામરામ કહેતા ભગુભાઈએ દેહ છોડ્યો.

ભાણુબાપુ બહાર ગામ ગયા હોય ને એય દીકરા માટે ચીજવસ્તુ ખરીદતા આવે ત્યારે નાનેરા મંગળુભાઈ તમામ ચીજો લઈ દયે ને કહે કે : “આ તો મારે જોઇએ છે. ભગુભાઈને હું નહિ આપું.” કારણુ તે દી મંગળુભાઈ સાવ અણસમજણા.

ત્યારે ભગુભાઈ મંગળુભાઈને કહે : “બાપા, ભાઈ, મારે કાંઇ નથી જોતું. આ બધુંય તારૂં છે.” આવા પંડયે નિર્મોહી નાનપણથી જ હતા. અને બન્યું પણ એવું કે પોતે નાનેરા મંગળુભાઈ માટે બધુંય રાખી પરલોક સીધાવ્યા.

પછી ભગુભાઈનું પાણીટોળ એટલે કારજ, માસિક, છ માસિક, વાર્ષિક શ્રાદ્ધ વગેરે બધી ક્રિયાઓ પતી ગઈ. સોગ પણ ભંગાણો.

હવે ખંભાળિયા આપા ફેદરા ધાધલને ચિંતા થઇ પડી કે જીવાન પરણાવ્યા વગરની દીકરી ઘરે, ચલાળા જેવા માટે ઠેકાણે દીધેલ ને દુઃખાણી, તમામ કાઠીઓનું ઈષ્ટદેવનું ઠેકાણું, ઝટ દઈને કોઈ માંચુ લઈને પણ આવે નહિ. માયું નાખવાનું મન હોય પણ વખતે લાણાખાપુને માહું લાગશે તો એનું દિલ દુલાશે.

આ ખખર લાણાખાપુને પડ્યા કે આપો ફેદરો ફીકરમાં પડ્યા છે. લાણુ મહારાજે ખંભાળિયા કહેવરાવ્યું કે, “આપા ફેદરા, જરાય વ્યાધિ કરતા નહિ. તમારી દીકરી કુંવારી લેખાય. મારા દીકરા હાથે ચાર ફેરા નોતી ફરી. માટે કુંવારી કન્યાનાં મારાં આવે જ. માટે સાઈ ઠેકાણું જોઇ દઇ દયો. મોઘીમેનનો ગોળ ખાતી વખતે તો હું આવીશ, પણ મોઘીયાના લગન વખતે હું ન આવું તો લાણો લોમાનો નહિ.”

આપા ફેદરાના મનમાં નિરાંત થઇ ગઈ કે : “વાહ લાણુ મહારાજ ! આપા દાનાના હોઈ તો આવા જ હોય.”

હવે મોઘીખેનને ખખર પડી કે મારાં માવતર મારો ખીજે ઠેકાણે સંબંધ કરશે. પોતાના ખાપુને પૃથ પૃથ થી ચાલુ]

કવિએ માંડ્યા છે. ન્હાનાલાલ કવિ હતા. પુરુષ હતા. રસિક હતા. એમણે હૈયામાં ડોકિયું કયું હશે અને એમની સ્ત્રી-આદર્શસ્ત્રી-હૈયેથી કલમમાં નીતરી પડી હશે.

સ્ત્રી પરત્વે જેને વેઠવું પડેલું એવા શેકસ્પર્શરે જેમ જીલિયેટને સરજી, ડેરડોનાને સરજી એમ બે ચાર શબ્દોમાં એના કટુ ગૃહસ્થાશ્રમને પણ વ્યક્ત કર્યો. એણે કીધું :

Hangnig and wiving go by destiny.

(વધ સ્તંભે મરવાનું કે વધૂને વરવાનું, લમણે લખાવીને સૌ આવે છે.) સ્ત્રી વિષેની કઠવી મધુરી ભૈરવી છેડવા માટે પુરુષની હરીફ બની શકે એવી નારીનો કસબ લગનગીતોમાં દેખાતો નથી. એનું પુરુષ વર્ણન પરિમિત છે. લગનગીતો ને લોકગીતોમાં નારીને કાંઈક વુલનાત્મક દષ્ટિએ નીરખતાં-પરખતાં આટલું લખાણ થયું. તે છતાં હજી તો

૧૩ વરસના મોઘીખાપુએ કહ્યું કે : “આપુ ! તમનેય કહું છું ને લાણાખાપુને પણ કહેવરાવશે કે ચલાળાની ચૂંદડી આ દેહે ઓટેલ છે. એટલે કાઠી માતરની હું મા ઠરી. ખીખની ચૂંદડી ઓઢી હવે કાઠીની વડુ મારે નથી થાવું.”

એમ કહી છાયાવાળું ગાડું જોડવી મોઘીખેન ચલાલા જગ્યામાં આવી લગુલાઇની ફૂલ સમાધિને પરિક્રમા કરી, મોઘીખેનને કુંવારા જ કાળાં વસ્ત્ર ધારણ કરી લીધાં.

લાણાખાપુએ મોઘીખેનને રામપરા ગામમાં જીવાઈમાં સાંતીની જમીન દીધી. મોઘીખેન કાયમ ખંભાળિયે રેતાં, ઠાકોર સેવા કરતાં. આજન્મ કુંવારા-વિધવાવ્રત પાળી હરિસ્મરણ કરતાં આજ્ઞથી દસેક વરસ પહેલાં રામ શરણ પામ્યા.

એન મોઘીખાઈ ખાસ અંગત સંબંધી કે પિતા, ભાઈઓ સિવાય ખીખને મળતાં નહિ. ખડ ખંભાળિયા ગામે મોઘીખેનની ફૂલ સમાધિ છે. એને માનતાયું ચડે છે.

✽

લગન લેવાયાં નથી; માણેકથંભ રોપાયા નથી; ચોરીનાં મંગળ ગંગાયાં નથી; કન્યાવિદાયનાં ગીન ગવાયાં નથી. દામ્પત્યનાં દાર તો ખખડાવવાને હજી ઘણી વાર છે.

એ બધો પંથ-કૌતુક મીઠડો અને રંગદર્શી-હજી માણવાનો જ છે. પણ એને માટે ખીખ અંક-માં અનુસંધાન સાધવું પડશે. તે માટે આપણે થોડી અવધ નાખીએ. જેમનાં મન મળેલાં છે એવાં વર-કન્યાનાં સંવનન અને પરિશીલન માટે આપણે એમનાથી થોડાં દૂર ખસી જઈએ. આજકાલની જેમ એ જમાનામાં ‘લગન ને લાપસી’ એ સવારસાંઝની જ મર્યાદામાં સમાઇ ન જતાં. ત્યારે, તો ‘શકુન્તલા-ઓ’ સાસરે આવતી જતી. સાસુઓ પોતાના કુળ-કુટુંબમાં, વહુનાં, ઘડી બે ઘડીનાં પ્રદર્શન ભરતી ને પોરસે ન સમાતી. વરને પણ એવા લહાવા જરા ન્યારી રીતે મળતા. આપણે એમને એ લહાવા લેવા દઈએ.

ન જાણે કેટલા હજાર વરસથી લોકસાહિત્યનો આ પ્રવાહ વહ્યો આવતો હશે. કાળ વિનાશકારી છે. હજારો વર્ષનું લોકસાહિત્ય આપણી પાસે નથી. જે કાંઈ ઉપનિષતકાળથી અચ્ચું છે, તેમાંથી ઢોને લોક સાહિત્ય કહેવું અને ઢોને નહિ તે વિવાદાસ્પદ રહ્યું છે. પણ લોકકથાઓમાંથી જ સંસ્કૃત કાવ્ય-નાટ્યની મહાન કૃતિઓ સરખાઈ છે. લોકાખ્યાનો અને લોક-ગીતો રૂપે આપણને એનો વારસો મળ્યો છે.

આ આખ્યાનો અને ગીતોનો કાળનિર્ણય ધોખામાં નાખશે. સો ખસો કે ચારસો પાંચસો વરસથી આપણે આગળ નહિ વધી શકીએ. પણ એ ગીતોમાં રહેલો સંસ્કાર વારસો તો માનવ જીવનના અનુભવ-નીચોડરૂપે પરંપરાગત આ ગીતો-આખ્યાનો ને વાતોમાં ઊતરતો આવ્યો છે.

અહીં જે ગીતોનું સંકલન કર્યું છે તેમાંથી અલંકારો બાદ કરતાં પાકીનાં તો સત્ય ઘટનાત્મક છે. સામાજિક પરિસ્થિતિમાંથી જન્મેલાં છે. સંવેદન અને શૌર્યના છે. એમાં કુટુંબ કલેશનું કારણ છે તો અમોલ આત્મ સમર્પણની અનુકંપા પણ છે. એની વેદના, એનો વિરહ, એનું આત્મસમર્પણ, એનું શૌર્ય જીવનની અગમતામાંથી, આંદી ઘૂટીમાંથી જીવનને હિત્સાહિત બનાવી, પ્રેરણા પાઠને નિગૂઢ જીવનનાં રહસ્ય ઉઠેલ તરફ દોરી જાય છે. એમાં માત્ર શૌર્ય કે આત્મસમર્પણનાં આંધળુકિયાં નથી પણ ઉદાત્ત જીવન તરફ દોરી જનાર ચિંતન રહેલું છે. માતૃજાતિની પ્રતિક્ષા અને નારીના સંસ્કારી આત્માના આ બધાં ગીતો પરિચાલકો છે. અને આટલું જોયા જણ્યા પછી કોણ કહી શકશે કે સ્ત્રીમાં શુદ્ધિ શક્તિ નથી ? સ્ત્રી ગમ્બાર છે ?

અને જો સ્ત્રી ગમ્બાર હોત તો બાર બાર વરસે નોકરી કે સાહસિક વ્યવસાયમાંથી પાછો ફરનાર રજપૂત સગી માની ગમે તેવી સમજવટ છતાં અદીઠ

સ્ત્રીના બચકા ખોલી એની કોરી બાંધણીને દીલ્હી હૈથે ચાંપીને છાતીફાટ રૂદન કરત ખરો ? એ કોરી બાંધણી અને દીલ્હી બાર બાર વરસના વિજેગની અમોલ વેદના, ત્રાસ અને તપશ્ચર્યાની ગવાહી દેતી હતી. કમોતે મારી નાખેલી સ્ત્રીનું માત્ર સનીત્વ જ એમાં નહોતું બોલતું પણ એમાં કૌટુંબિક જીવનની અસહ્ય વેદના અને નારી હૃદયનું શણગારહીન શિયળ-વ્રત બોલતું હતું. નહિ તો રજપૂતનો દીકરો સગી માને કહે ખરો કે :

એની બાંધણી દેખીને બાવો થાઉં રે
ગોઝારણ મા ! મોલુંમાં આંખો મોડિયો રે !

રજપૂતની વેદનાને સળગાવે છે, અને ધણવલતા હૃદયને ઝળેળ ઝળેળ બાળે છે તો આંધ્યો મોલુંમાં શરો બળતો દીવો. કેવો સુંદર સંકેત ! રજપૂતનો દીવો તો એની રજપૂતાણી ન મળતાં બોલવાઈ ગયો છે. પણ મોલુંમાં દીવો ઝગતો રાખીને એની માએ બ્રમ પેદા કર્યો છે.

માહી ! બાર બાર વરસે આવિયો રે,
માંડી ! નો દાઢી પાતળી પરમાઈ રે,
જડેજી મા ! મોલુંમાં દીવો શગ બળે રે.

એનાથી તદ્દન ઉલટું જ દામ્પત્યજીવનમાં કારણની અચિ સમું ગીત જોઈએ. ત્યાં પતિની ગેરહાજરી નથી, પતિના પ્રેમનો તોટો નથી. પ્રણયનો કલહ પણ નથી, પણ અનોડ પ્રેમની ગાંઠે ત્યાં પતિ-પત્ની જોડાયો છે. ત્યાં પતિના હાથે જ પત્ની ઝેરનો કટારો ગરગટાવી મોતનો સાથરો તાણે છે. બહુ પ્રસિદ્ધ અને ઘર ઘરનું માનીતું ગીત છે :

“ વહુએ વગોન્ધ્યાં મોટાં જોન્ડાં રે લોલ ! ”.

કયે દુ ખે, વહુના કયા અપરાધે, કઈ અવગત માટે ? કોઈ જ નહિ. માત્ર કહેવાતી કુલીનતાના, કુળાસિમાનના જુલમ સિવાય એનો બીજો એકેય

અપરાધ નહતો. કોઈ સહિયર સાથે હૈયું હળવું કરવા ગામમાં પિયરીએ જઈને મા પાસે સુખદુઃખની કવળાં સાસરિયાંની વાત કરી હશે. નણદીએ જસુસ બનીને સાંભળતાં એની છાતીમાં કડકડતાં તેલ રેડાયાં હશે. અને સમગ્ર કુટુંબને કાને વાત વહેતી મુકાબ :

વહુ કરે છે આપણા ઘરની વાત જો !
વહુએ વગોવ્યાં મોટાં જોરડાં રે લોલ !

આખા કુટુંબ માટે વહુ અસહ્ય બની. પતિ માટે અસહ્ય બનાવવામાં આવી. પતિ જાતે જ જઈને અકીણ તોળાવી આવ્યો. વાદી ધૂંદીને વાટકો ભરી પત્ની સમક્ષ ધર્યો :

પીએ ગોરી નહિ તો હું પી જઈ જો !
વહુએ વગોવ્યાં મોટાં જોરડાં રે લોલ !

‘કાં તમે પીએ અને નહિ તો હું પી જઈ.’ કુત્તીનતાના કારમા ફાંસલામાંથી એ સિવાય બીજો એકેય જગરવાનો આરો પતિને ન દેખાયો. પણ પતિને એ કારણે મૃત્યુ વહોરવું પડે એ કુત્તીન ઘરની દીકરીથી શ્યે સહેવાય ? અને પતિ પ્રત્યેના ભગ્યોનાત પ્રેમથી પોતે જ વાટકો ગટગટાવી ગઈ. આ અગેલ આત્મસમર્પણની કૃણા સમાજે સંધરી હોત તો દીકરી અને વહુ પ્રત્યેના કુટુંબના વ્યવહારમાં જાતરી રોત તો ઘરે ઘરે પ્રેમની, વાત્સલ્યની નિર્મળ ગંગા વહેતી હોત. કુત્તીનતાનો કેવો પ્રિરેધાભાસ ! કેટકેટલી કુત્તીન ધરની વહુ-દીકરીઓ આ કુલાભિમાનના ધંદીના પડ નીચે પીસાયા કરતી હશે ? આત્મધાતના કિરસા કેટલા ઓછા થઈ જાત !

દામપત્ય અને કારણ જાણે એક સિક્કાની બે બાજુ જેવા લાગે છે. કેમ કહી શકાય કે દામપત્યમાંથી કંઈ ઘડીએ કંઈ નાની સરખી વાતમાંથી કારણ પેદા થઈ જશે ?

ટેકરા ઉપર બેસા રહીને ધણી ગોફણવતી જેતરમાંથી પંખીડાં ઉડાડે છે. પત્ની જેતરના મોલ વચાળે છે. મોલમાં દોર પડ્યાં. ધણી દોરને પાછાં વાળવા ધણિયાણીને કહે છે. યુવાન પત્ની વિનોદે ચડી મઈ. કહે કે ‘મેં મારા આપનાં ય દોર પાછાં નથી

વાળ્યાં. તારા પગે મંદી મૂકી છે ? દોર પાછાં વાળવા હોય તો તું જ કુંગરીથી હેઠો જતર.’

અસ થઈ રહ્યું. પતિ પત્નીનો વિનોદ ન ગ્રીલી શક્યો. પોતે માનભંગ થયો. માની, સો ટો વાદીને દોરને મારવાને બદલે ધણિયાણીને જ મૂડી. દિયર શેઠે હતો એને વિનવણી કરી કે તારા ભાઈને વાર્ય. દિયર કહે :

અમારા વાર્યા રે ભાભી નહિ વળે
લેને ભાભી ! મૈયરિયાના મારગ જો !

અને ગોરી મહિયરીએ આદ્યાં. જમાનો જૂનો. વગર તેડાવી દીકરી પિયરીએ પાછી આવે એટલે સૌને શંકા પડે. સૌ પૂછવા માંડ્યા કે કાં દીકરી ! કાં બેન ! કાં નણદી ! વગર તેડાવ્યાં આવ્યાં ?

સેંજલ શું જવાબ આપે ? લાજ મરજદનો જમાનો. એમ કહે કે ‘મારે ને મારા ધણીને હસવામાંથી ખસવું થયું ?’ ગોટા તો વાળ્યા. પણ નાવા ખેડી ને ભાભીએ નણુંદના વાંસામાં ભરાળ જાહેરી બેઠી :

સાચું જોતે રે સેંજલ નણદી,
વાંસામાં આવડી શી લોળ્યું જો !

તારે પછી કાંઈક તો ખુલાસો કરવો જ જોઈએ. પણ ધણીની નીંદા સુલક્ષણીનારથી શ્યે થાય ? કહે :

તરકુંનાં જેતર ભાભી ખેડતાં,
તરકડે દીધેલ ગાળ્યું જો !
ચાળખડાની ઊંડે છાકમ છોળ્યું ત્યાં,
મેં આડાં દીધેલ અંગ જો !

ભાભી ! તરકમાં (મુસલમાનનાં) જેતર અમે અમારા ભેગાં ભેળવીને ખેડવા ગયાં ત્યાં તરકડે ગાળ દીધી. ગાળ્યું કાંઈ સંખ્યાય ? એટલે સામ સામી સોટાવાળી થઈ. તમારા નણુદોઈ ઉપર સોટાના ધા પડવા દેવાય ? એટલે મેં આડાં અંગ દીધાં. એમાં ઈ સોટા ગ્રીયા એની મારા વાંસે ભરાળું જાડી છે.

કેટલી જુનિયા પતિના દોષને પોતાને માથે ઝાઢી લીધો ? વિનોદમાંથી વિપરીત થયું, પણ પતિ-

પ્રેમે એને કુટુંબકલેશનું કારણ ન બનવા દેતાં રીસા-
મણાંને રમ્ય નકસીથી કુશભરખદમાં વાળી લીધું.

સ્ત્રીને વગોવણહારો પુરુષ જેટલો કઠોર થઈ શકે છે, તેટલી સ્ત્રી કઠોર નથી થઈ શકતી. અસા-
ધારણ સંજોગોમાં બ્યારે માનહાનિ થાય ત્યારે જ એ
અબળા મટી પ્રબળા બને છે. પણ પુરુષને પોતાની
સ્ત્રી કરતાં વધુ એવી શારીરિક શક્તિનું ભાન છે.
સ્ત્રી ઉપરના એના પ્રભુત્વનું એ પણ એક કારણ છે.
એમાંથી જે કઠોરતા જન્મી છે એણે ઘણાં હૈયાં નંદવી
નાખ્યાં છે. આ સંસારમાં પુરુષોએ નારીની કુમળી
લાગણીઓનો જે સોથ વાળ્યો છે એટલો સંહાર-
એટલી ક્રૂરતા-કરપીણતા કોઈ રણસંઘ્રામમાં નથી
ભજવાણી.

નાની નાની વાનમાં પુરુષે સ્ત્રીની લાગણી-
ઓને હુકરાની છે. સંસાર જીવનમાં રીસાળા કોણ, વધુ
સ્ત્રી કે પુરુષ ? તે નક્કી કરવાનું જ રહે છે. કારણકે
સ્ત્રી પુરુષની ઘણીખરી બાબતોને અનુકૂળ થઈને ચાલે
છે. પુરુષે એમાં સન્નારીનું કૃતૃત્વ માન્યું છે. આજ
સુધી સ્ત્રી પણ એમ માનતી આવી છે કે સન્નારીનું લક્ષણ
પતિની આજ્ઞાનું પાલન છે. એને મનાવવામાં આવ્યું છે.
આ પતિઆજ્ઞા-પાલનનો રૂઢિગત સંસ્કાર ઉઠાવી લો
અને પછી સમાનકક્ષાએ સંસારજીવન જીવતાં રીસા-
મણા-મનામણાં થાય ત્યારે નક્કી થઈ શકે કે કોણ
વધુ રીસાળ છે, સ્ત્રી કે પુરુષ ! લોકસાહિત્યમાં એકલું
રસદર્શન જ નથી, સમાજનું જીવનદર્શન પણ સાથો-
સાથ થતું આવે છે.

હૃદ્ય જેવી ચાંદની જામી હોય ત્યારે સ્ત્રીઓને
પોતાનાં હૈયાં હાળવાં કરી સુકૃતમને રાસડા લેવાનો એક
જ અવકાશ. બાકી તો કોઈ પગની પાની પણ ન
જોઈ જાય એવાં લાજ ભરખદનાં લંગર એના જીવન
માથે જડાઈ ગયાં હોય, નરવિહોણા ચોક બને અથવા
જે ચોકમાં નરની હેરફેર ન હોય એવા ચોકમાં અજ-
વાળી રાતે ગોરી રાસડે રમવા નીકળે. પાછું સ્વામીનું
મન માંડ માંડ મનાવીને.

એવાં એક ગોરી (આમ તો અનેક) રાસડે
રમવા ગયાં. યુવાન પતિને પત્નીવિહોણી ઘડી વસમી

લાગવા માંડી. લાગે જ તે. પણ ત્યારે સહિષ્ણુતા
નહિ પણ અસહિષ્ણુતા એ શુંગારમાં ગુણ મણાયો છે.

ભાઈસાહેબ કયા નિમિત્તે ગોરીને બોલાવે ?
બહાનું કાઢ્યું કે ચાકરીએ જવું છે, મારે ઝટ આવો.
કહેવરાવ્યું. ગોરી એના કંથના મનોભાવને ન ઓળખે ?
ગોરીને મોજ પડી. બહાનું તો સમજી ગઈ, પણ કંથને
ચીડવવાની થે એક મજા છે. અહીં કંથડો તાતો ઊભો
થાય. એકસના અસહ્ય થઈ પડી. મારે કહો ન આવે ?
એ વાત ભેગી થઈ. રોષે રાતોચોળ થયો અને સાચે
સાચ રીસાઈને ચાકરીએ ચાલ્યો.

આ બાજુ ઘોડો પત્તાણ્યો અને રાસડો
વીંખાયો. દોડીને ગોરીએ ઘોડાની લગામ ઝાલી લીધી.
આમ અમેલે નહિ જવા દઉં. સાચ્યો રીસમાં કહે
છે કે ઘોડાની વાંધ છોડો, લશ્કર વાડીએ પહોંચ્યું છે.
મારે છેડું પડે છે.

સ્ત્રી અવશ છે. રોકવાનાં કારણો બ્યારે હૃદય
ઉપરવટ જાય ત્યારે શું કરે ? જીવનમાં પતિના મોંઘા
અને મનભાવતાં ઓઢણાનું મૂલ્ય અતિ ઘણું છે. સ્ત્રીને
મન ચૂંદડી એટલે પ્રણય-શુંગાર અને એવાતણનું
પ્રતિક. એટલે કહે છે કે તમે નહિ હો તો ચૂંદડી
કોણ મૂલવશે ?

ઘોડી ઝાલી ઘોડલિયાની વાંધ,
અમેલે જાવા નૈ દૃષ્ટ રે લોલ,
મેલો મેલો ઘોડલિયાની વાંધ,
લશ્કર પૂગ્યું વાડીએ રે લોલ.
મારે સાચળા ચૂંદડીની હોંશ,
ચૂંદડી મોંઘા મૂલની રે લોલ.
રિયો રિયો, આજુની રાત,
ચૂંદડી તમે મૂલવો રે લોલ.

તો ય રીસાયેલ સાચમે તો લગામ ખેંચી. ઘોડે
પગ ઉપાડ્યા. ગોરીના હૈયે ધમણે ધમકા ! ઊપડ્યા.
'તમારા વગર હું કોની સાથે બોલીશ ? કેમ મારા
દિવસો કાઢીશ ?'

ઘરે નથી નણ્ઠી કે સાસુ,
કોની સાથે બોલશું રે લોલ.

પણ ગોરીને ખોલાવી ત્યારે ગોરીએ કહેવરાવેલું કે :
આવો રૂડો સૈયરૂંનો સાથ,
મેલીને સાયળા નહિ આવું રે લોલ.

આ વાન નોધારી થઈ રહેલી નારીના માથામાં
કોરીલા કંથે મારી :

આવો રૂડો સૈયરૂંનો સાથ,
એની રે સાથે બોલજો રે લોલ.

ગોરીના હૈયાને ચૂર ચૂર કરી નાખ્યું. મોજ
માથે પડી. ચીઢવવા ગઇ અને કંથ રીસમાં ચોરાઈ
ગયો. કંથ કઠોર બનીને ગોરીનું હૈયું નંદવીને હાલી
નીકળ્યો.

વળી વળી હીરલાની ગાંઠ,
તૂટે પણ છૂટે નહિ રે લોલ.
પડી પડી દલડામાં ભાંત,
અખોડા એ ભવ ભાંગશે રે લોલ.

ક્યા મહા અપરાધને કારણે ? કષ્ટ એવી પતિ
આત્માના ઉદ્ધંધનને કારણે ? આવી કઠોરતા સ્ત્રી
કદી ન દાખવી શકે.

એથી થે આગળ જઈએ. લોકગીતોએ ભારે
નિખાલસનાથી કશું જ ઢાંક્યા ઢૂંખ્યા વિનાનું ગાઇ
નાખ્યું છે. કદી નાખ્યું છે, સંસારને હતો એવો
દેખાડીને સ્ત્રી જીવનના કશુંતમ કેન્દ્ર સુધી પહોંચા-
ડીને સમાજજીવન અંગે વિચારતા કરી મેલ્યા છે.
સંભવ છે કે રસડે ગાઈ નાખવાને કારણે સમાજ
નહિ એત્યો હોય, નહિ હવખલ્યો હોય.

વહુવારને પિયરનાં નોતરાં આવે છે. સગો ભાઇ
પરણે છે. બહેનના દિક્ષમાં ભાઇ પરણે એથી વધુ
ખીજ હેંશિ કઈ હોઈ શકે ? ભાઇના લગ્નના સમાચાર
સાંભળી ગાંડી ઘેલી થઇ જાય છે. અને આવા પ્રસંગે
કોણ રજા ન આપે ? એટલે હેંશિનેર સસરા પાસે
રજા માગે છે. ઘરમાં સૈથી મોટેરૂં માણસ. પાંચમાં
પૂછ્યા બેગ.

આજ મારા ચોરાના ચોવટિયા,
સાસરા ઘણું જીવો રે લોલ,

તમે મેલો તો જાણે રે,
મૈયરને નોતરે રે લોલ.

ત્યારે સસરા વહુને છાકરમત થવાનું છોડીને સાસુ-
જીને પૂછવાનું કહે છે. સાસુ જેઠને, જેઠ જેઠાણીને
પૂછવાનું કહે છે. ત્યાં સુધીમાં તો બધું રંધાઇ જાય
છે. જૂનવાણી કુટુંબ. સગા ભાઇના લગ્ન પ્રસંગે વહુ
જાય તો એનો ય ખટકો થાય.

સસરાએ સાસુજીને પૂછવાનું કહ્યું તોય હપધેલી
વહુ ન સમજી. એના અંતરમાં તો ભાઇના લગ્નના
ઉદેરા હતા. એવે ટાણે છુદ્ધિમાન માનવીની સૂક્ષ્મ
સૂઝ માથે પણ આનંદની એવી છવાઇ જાય છે.

હવે જેઠાણીએ પણ એમ જ કહ્યું કે “ તમારા
પરણ્યાજીને પૂછીને જાણો. ” આ તો આગૂમે ચલી
આતી હૈ, ” પરણ્યો પણ એ જ કુળનો નખીરો હતો.
એટલે કહે “ મ.રા કહ્યા વિના માથાં ન ગૂંથજો,
સેંથા ન પૂરજો, આંખે કાજળ ન સારજો, શણગાર
ન સગજો. ”

તોય હપધેલી ન સમજી કે આતો ઉપરથી
હુકમ છૂટી ગયો છે. એનો અનાદર કરતાં અવળાં
પરિણામો આવે. ભાઇના લગ્નના વિચારે ભાનભૂલેલી
ગોરી એમ સમજી બેસી કે કાંઈ મારા ભાઇના લગ્ન
માં જવાની બધાં થોડી ના પાડે ? આતો સંસાર
છે તે ઘર વ્યવહારનો ખટકો થાય. અને પતિ પ્રત્યે
અપાર વિશ્વાસ. એ વિશ્વાસે તો એનું જીવન નાવ
તરતું હતું.

પણ પતિના હૃદયમાં પત્ની શંકાર સજીને
સગાભાઇના વિવાહમાં પણ મહાસલા જાય એવો ખાર
હોઈ શકે એની કલ્પના સુદ્ધાં ક્યાંથી હોય ? પતિના
હૃદયમાં પ્રેમને ઠેકાણે ઝેર ન હોઈ શકે. એટલે પતિની
આત્માને એણે પતિની હાંસી માની. આવું તો દંપતિ-
જીવનમાં અવારનવાર બન્યા કરે છે, ને છેવટ પતિ હા
પાડે, એ તો નિત્યનું થઈ ગયેલું.

વહુવારએ તો ઉત્સાહધેલી બની શણગાર
સભ્યા. ગર્વિષ્ટ પતિથી આ રથે ખમાય ?

ધોમયખ થઇ ગયો, પોતાના બાપના દેખતાં

ચોટલે અલીને ઠસડી. જેઠના દેખતાં ઘોડે નાખી. અને વહુવારના ભાઈની વાડીએ લઈ જઈ ચોટલે અલીને કર્પીણુ રીતે માર્યું વાઢી નાખ્યું.

આવા સંજોગોમાં સ્ત્રીઓએ કેટલાક પુરોનાં માથાં વાઢ્યાં? હશે કોઈ હલકટ સ્ત્રીએ કાળા કામ કરતાં ઘણી હત્યા નોંધાયાના બતાવેા. પણ માત્ર પોતાની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરવા માટે જ પુરૂષના ખારથી પત્નીને રહેંસી નાખવાના બતાવેાનું પ્રતિનિધિ છે આ લોકગીત. એની પહેલી અને છેલ્લી કડીમાં જ એની અસહ્ય કરૂણા રહેલી છે. પહેલી કડીમાં સ્નેહ-વિશ્વાસુ નારી શું હર્ષધેલી થઈને ગાય છે !

આજ મારે સોનાની શરણાએ
તે સૂરજ જાગીઓ રે લોલ,
આજ મારે બાંધવડો પરણે
કે મૈયરનું નોતડું રે લોલ.

અને આવા હર્ષોન્મીદ સામે છેલ્લી કડીમાં કેવો કરૂણ અંગમ બતાવે છે !

મારા સસરા દેખે ને અલી ચોટલે રે લોલ,
મારા જેઠજી દેખે ને નાખી ઘોડલે રે લોલ,
મારા વીરાની વાડીમાં પરણ્યો પહોંચીઆ રે લોલ,
પરણ્યે ચોટલિયો અલીને માથાં વાઢ્યાં રે લોલ.
જે ચોટલાનું વર્ણન કરતાં કવિકૃત થાક્યાં

નથી, જે ચોટલા માથે માતાનો સ્નેહ પાંથીએ પાંથીએ સીંચાયો હતો, પિતાના આશીર્વાદ જીત્યાં હતા. પિયર અને સાંસરિયું જે ચોટલાની સુંવાળપ અને પાનીઠંક લંબાઈનું ગોરવ અનુભવતાં, જે ચોટલાની લટો અલીને ખાળકે બાને કવરાતી હશે, એ ચોટલાને અલીને માર્યું વાઢ્યાં પરણ્યાને જરાય આંચકો નહિ આવ્યો હોય? આંચકો આવ્યો. પણ માર્યા કેડે :

મૂરખે મારીને વચાર્યું કે
બણ્યે દેશ્ય ઢળી રે લોલ.

એમ લાગે છે કે દેશ્ય હળવાતો પરતાવો કરવા કરતાં કાપદાની અને સમાજની ચૂંગાલમાંથી છટકવાનાં કાળાં ધોળાં જ કર્યાં હશે. સાચેસાચ એવા કોઈ પુરૂષને હૃદયથી પરતાવો થયો હોત તો કેટકેટલા કોર પુરુષોનાં હૈયાં એણે પીગળાયાં હોત ! સીતાને વનવાસ કાઢીને રામ જરૂર પરતાણા હતા. પણ એવા રામ કેટલા ?

સાચેસાચ પોતાને અતુટૂળ ખીખામાં ઢાળવાની અરોરાત ચિંતા અને હેવટ રોપમાં પુરુષો સ્ત્રીના હૃદયને પામી જ નહિ શક્તા હોય ? પુરુષનો પ્રેમ નારી ઉપરના પ્રભુત્વમાં જ રમમાયુ કરનો હશે ? પુરુષોના અતોવા પ્રેમની કથાઓમાં સ્વર્ગીય પ્રેમના કિસ્સા કેટલા ? ના. ધરતી વધ્ય નથી. એવા પ્રમાણિક પ્રણયીઓની કથા વળી કોઈ ટાણે આપશું.

*

“સ્ત્રી કુલ”

આ સુંદર મૃષ્ટિ જોઈને એના કરનાર વિશે કાણુ નહિ વિચાર કરે? તારી ધારણા જાણવાને હું ઘણું ઘણું મથું છું પણ એા પ્રભુ, વારે વારે થાકી હારી જઈ છ અને ખારો બનીને આવડાંતી પેઠ થઈ રહું છું. તેં જે નાના પ્રકારની સમૃદ્ધિઓ ઊપભવી છે તેમાં સ્ત્રીકુલ પણ અસૌકિક કથું છે. તે કુલ પોતાના અંદરના અને બહારના ગુણે એવું તો બેહેક બેહેક કરતું ખીલી રહ્યું છે કે તેની તરફ માણસની ઈર્દિયો ગયા વગર રહેતી જ નથી. બહુ બહુ વિદ્વાનોએ તે કુલની તપાસ કાઢી છે અને તે ઉપરથી તારાં અપાર ઝહાપણુ અને તારી અગાધ શક્તિ જાણ્યામાં આવ્યાં છે. ખરેખર સ્ત્રીકુલની બહી-હારી છે. પણ ગુજરાત દેશમાં હાલના સમોમાં અજ્ઞાનરૂપી દેવની જીતી આંચ લાગી છે તેથી તે કુલ નિસ્તેજ થઈ ગયું છે.

—નર્મદ

(‘નર્મદ’ સપ્ટેમ્બર ૧૯૧૫)

સીમરોલીની સતી આદ

મહંત શ્રી. હરિકૃષ્ણામાચાર્ય

સંવત ૧૮૬૮ ના આસો માસની સુદી પાંચમને દિવસે મહંત સીમરોલી ગામને પાદરે ધમસાણ મચ્યું છે. ગામના બધા લોકો, આડોશ પાડોશ ગામના ભાઈ-બહેનો અને તે સિવાય જેમને વાવડ મળતા જાય છે તે સાંભળનારા બધા સીમરોલી ગામે ખેંચાઈ આવે છે. આ ગામે ન જોયેલી હોય તેવી અજૂનપૂર્વ માનવ-મેદની ગામના પાદરમાં ઠસોઠસ ભરાઈ ગયેલ છે. ચોખ્ખાની ચપટી નાખો તો પણ દાણો નીચે ન પડે તેમ હૈયે હૈયું ભીંસાય છે.

આ માનવ સમુદાયની વચ્ચે એક ચિતા બળે છે. તેમાં એક માનવ કલેવરના અંતીમ સંસ્કાર થઈ રહ્યા છે. આવતા જતા લોકોમાંથી કોઈ ચિતામાં શ્રીફળ નાખે છે. કોઈ ઘીની આહુતિ આપે છે, કોઈ પાથડીના આંટા ગળામાં નાખી ખુદ્દા પગે ચિતાની પ્રદક્ષિણા કરી સતી માતાના જય જયકાર બોલાવી માનવ મેદનીમાં ભળી જાય છે. સવારના શિરામણ ટાણું વિત્યા બાદ ભેગો થયેલો માનવ સમુદાય નમતા બપોરે પાંખો પડે છે, તેની સાથે સતી માતાના જય જયકારનો ગગનભેદી નાદ પણ એસરતો જાય છે. પૂર્વ દિશા તરફથી ફૂંકાતા પવનના સૂસવાટામાં ચિતાની રાખ ઉડી જવાથી નીચે પડેલા હાડપિંજર ઉપર તરી આવે છે. તે વીણવાનું કામ ભીના પોતિયાં વાળા બે આદમીઓ રતા દેખાય છે. બધા અસ્થિનો ઢગલો જે સ્થળે ચિતા ખડકેલી હતી તેની નીચે એક ખાડો ખોદી તેમાં વીણેલાં બધાં હાડપિંજર પધરાવી તેની ઉપર નાનો એવો કામચલાઉ ઓટો તૈયાર કરી, ઉપર અગરજતી સળગાવી સમાધિની બંને બાજુએ ઘીના દીવડા પ્રગટાવી ભકિત પૂર્વક નમન કરી ભીનાં કપડાંવાળા બંને આદમીઓ વિદાય લઈ રહ્યા છે.

આ દિવસે શિરામણ ટાણે હાટીના માળિયા તાખાના ભાખરવડ ગામનો રામજી ગોર પોતાની તેર ચૌદ વર્ષની પુત્રી સંતોકને સાથે લઈ મોચરોળ

તાલુકાના કાલેજ ગામે હાટી જજ્જમાનોમાં માપા ઉધરાવવા માટે જતાં સીમરોલી ગામને પાદરે વિસામો લેવા બેઠો હતો. આ વખતે ધણુનો ગોવાળ લાખો રજારી લડથડિયાં ખાતો ધુજતી કાયાએ ગામની તરફ ખૂંમરાણુ મચાવતો દોડ્યો આવતો દેખાણો, તેને કોઈ સામું મળે છે કે નહીં, તેની વાત કોઈ સાંભળનાર મળે છે કે નહીં, તેની પરવા ક્યાં વગર રથવાથો થઈ મોટા અવાજે જોસથી તાડૂકતો આવે છે કે “મ જીવતા જણુ, કાળના છરા, આજે ધણુમાંથી પાંચ સાત જનવરો ઓછાં કરશે. ઈ અખાજના ખાનારા દૂબળું-પાંકળું ગપ્પા વગર દોરોને જૂડી નાખે છે. આ દુઃખ નજરે જોવાતું નથી. ગાયું કંડે ચડતિયું નથી. વેરણુ છેરણુ થઈ ગયું છે. અને ઈ પલિતના પેટનાં ગાયોને પણ ધૂટે હાથે જે આવ્યું તે સમોડે છે. આડો ફરવા જતાં મેં પણ ત્રણ ચાર લોકડિયું ખાધ્યું છે. આજ ગાયુંની ખેર નથી. ગામમાંથી કો'ક ધોડો, ગાયુંને બચાવો.”

ગામના પાદરમાં વિસામો લેવા બેઠેલો આવેડ ઉમરનો રામજી મહારાજ બિભો થઈ ગયો. લાખા હાળા કાન માંડી તેણે બધી વાતો સાંભળી લીધી.

તેને ઉપરા ઉપરી વિચારો આવવા લાગ્યા. ગાયો તો આપણું પુરાણું ધન કહેવાય, ભગવન કૃષ્ણચંદ્રે ગૌસેવા કરી તેને પ્રતિષ્ઠા આપી છે. તેના રૂંવાડે-રૂંવાડે દેવ દેવીઓ વાસ કરે છે. ગૌમાતા માટે પ્રાણુની આહુતિ આપનારા ક્ષત્રિયો તેને યાદ આવ્યા. હિન્દુ ધર્મમાં પૂજનીય ગણાતી ગૌમાતા ઉપર અમાનુષી માર પડવાની વાત સાંભળી તેનું હૃદય બકળી બકળ્યું. તેની આંખમાં રોષ ભરાણો અને ગૌમાતાઓ અને ગામના પશુધનની કુમકે જવાના નિરધાર સાથે પુત્રી સંતોક સાથે લાખા ગોવાળની પાછળ ગામને રસ્તે તે પણ ચાલ્યો.

ચોક વચ્ચે આવેલી મંદિરની ડેલીએ ગામના

મલદેરાઓમાં ગણુના થાય તેવા મહંત રામદાસજી, ડુંગર શેઠ, વેલો પટેલ, અને નગાજી હાટી, એકા હતા. તેઓએ લાખા ગોવાળનો વણથંબ્યો લવારો સાંભળી, ચોકમાં આગળ આવી લાખાને કાંધ પૂછે એ પહેલાં જ ઊકળી ઊડેલા તે ગોવાળે શરૂ કરી દીધું કે, “બાપા ! ગાયું ને બચાવો, દોરને બચાવો, કુકસવાડના રજપૂતો આપણું ધણુ વાળી નય છે. અને ગાયુંને મારે છે.” આ વાત થાય છે ત્યાં રામજી ગોર આવી પહોંચે છે. તેણે ગામ તરફ દષ્ટિ કરી અને જાણી લીધું કે મોસમનો વખત હોવાથી નાના મોટા સીમ સેટે ગયાં લાગે છે. અત્યારે ધણુની પાછળ નય એવા જુવાનો ગેરહાજર લાગે છે.

ગામના આગેવાનો પણ અંદરો અંદર સંતલસ કરતા હતા કે. “ગાયોની પાછળ નય કોણ ?” આગેવાનોની મૂંઝવણ પામી જઈ રામજી મહારાજે સામેથી ગાયોની પાછળ જવાની પોતાની તૈયારી બતાવી.

રામજી ગોરનો નિશ્ચય જાણી ગામમાં ગાલા અને ગણુતરીખાજ ગણુતા ડુંગરશેઠે પોતાનો અભિપ્રાય વ્યક્ત કરતાં જણાવ્યું કે : “સામા વાળા કેટલા હશે ? કેટલે દૂર નીકળી ગયા હશે ? આપણે આંખીએ તો પણ એને પહોંચીએ ખરા ?” ડુંગર શેઠના મંતવ્ય સામે પોતાનો અણુગમે બતાવતાં રામજી ગોર બોલ્યો કે :

“શેઠ ! જિંદગીને છાપડીમાં નાખીને જોખ કરતાં અમને ન આવડે. પેઢી દર પેઢીથી કાટિયાવરણનું અન્ન ખાઈએ છીએ. ગામની ગાયો તગડાય અને હું બેઠો બેઠો હિસામના આંકડા માંડુ એ કરતાં તો સામી છાતીએ ખપી જતું શું ખોટું ?” આમ કહેતાંક ને પારકી સંપત્તિના રક્ષણ ખાતર ગામની આબરૂ બચાવવા એ બ્રાહ્મણ ધણુ પછવાડે હાથમાં ડાંગળું લઈ હાલી નીકળ્યો. નજરે જોનારાં બધાં ખસિયાણાં પડી ગયા. એક નગાજી હાટી વગર તેઓ પણ રામજી ગોરની પાછળ ચાલી નીકળ્યા.

રામજી મહારાજ જોતજોતામાં ધણુની આડે આવીને ઊભો રહી પડકાર કરે છે કે : “હવે લાયકા

બનજો, જીવતું જીવું હોય તો ધણુને છોડી દો.”

ત્યાં તો રામજી મહારાજની પીઠમાં એક ડાંગનો ધા પડે છે, અને માથામાં પત્થરનો ધા પડવાથી તે જમીન ઉપર ઢળી પડ્યો.

પિતાની આ સ્થિતિ જોતાંની સાથે જ સંતોકની કાયા ધ્રુજ ઊડી, ડુંવાડાં ઊભા થઈ ગયાં. તે કાલિકા ભોવાનીનું રૂપ સ્વરૂપ ધારણ કરી જમીન ઉપર પડેલી પિતાની ડાંગ ઉપાડી વિદ્રેવી વાઘણની અદાથી ઠેક મારે છે, ત્યાં જો જણાએ તેને પકડી લીધી. ઠોંટ ખૂસટ કરીને છેડી દીધી. પણ અત્યારે સંતોક ભાખરવડના બ્રાહ્મણની કન્યા મરીને કાલિકા ભોવાની રૂપે રણે ચડી હતી. બાબુના ખેતરમાં છૂટેલા હળ તરફ સંતોકની દષ્ટિ પડતાંની સાથે જ દૂદીને તેણે હળમાંથી કોશિયાળો કાઢી, પોતાના ગળામાં આ પાર ઉતારી દીધો. લોહીના ફવારા છૂટ્યા. અને તે લોહીના ભરેલા છાપવાં સાથે ચોરટાઓ તરફ પડકારો કરીને દોડી કે : “ગાયોનું લોહી પીવામાં બાકી રહી ગયું હોય તો હવે આ બ્રાહ્મણનું લોહી પી લ્યો. એટલે તમને નિરાંત થાય.”

બ્રાહ્મણ કન્યાનું આ સ્વરૂપ જોઈ ચોરટાઓ થંભી ગયા. આગળ લાગતાં તેના પગ બંધાઈ ગયા. તે પથ્થરના પૂતળા માફક ઊભા રહી ગયા. સંતોક છાપવાં ભરી ભરીને લોહી છાંટે છે અને ચોરટાઓ માફી માગે છે. આ ધડપરછડ ચાલતી હોય છે ત્યાં ગામના આગેવાનો આવી પહોંચે છે.

ઊભેલા જુવાનોને જોતાંની સાથે જ મહંત રામદાસજીના મોંમાંથી શબ્દો સરી પડ્યા કે “અરે, સરદારસિંહ, આ તમે ? અમારા ગામની ગાયો ઉપર આવો કેર વર્તાવવા ખાજ અખાજનો વિવેક ભૂલી અમારી પણ અદ્ય ન રાખી ? અરે, રામ રામ રામ !”

મહંત રામદાસજીના ઉડ્ડારો સાંભળી કુકસવાડનો રાયખદો સરદારસિંહ જમીન માગ આપે તો સમાઈ નય એવો સરમિંદો બની પત્થરના પૂતળા માફક ઊભો હતો ત્યાં જ જડાઈ ગયો. ધણુ ગામ તરફ ભાગી જવું હતું, તેને કાંઈ એ રોક્યું નહીં. સરદાર-

સિંહના માણસો અને ગામના મૌવડીઓ આમ અવાક બની સામસામે ઊભા રહી, કોઈ કોઈની સામે વાત કરતું નથી.

થોડીવારે કળાનર ઊતરતાં સરદારસિંહ આગળ આવી મહંત રામદાસજીના પગે હાથ નાખી માફી માગવા લાગ્યો કે: “બાપુ, માફ કરો. આ બધું કાચું કપાચું છે. હું તમારા ધણુ આડે આવું એવો અખાજનો ખાનાર નથી. પણ અમે છેતરાયા. એક વાતની આપને અને આપના ગામ આગેવાનોને યાદ આપું છું કે, આજથી પંદરેક દિવસ પહેલાં વાગુ ટાણે એ થોડેસવારો તમારા સીમરોલી ગામના ટોડામાં થોડાં ઊભાં રાખીને બંદૂકોના ભગકા કરી, પછી પકડાગે કરીને ચેતવણી આપી હતી કે “નગાજણુ હાટીને કહેજો કે, ધણેજના ધકેડોનું સવેજું રાખ્યું છે તેનું સમાચાર પંદર દિવસમાં નહીં થાય તો અમારી વાટ જો જો.”

“નગાજણુ હાટીએ અમારી વાન ન સાંભળી પણ ધકેડોના એ જુવાનોને માણિયાની ભર ખજારમાં પોતાના લાખાતુંના હાથે માર ખવરાવ્યો આમ ચોરી ઉપર શિરજેરી કરી. બાકી ધણેજના ધકેડો સાથે અમારે સાત પેઢીનો નાતો છે. સુખદુઃખના પ્રસંગે સાથે રહીએ છીએ. ધકેડ ગયરાએ આ ગામના હાટીએનો માલ વાળી લેવાનું પરિણામ કયું” તેમાં અમને પણ સાથે આવવા માટે કહેવામાં આવ્યું. એકબીજાની રખાવટના નાતે અમારે સાથે હાલતું પડ્યું. અહીં આપને અમે એક હાટીના જણને પૂછ્યું કે: “એલા આ સામે કોનો માલ ચરે છે?” તેણે સામો જવાબ આપ્યો કે “ઈ માલ આપા નાગાજણુનો અને ફળિયાના ખીજ લાઇએનો છે.” આમ અમે આ માલની આડે પડ્યા. ગામના

ધણની અમને ખજાર હોત તો આડા પણ ન ઊતરત. ગોવાળે પણ ઇ વાતની ફેડ પાડી નહીં. લાકડી લઈને અમારા જુવાનો સામે થયો. અને એનં પણ એ ત્રણ લાકડિયું પડી છે. આ માનાજીએ પણ દાણું કયું. એ પહેલાં શાંતિથી અમને વાન કરી હોત તો અમારે આ ભોંઠપનો ભારો લેવો ન પડત. હવે અમને બધા માફ કરો.”

રામજી ગોરને ઝોળીમાં નાખી સંતોકને સરદારસિંહ પોતાની કાંધ ઉપર ઉપાડીને ગામને પાધર આવ્યા ત્યાં સંતોકની આંખો ફૂલી ગઈ. એણે આજ્ઞા આપી કે: “મને અહીં ગામના ટોડામાં અગ્નિ-સંસ્કાર કરજો, અને તે સ્થળે મારી ફૂલ સમાધિ દહ ઉપર પાળિયો માંડજો.”

સરદારસિંહે પગમાં પડી બ્રહ્મચર્યાની માફી માગી. માતાજીએ તેના માથા ઉપર હાથ મૂકી કહ્યું કે:

“લાઇ તને માફ છે. પણ અમારા વંશજો કુક્સવાડાનું પાણી નહીં પીએ.” આજે પણ લાખર-વડના બ્રાહ્મણો કુક્સવાડે જતા નથી. આટલું બોલતાંની સાથે માતાજીએ પોતાના ગળામાં પરોવેલ કોશિયાળો કાઢી નાખ્યો. તે રીસે ચઢ્યા અને સીમરોલીના પાધરમાં સતી આઈ પરમ શાંતિમાં પોઢી ગયાં.

સીમરોલી ગામને પાદરે અત્યારે સતી આઈનો પાળિયો સમાધિ ઉપર બિરાજે છે. દર સોમવારે ગામ સમસ્ત માતાજીનો દીવો કરી પાળિયાને કુલેરનું નૈવેદ્ય જુવારે છે.

આ રાગદ્વેષ અને કુસંપના જમાનમાં સીમરોલી ગામની એકતા જે સાત પેઢી પહેલાં હતી તેવી જ ચાલુ છે, તે આ જોગમાયાની આસ્થાનું પરિણામ લોકો માને છે.

✽

શૂરા પાસે ઘર કરી, લજવી મોરા કાંત;
તું રહ્યા હોત ઘર ખૂંપડે, તો હું રણમાં જત.
કંથ કટારી આપણી, ઊભાં પગાં ન દેય;
રૂધિર ઝકાળે ધડ પડે, લાવે સોહી લેય.
પ્રીતમ ઊઠ કળાણુ લે, મૂંછ મરોડ મ રાય;
મરદે મરવું હક છે, રોવું હક ન હોય.

માતાજીની આરણ્ય અને ઝીલણિયા

કરસન પઢિયાર

માતૃપૂજા એ નહિ નહિ તોય ત્રણેક હજાર વરસથી ચાલી આવે છે. કાળ જતાં માનેલા ધર્મોમાં સુધારા વધારા થયા. સંપ્રદાયો વધ્યા. છતાં શક્તિપૂજા લોકજીવનથી આજ સુધી અલિન રહી છે. સુધરેલા સમાજમાંથી ધણાને પોતાના કુળદેવી હોય છે અને એના નૈવેદ્ય વગેરે કરે છે. આ માતૃપૂજાનો અવાર નવાર નિર્દેશ વિદ્વાન પુરાતત્ત્વવિદ્ શ્રી મણિલાલ વોરાના અને એમના મિત્રોના ‘ઊર્મિ’ માં પ્રગટ થતા લેખોમાં આવે છે.

શક્તિપૂજામાં ગુજરાતમાં ચારણ - આઘઝો વિશિષ્ટ રહ્યાં છે. જેને ‘નવકાળ લોચડીવાળી’ કહીને સંબોધાય છે. એનું ધણું સાહિત્ય આજ સુધી પ્રગટ થતું રહ્યું છે. શક્તિપૂજાનો એક ફાંટો માતાજીની ધૂણનો ગુજરાત વ્યાપી સેંકડો વરસથી ચાલ્યો આવે છે. જેમાં ભૂવાનું પ્રભુત્વ વિશેષ હોય છે. આદિવાસીઓમાં આ ભૂવાને ખડે છે.

માતાજીની ધૂણનું સાહિત્ય ગદ્ય અને પદ્ય બેયમાં હોય છે. પણ વિશેષ પદ્યમાં છે. જે પદ્ધતિસરનું છે. જેમાં ગીત, દુહા, છંદ, વગેરેમાં વાત મંડાય છે. આ સાહિત્યનું દોહન આજ સુધી સંશોધનક્ષેત્રે થયું નવરું નથી. એમાં માતાજીની ચાત્રી આવતી વાતોનું પદ્ધતિસરનું સંકલન કરેલું હોય છે, છતાં વિશિષ્ટ પ્રકારનું છે, લોકસાહિત્યનો આ ખૂગો આજ સુધી અજવાળ્યા વગરનો રહ્યો છે. તેર ચૈદ વરસ પહેલાં એના જાહેર કાર્યક્રમો અમે કરેલા, પણ સાહિત્યક દૃષ્ટિએ સર્વપ્રથમ એના આછો ચિતાર અહીં રજૂ થાય છે.

આ સંગીતપ્રધાન સાહિત્યમાં ઠાક-ઠાકલું અને ઝાંઝ એનાં મુખ્ય વાદ્યો છે. ઠાકલું અતિ પ્રાચીન વાદ્ય છે. સંસ્કૃતમાં એને હુકકુલી કહે છે. વાદ્ય તરીકે એ જેમ વિશિષ્ટ છે, તેમ એના તાલ પણ અનોખા છે. આ ધૂણનું સમગ્ર સંગીત રૌદ્ર અને લયાનક લાવ પેદા કરે છે. એના ધ્વનિનાં આંદોલનો આવેશ પેદા કરે છે. લલમલાને આવેશમય બનાવે છે. પણ વગર આવેશે પણ એના સંગીતમાં એક પ્રકારનું એવું આકર્ષણ રહેલું છે કે સાંભળનારને જકડી રાખે છે.

જેમ ઠાકના તાલ હોય છે તેમ એના ગીત-સંગીતને આરણ્ય ને હાલરમાં કહે છે. ઝીલણિયા પણ કહે છે. ધૂણના આ સંગીતમાં સામગાન અને અરણ્યગાનને ધણું મળતું આવે છે. સંલવ છે કે એમાં રહેલા આદિચરોને કારણે એ હોય. રચારીઓથી ગદાની સરજૂ પણ એવો જ એક પ્રકાર છે. વહેમોને, અજ્ઞાનને, અધ્વચ્છાને અને જડતાને પોષતી ભૂવાઓની સંસ્થા હજી ગ્રામ અને જંગલ વિસ્તારમાં ઊંડી જડ ધાલી ખેડી છે. પણ અહીં તો સમાજશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ એના સંશોધન પૂરતો જ પરિચય અપાયો છે. અને ખાસ કરીને એના સંગીતમાંથી સંગીતશાસ્ત્રને અને લોકસંગીતને સમૃદ્ધ બનાવે તેવા સ્વરોનો ખજાનો પડ્યો છે, તે તરફ ધ્યાન દેરવાનો ખેવડો હેતુ આ સાહિત્યના પરિચયમાં રહેલો છે

—સંપાદક

પ્રાચીન વાદ્યોમાં શિવનું જેમ ઠમકું છે તેમ ના નૈવેદ્ય, જેવાં કે, તાવો, વરસોજ, માંડવો, અને શક્તિની ઠાક છે. ઠાક અત્યારે રાવળ (જોગી) કે ઇ નવગતી વિગેરે પ્રસંગે એ ભૂવાઓને ધૂણાવવા, તેમજ પણ દેવીલક્ત પોતાનાં કુળદેવી અગર તો અન્ય માતાજી દેવ-દેવોની વાર્તાઓ કહેવી હોય ત્યારે વગાડતા

હોય છે.

ભૂવાઓને ધૂણતાં ધૂણતાં જુદાં જુદાં માતાજી-
ઓના આવેશ આવતા હોય છે. આ વખતે ઠાકનાં
જુદા જુદા તાલો લોકમોલીમાં નક્કી કર્યા મુજબ
કરતા હોય છે.

કોઇ પણ દેવી ભત્રી પોતાને ત્યાં માતાજીના
કોઇ પણ પ્રસંગે ગામમાં જે જે રાખડી અંધ,
(ભૂવાની ડીઝી) ભૂવાઓ હોય તેઓને પોતાને ત્યાં
નોતરે છે, (આમંત્રણ આપે છે.) આવા નોતરેલ
ભૂવાઓ એક પછી એક અગર તો ક્યારેક સમૂહમાં
(લટ હોડવા) ધૂણવા એસે છે, જેને લોકમોલીમાં
માંડણું પણ કહે છે, આ માંડણમાં એસનાર ભૂવો
પોને જે માતાજી ધૂણવાનો હોય, તેની ડાંડી નાંખ-
વાનું (ઠાક વગાડવાનું) રાવળ ને કહે છે, ધૂણવા
એસેલ ભૂવાના કહેવા મુજબ માતાજીની ઠાક (તાલ)
અને એની સાથે ગવાતા માતાજીના ચમત્કારો અને
પ્રસંગોના ઐતિહાસિક તેમજ પ્રશસ્તિ કાવ્યો જેવાં
કે, દુહા, (જેને આરપયું કહેવામાં આવે છે,) અને
ગીતો, જેને હાલરડાં અગર ઝીલણિયા કહેવામાં
આવે છે, તે ગાય છે, તેમાંથી થોડા અહીં રમૂ
કર્યા છે.

(૧)

શ્રી આમુંગ માતાજીનો ભૂવો ધૂણવા એસે ત્યારે
ઠાકના વાગતા તાલને હીંડોળો તાલ કહેવામાં આવે
છે, જે વિલંબિત તેમજ દ્રુત ગતિમાં પણ વગાડવામાં
આવે છે, એની સાથે ગવાતા દોહા અને ગીત આ
પ્રમાણે છે.

દોહા

સોટીટો માડી કરને લીટો,
પરજીમાં લેને પંસાળ;
સેજળ બેઠાં સારસ લવે, વાય દેવકો પંસાળ-૧
સારણીયા સડને સોટીટો, સૂતી જોગણને જગાડ;
દાડમેા (માડી) લેને ડાઢજમાં,
સાળવી લેને સાવંડ-૨
સૂતી (માડી) સૂંઢણમેર, સર સરાવો કરીને;

સખરીયો વગાડે સારંગી;

જાગને જરાડ જોગણી-૩

ગીત-ઝીલણિયું

સોટીટો લેને માં, સાવંડ કેવાણાં તમે,
સાવંડ કેવાણાં જો...

અરે, તુંતો પંસાળમાં પૂજની રે,-
દેવ જાગ્યે,...

જોગણ જાગે હે, વીહાલજાળી માં,
તુંછો જોરાળી જો.... ૧

ગાડાં જોડાવી મા, પત્થર મંગાવ્યા તેંતો
પાણા મંગાવ્યા જો...

અરે તેં તો ઉગમણાં ચોરડા ચણાવ્યા રે
દેવ જાગ્યે, ...

જોગણ જાગે હે વીહાલજાળી માં,
તું છો જોરાળી જો- ૨

તાતા રે વાંવનાં માં પાણી મંગાવ્યા તેંતો
નીર બેલાવ્યા જો...

અરે તેં તો બેલાવ્યાં હે બેધાળી રે,
બેજયાળી માં,...

જોગણ જાગે હે વીહા લજાળી માં,
તું છો જોરાળી જો.... ૩

માર્યો મેકાહર મા, રગત પીધાં તેં તો
રૂદર પીધાં જો....

અરે તેં તો અમર પિયાલા ઘોળી પીધા રે
દેવ જાગ્યે,

જોગણ જાગે હે વીહાલજાળીમાં,
તું છો જોરાળી જો... ૪

(૨)

શ્રી જહુચરાજી માતાજીને ભૂવો ધૂણવા એસે
ત્યારે કહે કે જહુચરાજીની ઘે (ધાય) વગાડ્ય, - ઠાક
વગાડ્ય, આ વખતે વાગતા તાલને અર્ધ હીંડોળ, તાલ
કહેવાતાં આવે છે, જે વિલંબિત તેમજ દ્રુત ગતિમાં પણ

વગાડવામાં આવે છે. એની સાથે ગવાતા દોહા અને ગીત આ પ્રમાણે છે.

દોહા

બુટ બદલ ને બેચરા, ત્રણે રમે તાળીએ,

+ x -૧

કુકડિયા લોજન કયાં તળિયા તાવા માંય,
બોલાવ્યા મુંગલનાં ઘટમાં, બોટીએ
બોટીએ બેચરી- ૨

ગીત-ઝીલણિયું

છોડય છોડય બાપલ કેરી, કુણું કુણું મેરા ગના,
મરઘા બોલાવ્યા દેવી માઝમ રાત-
એ-ઉલલા ઉલલા સોનીડાને હાટડે હોરે
માતા બુટડી-હોરે દેવી બેચરી હોરે મા-૧
જૂમણાં જૂલવે, મેપત ખાર્યો હોરે માતા
બુટડી-હોરે દેવી બેચરી હોરે મા-૨
વાણીડાને હાટડે, દોશીડાને હાટડે વિગેરે-

(૩)

શ્રી ખોડિયાર માતાજીનો જૂનો ધૂણવા ભેસે,
ત્યારે વાગતી ડાકતો તાલ, તેને.....આ તાલ પણ
વિલંબીત અને દ્રુત ગતિમાં વાગે છે. એની સાથે
ગવાતા દોહા અને ગીત આ પ્રમાણે છે.

દોહા

ખોડલ માડી જડખૂબડી,
તારા સતનો નાવે પાર;
વાઢયા ધડ સંધાડિયા,
અયુપને કયો અહવાર-૧
આવડ ખોડલની અમારે ઓથ,
કેનાં હૈયા આગળ કરગરઈ
પાંચ સોનામોર હીરાગર અંદરવો,
માની લે મોમડી પાની ખોડિયાર-૨

ગીત-ઝીલણિયું

આવડ તારે રોઢસાળે છે નેહ રે
તાતણે વહે રે આવડ ખોડિયાર-
હૈ મેરખિયા પોઢીડો પલાણ રે-
અમારે જાહું તે મૈડા વેચવા-૧

સાતે બેને કરિયા રે પરિયાણ રે-

વાળા રે નગર બાથું હાલીયું-૨

હાલીયું હાલીયું ગળતી માઝમ રાત રે
આવીને ઉભીયું પોળને બારણે-૩

હૈ પોળીડા પોળ ઉઘડ રે -
અમારે જાહું છે વળા શેર'માં-૪

ઘેલી સારણ્ય ઘેલડીયાં નો બોલ રે-
દીધી રે પોળ્યું સવારે ઉઘડે-૫

લાંગા લાંગા લોઢાનાં કમાડ રે-
પેલો રે માર્યો રે રાનો પોળીયો-૬

ત્યાંથી સારણ્યું સડવડ સાલી જાય રે,
આવીને ઉભી રે માણેકચોકમાં-૭

હૈ વાણીડા ઘીવડીયાને તોળ રે,
આવડનો ઘડુલો સવા લાખનો-૮

તોળીયા તોળીયા લાખ બેલાખ રે,
આવડનો ઘડુલો સવા લાખનો-૯

ત્યાંથી સારણ્યું સડવડ સાલી જાય રે,
આવીને ઉભીયું વડલા હેઠ જો-૧૧

ઝરમર ઝરમર વરહે ઝીણું મેઘ રે,
વડુલો વરહે રે સાચા મોતીઓ-૧૨

(૪)

એ જ રીતે શીકેતર (શીકેત્રી) દેવીના જૂના-
ને ધૂણાવવા તાલ વિલંબિત હોંચ વાગે છે. અને
આ તાલ સાથે આ ગીત ગવાય છે.

ગીત-ઝીલણિયું

હૂમે રમે હૂમે રમે મારી દરિયાની દેવતા
હૂમે રમે....૧

લીલા નેજા રે લીલા નેજા મારી દરિયાની
દેવના લીલા નેજા...૨

વા'ણ વાલાં રે વા'ણ વાલાં મારી દરિયાની
દેવને વા'ણ વાલાં....૩

સંઘ વાલો રે સંઘ વાલો મારી દરિયાની
દેવને સંઘ વાલો....૪

(૪)

શક્તિ, દેવી, જે આદિયા શક્તના નામે ઝોળ-
ખાય છે, તથા ધાવડીમાતા, મેલડીમાતા, કાલિકા
માતાજી વિગેરેના ભૂવાઓને ધૂણાવવા માટે ડાકના
વાગતા તાલને બેડી ઘૈ, કહે છે, આ બેડી ઘૈ
નામના તાલમાં ઉપર કહેલામાંથી કોઈ પણ માતાજીના
ભૂવાને ધૂણાવવા જે તે માતાજીની આરપચુ ગવાય
છે, અને ભૂવો ધૂણતાં ધૂણતાં બરાબર આવેશમાં
આવે એટલે આ તાલમાંથી, કાં હીંચ અને કાં
ડંબરમાં કોઈ પણ ઝીલણિયું “પાવળીયા” એટલે
રાવળ ભાઇઓ ગાય છે. જેનો નમૂનો આ નીચેના
મહાકાળીના હાલરડાથી જોઈએ.

ગીત હાલરડું, તાલ ડંબર

પાવાની દેવી માતા કાળકારે -(૨)

એજી માએ સોળ સજયો શણગાર

-ગઠ પાવાવાળી-ટેક

પગ પરમાણે માને કડલાં રે-(૨)

એજી માને કાંખીએ લીધેલ વાદ

ગઠ પાવાવાળી-પાવાની. ૧

હાથ પરમાણે માને ચૂડલી રે-(૨)

એજી માને ગુજરીએ લીધેલ વાદ

ગઠ પાવાવાળી-પાવાની. ૨

ડાઠ પરમાણે માને દાણિયું રે-(૨)

એજી માને ઝરમરે લીધેલ વાદ-

ગઠ પાવાવાળી-પાવાની. ૩

નાક પરમાણે માને નથડી રે-(૨)

એજી માને ટીલડીએ લીધેલ વાદ-

ગઠ પાવાવાળી-પાવાની. ૪

(૫)

ખી વિહોત (વીસહથી) માતાજીના-દોહા

એકે એકલ હુઈ, સંધ લેવા સીતાની

વાળી સીતા વેલ, વધન તાપલા વીહળી-૧

ખીજે ગરાવી ખાંચ જોગણ જમ જોગેસર કને,

ઉગાર્યા તત્થા, વધન તાપલા વીહળી-૨

ત્રીજે કર્યો તાવ, લઈ લારથને ભાંગિયો,

માહોલ મઢવીને કરી વાત, વધન તાપલા વીહળી-૩

ચોથે સકર સાળવ્યા, લઈ લારથને ભાંગિયો,
સોળી તું ભર સાંસ, વધન તાપલા વીહળી-૪
પાંચમે દીધો પગ, લઈ ભેંસાને ભાંગિયો,
સોળી તું ભર સાંસ, વધન તાપલા વીહળી-૫
છઠ્ઠે જાત ધર્યા, લઈ સમરથને સાળવ્યા,
પૂળી પંડરું પાસ, વધન તાપલા વીહળી-૬
સાતમે સરરાય, વાંહો દઈ વઢઈ,
સારણીયા રૂપ સધારા વધન તાપલા વીહળી-૭
આઠમે એંકાણુ, પૂજીએ તારા પાંવ,
દેવી કે નો ડગું, વધન તાપલા વીહળી-૮
નૌમે નેંગળીયો, સિંધવ કરે સામગરિયું,
ત્રણ ભવનને તાગ, વધન તાપલા વીહળી-૯
હઠમે લાગી ડાક, સર સડી સાસર ખૂંદવા કરે,
થર થાપગુંગસીયાને, વધન તાપલા વીહળી-૧૦
અગિયારમે ઉઠી બલી, (લે) જાળા ઝરડાને હર,
ધુબળ્યા નાગ તંમર, વધન તાપલા વીહળી-૧૧
બારમે બજરાય, લઈ મશરૂને મારિયો,
પાંહળીયા દીધા સૂળ વધન તાપલા વીહળી-૧૨
તેરમે તું તરી, ખૂડી પણ ખૂડી ને,
પરસો આપ્યો પાસ, વધન તાપલા વીહળી-૧૩
ચૌદમે તું ચાલી, ને જે નૌધણને,
સંધ જીતાવી વેલીવળી, વધન તાપલા વીહળી-૧૪
પંનરમે બેડી ચિયાળ, કોડ પવાડા તેં કર્યા,
દેવી કે નો ડગું, વધન તાપલા વીહળી-૧૫
સોળમે સભરાય, હોંકારે હિન્દુને,
દેવી કે નો ડગું, વધન તાપલા વીહળી-૧૬
સતરમે સવસી, વરમંડ લઈ વધારીયા,
કળજગને કર્યો કીડ, વધન તાપલા વીહળી-૧૭
અઠારમે અવશર, પરખત પાણી મૈ,
તાતા રેવત કારિયા, વધન તાપલા વીહળી-૧૮
ઓગણીમે અણી લઈ તરહૂર તાણીયા,
નાખ્યા ઘા ભૂલે ને, વધન તાપલા વીહળી-૧૯
વીહમે વધારીયા, રખ તો અરદા તણી,
સારણીયા રૂપ સધાર, વધન તાપલા વીહળી-૨૦
દેવી દીયાડા, તું પાધરીયે પાધરા,
કઈ ફેર કફેર, વઢમા ટાળ્યે વીહળી-૨૧

ભાવનગર જીલ્લાના મહુવા તાલુકામાં લુંઝા જેવા સારદિકા ગામમાં કાળો ભગત અને તેના ધર્મપત્ની હાંહાઈ. જાતે હરિજન. મહેનત મજૂરી કરી, પરસેવા પાણીને કમાય. આવ્યા ગયાને ટૂંકડો આપે. સાધુ સંતની સેવા કરે. જીવ-પ્રાણી માત્રમાં ભગવાનનાં દર્શન કરે. હરીરામ ગોદડીયા, પાતોભગત કાળીલા, સુરગ ભગત વાવડી, ભૂરામ ગરમણી, હરીવલ્લભદાસ અખેગઢ, મણીરામજી લીંમડી; આવા સંતો, મહંતો, ભક્તો અવારનવાર આવતા અને પ્રભુ સ્મરણ કરતા.

કાળાભગતને ચાર દીકરિયું અને એક દીકરો એમ પાંચ સંતાન. મોટી દીકરીનું નામ લખમી, બીજી ધૂના, ત્રીજી કુરખાઈ અને ચોથી જીવી. દીકરાનું નામ રડો.

લખમી, ધૂના અને કુરખાઈ ઉંમરલાયક થયું. કાળાભગત અને હાંહાઈ દીકરિયુંને જોઈ અંતરમાં અકળાય છે. “આ પારેવડી જેવિયું દીકરિયુંને ક્યાં દેશું?”

કાળા ભગતને ઘરે ભગવાનનું મંદિર. ફળીમાં તુલસીના ક્યારો અને ગાંગાની સેવા થાય. નાલ્યા વગર કોઈ અનાજ દેયે નહીં. માળા ફેર્યા વગર કોઈ વાળુ કરે નહીં. મહેનત કરીને જ કમાવું અને ખાવું. ખાવું જીવન જીવે. એને લાયક ક્યાંય હરિજનનું ખોરડું ધ્યાનમાં આવે નહીં. કાળાભગતે તળાજથી રાંડી ને રાજુલા અને મહુરાથી માંડી અને ધનાભગતના ઘા 1 સુધી નજર નાખી જોઈ, પણ ક્યાંય સાડું દેકાણું નજરે પડતું નથી. મુંઝાઈ મુંઝાઈને એક દી બેવ માણસ કોહાની વાત કરવા બેઠા. “અરે! આ દીકરિયુંનું શું થશે?” એમ કહી સતજુગિયા, સંત-હૃદયનાં બેવ માણસ સામ દામા કોચવાઈ ગયાં. આ બનાવ જોઈને મોટી દીકરી લખમીનું હૃદય વલોવાઈ ગયું. મા-બાપની આંખોમાં ડળક-ડળક બોર બોર લેવડાં આંસુ પડતાં જોયાં.

લખમીએ ધૂનાને નોખી બોલવાની, ત્યાં કુરખાઈ આવી અને ત્યાં ઊભી રહી. લખમી ધૂનાને કહે છે કે: “આપણે મા-બાપને દુઃખરૂપ થયું છીએ. આપણને જોઈને મા-બાપને દુઃખ થાય છે.”

ધૂના કહે: “શું કામ?”

“આપણાં લાયક ક્યાંય મુરતિયા મળતા નથી. તેથી એની મોટી મુંઝવણ અનુભવે છે,” એમ લખમીએ વાત કરી.

ધૂના કહે છે કે: “આપણે પરણવું જ નથી, પછી મુરતિયાને શું કરવા છે?”

લખમી કહે: એમ!”

ધૂના કહે કે: “હા, તો હાલો મા-બાપની પાસે જઈને વાત કરીએ. એને કાંઈક ચિંતા ઓછી થાય તો સાડું.”

પછી લખમી, ધૂના અને કુરખાઈ ત્રણેય બેનું મા-બાપની સામે આવીને ઊભી રહ્યું. હાથ જોડી વિનંતી કરી કે: “અમારે સંસાર વ્યવહારનો મોહ નથી. સદાય મા-બાપના ચરણોમાં રહી; સેવા કરવી છે. અમારે માટે ચિંતા કરો તો તમને આ ત્રણેય બેનુંના સમ છે. આ શરીર રહેશે ત્યાં સુધી આ સંસારના પુરુષો અમારે ભાઈ-બાપ થાય.” એક પછી એક એમ ત્રણેય બેનોએ પ્રતિજ્ઞા કરી. મા-બાપે રાજ થઈને માથે હાથ મેલી આશીર્વાદ આપ્યા.

કહેણી મિસરી સમાન હૈ, રહેણી તાતા લોહ;
કહેણી કહી રહેણી રહે, એના માનવ કોઈક.

જે છાબડે ઢાંક્યો સૂરજ છાનો રહેતો નથી, માણસ ઓરડો બંધ કરીને બેસી જાય તોય ચાંદરડા રૂપે ફિરિયા માથે પડ્યા વગર રહે નહીં. એમ ઈ યોવન સંઘયું, સંઘરાતું નથી. ગમે તેમ મહેનત કરીને ઢબૂરવા પ્રયત્ન કરે છતાં જાણે-અજાણે કુંપળો બહાર નીકળ્યા વગર રહેતો નથી. હરિજનને ખોગિયે

હવતાર અને જીવાની. હરિજન-જીવાનીનું તો ઓઠું દેવાય છે. અપાઠ મહિનાના બારે મેઘ મંડાણ હોય, ભાદર, શેત્રુંજી અને માલસુમા ઘોડાપુર આવ્યાં હોય, તળાવની પાળે મોજાં ફડાકા મારતાં હોય પછી બંધ નૂટયો કે નૂટયે એવી ભીતિ લાગવાથી કાર્થ ડાહ્યો ઈજનેર કેનાકું ખુલ્લી કરી નાખે, પછી ઉછળતાં પાણી નહેર વાટે ખેતરોમાં જઈને સમી જાય છે અને ફળરૂપે પાક આવે છે.

એમ લખમી તથા ધૂના અને કુરબાઈએ જોખનના જુરસાને જીરવવા, બધાં જ ખારણાં બંધ કરી દીધાં. એક જ મારગ ખુલ્લો રાખ્યો કે મહેનત, મજૂરી વાટે ત્રણેય બહેનો જુરસાને માંડી ખેતરોમાં ઠાલવવા. સવારથી સાંજ સુધી સતત મહેનત કરે. જેને કામે જાય તેનું દોઢું, બમણું કામ થાય. ન વાત, ન ચીત. આખો દિવસ કામ-કામને કામ. સાંજે ઘરે આવી હાથ પગ ધોઈને વાળુ કરવા બેસે. વાળુ કર્યાં ન કર્યાં ત્યાં તો નીંદરા દેવી આવીને માડે પંખાજવા. ત્યાં તો સૂતા ભેળું સવાર. જેમ જેમ મજૂરીની મહેનત વધતી ગઈ તેમ તેમ થરીરનો બાધો સુંદર બંધાવા માંડ્યો. રંગ કાઢીને જેમે ભરાણિયું કે કો'કને એક ઢીંકો મારે તો હદમ ખાટા કરી નાખે.

ખીળું ઓઢી પસખોળીયું, જળ ભરવાને જાય; કંઈકે નર કાલા થાય, લાળીને તૂંને લામીની.

ગામના ચોકીદારથી માંડીને મોટા અમલદાર સુધી, ઉભયથી માંડીને મોટા ખેડૂત અને વસવાયા સુધીના જીવાનીઆઓને આખ્યુંમાં મૂકી મૂકી કાંકરા નાખ્યા હોય હોય તેમ ખટકા ઘાવા માંડ્યા. પણ કેના બાપનું ગળું છે કે બિંચું ઉપાડીને સામું જીવે ! એમાંથી કોઈ હિંમત કરીને એકલતાનો લાભ લેવાની લાલચે આફળાં બાધે, પણ સોળે કળાયે ખીલેલા ચંદ્રની કાંતિમાં તારોડિયા ઝાંખા પડી જાય તેમ જીવાનો ઝંખવાઈ જતા, અને બોલી જવાનું કે, 'બેન, સીતારામ !' બીજું બોલવાનો વેંત ન રહેતો.

પછી તો આબરૂ બંધાઈ ગઈ. પાંચ ભરૂ સાથે જ કામે જાય, જેને કામે જાય ત્યાં એક બાળુ પંદર માણસો અને બીજી બાજુ આ પાંચ ભરૂ, પણ પંદર

કરતા દોઢું બમણું કામ કરે. પછી તો ખેડૂનો જે ઝાઝું કામ કરે એને જ કામે બોલાવે ને એમ મહેનત-મજૂરી કરીને મા-બાપની તન, મન ધનથી સેવા કરતાં આનંદના દિવસો જવા લાગ્યા. પણ માતા-પિતાને એક ઉણપ લાગ્યા જ કરે છે કે દીકરાના લગન કરીએ, ઘરે વહુ આવે, દીકરાનો દીકરો ખોખામાં રમતો હોય તો ખરા ભાગ્યશાળી ગણાઈએ. પછી કાળો ભગત રૂડાનાં વેવિશાળ માટે વાત કરે છે, ત્યારે હાંહાઈ કહે છે કે :

“ભગત ! આપણે દીકરિયું ને ઘરે રાખવી છે અને કો'કની દીકરીને વહુ કરવી છે એ કેમ બને ? આપણે વહુ લાવવી હોય તો આપણી દીકરી દેવી પડેને !”

હાંહાઈને પણ જમાઈને જોવાના કોડ જાગ્યા. ભગતને પણ કન્યાદાનનું પૂણ્ય લેવાની ઈચ્છા થઈ. ચારે દીકરિયું ને બોલાવીને કહ્યું કે : “ભાઈનાં લગન કરવાં છે તો ચાર બેનોમાંથી એક બેનનાં લગન કરવાં પડશે. આપણે લાકડાં ખાળવાં હોય તો ઝાડવાં વાવવાં જ પડે. અમલો કો'કનાં વાવેલ ઝાડનો ઉપયોગ કરાય નહીં.”

લખમીએ ધૂનાની સામે જોયું, ધૂનાએ કુરબાઈ સામે જોયું, કુરબાઈએ જીવી સામું જોયું. ત્યાં જીવી સમજી ગઈ કે ત્રણેય બેનોએ તો કુંવારા રહેવાનાં વ્રત લીધાં છે. મા-બાપને રાજ રાખવા મારે જ હા પાડવી જોઈ. જીવીબાઈએ સંમતિ આપી. પછી ધામધૂમથી ભાઈ બહેનનાં લગન કર્યાં.

દીકરાના દીકરાને રમાડીને પછી કાળો ભગત અને હાંહાઈ લાંબા ગામતરે ગયા. “મરતાં વધે છ મોટરો અને ખાતાં વધે છ બી” એમ ઘરમાં કરતા હરતા રહેબાઈ. પછી તો નાત-ગતમાં કામેકાજે જતો આવતો થયો. નાતિલા કહેવા લાગ્યા કે :

“રૂડા ! રાજ હોય કે રાંક, દોઈની બેન-દીકરી ઘરે રહેતી નથી. ઘરે રહેતી હશે ? ગોધા જીવી ત્રણ ત્રણ જીવાન બેનું, ઘર સાધુ, સંતનો દિતારો, દોઈ કેવા હોય અને કેવા નહીં. હળાબોલ કળજીવમાં નાક

કંપાતી વાર લાગે નહીં. માણસ હોતો સમજી જ. છોડિયુંને પરણાવી દે. ઈ તો ના પાડવા કરે. સાપના બારા ઘરે રખાતા હશે?”

રૂંડો છોકરું આદમી. બીજાની વાતમાં તણાઈ ગયો. અને પછી મોટા આસરાણા અને કીંકરિયા પોતાની ફૂંઈયું આપેલી. ફૂંઈના દીકરા સાથે લખમીને આહરાણા અને ધૂનાને કીંકરિયા વેશવાળ કરી, દેશ પેટે ચાલીશ ચાલીશ રૂપિયા લઈ આવ્યો.

લખમી અને ધૂનાને સગપણની ખબર પડતાં ધરતીકંપ જેવો આંચકો લાગ્યો. ચાર બહેનો વચ્ચે એક બાઈ. મા-બાપની ગેરહાજરી. હવે ભાઈને શું કહેવું? કાંઈ કીધા કારવ્યા વગર બેઠા બેઠાએ અન-જળ અગરાજ કર્યાં. એક દી, બે દી, એમ પાંચ દિવસ થયા. આખા ગામમાં વાત પ્રસરી ગઈ. ગામના આગેવાનો ભેળા થયા. દીકરિયુંને ખૂબ સમજાવી. પણ પછી એકની બે ન થઈ. પછી રૂડાને કીધું કે તું તારા બાપને સોનાવાણી એક જ છો, અને દેવી જેવી બેનોને કોથવવી રહેવા દે. આનું કળ સાડું નહીં આવે.

હવે લીધેલા રૂપિયા પાછા દેવા એ રૂડાને આંબરૂનો સવાલ હતો. “નાતિવાને મોઢું શું દેખાડું? આ કરતા મરી જવું સાડું.” એમ માની રૂડાએ

જાહેર ક્યું કે “હું પ્રાણ નહીં રાખું.” સમજાવવા આવેલા માણસો મુંઝાણા. પાછા લખમી અને ધૂના પાસે જઈ સમજાવવા લાગ્યા કે ચાર બેનું વચ્ચે એક જ ભાઈ છે અને કાંઈ કરી બેસશે તો અપભ્રંશનો પોટવો માથે આવશે. કાળ જાય અને કહેણી રહી જાય. લખમી અને ધૂના ચોધાર આંસુએ રોતાં રોતાં કહે છે કે :

“મા-બાપની હાજરીમાં અમે જે પણ લીધું, ઈ પ્રાણ જતાં સુધી છૂટશે નહીં. અમારા ભાગ્યમાં જે લખ્યું હશે તે થાશે.”

આગેવાનો મુંઝાણા; સાથે છછુંદર ગળી. વિષ્ટીમાં ચારણો ભળ્યા. માથાકૂટ કરી ને સાતમે દિવસે રૂડાને સમજાવ્યો. રૂડાના હૃદયમાં રામ ભગવા. સાચું સમજાણું. પેસા પાછા દેવાનું નક્કી ક્યું અને બેનોને ખચરાવ્યું. પછી નાતીલાઓને ભેળા કરી બેય બેનુનાં સગપણના લીધેલા રૂપિયા પાછા દીધો. પાંચેય ભાડું હયાત છે. અડીખય આતમી થાંભલિયું જેવી ત્રણેય બહેનુનાં તેજ ઝગહગે છે.

લખમીબાઈ ૬૫ વર્ષ ધૂનાબાઈ ૬૨ વર્ષ કુદર પદ બાર વર્ષ, રૂડાબાઈ ૫૬ વર્ષ અને જીવીબાઈ ૫૧ વર્ષના છે.

પોતાના ઘણી વિષે વહુ સાસુને કહે છે કે :
ઓછી અછલ આવડત, નિરખે નાસી જાય;
આઈજી તમારો બેટડો, ગારામાં શુંચાય.
સાસુ જવાળ આપે છે :

અમે જાણ્યું વહુ આવિયાં, અકલવંત કે'વાય;
એમાં અમને શું કહો, સમજાવે સુખ થાય.
વહુ પોતાની નણદને કહે છે :

ના સમજે ના સાંભળે, નણદલ તારો વીર;
હોંશિ આવી સાસરે, પણ જાણે વાહો પીર.
નણદ જવાળ આપે છે :

ભાભી અમને શું કહો, અમે નાનેરાં બાળ;
ભણતર ભણાવે પંડિતા, તમે માંડો નિશાળ.

વહુ સસરાને ફરિયાદ કરે છે :

સસરાજી શુભ લક્ષણા, સમજો છો સહુ ખેર;
સાસરિયે સોહાઈ નહિ, જવું તાતને ઘેર.

સસરાજી જવાળ આપે છે :

વહુજી વાંક ન કાઢશો, સાસરિયું સુખકાર;
સાચી સમજણ હોય તો, ભણાવી દ્યો ભરથાર.

વહુવારને એની સખી પૂછે છે :

ઘેર વહોણું ઘુસકે, આવળ ગોવળ સાથ;
કયે દુઃખે તું દૂખળી, હળવા પાંડ્યા હાથ!

વહુ પોતાની સખીને જવાળ આપે છે :

ખાનપાન ખાસાં મળે, સઘળો સમજું સાર;
પણ એ દુઃખે દૂખળી, મારો નાવલિયો ગેમાર.

મીઠડિયાના મોઢે

મીઠડિયાના મોઢે રે
થાવું મારે અવ તો, સખી;
મીઠડિયો ક્યાં પોઢે રે ?
કહી દે, મીઠી ઢેયારખી ?

વાત મખોમખ કરવી મારે, કહેવું એને, કાન !
મળવું નહોતું તો મારલી સુરે કેમ હરી તેં સાન ?
અવ કાં અવળ એઢે રે ?
કર મા અમને અમથાં દખી.

વૃંદાવનની વાટ ખતાવી ઝેર કયું ગોકુળ;
જમના કેરાં જળ ડોળ્યાં, ઢંઢોળી મજ ધૂળ :
લાલા, લે મા લોઢે રે,
અંઝા જાણે ગઈ છું લખી.

ધર ધેતુય લીંક ચરાવે પૂછતાં ક્યાં ગોપાળ;
દોહી લેવાના એરતા તે, એવી અવળ દે છે ગાળ :
અમને એ ના સોઢે રે,
ખાંધી જા તું કોઢે ધખી.

કુલ કાલીંદીના ઝરા જોયા, નાથનારો મળે નાથ;
અવળાં સવળાં ગોથાં ખાધાં, ભરી કાલીંજે ખાથ :
હાહું વળિયું દોઢે રે,
વિહવળ કરતો અમને વખી.

હસતાં બોલી સહિયર, જેવાં નાથ શું મળશે નેણ
પાણી પાણી થઈ જાશે આયખું, બોલી શકાશે ન વેણ;
એ વી પ્રીત પસોઢે રે
સ્નેહ સરોદે કથણી લખી.

સરોદ

લોકજીવનમાં નારીનું સૌંદર્ય અને પ્રતિભા

ડૉ. મગનલાલ ગોંડલિયા

લોકજીવનની નારીનો વિચાર કરું છું ત્યારે નારીના જે મનમોહક સૌંદર્ય વર્ણન વાર્તાઓમાં વાંચીએ છીએ કે સાંભળીએ છીએ તે યાદ આવે છે. સૂરજનાં કીરણ પડતાં જેના નખ ઝોગળી ગય, સંકેલી નખમાં સમાય અને ઉઠાડી આમમાં ગય. આ બે જ વર્ણનથી શું એમ નથી સાળીત થતું કે આવી રૂપવતી, સુકુમાર, કોમલાંગી સ્ત્રી તો ઝોઝલના ઝોઝા થે જ જળવાય ! જેનાં ઠંડા જાયતા રૂપનાં જ માત્ર જતન થાય, જે અધવાલ લારઉપાડી થકે નહિ, એ જ એમ કહે કે:

મારા માથે ફૂલનો દડો, મેં બાણ્યું પાણીનો ઘડો;
મારા પિયુને પૂછું એમ, કે ફૂલ પડે એ જીવે કેમ!

અતિશયોકિત ભર્યો અલંકાર કે ઉપમા છે એમ માની લઇએ તો પણ હેતુ તો આ દુહાનો સુકુમોરતાના લાલન પાલનનો જ છે. ત્યારે લોકજીવનનું ઘડતર ભ્રમણશીલ જાતિઓથી થયું છે. જેમાં પુરુષોની જોડાજોડ વન-જંગલની, માલધારી જીવનની અને ધીંગાણાની તમામ કડીનતા નારી વેઠતી આતી છે. એ પછી બ્યારે આ ભ્રમણશીલ જાતિઓનો વસવાટ સ્થિર થયો, ત્યારે પણ એમાંથી પાંગરેલું લોકજીવન તો પરિશ્રમશીલ જ રહ્યું છે. પરિશ્રમને અને શૃંગારિક કાવ્યને અથવા તો સુકુમારતા ભર્યા રૂપ વર્ણનને કેટલો સંબંધ ?

રાજકર્તા કોમોમાં જ એવી કાવ્યમઢી સુકુમારતા સંસ્કરી શકે. પણ વન વગડામાં, સીમ શેઠે અને પ્રકૃતિ સાથે જ દિનરાત બાબડાનાં લોકોનો એ સર્વ સામાન્ય રૂપ-સંસ્કાર ન બની શકે. તો પછી એવાં પ્રકૃતિ વચ્ચે જીવતાં લોકોમાં સૌંદર્યને જ નહિ હોય ? એ પ્રેમ કરતાં જ નહિ હોય ? હલટ પહે પ્રકૃતિ વચ્ચે જીવતાં જનોમાં જ વધુમાં વધુ જીવન સંઘર્ષ રહેલા હોય છે. એમાંથી જે પ્રભુય કથાઓ જન્મી છે તે અદ્ભુત રહી છે.

ત્યારે એ બધું સૌંદર્ય વગર ? સૌંદર્ય એમાં હતું નિર્સર્ગનું. એને નખશિખ અલંકારો તો કીક પણ નખશિખ વસ્ત્રો પરિધાન કરતાં તે પણ એના પરિશ્રમી વ્યવસાયમાં સુલભ નહોતું. પણ નિર્સર્ગ વચ્ચે જીવતાં શ્રમથી બંધાયેલું સુગ્રાહ અંગ સૌંદર્ય એમાં હતું. એના રૂપમાં ટાઢા જાયતી ગતિહીનતા ન હતી પણ લોહીમાંસની તંદુરસ્તીથી છલકતું ગતિશીલ સૌંદર્ય એમાં હતું. હતું એમ નહિ, હજી પરિશ્રમશીલ જાતિઓનું સૌંદર્ય એટલું જ મુઝકર રહ્યું છે.

ગિરની કુંગરાળ ભોમકા વચ્ચે સાવઝ દીપ-ગંધી વીંટળાયેલા વન-જંગલમાં રહેતા વેગડા બીલની કન્યામાં હમીરજી ગોહિરે કેવું સૌંદર્ય નિહાળ્યું હશે ? હમીરજી ગોહિર તો માથું મૂકીને નીકળેલો ભડ પુરુષ હતો, અને એણે ભડવીરને જાગે એમ સોમૈયાની સખાતમાં માથું ઉતારી દીધું. ત્યાં જ એનું ઇતિહાસ વ્ય પૂરું થયું. પણ એક જ રાતના ધરવાસને જીવનભાનું બિરદ બનાવી અને ધણીના છુદ્ધનું લાલન પાલન કરવા બાકીનું સમસ્ત જીવન વેરાન કરી મૂક્યું વિજેત નહિ, વિરહ નહિ, આશા નહિ, ઉકારોટા નહિ પણ નિર્ભેજ તપસ્વીનું જીવન જેણે ગાળ્યું એના માટે કાં કોઈ કવિએ એકાદ દુહો પણ ન આલેખ્યો ?

દુષ્યંત જેને વિસરી ગયેલા એવી પોતાના બોળામાં અને ધરતી બોળે સર્વદમનને રમાડતી શકુન્તલા કવિઓને યાદ આવી અને એનાથી થે વિકરાળ જંગલ વચ્ચે, કુટુંબીઓ અને ભીલોના સમૂદાની સોમનાથમાં કતલ થઇ ગયા પછી લગભગ નોધારી અવસ્થામાં હમીરજીના બાળને ઉછેરતી બીલકન્યા કાં કોઈ કવિને યાદ ન આવી ? કે પછી દુષ્યંતને તો છેવટ શકુંતલાને સ્વીકારવી પડી, પણ વેગડાની-બીલકન્યા તો જીવનભર ઉજાળ વૈધવ્યવ્રતમાં જીવન ગાળતી રહી એટલા માટે ? છેવટ હમીરજીનો દીધેલો દીકરો

યુવાન થતાં એની માતાને—બીલ માતાને સતી બનાવી દબને કોષકે પડેલા પાણી દીધો છે.

આ બીલકન્યા હમીરજીથી કષ્ટ રીતે ઊતરતી હતી? તેજસ્વીતામાં, ખમીરમાં કે ખાનદાનીમાં? મને યાદ આવે છે પરજ-વાવડીના સંત દેવીદાસના શિષ્યા અમર મા. આયરનું લોહી અમરમા અથોક રૂપાળા હોવાનું કહેવાયું છે. પરિશ્રમનું જ જીવન. જાણ, વાસીદાં અને રોગિયાં પતિયાંની સેવા સૃષ્ટિ કરવાનું; બાકીના વખતમાં આસપાસનાં ગામોમાં રોટલાના દુકાડા ઊધરાવવા ટેલ કરવા જવાનું. છતાં એના રૂપે કંઈકને કામણ કરેલાં. હવસખોરો પોતાની રૂપલાત્રસા સંતોષવા એની પાછળ ઘોડા દોડાવતા. કેવું હશે પરિશ્રમથી ખીલેલું નિર્સર્ગદત્તરૂપ?

સંઘર્ષ તો જીવનનો, શિયળનો, નિગ્રહનો ખરો ત્યાં જામે છે. આવી પ્રતાપી નારીઓ જીવતાં નીંદાય છે ને મુશ્કા કેડે પૂજાય છે. તપમાં, સાધનામાં જેમ રૂપને બાળવા જાય એમ પ્રતિભાશીલ શતરૂપ એમાંથી કંડારાતું જાય છે. અને અમરમા જીવનના એવા સંઘર્ષ વચ્ચેથી, રૂપના અર્પણના દિનરાતના કાવતરાં વચ્ચેથી અણીશુદ્ધ નિષ્કલંક રહ્યાં. એ જીવાન સાધ્વીને પોતાના સ્ત્રીત્વને જાળવવા કેટલી વસમાઈ વેકવી પડી હશે? કેટલી શક્તિ ખરચવી પડી હશે?

એકધારા અનરાધાર વરસાદમાં ઘોડા માથે મડા જેવો બેશુદ્ધ થઇને ઢળી પડેલો એક આદમી સાંધ નેહડીને ઝૂપડે આવી બિભો રહે છે. માનવજીવને ઉગારી લેવા એ રાતના ટાણે સાંધ નેહડી હાથવગા એવા બધા ઉપચાર કરે છે. છતાં મડા જેવા આદમીમાં શુદ્ધિ નથી આવતી. ત્યારે વિશુદ્ધ ભાવથી પોતાના અંગની હુકમ આપીને આદમીને જીવડે છે. માતા જાણ્યાના શુદ્ધ ભાવથી. એ આદમી તો તળા-જનો પ્રજાપ્રિય રાજવી એલકાવાળો નીકળ્યો. ઉગાર્યાનો ઉપકાર લઇને એ તો ગયો.

સાંધ નેહડીને પતિ બીજા ચારણો સાથે વરસ ખરાબ હોવાથી દુકાળ ઊતરવા દોર લઇને પરમુદ્ધમાં ઊતરી ગયેલ, તે પાછો વળે છે. નેસડાના ચારણો એને

મોઢે સાંધ નેહડીનો નીંદા કરે છે. ચારણ સાંધ નેહડીનો તિરસ્કાર કરે છે. દંતકથા છે કે સાંધ નેહડી પોતાના ચારિત્ર ઉપર ધા થતાં સહન ન કરી શક્યાં ને ધણીને શાપ આપે છે. ધણી રક્તપિતમાં ગળે છે.

સાંધ નેહડીમાં જે સૌંદર્ય ન હોત તો નેસ-વાસીને નીંદા કરવાખણું ન રહેત અને ધણીને પ્રખ્યાતી બળવાનું ન રહેત. ત્યારે વન જંગલ વચ્ચે વિકસેલું કયું એ સૌંદર્ય હશે? માલધારીઓનાં જીવનમાં સ્ત્રીનું સ્થાન આત્માધીન દારી તરીકેનું નહિ, પણ સડકમંચારિણીનું હોય છે. એના પરિશ્રમમાંથી, પ્રાકૃતિક જીવનમાંથી જેવું સૌંદર્ય વિકસે છે તેવું મહેલોના ઠંડે જાય નથી વિકસતું.

પરિશ્રમી અને શ્રમશીલ સૌંદર્ય નિષ્ક્રિય નથી હોતું. જૂઠા માર્દવનું પોષણ એમાં નથી હોતું, પણ ઉઘમથી તરબતર ઓજસ્વિતા અને મધુરતા એમાં હોય છે. આવાં સૌંદર્ય ને શિયળનાં રખવાળાં કરવાનાં શૌર્યથી એ વધુ શોભે છે. એમાંથી જ સોરડી સ્ત્રીત્વની—નારી પ્રતિભા પ્રગટી છે. એમાંથી જ સાંધ નેહડી જેવાં વિશુદ્ધ માનવતા માટેનાં સ્વાર્પણ નીપજ શકે.

સાંધ નેહડી અણુસમજી ન હતાં. લોકો નીંદા કરશે એવી સ્થિતિ—સંજોગથી સંપૂર્ણ સમાન હતાં. ધણીના કાન લંબેરાતાં એના તિરસ્કારને પાત્ર બનતું પડશે એવા સંજોગોના ખ્યાલથી પણ પૂરેપૂરાં સાવધ હશે. પણ લોકનીંદાના ભયથી એ સ્વધર્મથી ન ડગ્યાં. પોતાના નિર્મળ જીવનથી પોતે અભય હતાં. છતાં બનવાનું હતું તે જ બન્યું. ધણીએ ચારિત્રના દોષ ઓઢાડ્યા. ત્યારે સોરડી સ્ત્રીત્વ સ્વાભિમાનઅંગ સહન નથી કરી શકતું. જનજરમાન સ્ત્રીત્વનું સ્વતંત્ર અંગકી ઊઠ્યું. અને ધણીને શાપ આપ્યો. સાય જૂઠાનાં ત્રાજવે પોતાનું ભાવિ તોળ્યું. પણ ત્યાં ય એનો સ્વધર્મ તો રક્તપિતમાં ગળેલા પતિની સેવાનો જ બની રહ્યો. કેવું ભયોદાત માનવત્વ !

પછી વાત એમ આગળ ચાલે છે કે રક્ત-પ્રીતિયા ધણીને કરડિયામાં માથે લઇને કોષ ઉપચાર

માટે ફરતાં ફરે છે. તળાજે આવી જોઈ ગામને પાદર ક્યાંક વિશ્રામ લે છે. એલલવાળાને જાણ થાય છે. વાત એમ ચાલી છે કે એલલવાળાએ ધલાજ ખતાવવા કહ્યું અને સાંધ નેહડીએ યત્રીસ લક્ષણા પુરુષનું લોહી માંગ્યું. એમાં ય તે એલલવાળાના કુંવર અણાનું સ્વાર્પણ માંગ્યું. એના લોહીથી જ રક્તપિત મટે. પછી અણાએ માથું આપ્યું, ને એલલવાળાએ સ્વહસ્તે તે કાપ્યું, લોહી છાંટ્યું ને રક્તપિતથી ચરણ સાંજે નરવે થઇ બેઠો વગેરે.

પણ આ વાત માન્યા જેવી નથી. સાંધનેહડી જેવાં પરમ માનવતાવાદી પોતાના ધણી માટે જેના ઉપર પોતે ઉપકાર કર્યો છે એનું કે એના પુત્રનું માથું—લોહી માગે તે સંભવિત નથી. સાંધ નેહડીની ઉજ્જવળ પ્રતિભાને તે ઝાંખપ લગાડે છે. પછી ભલે અણાનું માથું ધડ માથે મૂકીને સજીવન કર્યાનું કોઇએ નાટક જોયું હોય. અણાને સજીવન કરવાની શક્તિ હોય એનામાં ધણીને રક્તપિતથી મુક્ત કરવાની શક્તિ પણ હોય. પછી સગાળશા બેહુદી જેવી કસોટી કરાવવાની શી જરૂર પડે ?

એમ બનવા સંભવ વધુ છે કે જેણે પોતાને મૃત્યુના મુખમાથી ઉગાર્યો એવી સાંધ નેહડીના ધણીની પોતાને કારણે જ થયેલી દુર્દશાથી એલલવાળો અસ્વસ્થ બની ગયો હશે. રક્ત છંટકાવથી રક્તપિત મટી જાય એવો એલલવાળાને ખ્યાલ હોય, અથવા કોઇકે ચીંધાડ્યું હશે. બીજાનું લોહી આપવાને બદલે પોતાનું જ લોહી આપવા તાપર બનેલ હશે. કુંવર અણાએ પિતાની ઉચ્ચ મનોભાવના સામે વાદ લાંબેલ હશે, અને સાંધ નેહડીની અનિચ્છા છતાં અણાએ પોતાનું આત્મસમર્પણ કર્યું હશે.

પણ હું તો શોધી રહ્યો છું સાંધ નેહડીના આવા જાજરમાન સ્ત્રીત્વના, આવી મહાન પ્રતિભા માટેનાં કાવ્યો. એલલવાળાના અને અણાના દુહા જે સ્વાર્પણ માટે રચાયા એવા જ સ્વાર્પણ માટે સાંધ નેહડીના દુહા કે છંદો જરૂર રચાયા હશે. કવિ એવો પક્ષપાત જરૂર ન કરે. વાંજાને બિરદાવે ને સાંધ નેહડીને ન બિરદાવે એવું બને નહિ. કોઈને આવા

કાવ્યો મળે તો જરૂર મોકલી આપે. મા શારદાને હાટડે એવી હડતાળો ન હોય.

અખંડ દિવ્યજાતનો, ઉજ્જળ સ્ત્રીત્વનો કોઇ કોમનો ઇમરો નથી. અગણિત બનાવો એવા બન્યા હશે. પણ ત્યાં સુધી કોઇ કવિ—લેખક ક્યાંથી પહોંચે ? જે કવિ લોકો વચ્ચે જીવતો હતો એણે એવા લોક-જીવનનાં ઉજ્જળાં સંભારણાં જરૂર ઝીટ્યાં છે.

યાદ આવે છે મેરબીના ચમાર ખીમરાની રૂપવતી પત્નીનો એક પ્રસંગ. એ રૂપ રાજદરબારનાં ન હતાં પણ ચમારવાડાનાં હતાં, અને મેરબીનો રાજવી રણુશી એના ઉપર મોહી પડ્યો હતો.

પ્રસંગ બહુ જાણીતો છે ને ગીતકથામાં મદાધને ઠેર ઠેર ગવાઇ રહ્યો છે.

ગઠ ઢેલડી મોજાર,

ખીમરાની તરિયા પાણીડાં સાંચર્યાં હોજ.

રણુશી ઘોડાં પાવા જાય,

અવળા બવળા રૈવત ખેલવે રે હોજ.

ખીમરા ચમારની એ રૂપવતી સ્ત્રી પાણી ભરવા જાય છે. નાજ રણુશીની નજરે પડે છે. પૂછે છે કે કયા રાજની કુંવરી છો. ખીમરાની સ્ત્રી કહે છે કે અમે તો ચમાર છીએ ને ઢેરનાં ચામડાંના ધંધે કરીએ છીએ.

પણ કામાંધને કબુલિ જ હોય. રણુશીની મનાવી ખીમરાની સ્ત્રી નથી માનતી ત્યારે રમાલ ઉગાડીને છેડતી કરે છે. બાઇ ઘરે આવે છે. અસ્પૃશ્ય ગણાતી જાતિની આ રૂપવતી સ્ત્રી કહે છે કે તુમરા (રામનો) માણસના છેડાથી હું અલગાઇ છું. અને જીવતાં સમાધિ લેવાની તૈયારી કરે છે, ને રામને સન્મતિ સ્મૃત્તા માફી માગે છે, એમના પંથમાં ભણે છે—વગેરે.

પ્રશ્ન અડી પંથનો નથી પણ ઢેઢ ચમારને ઘરે પણ નીપજનાં જાજરમાન સ્ત્રીત્વનો છે. ચમારને ઘરે પણ નીપજતાં ગતિશીલ સૌંદર્યનો છે.

કચ્છના પ્રતાપી રાજા લાખા કુલાણીનાં મા ભરવાદ-રચારી હતાં. અતિ સ્વરૂપવાન અને ગુણવાન

હતાં. એને રજપૂતની દીકરી ઠરાવી દીધાં. રાણપ્રદેવી કુંભારનાં દીકરી હતાં. એને રજપૂતની દીકરી ઠરાવી દીધાં. વેગડ બીલની કન્યા હમીરજી વેરે પરણાવ્યાં એને ય રજપૂતની દીકરી ઠરાવી દીધાં. તારે ચમાર ખીમરાની રૂપવતી અને પ્રતાપી સાધી સ્ત્રીને રજપૂત ઠરાવનારું હજી કેમ કોઇ નથી નીકળ્યું એવું આશ્ચર્ય થાય છે. સૂરજ ઢાંક્યો છાંયડે રહે તેમ નથી. કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર અને રાજપૂતાનાના કેટલાય રાજાઓએ રજપૂત નહિ એવી પ્રતાપી અને રૂપવતી કન્યાઓની વેરે લગ્ન કર્યાં છે, ને એમ કહીને કે “આને પેટ વીરલદ્રો પાકે.”

કચ્છનો જડેજો કુંવર ઓખા મંળના કાયાની દીકરી વેરે પરણ્યો ને એમાંથી વિષયાત વાઘેર કુળ ઉત્પન્ન થયું.

સેજકજી ગોહિલના કુંવર વિસાજી ભાલના ખસ ગામની કોળી કન્યા સાથે પરણ્યા ને એમાંથી ખસિયા ગોહિલકુળ થયું.

વાળા વેળાવળજી પરગર કાઠી વિહંગાની પુત્રી રૂપદે સાથે પરણ્યા. શિદોરના બ્રાહ્મણ રાજવી બાપરી-આની પુત્રી વેરે પરણ્યા અને એમાંથી કોરીયા કુળ થયું. જોધપુરના એક મહારાજ સુથારની પુત્રી વેરે પરણેલા.

રાણા ને કુંવરની પ્રસિદ્ધ પ્રેમકથામાં રાણો રમારી હતો અને કુંવર રજપૂતની દીકરી હતી. આવી તો અનેક કથાઓ છે.

સવાલ છે રૂપ અને શુભ દેહકલ્પનની નારીમાં રહેલાં છે કે ચોક્કસ જાતિઓને જ વરેલાં છે ! તો પછી શૃંગારનાં જે વર્ણનો છે તે કેને ઉદ્દેશને કરેલાં છે ! લોકજીવનમાં જે રૂપ રહેલાં હોય તો એના રૂપ શૃંગારનાં વર્ણનો નહિ થયાં હોય ? થયાં છે. ને એ લોકગીતો ને વાર્તાઓમાં જ વર્ણાયેલાં છે. પણ વાર્તાઓમાં આવતાં વર્ણનોમાં ઘણી સેળમેળ થઈ ગઈ છે.

સોરઠીઆણીની લાક્ષણિકતા માથે મધ્યયુગી પ્રજા સાહિત્યના પોષકા ચડવા માંડ્યા છે. ખીમ

આજીવિકા અર્થે નીપજેલા સાહિત્યના રંગોથી સોરઠીઆણીની અસલિયત ઢંકાઈ રહી છે.

લોકસાહિત્યની નારી ખમીરમાં, ખાનદાનીમાં, શાંત કે ઉગ્ર વીરતત્વમાં, બુદ્ધિપ્રતિભામાં, કળામાં કે ચતુરાર્થમાં, વ્યવહારમાં કે માનવભાવમાં પુરુષોથી લગીરે ઓછી જિતરે તેવી નથી. પણ પુરુષ પ્રધાન સમાજમાં, પુરુષસન્નિત સાહિત્યમાં અને નારી ઉપરના પુરુષના અકુદરતી પ્રભુત્વમાં એનાં તેજ વચગાળામાં ઢંકાઈ રહેલાં, પણ એ કાળ હવે આથમવા માંડ્યો છે. સોરઠીઆણી-લોકજીવનની પ્રતાપી અને પ્રતિભાવંત નારી ન તો પુરુષ પોષ્યા શૃંગાર-વિલાસનું સાધન છે, કે ન તો પુરુષ પ્રબોધી બુદ્ધિહીન-ગંભીર છે. પોતાને જ પેટ અવતરેલા નરમતિના બાળકની એ ગાળ લોકસાહિત્યની નારી સાંખી શકે તેમ નથી.

કલાના ક્ષેત્રે જરા સરખામણી કરી જોવા જેવું છે. જગતની આક્રમી અભયથી તાજમહાલ પાછળ પણ શાહજહાંને પ્રેરણા તો મુમનાજની પડી હતી, પણ આજે લોખંડ અને સીમેન્ટની સંસ્કૃતિ નહાતી આવી ત્યાં સુધી લોકજીવનની નારી એક એક ઘરને નાનકડાતાજમહાલ બનાવીને જ જંપતી. અંતર સૂઝી, હૈયા ઉકલતથી અને નિજના પરિશ્રમથી જ.

માટી-ગોરમટી મઢ્યા, ઓળાંપે અપરૂપ એવા ચોરડાની કલા કારીગીરીમાં એની બુદ્ધિ ચતુરાઈ અને જીવનની કલા જિતરતી. સિવણ-ગૂંથણમાં તો આજે પરદેશીઓ એ કલા માથે ઓવારી ગય છે. પણ ચાકળા ચંદરવા કે નાના મોટા સરંજામોમાં નક્લીપણું શોધ્યું નજડે એવા અનેક વિધ રણિયામણા સંસ્કારોની ભાત આ નારીએ સાંગોપાંગ ગૃહશણુગારથી માંડીને ખાનપાન, આદર આનિધ્ય અને પોતાના અંગ-લાવણ્યમાં ઉતારી છે. રૂપ રતિ સરખાં પણ આજ કરો તો એ ત્રાડી મગલી જેવી આંખોમાંથી અંગારા ઝરે. એવી રૂપ સુગંધે નારીના જીવનને સુવાસિત બનાવ્યું છે. નિજની સંસ્કૃતિને પારણે બૂનીને એની પ્રતિભા પ્રગટી છે. પુરૂષે નથી પ્રગટાવી. એ વારસો નારીનો જ છે.

બોખીરાની નીરલખાઈ

ગોસ્વામી મોહનપુરી (બોખીરા)

દેવ તનકી નીરલહેને હે બોલરે,
હાં, ઘુંટી માથે જેનીયે ઘડિયાં હે લોહ;
સરમણ મામિયોને બાકમ હે જોર રે,
હાં, ભાંગ્યા રથડા ચલાવ્યા હે સોય.

સરમણ કાપડી નામના કોઇ અજ્ઞાન ભજનિકનું આ ભજન સૌરાષ્ટ્રમાં અનેક સ્થળે જાણીતું છે. આ ભજનમાં આવતો દેવ તનકી અને નીરલહેનો ઉદ્દેશ્ય સૌરાષ્ટ્રના એક ભક્ત, વૈરાગી અને જ્ઞાની નારીરાત પર પ્રકાશ ફેંકી જાય છે. આ નીરલહેનો ઉદ્દેશ્ય વંચલીના પ્રખ્યાત દેવાયન પંડિતના ભજનમાં પણ થયેલો છે : 'દેવાયત પંડિત દહાડા દાખવે, સુણ લે નીરલહે નાર.' કોક જગ્યાએ દેવળદે, લીલમદે, લીલમખાઇ વગેરે પણ મળે છે.

સૌરાષ્ટ્રના લોકસાહિત્યમાં પરમ રહસ્યમય ચોરાંક નામોમાં પંડિત દેવાયતનું નામ આ પંચકમાં ભારે માન અને પ્રેમથી ઉચ્ચારાય છે. ગામનો અક્ષય ભાનિક આજ પણ તેની રોમાંચક પ્રેમકથા અને વૈરાગ્ય તથા પ્રભુ પ્રાપ્તિની વાત અતિ રસપૂર્ણ કરતાં ચાકતો નથી. દેવાયત પંડિતની કથા પણ જન્મજન્મના પ્રેમની કથા છે. સંસ્કૃત સાહિત્યમાંની કાદમ્બરીની કથાને મળતી આવતી આ વાત કંઈક આમ છે : દેવાયત ગામડાનો ભોળો ગોવાળિયો પોતાનું પશુધન ચારે, કોઇની કૃપાથી વિદ્યાપ્રાપ્ત થઈ, નજીકના કોઇ પાત્ર સાથે મીઠો સંબંધ-જંધાયો પણ દેવાયત તેને પરણી ન શક્યો.

છવનભર પેલી વિદ્યાનું સેવન કર્યું અને મૃત્યુ પામેલી પ્રેયસીને મેળવવા ભગવો લીધો. જ્યાં જાય ત્યાં પોતાની વિદ્યાને બળે માનમર્યાદા પામે છે. તેનું શાસ્ત્રજ્ઞાન અને સરળ ભાષાના ભજનો સૌને મોહ પમાડે છે. પણ દેવાયત પંડિત અંદરથી ખિન્ન છે, પ્રેયસીનો દિરહ તેને ઝંપવા દેતો નથી. ગૂડી અને

હાથલ પાસે દરિયા કિનારે ભરાતા નકળંક મહાદેવના મેળામાં તે દર વર્ષે જાય છે અને વિયોગના દર્દનાક ભજનો ઉચ્ચારી ઉચ્ચારી ગન થયેલી પ્રેયસીને ઝંખે છે. એક વખત આ મદિરમાં રાતવાસો કરતાં સ્વપ્નું અ.બુ. : “પ્રેયસી જન્મી છે. નીરલ દે નામ.” અને ત્યારથી નીરલહેને જેવા તેણે સૌરાષ્ટ્રનું ભ્રમણ આદ્યું.

નૂનાગઢ, સોમનાથ થઈ યાત્રા દારકા તરફ જઈ રહી છે. દેવાયત પંડિ-ના અનેક શિષ્યો આ યાત્રામાં આવતા જતા રહે છે. આશુનો બીલ સરદાર આસો અને વનતીર રાણા પ્રતાપના સમાચાર લાવે છે. દેવાયત પંડિતને લઈને રથ સુદામાપુરીથી ખાડી આંગળી દારકા તરફ જાય છે. ત્યાં આ ખાડીમાં જ રથનો ધરો ભાંગ્યો. ખાણમાં બોખીરા નામનું નાનકડું ચારણનું ગામ, ગામમાં દેવ તનકી નામે એક લુકાર રહે. પંડિતના શિષ્યો ધરો લઈ લુકાર પાસે આવ્યા, અમાસ હોવાને કારણે દેવ તનકી એરણ ઉપર લોહું ન દીપાય તેની વાત કરે છે. મોકુ થતાં દેવાયત પંડિત ખુદ લુકારીની કોડે આવ્યા. અપાર તેજ જોઈને દેવ તનકી કામ કરી દેવા તો તૈયાર થાય છે પણ એરણ માથે લોહું ન દીપાય તેનું શું કરવું ?

લુકારના ઘરમાં બાર તેર વગસની દીકરી, એનું નામ નીરલખાઈ ‘આંગણે આવેલ અતિયોગે લોહું ધડી દેવું જોઈએ.’ એવું વચન પિતાને કહેવડાવે છે. સતીનો અવતાર મનાતી દીકરીનું વચન રાખવા દેવ તનકી તૈયાર તો થાય છે પણ અમાસ પાળી છે તેનું શું કરવું ? દીકરી બોલ કહેવડાવે છે કે “ત્રિના સંક્રાંતિ ઘુંટી ઉપર લોહું રાખી ધર દો.” પિતા લોહું ધગાવે છે પણ ધણતરી ક્યાં ? દેવાયત પંડિતને પિતા-પુત્રીની આ વાતમાં રહસ્ય લાગે છે અને ધણતરી તરીકે ચોતે જ ગોઠવાય છે. દેવ કનકી ધગધગના લોહાને પોતાની ઘુંટી ઉપર રાખે છે અને પંડિતને ધા મારવા કહે છે પણ દેવાયત પંડિતનો છવ ચાલતો

નથી, સિદ્ધપુરુષને ડગતા જોઇ ઘરમાંથી નીરવદે બોલે છે:

“પંડિત, દેહના મોહ તો સાવ મિથ્યા.”

પંડિત ધા મારે છે, લોહું ટીપાય છે, પણ લુહારની કયને જોવાના કોડ જાગે છે. ઘરમાંથી ફરી રૂપાની ઘંટી જેવો અવાજ આવે છે:

“પંડિત, દેહના મોહ તો મિથ્યા.”

પંડિત વિનવે છે: “મારા લાંગળા રથડા તો તમે ચલાવ્યા પણ પાંખ તૂટ્યા હંસલાને શા માટે રિખાવો છે?”

આખર દેવ તનકીની પુત્રી નીરવદે અને દેવાયત પંડિતનો મેળાપ થાય છે. દષ્ટદષ્ટિ મળે છે અને જન્મે-જન્મના પ્રેમને પિછાની એવ આત્મા શાંતિ અનુભવે છે. પંડિત ગૃહસંસાર માંડવા કહે છે પણ નીરવદેના ના પાડે છે:

“દેહના મોહ તો મિથ્યા. આપણે વરસોવરસ નકળંકના મેળામાં મળશું પણ દેહને તો જુદા જ, જીવને ભોગવવાના કર્મ પૂરા થશે, દેહ છૂટશે ત્યારે મળશું.”

દેવાયત પંડિત નામરજી છતાં ચાક્ષી નીકળે છે અને પછીની આખી જિંદગી નકળંકના સ્થાનકે પૂરી કરે છે.

બોખીરામાં રહેતી નીરવદે વરસોવરસ પોતાના પિતા દેવ તનકીને લખને મેળામાં જાય છે. મજેવડી રહેના લુહાર કુટુંબ સાથે દેવ તનકીને સગપણ છે. બેચાર દહાડા ત્યાં રહી મેળામાં જઈ, વગતા પણ મજેવડી રહી આપદીડરી એવ બોખીરા પાછા ફરે છે. એક વખત વૃદ્ધ પિતાને મેળામાં લઈ જતી નીરવદે મજેવડી પહોંચી છે અને ત્યાં જ દેવ તનકીનો દેહવિચ્છેદ થયો નીરવદે મેળામાં ન ગઈ અને પંડિતનો દેહ છૂટ્યો. નીરવદે બોખીરામાં આવીને રહી તેની સાધના હવે વધી પડી. આજીવનના પંથકમાં સતી તરીકે પૂજવા લાગી. અભણ એવી નીરવદે બાંધી કોઠાવિદ્યાથી ભજનો રચે છે અને ગાય છે.

આ નીરવદેનો દેહ ક્યારે છૂટ્યો તેની કોઈ ચોક્કસ માહિતી મળતી નથી. પણ તેના રચેલાં ભજનો

આજે પણ આ પંથકમાં ગવાય છે. નામાચરણમાં ક્યાંક નીરવદેનાં તો ક્યાંક લીરવદેનાં સાંભળવા મળે છે. પોરબંદર રાજ્ય તરફથી બહાર પડેલી ‘નટવર-ભજનાવલિ’માં લીલાઆષ નામથી તેના ત્રણેક ભજનો સંગ્રહાયેલા છે.

દેવ તનકીનો પાળિયો આજે મજેવડીમાં જોમો છે અને બોખીરાને પાદર જ્યાં ઘુંટી ઉપર લોહું ટીપવાનો પ્રસંગ બનેલો ત્યાં તેની યાદમાં જૂનું થાનક આવેલું છે, હમણાં થોડાક જ સમય પહેલાં એની ઉપર લુહાર ઝાતિએ-મંદિર પણ ચણ્યું છે. આ પંથકના લુહાર કુટુંબો મૃત્યુ તિથિએ એને જીવારવા અને લગ્ન પછીની છોડાછેડી છોડવા અહીં આવે છે.

બોખીરાની આ નીરવદેનાં “દેહનો મોહ મિથ્યા છે” એમ માનનારી અને જીવનભર દેહના મોહથી પર રહી જીવનારી સૌરાષ્ટ્રની લોકસન્નારી હતા.

નીરવદેનાં એક ભજન:

કાચી રામ કોણે ઘડી તારી કાયા.
ઘટડામાં આંદો ને ઘટડામાં સૂરજ,

ઘટડામાં નવલખ તારા.

ઘટડામાં એરણુ ઘટડામાં ધમણ,

ઘટડામાં ઘાટ ઘડાયો;

ઘટડામાં આંખો ને ઘટડામાં કેરી,

ઘટડામાં વેડન વારો.

ઘટડામાં વાડ ને ઘટડામાં ક્યારો,

ઘટડામાં પવન ને પાણી;

ઘટડામાં તાળું ને ઘટડામાં કુંચી,

ઘટડામાં બોલન હારો.

ઘટડામાં ગંગા ને ઘટડામાં જમના,

ઘટડામાં તીરથ ન હ્યા;

ગુરુને વચને બોલ્યા નીરવદેનાં,

સાચા શબ્દલાગ્યા પ્યારા.

નોંધ:- મારી આડીઅવળા નેધિને ચોગ્ય ક્રમમાં ગોઠવી દેવા બદલ ભાઈ નરોત્તમ પદ્માણુનો હું આભાર માનું છું - લેખક.

મારી લોભુડી મા !

દાદુભાઈ પ્ર. ગઢવી

પારકી મજૂરી કરીને દીકરાને મોટા કર્યો, પણ મા એ મોટા ' કરેલા દીકરાની કમાણી ખર્ચ ન શકી. દીકરો બિડિયાણું નીકળ્યો. જીવાન થઇને માને રેઠી મૂકી લાગી ગયો.

આનીકાર માને વલોપાત બપડ્યો છે. દીકરો શું કરતો હશે ? ક્યાં ખાતો પીતો હશે ? અરે રે રાયને કોઇની હારે બોલનાં ય આવડું ય નથી. મારો આવો લોભુડો આ કપટી દુનિયામાં કાં સમાશે ? એકવાર આવે તો હું એટું મોટું તો જોઈ લઉં !

આવા સંકલ્પ નિકલ્પ કરતી માતા મરણ પથારીએ સૂતી. જેને ત્યાં એ ખાન કામ કરતી એ માણસે એ થોડી સાર સંભાળ લીધી. પોતાના બંગલામાં નહિ પણ આછતા ઝૂંપડમાં જ. દવાદાર પહોંચાડે. ક્યારેક શેઠના મોટા દીકરા આવીને “ કેમ છો માણ ! ” કહી જતા.

એવામાં તેનો ભાગી ગયેલો દીકરો રાતે આવ્યો. અરધા વાસેલા ખારણાને ધક્કો થઈ અંદર ગયો. ઓરડીમાં ઝાંખો દીવો બળતો હતો, તેના પ્રકાશમાં દીકરાએ માનું કરચલિયાળું મુખ જોયું. “ મા....મા....! ” એમ બે વાર સાદ કર્યો. પણ દીકરાને “ હં...દીકરા ! ” કહેનારી મા જીવતી નહતી. દીકરાને છેલ્લે મા...કારે સાદ ફાટી ગયો, અને માના માથા પાસે બેસી રહતાં રહતાં બોલી બહો :

માડી હું તો ખાર ખાર વરસે આવિયો,
માડી તું આંખયું રે ઉઘાડી એકવાર જો ને,
મારી લોભુડી મા ! ઘરનો દીવો તારો મશે બળે.

માડી મારી કાયાને પોષી દે'યે' તું દૂબળી,
માડી તારાં જોબનેય ચૂસ્યાં તોય થઈ તું રાજી,
એવી મારી લોભુડી મા ! ઘરનો દીવો તારો મશે બળે.

માડી હું તો માયાવી કપટી દિલનો ડાંખરો,
માડી તોય તારી નજરમાં હું સાવ લોળો,
એવી મારી લોભુડી મા ! ઘરનો દીવો તારો મશે બળે.

માડી હું દુનિયાની નજરે ઘણો ડાયલો,
માડી પણ તારી નજરમાં સાવ લોળો,
એવી મારી લોભુડી મા ! ઘરનો દીવો તારો મશે બળે.

માડી હું તો ખારો દરિયો આખા ખલકનો,
માડી એને મીઠો રે બાણી હેડે તેં ચૂમ્યો રે,
એવી મારી લોભુડી મા ! ઘરનો દીવો તારો મશે બળે.

માડી તારી આંખયુંનું રતન આજ અણોહડું,
માડી તારો ખોટો હીરલો આજ સાવ ખાલી,
મારી લોભુડી મા ! ઘરનો દીવો તારો મશે બળે.

*

ભૂમિ-નવરચના માટે નારી અંકમાં લખી મોકલવાનું વાયક મળતાં જ જોયેલ જાણેલ સાંભળેલ દેશ દીવડીઓનો પૂજ દેખાયો સ્મરણ આકાશે, અને જૂજવેરૂપે અનંત ભાસતા આપણાં સ્ત્રી પાત્રોમાં સૌરાષ્ટ્રનું નૈસર્ગિક નારીત્વ એક મહાશક્તિરૂપે ખડું થતું જોયું. સહસ્ત્ર નામથી થતી વિષ્ણુપૂજા જેમ વિવિધનામરૂપે રજુ કરે છે નારી પૂજા :

આશો માસની અંધારી રાતના તારલા મઢ્યા આકાશ જેવો સૌરાષ્ટ્રનો લોક સમુદાય નામી અનામી સત્રારીઓના જીવનદીપથી શાંત સ્વરથ જળહળે છે. દૂરથી દેખાતા ટમટમતા તારા નજીક દષ્ટિ પહોંચતાં સૂર્યશા મહાન દેખાય તેમ આપણા સમાજની સામાન્ય નારી પણ પાસેથી જોતાં નારાયણી દેખાશે. લોક જીવનને હૃદયનો ઋણ ધન્યકાર આપી જીવંત રાખનાર સ્ત્રી ઉપર કવિજન લોકસાહિત્ય સર્જી શકે છે. આપણા ન્હાનાલાલ, ખોટાદકર, મેઘાણી રાયચૂરા કે ગીજીભાઈ જેવા લોકજીવનના પૂજારી સાક્ષરો તેમજ રાણીમગા, ભાટ, ચારણ, ખારોટ જેવા અગણિત ગુણગાયકોએ સત્યમ શિવમ સુંદરમ ભરી નારીનાં બહુમાન કર્યાં છે, નારી જીવન લોક સાહિત્યનો મેરુ દંડ બનેલ લાગે છે.

વેદ માળથી આજ પર્યંત જનતાની જનેતાને શાસ્ત્ર કથાઓમાં પૂજા અર્ધ્ય અપાયેલ છે. સૌરાષ્ટ્રે શિવની શક્તિને, વિષ્ણુની લક્ષ્મીને, સૂર્યની રન્નાદેને અદકેરં માન આપી પૂજ્યાં છે. રાજરાણીઓ અને સતીઓ તો છે જ, પણ આ દેશે તો સામાન્ય નારીનાં માતા ભગિની કે પુત્રી તરીકે માનવ જીવનની અધુરપને પૂરી કરી મધુરપ આપનાર દેવી જાણીને દિલમાં ખેસાડી સન્માન સમજપૂર્વક કર્યાં છે. સમાજનાં એ સન્માનને આપણી નારીએ જીરવી દીધાવ્યાં છે.

ચાંદા સૂરજનાં તેજમાં જાણે વિવેકપૂર્વક ઓઝલ રહી પોતાને રથાને મક્કમપણે આભના

તારાઓ પૃથ્વી ઉપર પ્રેમભરી નંજરે મલકે છે. પ્રકાશ-પૂજ સૂર્ય તો આથમી ગયો હોય, વધધટ થતો અનિયમિત ચંદ્ર પણ હાંજર ન દેખાય, ત્યારે તારા સમુહ પોતાના શાંત વિનમ્ર પ્રકાશથી રાત્રિને રસે છે અને જપેલા જગતને માતૃત્વના અમી પાય છે. આ તારલાઓ જેવી છે પોત પોતાને રથાને રહી સ્વધર્મ સાંચવવામાં શરી સૌરાષ્ટ્રની સરેરાશ નારીઓ. શ્રી કૃષ્ણની વેણુ અને ગોપી-ગીતનો દિવ્ય વારસો આ દેશે સ્ત્રી વર્ગે જમાનાથી જળવ્યો છે.

પ્રાચીન, મધ્યકાલીન કે અર્વાચીન યુગનાં દેખાઈ આવતાં અનેક સ્ત્રી રત્નો છે, પણ એ મહા નારીઓથી ચાર છોગાં ચડી જાય એવી સામાન્ય દીસતી રોજંદા જીવનમાં ડૂબેલી નારી દેખાશે, જે એનું જીવન જાણવા નાણવાની દષ્ટિ હશે તો. આ રહી આપણી કેટલીક તારલીઓ :

મલક આખાનો ભાર માથે લઈ ખેસતી ગામ મોટી ગોરાણીમા માણેક; વેવલી છતાં વહેવારખી શેઠાણી ધનકોર; દરબાર ગઢે રાજપૂતીનાં રખોપા કરતી જગજગમાન માછરાજ્યા રામખા; મોટા માણસની મોટાઇ ઉપર પોતાનું વ્યક્તિત્વ ઓળખાણ કરી દેતી ખવાસણુ ગોમતી; વડપણના વળગાડ વિનાની સુખડનાં કવાં જેવી કળશી કુંડુંખમાં ખોવાઈ ગયેલ મોટાંખા કમળા; નીતિ ધરમને નખશિખ જાળવતી દેવીદૂત ચારણ આલખાઈ; દારકાના નાથને આશરે ઉગડ-ગઢમાં પેટે પાટા બાંધી પોતરાને ચિરદાયી મોટા કરતી વાધેરાણી દેવુખા; કાડીરાજના સાજ અને ઓરડાને રૂપાળાં હૈયાં અને હાથે શણગારતી કાઠિયાણી તેજખા; ગાહી ડમરી વાતો કરતી વધુકી વાણુંદ્યાણી વાલીબાઇ; આઠ દશ બળદના તોલની નાતરાં મોંઘી આહિરાણી શેંભી; પાકા નીંભાડમાંથી ટકોરા મારી ઠામડાં કાઢતી કરશન ભગતની ઘરવાળા કુંભારણુ કુતુ; છારાં બાકરાના ઘેરામાં કાળા ઉનનાં લુગડામાં ઉમેલ ઉગળાં બરવાળી

હરેવાણુ ભૈની; સાથી જોડણુ' ખેતરે અને ઘેર કામ કરતી, ધરતી ધરખતી ચાલે ઉતાવળી ભાગતી કામઢી કણખણુ ગલાલ; સરવા સાદની ગીતગાંડી ભીનેવાને ઘેડતી કોળણુ ભૂરી; કોળી-ખારવા નાથાની હાડખજૂકી રૂપાળી દીકરી રાખી; ટાઢ તડકામાં રોજ ગોઠણુગોઠણુ પાણીમાં ઊભી ગામના લુગડાં ધોતી ધોખણુ લાછુ; હાટડીએ તેલ તુરી વેચતી ગામ આખાની મા મેમણુ એમણાં ડોસી; હાલાર-ખારડીની આકરી ખેડમાં ઊભી રહેતી સતવારી ખાઈ રંભા કે સગરખાઈ કાળી; ખરગાની ખરડ ભૂમિનાં રતન જેવી મે'નાણી દેવી; નાઘેરની નમણી ખેતીમાં વનરાયે દીપતી કારડીઆણી કમાખાઈ કે ધાંચણુ રહીમાખાઈ; આઈનાં ખા'નાં એઢેલ લગવાનનું માણસ ભૂઈ સવધી; પારકે પુતરે સપુતરી ભાંગ્યાની ભેડ ગીતનું ગાડું ઢેલી આઈ; માથા-ફાડ તડકામાં મોથ કાઢતી પઢારાણી પાની; નેસડાનાં વાછરાં-પાડરાં છૈયાં-છોકરાં સાંચવતી હાથમાં ખડિકા રાખી ફરતી સાવજ જેવી ગિરની સીઢણુ હવાં; મરણુ ટાણે કાપ્ય ખોલાવવા વગર તેડે એઈ એઢીને આવતી જમના કોઢણી; ગામનાં મેલાં વાળતી ભૂત જેવી ઝાંપડી લાધી; ધણીથી દસેક વરસે મોટી ઝાંકના જીવ જેવી સમજી રખારણુ જીવણી; ઇ'ઢોણી, સૂંધિયાં, પોપટ ડમરાં કરી જાણતા હળવા હાથે દાણા સાટે ત્રાજવાં ત્રાફી દેતી વાઘરણુ રાજલી; ઉજળાં વરણુના પુરૂષોની કમત્યને ઘોળી પી ગયેલ અછૂત ખાઈ માકી; આપની ગેરહાજરીમાં છોકરાં માટે સવાઈ ખાપ થઈ ઊભતી પટ્ટુ પાંજરીની ધરવાળી ખારવી ધની; નાત જાતની વાતને નેવે મૂકી ગત ગંગામાં ઝીલકા મારતી માતા જાનખાઈ; એકે એક નારી રત્ન પાછળ મળતી વાર્તા પડી છે.

જગરણુના દિવસોમાં રાત્રે શેરીઓ અને ફળિયાં રાસડા અને રાગડાથી ગમવતી ગીતાળ યુવતીઓમાં ખાલણુની ભાગિરથી, દરજની દમુ, લહારની લાલુડી, એધા લવાણુની અમૃત, સુતારની સોની, કડિયાણી દૂધી, સોનારણુ સંતોકને સૌ ઓળખી કાઢે એના સાદ અને દહેકાથી કે એની નિર્દોષ ખોલી ચાલીથી. નવરા રહેવામાં હીણુપ માનતા આપણા નારી સમાજે એવી હરતી ફરતી કામાખોટી ખાઈઓને

‘હરખી હરાડી’, ‘નાથી નવરી’, ‘વેલુ વલવલ’, ‘નરભ-મા’રાજની ભમતી’ જેવાં નામ આપી દઈ દઈએ પાડેલા નામ ઉપર હરતાલ લગાવી દીધી હોય છે.

જીવનમાં જન્મથી મરણુ પર્યાંતના અને રોજના વહેલી સવારથી મોટી રાત સુધીનાં કામ કામ અને કામમાં રચી પચી રહેલ કાઠિયવાડી સ્ત્રી ખેતપેતાના વર્ગના સમા સમાનાં ગીત જાણે છે; એ ગીતડાં સ્ત્રીઓ જાગતાં ગૂંજે અને ઉંઘતાં ઝંખે, ઝંખના માત્ર પિતા, ખાંધવ, પતિ, પુત્રનાં શ્રેયની જ સ્ત્રી દિલે વસે.

ગરીબમાં ગરીબ ધરતો પણ પેતાના સાદા સીવણુ ભરતો નમ્ર શણગાર હોય છે. હીર સુતર ન જડે તો કોઈ ઉતરેલ ભાતીગળ કપડાંની ઠાવકી કાપતી કાપી તેને તોરણુની કોથળી, ચાકળાના ખંડ કે ધડોની થીંગડી રૂપે ટાંકી દે છે, સાદો સુંદર રાચ ઊમો કરે છે એ હેતાળ હાથ અને હૈયું. ધરની લખમી ગરીબ આંગણાંને ગોકુળિયું કરો દે છે. ખરે જ આપણા લોકકાશે અનેક તારલીઓ ચમકે છે !

x x x x

લોક સમુદાયની કેટલીક સામાન્ય નારીઓને નજીકથી નિરખી ધન્ય બનીએ :

કૃતિકાના તારક મંડળ જેવી સ્મરણુમાં ચડે છે મે'ર અઠ માતૃકાઓ. પુરી, રૂડી, માલી, સાજણ્ય, સુમરી. લીરી, રૂપી અને ઊજી.

મહેરાણી :

૧. ખાઈપુરી : સવારના કામકાજથી પરવારી દેવદર્શન કર્યા વિના ગજે થૂંક ન ઉતારે, ખપેર ટાણે ઘોળ-કીર્તન ગૂંજતી રેટિ'ણા રણુજણાવે, આંગણુ આવેલ અભ્યાગતને ભાણાંમાંથી અધુ' આપી દીએ, સાંજે ઠાકર આરતીની ઝાલર સાંભળ્યા પછી ધરમાં દોવો કરે, રાતે સૌને સુવડાવી દોરને નીરણુ કરી એસરીની થાંભલીના એઠિંગણુ ખેઠી ખેઠી રામ નામની માળા કરતી ઢળી પડે, વહેલી સવારે ઊડે. આવી તારાં મારાંથી પર પરમાથી' ખાઈપુરીને ગાગના ઝાલવાં-એએ ‘પુરી પરભુડી’ નામ આપ્યું !

૨. રૂડીબાઇ : સામાન્ય દેહની છતાં ગામમાં પોતે સૌથી નમણી છે એમ માનતી, અને પૂરી પહેાંચવાળી છે એવું અભિમાન રાખતી રૂડી દારીદ્રીપાકરી શુભરો કરે. જાંયણી ડોરની એકની એક ન છોરવા દીકરી રૂડી કામતી લોડી, વાનચીનમાં ભૂન જેની ખરી. પટેલિયા સામે ખાટલે બેસીને હોકાની ફૂંક પણ લઇ લીએ. મેળામેળામાં દુહા લલકારી છતી થાય. મા દીકરી ગામમાં માનથી રહે. આ રૂડીને ગામે 'રૂડી ભાડાત' નામ આપ્યું.

૩. માલી : વેળ ખસીઆની ગીગી માલી ઘરમાં અને સીમ સેટે દીકરાથી અઢેરાં કામ કરે. માલી કેસ હાંકે, ગાડું હાંકે, હળ પણ હાંકી દીએ, બીમ અગીઆરસ માથે ખોરડાં પણ ચાળે. માલીબાઈ એ પોતાના લગ્નને દિવસે પણ ઢોર માટે ખડ વાલી તેનું મોહું ઓડિયું ખંમે મારી ફળિયામાં નાંખ્યું હતું - માલી બાપડી જેમ માથે મોટલો ન ઉપાડે. આખું ગામ માલી દીકરીને 'વેળની માલદેડી' કહેતું. ખરેખર વેળ પટેલ અને તેની ધરવાળી પૂતી પટલાણી માટે તો દીકરી માલી 'માલદે' થઇને જ ઊગી હતી.

૪. સાજણ્ય : પાતાની પરણેતર સાજણ્ય પરણ્યા પછી રીસડે રહી; ઘેર ન આવી. લખણું ક્યું નહિ. પોતે કહે, "મારે ખીલું ઘર કરવું નેય; લાવાં તો સાજણ્યને જ લાંવાં. સાજણ્ય ખેડાં હું કાંઠિ કરવાં ખીજ કરાં?" સાજણ્ય વળી એમ કહે "મ્હારે ખીજ ધરધવું નથ્ય; પાતાની દશ્યે જાવું નથ્ય; ઈની વાત મારી પાસે કરજોમાં, વાંસે લાગસો તો ભાગે નથ્ય બાની થે ને ! પાત્યા ને સૂટ સે ધરધવું હોય તો !" બેઠિ જણાંએ પોત પોતાને ગામ બાપને ખોરડે રહી જમવાર કાઢી નાંખી, એવી તો ધરપત. એક રીતે તો એશિયાળાં પણ નિષ્કલંક જીવન જીવ્યાં. લાંબે કાલે પણ એકબીજાના વાવડ પૂછે, "ઈ શે તાં હારી પકય ને ! તો હાંકિ !" સાજણ્ય ગામની ફૂંક થઈ ફળિયામાં સૌની ટાલ વાપ કરે; અને પોતે આતો તેના ગામને પાદર ઢોરની બેગા ઈતડી વીણે, અને મળથી દી કાઢે.

૫. સુમરી : પાંચ દીકરાનો બાપ નાગો પટેલ ધરભંગ તેને એક જ દીકરી સુમરી નામે. પાંચ

ભાઈની નાનેરીબૈન સુમરી પરણ્યા પછી તરત જ રાંડી. સોળ વરસની પટેલની ગગીએ સંસાર પ્રતિ ઉદાસ બની ખીલું ઘર કરવા સાફ ના પાડી દીધી. દીકરા વહુઓનો ઓશિયાળો બાપ ન રહે એ માટે બાપ દીકરી ગરાસની ખેડમાંથી જડો ભાગ કાઢી આનંદથી રહ્યાં. નાગા પટેલના ખોરડાંની આમર દીકરી સુમરીએ રાખી અને વધારી. રાગ જેવા વૃદ્ધ નાગાનું ભાણું દીકરીએ ભારે સાંચવ્યું. નાગો કહેતો, 'સુમરીને દુવા દાં, આ જીવાન જેટલો જોરકો રૂં; નકરતાં છોકરાઉ આ ટાણે વાસ્ય નાંખતા હોત !' પોતાને ભોગે બાપને સ્વસ્થ દીર્ઘાયુ આપી તેની સેવા કરી. સુમરી ખરેખર બાદશાહ નાગાજીનું શાહબદી જહાનઆરા હતી.

૬-૭ લીરીબાઇ અને રૂપીબાઇ : સંસારી જીવન પ્રત્યે ઉદાસ સાધુ હૃદયની ધર્મદીવડીઓ બાઈ લીરી અને બાઈ રૂપી મહેર કોમને ગર્વ લેવાં જેવાં સ્ત્રી રત્નો છે. જેના દર્શનથી પાપ નાશ પામે એવી બાળક્રમચારિણી લીરીબાઇ મહેર મહાત્મા કલ્યાણુદાસના બોધથી શ્વેત વસ્ત્ર ધારી ચાર ધામ યાત્રા કરી આશ્રમ બાંધી પ્રભુ ભજનમાં લીન બની રહી. રૂપીએ ગૃહસ્થ જીવન છોડી ધાર્મિક વૃત્તિ ધારણ કરી ઘોળાં કપડાં ધારણ કર્યા - ભાઈનાં આંગણાંને અને આંગતુક સભજનોને પોતાના પવિત્ર વ્યક્તિત્વથી પ્રકાશ આપ્યો; આસનસ્થ રહી લગવડ ભજનમાં સમય કાઢ્યો.

મહેર કોમની આ દેવીઓએ ભજન મંડળી-એ નહિ, પરંતુ શાંત અસાતપણે પોતાને આસને રહી પ્રભુ ભક્તિ કરી છે.

૮. ઊજાંબેન : ઓઢરા ફળિયામાં રહે, સફેદ ધાંસિયું પહેરે, કપાળમાં ગોપીચંદનનો ચાંદલો કરે. ફેરવવાની તુલસીના માળા ડોકમાં પડેરે. સુતર આવે તેમ રહે અને હરિને ભજે. એકલું જીવન ગાળે. કોઠલીમાં દાણા ભાઈ નાંખી દીએ. ઊજાંબેન માન ગામમાં સાફ; તેના બોલ સૌ ઉપાડે. પોતે પણ પારડાં ને પોતાનાં જાણી કામ કરે, કામ આવે. તટસ્થ ભાવે સંસારમાં રહે. આ સામાન્ય દેખાતી ચોકખી ચણક મહેર યુવતી અસામાન્ય પ્રૌઢ વ્યક્તિત્વ ધરાવતી સત્તારી હતી. મહેર કોમમાં પાંખી પાંખીનાં અભિમાન

હોય છે. ઊછળેન પણ ક્યારેક ખોલી દેતી :

‘હળદરડી તાં હાટે વેંચાય, કસ્તૂરી તાં કાંક
આડિયુ મેરયુ ઓંટીએ આવે, પણ ઓંદરી
તાં કાંક !’

દાદીઆણાની મરદાર્ધ પોષતી, જૂની અદાવત-
ને યાદ કરતી, બહારવટીઆઓને રોટલા પહોંચાડતી,
સખો આવ્યે ધીંગાણામાં પણ ઢૂંકી પડતી સૌરાષ્ટ્રે
મહેરાણી વીર નારી છે. નાનપણમાં છાણ વાસીદાં
કરતી અને ઘડપણે રેંટિયે ખેસતી, યુવાન માં મહેરાણી
ગૃહિણી નરીકે તેના ભર્યાં ઘરમાં સાંગામાયીએ કે
રંગીત દોલિયે ખેડી હોય ત્યારે રાજરાણી શી અરથે
છે. નમણાઇ, સવજોટાર્ધ સાથે ગોરોવાન અને તંદુરસ્ત
લોહીની ઝાંચ આવતાં દેવી સમાન દેખાતી મહેરાણી
સાબિત કરે છે કે સૌન્દર્ય મહેર લોહીમાં છે.

જનનાં દોડતાં ગાડાંમાં સચરી ખેડેલી મહેર
જનનીઆનાં નરવા સાદે ગીત પાદર અને સીમડીને
ગજવી મૂકે. સાતમ આઠમના તહેવારોમાં મહેર
ફળિયામાં કાળા પછેડા કે રંગીન આછાં ઓઠણાં
ઓઢેલી, કીનખાખના સરવાળાં રંગીન કાપડાં ઉપર
ડોકમાં જૂમણાં કે કાંઠલી પહેરેલી, હાથમાં કોણી
સુધીની ચૂડ ચડાવી ભરેલી તાલી પાડતી, ધોળું
ઘાંસિયું પહેરેલ દીકરીઓ અને રાતો દારવો પહેરલ
વહુઆર્યો રાસડા લીચે, અને

‘તું મારે મન લખમણુ જતિ મને ઘડી ન
વિસરે રામ’. નો
રાસડો ચડે, ત્યારે વાતાવરણ રસથી ભરેલું ભાસે.
એ સૂર સામે શરણાર્ધને વનના મોરલા ચૂપ થઇ જાય.

શરતીર મહેર પ્રજના જીવનરસની સરવાણી
મહેર નારી છે.

*

રખારણુ

(પાખી) રખારી જેઠા હૂણે મોટું
ગામનહું કયું; તેની પરણેતર બાઇ પાખીએ જેઠાના
ઝીણકાખાઈ ધના માથે છોડા નાખી દેરવટું વાળ્યું;
પાખી ધનીયાની ઘરવાળી થઇ. “ધને તાં ગોવારીયું
માણુહ છે! ઇ લેખાં લેખાં નો હમજે. ઘરનો સંધાય

વહેવાર ભાર પાખી માથે, પાખી ધનાનું લાણું ટાણું
સાયવે. ધના અને હૂણના ખોરડાં ઉપર માતાનું હેત
વરસાવતી પત્ની પાખી આદર્શ ગૃહિણી હતી. ‘પાખી
તાં થીયેલ પીઠ માણુહ શે! જેઠા હૂણનું ખોરડું તાં
ઠીક, સાજી રખારી કેડાનો થાંભલો શે મોરીની દીકરી
પાખી તાં !’

ઊંચી રખારણુ પાંદડીઆનો છાંડ,
માથે રે ખેડું રખારણુ ફૂંધનું;
આગળ પાછળ વાંદરડાંની હાર્ય,
વેંતી રે નદી રખારણુ ઉતરી !

*

ખાવી

(માનખાઈ) : લાંગતી રાતના લજનમાં
લજનનાંદી બાવો માવદાસ ખોળામાં રામસાગર લઈ
ખેઠો છે. તંજુરાને ઉપડે છોડે ખોસેલ મોરખીંછનો
જૂમખ ગર માથે જૂલે છે, બાવા સામે માનખાઈ બાવી
મંજરા લઇ ખેડી છે. લજન ઉપડે છે:

“એ મૂરખ નરને હીરલો લાધ્યે....”

માનખાઈ માતાનો કોકિલ કંઠે લખે છે:

“ઈ ઓળખ્યો નહિ એંધાણે હે જી.”

લજન જામે છે: માતા ગોઠણુભર ખેડી થઇ
જાય છે, બાવાજી અને રામસાગર ઉપર મંજરાના
રણુકાર અને ચમકારથી અભિપ્રેક કરી અદ્ભૂત
આલા રચી દેતી માનખાઈ માતા મોરલી પર ડોકતા
નાગ જેમ માવદાસ સામે ડોકે છે. બાવીના રૂપાળા
હાથની કળાઇ અને આંગળીઓ ઉપર રમતાં મંજરા,
તેના ગોરા વાનમાં શોભી ઉઠતાં ત્રાજ્યાં, તેના
અંગની ફેરપ અને ડોલન મગેહર સંગીત રચે છે.
લજનરસથી ભરપૂર વાતાવરણમાં જણે મંડળી ડૂબી
જાય છે. જણે મનખ અલખમાં ઓતપ્રોત થાય છે.
માવદાસ બાવાની પત્ની માનખાઈ માતા લગતોને મન
તો મીરાં, તોરલ કે રૂપાંદે છે.

*

ખારતી

(પ્રેમી) રતના મોતીવરસની છોરી
પ્રેમીના વિવાહ રામા માલમના રણુકોડ સાથે થયા.

ત્રેમી પહેંચેલી, ન્યારે રણછોડ સીધો સરળ, છતાં ખલાસી પૂગે. સાન સાગરના લોઠ ઉપર વહાણ ચલાવી રણછોડ દરીઆખેડ કરે; અને માલસના ઘર વહે-વ.ર રૂપી સંસારસાગરની કઠણાઇઓને ત્રેમી આનંદથી પાર કરે. ખારવો ભોજો દરીઆનો લાલ, ગામની જંગલ જાણે નહિ. ક્યારેક ખારવીના જોત ધણીને સાંભળવા પશુ પડે; “તું ના સમજ તો બેઠો રે જાનો; તારાં બીડી બાસ ખરચીનાં દોઢીઆ મગી લે.” પોતે કહી લીએ, પણ કોઈ કહેવા આવે તો ત્રેમી તેને પૂગીને પાછી વળે. દરીઆ ખેપ કરી ઘેર આવતો ખારવો મેઘેરાં મહેમાનથી પણ મોંઘો. રણછોડ ધરકામમાં માથું મારે નહિ અને બાઈ ત્રેમી માથું મરવા દે પણ નહિ; ભાયડા માણસને રાગ જેમ રાખે. ત્રેમી મજૂરી કરી શેઠનાં કામકાજ કરી કુટુંબનું પૂરું કરે. ઘરકામ ખંત અને પ્રમાણિકપણે કરે. શેઠનાં છોકરાંને હેતથી રમાડે, જતન કરે. યુવાન વણિક પુત્રો મુંબઈથી દેશમાં આવે ત્યારે ત્રેમીને મળવા જાય, ત્રેમી ખારવી પણ હર્ષનાં આંસુ લાવી પોતે ઉઠેલ છોકરા ઉપર હેતથી હાથ ફેરવતી.

ત્રેમી ડોકમાં શ્રીનામી પહેરે, સવારમાં નાહી ઘોઈ લંકેશ્વરનાં દર્શન કરી પંખીને ચણનાંખે, સાધુ બ્રાહ્મણને લોટની ચપટી આપે, અને કામે લાગી જાય, કોઈ માંસાહરી સાધુ આવી ચડે તો તેને પણ નેહતું ભોજન કરાવી આપી ત્રેમી ધન્ય અને, આનંદ અને અભિમાનથી રહે. પિતા સમોવડી જ નહિ પણ પિનાથી ચડિયાતી ત્રેમી જેની માતાના પુત્રો જ સાત સાગર ખેડી શકે.

ઝેર જીરવી જાણતી ઉદાર દિલની ત્રેમીને આંગણે એક જ ખાટલા ઉપર છોકરાં કુતરાં બિલાડાં સાથે જાંઘનાં જોયાં છે. બદામના ઝાડની ડાળે આંચેલ કુંડામાંથી પંખી પાણી પીતાં હોય અને નાચે પાડોશીનાં મરઘાં કુતરાં મીઠાં હરતાં ફરતાં હોય. ખારવીની શેઠમાં ફળિયે પોતાના સ્વભાવ ભૂલીને સૌ સંપથી રહે. ત્રેમીની દરિયાવદિલી અને અનન્ય કુશળતા તેને આદર્શ નારી બનાવે છે.

વણુકર

(બાઈ મેઘી) : ત્રણ બાપ અને પોતા સહિત બે માતાં પાંચ છોકરાંની મા માગ મેઘી જ રહી હતી. એક માતાં જ જ્યાં જેમ મેઘલી મેઘવાળે આ પાંચે છોકરાં-ત્રણ છોકરી અને બે છોકરા- ને પૂરી ચોંપ થી પૂરાં હેતથી મોટાં કર્યાં. મજૂરી દાડિ દાડિયા કર્યાં, તડકો ટાઢ ખમ્યાં, જીન કાંત્યું, તાણા વાણા કર્યા અને મા છોરુડાંનો ગુખરો કર્યો. માતા કુંતા જેવી મેઘી મા હતી, તેણે માતૃત્વના પાઠ તો કોઠા વિદ્યાથી ભોમકા પાસેથી ભણ્યા હતા. મોટાં થયેલ છોકરાંને વરાઝ્યાં, ઠેકાણે પાડ્યાં. વણુકર વાસમાં મેઘીમા આખા વાસની મા બની રહી.

વાઘરણુ

(ધકુ) : પોતાની એકની એક દીકરી સામુડીને પરણાવી, દીકરી જમાઈને પોતાનો ગામની પરવાડે જિઓ કરેલ ભરેલ ભાસેલ કુમો આપી દીધો ધકુ વાઘરણે. એ ગામ પણ કન્યાદાનમાં દીકરી-ને આપ્યું- દાતણ નાંખી કામી ખાવા ! અને ધકુ અને તેનો કુંડો ધણી ચાલી નીકળ્યાં બીજે ગામ જઈ વસવા. દિવારની ધકુ વાઘરણની કોઈ બાદશાહ જેવી હતી. ધકુ હેતાળ માતા, વિવેકી પત્ની, કુખે આવનાર તેના મહેમાનને રોટલા આશરો આપતી સાદી સરળ ગૃહિણી હતી. વાઘરીની નાનમાં ધકુ વડી વાઘરણ હતી.

*

આ સન્નારીઓ પુરુષ કરતાં કોઈ રીતે જીનરતી નથી જ. પુરુષ સમોવડી થવાનો આજનો જવર આ સ્ત્રીઓને લાગુ પડ્યો ન હતો. નારી જીવનની મંચુરતાથી રસપૂર્ણ થયેલ સંસાર મીઠો - સ્વર્ગથી અધિક સુંદર બને છે. સ્ત્રી હૃદયમાં વસી રહેલ રસેશ્વર પરમાત્માએ સ્ત્રીને પૂજવા યોગ્ય અધિકારિણી બનાવી છે. નારી એ નારાયણી છે.

મહા બળુકી બહારવટિયા બલી

બાલુભાઈ ગઢવી અને કરસન પઢિયાર

ઠાળ વરસની દૂબળી ગામનાં દૂધનાં ઢબકા જેમ, ઉમૈનદીનાં પેટાળમાંના વીરડાની કૂકતી સરવાણી માથે ત્રણ ચાર પાણિયારિયુંની મીટ મંગાઇ રહી છે, વીરડે પાણી આછર્યાં નથી, ત્યાં બાવીસેક વર્ષનો કૂટડો જીવાન રાહુભા, ખભે માણુ હાથમાં છાલિયું, અને હાથે આવે છે. આવતાવેંત વીરડાના કાંઠે પડેલ ખાલી ખેડાંઓને આધાં હડસેલી પોતાની માણુ ભરવા વીરડો ઊભેચવા મંગાણો.

“રાહુભા, બૈલા, આમ શીદ કરો છો!! અમારા ખેડાં તો ભરી લેવા છો, !! તમારે ક્યાં ઘરે છોકરાં રોવે છે, કે સાસુ વઢવાનાં છે? પણ ગેમા-રેલ રાહુભાએ બાલુની કાગારોળ માથે કાન દીધો નહિ.

મથે ગોળી, કાંખમાં ઘડો, અને મહાકાળીનાં ખખ્ખરની જેમ હાથમાં વરિયાળી તાલળી રહી ગઇ છે. એની એક બાઇ દેદાદરાની શેલિયું વીધી સડેગટ કરતી ગંગવાનાં ઠાળ મથેથી ઉમૈ-નદીમાં ઊનરતી દેખાણી અને પાણિયારિયુંનાં કેઠાનાં પ્રાણુ આવ્યા.

“આ આવે મલીખા, પછી ભલે ભરી લો!”

ગંગવાના ઠાળ માથે રાહુભાની નજર તોંગણી અને જણુ થરથરી ગયો. ત્યાં તો મલી વીરડે પોગી, રાહુભા વીરડાના કાંઠા માથે ઊભડાએ એડેલ, તે નતો છાલિયું પાણી ભરી શક્યો, કે ન તો વીરડાનાં કાંઠેથી ઊડી શક્યો.

રાહુભાએ ભરવા મૂકેલ માણુને મલીએ દેખું મારી આઘી કરી, પોતાની ગોળી મૂકી. હાથમાંની વરિયાળી તાંસળી રાહુભા તરફ ફગાવનાં કહ્યું : “દરબાર ! આનાથી ગોળીમાં પાણી ભરો”

રાહુભાના ડાબા હાથમાં છાલિયું કઠકું રહ્યું અને જમણા હાથમાં તાંસળી ઝલી મંગડા પાણી ભરવા. ગોળી ભરી. પાણિયારિયુંનાં ખેડાં ભરાણાં, છેદને મલીએ પોતાનો ઘડો મૂક્યો. થોથરાતા વેણે

રાહુભાએ હિંમત કરી; “મલીખોન, હવે મારી માણુ તો ભરી લેવા દે, મારે સામેગામ બળદ પાવા જવાનું છે.”

“દરબાર જેવા દરબાર થઇ આમ ચીંથરા શું ફાડો છો ! ઘડો પૂરો કરો પછી નીરાંતે માણુ ભરજો.” રાહુભાએ ઘડો પૂરો કર્યો.

પાણિયારિયુંનાં ખેડાં ચડાવી, મલીએ પોતાની ગોળી માથે લેતાં રાહુભાને ઘડો અંબાવવા કહ્યું.

ઘડો અંબાવવા ઊભા થતા રાહુભાએ મરકતા મોઢે મરમ કર્યો કે : “ખેડાં ગોળી તો હાથોહાથ ચડાવી લીનાં, હવે આટલો ઘડો ભારે પડ્યો ? ને લઇ શકો ?”

રાહુભાની આ ટકોર મલીને ઝાટકયો નાખ્યો. હોય એવી વસમી લાગી. મલીએ માથેથી ભરી ગોળી ઉતારી ભરેલ ઘડો ઢેળી નાખ્યો. એઢેલ ચોરસાને કાઢી ચાર-છો વડો કરી, ઘડાના મોઢા ઉપર મૂકી, ઘડો પોતાના ડાબા હાથમાં નાખી. જમણા હાથની ઘડાના મોઢા ઉપર થપાટ મારી, ઘીના કૂડાની જેમ ઘડાનો રોટલો કરી નાખી, રાહુભા સામે ઘડાનો ધા કરતાં મોઢી : “મારે મન આ ઘડો નથી પણ ઘડી છે.” એમ કહી ગોળી ચઢી હાલી નીકળી.

દ બાન્થી ખાલનાં તો ખોલી જવાએલ પણ આ દખ્ય જોઈ પરસેવો છૂટી ગયો. રહેના એલ પાણીની માણુ ભરી રાહુભા ત્રિચારમાં ને ત્રિચારમાં ઘેર પહોંચ્યા, પણ ગમે તેમ તોય આ તો ગરાસિ, આ વાતના પ્રસંગને પી ગયો.

એક એવા બે, બે એવા ત્રણ, એમ આ વાતને પાંચ પાંચ ચો-સ ઊનરી ગયાં. એક દિવસ કટુડાના પાસમાં ત્રણાણુ દોલ વાગી રહ્યા છે. બાલુ-ખોનું રાસડા લઇ રહી છે.

પાધના કુવેથી પાણી ભરી આવતી એક બાઇ આતા અલતારને જોઇ ઊભી રહી, ખોલી

“કોણ રાહુભા ? ભૈલાં અત્યારે કેની પા ? દેદાદરે સૌ છે તો સુવાણમાં ને?”

“કોણ મલીખોન ! હા બાપા, દેદાદરે સૌ છે તો સુવાણમાં, પણ તમે કેમ સાતમ કરવા નથી ગયાં ?”

“જવું તો છે ભૈલા, પણ હજુ તો આજ ચોથ થઈ છે ને ?”

“હા આજ છે તો ચોથ, પણ હું કાલ આવળીથી પાડો વળવાનો છું, આવવું હોય તો અચકો બાંધી રાખજો.”

“ભલે ભૈલા, પણ વળતા ઘેર થઈને જાઓ,” અસવારે ઘોડી હાંકી મેલી.

પાધરથી ઘેર પહોંચતાં તો મલીના મનનાં ઘોરાએ કેંક વેગો પકડી લીધા. હળવે હાથે હેલ ઉતારતાં મરકતે મોઢે મલીએ નાડોદાને (પોતાના ઘણીને) વાત કરી, કે : “કાલ મારો ભાઈ આવળીથી વળતાં આવવાનો છે, એની હાથે મારે દેદાદરા સાતમ કરવા જવું છે તો પરાંની કુંચિયું લાવો, મારો અચકો તૈયાર કરી રાખું.”

નીમાણે નાડોદે થડકતે હૈથે કહ્યું કે સાતમ કરવા જવું હોય તો જ, પણ એ દી સાડ અચકો શું કરવો છે ? આઠમ કરી નેપે આવતી રે’જો.” પણ જેમ ધમેક લોઢા માથે પાણીનો ત્રાસકો પડે ને સમ-સમી ઊઠે એમ મલી આ વેણે સાંભળતાં સમસમી ઊઠી.

ખીજ દિવસે ભગીડામાં નાડોદો હજુ સાંતી નાડે છે, મલી ભાતાં પોનાં તૈયાર કરે છે, ત્યાં રાહુભાએ સાદ દીધો “કાં મલીખોન ! તૈયાર છોને ?”

એક હાથમાં ભાત ખીજ હાથમાં પરોણો અને મલી ડેલીએ આવી. હળવા સાદે બોલી. “ભૈલા આજ અમારે પાંચમ નથી પળી. આજ રોકાઈ જાવ, કાલે જઈને દી નીકળશું.”

મલીના આ કાગલા વેણે રાહુભાને વર્ષો પેલાનો પ્રસંગ યાદ કરાવ્યો. અને રાહુભા બોલ્યો :

“કાં મલીખોન ! ઘડો એસારી શકાય, કોશ વાળી શકાય, પણ આ તો જોંહરા. આજ મારાથી રોકાવાય એમ નથી. કે’તો ઘેર જમ ભાઈને મોકલું. તમારાથી અત્યારે હવે દેદાદરે ને અવાય. દ્યો હું જઈ છું, આલો તો પીળા પાને આવજો.” એમ કે’તાં રાહુભા હાલી નીકળ્યા.

કરશન નાડોદો આ વાત હજુ પૂરો સમજે ન સમજે ત્યાં તો મલીના હાથમાં પરોણો રમવા મંગણો. ઘડીક નજર નાડોદા માથે તો ઘડીક જતા અસવાર માથે અને મલીએ ત્રાસ નાખી : “નાડોદા, મારા ઘરાણાં કાઢી દે, મારે સાતમ કરવા જવું છે.” નાડોદાએ સામે જવાબ વાલ્યો કે :

“ઘરાણાં આજેય ને મજે અને કાલેય ને મજે, જવું હોય તો એમનામ જ.” કાળજાળ મલીએ ત્યાં તો પરોણાની પ્રાછટ બોલાવી.

પિયરનો મારગ પકડતાં મલી કે’તી ગઈ : “નાડોદા ! મારા પિયરના ઘરેણાં મારા પિયર પો’ચતાં કરજે, નઈંતર આજથી આઠ દીએ આવીશ. તારા માટિયાળા સાબુદા રાખજો. ખંભાતી બોખરાનો થઈ જાય.” અને હાલી નીકળી.

ગામના ગલદેરાઓ આ બધો રાડય બોકાહો સાંજળી ઊધરેલીએ મોંએ ઊભા થઈ આડા કપડાં : “ભા, ર’વા દો ઘરંભર છે. આમ સપરને વાર કનિયા કરી નો જવાય, બાપા અમે છોકરાને સમજાવશું” પણ મલી માની નહિ.

ચોરે રાયરો જામ્યો છે. કાવા કસુ’બા નીકળી રહ્યા છે, અગમ નીગમની વાતુંના હીનોળા હાલી રહ્યા છે, ત્યાં પાયામ’ધી, કેડિયું, માથે ડબલ પાધડી, ડબલ છોગાતું બોકાતું, ખભામાં તલવાર, હાથમાં ત્રણબ’ધી બંધૂક, આવા અસવારોને લઈ ઝડાં ઝડાં થતી સાંઢણી કટુડાના ચોરા આગળ ઝોકારાણી એક અસવાર આગલા કાઠામાં બેઠો છે. ખીજ અસવારે ચોરાનાં પગદિયાં ચડતાં ચડતાં ડાયરાને રામ રામ કર્યા. ડાયરાએ રામરામ ઝીલતાં કહ્યું : “આલો ભા આલો, ક્યાંથી પૂછઈ.”

“રેવાં તો જતવાડામાં,” મહેમાને જવાબ વાળ્યો.

મહેમાન હજુ એસે ન એસે ત્યાં કસુંબો ફરવા મંડાણો, ડાયરામાંથી કેહરીસંગ બોલ્યા. “ભા, પેલો મેમાનને મીઠો કરાવો.”

“કસુંબો પછી મીઠો થશે. ભા ! પેલા તમારા ગામના કરશન નાડોદને કે’વરાવો કે એની ઘરવાળીનાં ઘરેણાં લઇ ચોરે આવે.” મેમાને ધડાકો કર્યો.

ડાયરો સાકાયાક થઇ ગયો, કસુંબો વાટતા ધાંચળની સામે જોઇ મેમાન બોલ્યો : “જવાન, જ તારા કરશન પટેલને કહે કે, દેદાદરાના હમીર જાદવની દીકરીનાં ઘરેણાં કાઢી લાવે.” મગનિયે ડાયરા સામે જોયું, ડાયરાએ મગનિયા સામે જોયું. ત્યાં ઊંટ માથે બેઠેલ અસવારે ડાઢીના કાતરા માથે હાથ ફેરવતાં ફેરવતાં પડકારો કર્યો. “ડાયરા સામે શું જોઇ રિયો છો ? જ તારા ડોહાને બોલાવી લાવ્ય, અમારે હજુ ખેરવા પોંચવું છે.” ડાયરામાંથી કોઈએ ઇશારો કર્યો. અને ધાંચજો ડોટ દીધી, કરશનના હાથમાં ધરાણાનો ડાખો અને ચોરે આવ્યો. ડાયરા વચ્ચે ડાખો મુકતાં બોલ્યો : “લ્યો ઘરેણા.”

“લ્યો શું, ઉધાડ ડાખ્યો, અને ગણી દે ધરાણાં !”

કરશને ઘરેણાં ગણવા માંડ્યા પણ એક ઝર-ઝર ઓળી થઇ.

“અલ્યા આમાં પકાણી ઝરઝર નથી.” મલી બોલી,

“ઈ નેં આપું !”

“કારણ !”

“કારણ શું બધાં ઘરેણાં નો અપાય, ક્યાંક !”

“શું કીધું ?”

“હા, હા હા !”

“એય રે’યા, સાંજળી લે, આજથી આઠ દાંડમાં ઘરેણાં પૂરેપૂરાં દેદાદરે પોંચતાં કરજો, નહંતર ગામ માથે હળ હાંકીશ, હું મલી, મલીનાં લખણાં નો હોય, હવે તારે ને મારે રામરામ.”

ડાયરામાંથી એક બે ઉતાવળિયા જુવાન બોલા થાય ન થાય ત્યાં તો, બે બે બંધૂકોની જામગરિયું, આંખનાં પલકારામાં સગળી બાડી, તરણેતરના મેળામાં ભરવાડનો છોકરો પોતાની પૈશ્વતને જોઇને બેહુણી લે, એમ ડાયરામાંથી ચોરાની કોરે, કોર ઉપરથી અધ બીચી થતી સાંઘ્ય ઉપર, અને પડકારો કર્યો : “એમનાં મ બેહી રે’જો, નહીંતર જૂંડ દેખાશે, આ કાળમૂખી એકેયની સગી નેં થાય.”

એક ઉતાવળિયા જુવાને ભાગતી સાંઘ્ય તરફ ડોટ દેતાં હાકલ કરી : “એલા આટલા બધામાંથી કસુંબો કાળો કરીને જાશે ?” થયા હાકલા પડકાર, પણ ત્યાં તો ફરી બે બે સંઘણું ધણેણી. ચોકમાંથી ઝાંપામાં. ઝાંપામાંથી જોતાં જોતાં અસવારને લઇ સાંઘણી ગાયબ થઇ ગઇ.

આખા વઢવાણિયામાં આ વાત વા વેગે પ્રસરી ગઇ, કે દેદાદરાના હમીર જાદવની દીકરી કટુડાથી માંડી દેઠ વઢવાણુ સામે બહારવટે નીકળી છે.

વાત સાંભળી વઢવાણના દરબારગઢમાં ટેલતા દરબાર પથોભાઇ પોતાના કેડિનાની કસું દીધી કરવા મંડાણાં. એ જોઇ રાણીજીએ પૂછ્યું કે : “હાકોર ! કં’સું તાણવાને બદલે દીલી કાં કરો !”

“આજ મારા જેવો બીજો કોણુ ભાગ્યશાળી છે ? કે જેની દીકરી બારવટે નીકળી હોય !”

“પણુ આતો આપડા ગામ ભાંગે છે !!”

“અરે ગાંડી ! દીકરી તો દીંગલા પોતિયા માટે માનું ઓઢણું અને આણું વળતી લાભીની ચૂંદડીના ય લીરા કરે, ત્યારે આતો હજુ તારા ઓઢણાં સુધી તો હાથ નથી લાંબાવ્યો ને ?”

રાણીજી પોતાના ચૂડલા માથે હાથ ફેરવતાં ફેરવતાં ઝોરડામાં ગયાં. મરકતે મોઢે દરબાર રાજ-કાજમાં લાગી ગયા.

હવે તો રોજ સમાચાર મળે કે, આજે મેમકા; કાલે ટીંબા, તો વળી બીજો દીકુવા માથે મલીનાં ઘોડાના ડાખલા ગાળવા મંડાણા છે.

એમાં દરબારે એક દી આનંદમાં આવી,
જમાદાર, અમીચોદાણને હુકમ કર્યો કે: “મલીને
ગમે તેમ સમજાવોને અહીં લઇ આવો, મારે એને
જોવી છે.”

અમી ચૌહાણે માંડ્યા પેંતરા ગોડવવા, મલીની
મુંઝવણ વધી પડી. મલી ઝાલાવાડ માથે નજર નોંધે
છે, પણ વઢવણ સામે વેરખાંધી સવેલું સંધરે એવું
પરગણું એને દેખાતું નથી. ત્યાં એક દી સમાચાર
મળ્યા કે, હળવદમાં એવું એક ઘર છે. અને મલી
પોતાના પચીસેક સ્વારોને સમજાવી હળવદ આવી.

હરિ ગોહેલની ડેલીએ ડાયરો ઊગતા પોરને
કસુંબો લઇ રહ્યો છે, ત્યાં એક અમણી બાર્ષ માથે
હેલ અને ડેલીએ આવી. ડાયરામાંથી કોઇએ પૂછ્યું:
“ભા કોનું દામ છે?”

સામેથી જવાબ મળ્યો “માટીનું.”

સાઠને માથે સાતેક વરસ પચાવી બેઠેલ હરિ
જે હેલ વાન પામી ગયા. પોતાના દીકરા પોસાને સાદ
કર્યો. “પોસા...એ પોસા ! બેટા આ હેલને સંડોરી
ઉઠાડી તારા ઝોરડના પાણિયારે મેલ્ય.”

ઝોસરીના પગચિયાં ઊતરતાં પોસો બોલ્યો;
“બાપુ ! એને તમે ઝોળ્યો છો ?”

“ઇ વાત પછી.”

“પણ બાપુ ! આ તો વઢવાણનું વેર છે ! !”

“હવે વેવલીનો થામાં. હેલ હાલી ચાલીને
આપણે આંગણે આવી છે. ઊતરાવ્ય.”

પોસે હેલ ઊતરાવી ડાયરો જલકારા દેવા
મંડાણો. હળવદ રાત્રે પણ કેવરાવ્યું કે: “હરિ
ગોહેલ ! હેલ ઊટકેલ નો હેલ તો વહુ ને કયો કે,
ફરી ઊટકી મોગાવાનું પાણી ભરી આવે.

આ વાતના પડ્યા વઢવાણ દરબારશ્રી પચા-
ભાષના કાને પડ્યા ને હુકમ કર્યો કે, “કાંઈ પણ
હ વઢિયો વઢવાણની હદમાં નીકળે તો હેલ બે
કરો, અને હળવદ રાજને કેવરાવો કે સાબદ.માં
રહે.”

આ વાતને હજુ છ મહિના પણ ચિંત્યા નથી.
તાં હરિ ગોહેલની ડેલીએ પાંચ પરગણાની નાત
બેળી થઇ. વાટાઘાટું હાલી, કે: “આઘને પાછી
સોંપી દો, નઇતર આપણી અઢાર અઢાર કન્યાયું તેલ
ચડી રે’શે. તમારા એકના પાપે આ મીઠળખંધાનાં
માથાં થોડાં ઊતરાવશે ! !”

ઝોરડના બારસાખમાં આડો ધૂંધટો તાણી
ઊભેલ મલીએ આ વાત સાંભળતાં કેવરાવ્યું કે:
“આપાને કયો કે જનું જોડવાની નાતને રજા આપે,
જનુનાં ગાડાં વઢવાણનાં પાધર નૈ પો’ચે તે પહેલાં
હું મારા આ મહેલ બાલોયા ઉતારી આગળ ઊભી
હઇશ.”

હરિ ગોહેલે ઝોરડે કેવરાવ્યું કે “અમે બાપ
દીકરા બેઠા મારી દીકરા વહુ વઢવાણનાં પાધર અડવા
હાથે જાય, તે દી તો, હળવદના પાધરની ખાલિયું
લાન્ને. કે દો કે બે ફીકર રિયે.”

જનું જોડવાની નાતને રજા દીધી.

હળવદ પંથકની જનુનાં એંશીક ગાંઠાની
હેલની ધક વગતી આવે છે, જનડિયું શરણાઇ
જેવાં ગળાં ને રમતાં મેલી વગડો જનવતી આવે
છે. વઢવાણ દરબારને ખજર પડ્યા કે હળવદની જનું
આવી રહી છે. દરબારે અમી ચૌહાણને હુકમ કરતાં
બસેં ઘોડેસ્વારો તૈયાર થયા. જનું વઢવાણમાં બોડ
તળાવ વિજામો લઇ રહી છે. ત્યાં ફરતી બસેં ઘોડાની
દીવાન થઇ ગઇ. જમાદાર અમી ચૌહાણનો ભત્રીજો
મોઢામાંથી નીકળે એવાં વેણુ બોલી રહ્યો છે. ‘અલ્યા
આમાં કયો છે તમારો ગોહેલ? કયા ગાડામાં બેડી
છે મલી ?”

એમાં એક જવાન સચર્યા ડમલાં માંડતો
જમાદારના ભત્રીજા પાસે આવી કહેવા લાગ્યો કે:
“જમાદાર ! આંમ બાયું-બેનુંનાં ગાડા પાસે શું
દેકારો કરી રહ્યા છો? જેને વઢવાણનો ગઢ સાંકડો
પડ્યો છ મલી કાંઈ ગાડામાં થોડી સમાય? મલીને
જોવી હેલ તો હાલો જતાવું.”

“ક્યાં છે ઈ? ક્યાં છે મલકી ?” જમાદારને
ભત્રીજો તાફકી ઊઠ્યો.

“જમાદાર આમ અથર્થા થાવમાં આ ઘડી થીતે ઘડે થી થઈ પડશે.”

જમાદારનો ભત્રીજો પેઘડું છાંડી મલીને જોવા જાય છે. ત્યાં હાકલો થયો. “ખખડાર જો કોઈએ હાથ જાગ્યો કંઈ છે તો !!” અને હજુ બધા સંગ્રહ ન થાય તે પહેલાં તો મલીના હાથનો પાડાની જીલ જેવો જમૈયો જમાદારના ભત્રીજાના પડખાને ચડી ગયો.

જમાદારના ભત્રીજાને પાંચ મોડીએ બાંધી બીજા સ્વારોને કહ્યું કે: “તમને જો તમારા બૈરાં છોકરાંઓ વાંલાં હાય તો જવાની છૂટ છે, અને જો ધીંગાણું કરવું હોય તો આમ જુઓ.” ત્યાં તો પાળ પાછળ ધૂળની ઢમરી ઊડતી દેખાણી સ્વારો સમજી ગયા.

સ્વારો સાથે દરબારને કહેવરાવ્યું કે: “હજી-વદની જનું વઢવાણુ રાજ્યની હદનો સીમાડો હેમ-એમ વટયા પછી જ તમને તમારો માણસ સોંપીશ.” દરબાર આ સમાચાર સાંભળી મનમાં ખૂબ ખુશી થયા.

મલીએ ગાંડા ખેડુઓને ઇશારો કર્યો કે: “તમામ ગાંડાં ગામ સોંસરાં દ્યો.” અને એંશીએ ગાંડાં વઢવાણુ ગામ સોંસરાં પડ્યાં. જમાદારનાં ભત્રીજાને પાંચ મોડીએ બાંધેલ હાલતમાં પોતાના ઘોડા આગળ ક્યો. પર્થસ જતના જીવાનડા અને મલી પાછળ જગતી જમગરીએ વલા આવે છે. જનડિયું-એ મોકળાં ગળાં મેલી ગીતો લલકારી રહ્યું છે. આમ જનું મધ્ય ચોકમાં પોંચી. ગામનું માણસ પણ આ જનું જોવા તંબે થયું છે. એમાં એક દુકાને નાથા શેઠે મકર કર્યો કે: “એલા બાપુને કોઈએ ખખર દીધા છે કે નંછાં! આમને હાથગરણું કરવાં પડશે ને!”

“શેઠા બાપુ હાથગરણું કરે કે નો પણ તમને નેં બહુ”, તોખરો તૈયાર રાખજો.” મલી બોલી.

ત્યાં તો ગાંડાં નીકળ્યાં. દરબારગઢ આગળ ઝૂખામાંથી રાણિયું અને વઢારણું તેમજ રાજબારી-એથી દરબાર જોઈ રહ્યા છે. જનું ગામ સોંસરી થઈ ટીંબા પહોંચ્યું. દરબારે અમી ચૌહાણ સાથે ટીંબા સમાચાર કહેરાવ્યા કે: “મલી મને મળોને જાય. ચૌહાણના ભત્રીજાને સોંપી દે, અને જનુંની કોઈ

પણ જાતની ચિંતા ન કરે.”

બીજો દિવસે વઢવાણુની કચેરીમાં, રા આંગ-શ્યામાં તેમજ શેરિયુંમાં માણસ કયાંય માતું નથી, જનું ઈ ગાંડાંને વઢવાણું પાંધર વળોટાની પોતાનાં થોડાં માણસો સાથે મલી ભર કચેરીમાં દરબાર પધા-લાઈ આગળ જઈ નીચી નજરે ઊભી રહી બોલી: “બાપુ ! શું હુકમ છે ?”

“હાં, ઘરેણાંના ખૂમચા લાવો !” દરબારે હુકમ કર્યો.

“બાપુ આપની કૃપા છે, મારે તો મારું કટુડા પડેલું ઘરેણું ! ! !”

“હા બેટા ! છ મને ખખર્ છે. એલા છે કોઈ હાજર ! જાવ, કટુડાથી કરશન નાડોદાને મલીના ઘરણું લઈ બોલાવો. હુકમ થતાં સાંઢણી સ્વાર વેંતો થયો.

કટુડાથી કરશનને તેડી આવે ત્યાં સુધી મલીને વઢારણુ સાથે રાણીવાસમાં મોકલી. કરશનને લઈ સાંઢણી સ્વાર આવ્યો. મલીને બોલાવી. ભર કચેરીમાં ઘરેણું સોંપાવ્યાં.

મલ્લએ પૂરેપૂરાં ઘરેણાં પેંચ્યાં, બાપુને પગે લાગી દરબારે પૂછ્યું: “બેલ બેટા, હવે કાંઈ ઇચ્છા છે ?”

“હા બાપુ, નાથા શેઠને તોખરનો બહુ ઠેડ છે. હું ભાણું તેમ તોખરો ચડાવો.”

તોખરો આવ્યો. નાથા શેઠની પાંચડી અને પોતિયું દીઠાં થઈ ગયાં.

મલી તોખરો લઈ શેઠ પાસે જઈ બોલી: “નાથા દાદા, તમારા જેવા સારા માણસને તોખરો ખતાવાય, કાંઈ ચડાવાય છે થોડો !” મલીએ તોખરો પાછો મોકલાવ્યો.

“બાપુ ! જનું કટુડા વટી ગયું હશે, હવે હું જઈ.”

પોતાના સાથીદારો સાથે ભર કચેરીમાંથી નીચી નજરે મલી હાલી નીકળી.

પાછળ દરબારના શબ્દ સંભળાણા “વાહ મારી દીકરી ! વાહ મારું છોડ ! !”

આ વાતને લગભગ દોઢસો વર્ષ થયાં.

સવાલ છે સમાજના અન્ય વર્ગમાંથી કવય-
ત્રિઓનાં નામ મળે છે ને કળિકુળ એવા ચારણ
બારોટોમાં કાં કોઈ કવિયણનાં નામ ન મળે?

ચારણ કરિશ્વરોને જનમ દેનારી ચારણ આઈઓ
કવિતા ન રચે એ કેમ બને? મેઘાણીજીની લોકવાર્તા-
ઓમાં અનેક અનામી ચારણ આઈઓના ઉલ્લેખ આવે
છે. રાયચૂરાજીની વાતોમાં પણ આવે છે, ને ‘ઊર્મિ’માં
પ્રગટ થતી લોકવાર્તાઓમાં પણ આવે છે.

ભોજ ખાચરને એક જ દુહાવડે લઈ નાખતી
‘દલરીને સર દોષ’ એ દુહાનું મૂલ્ય આંકવા જેવું
છે. રાજસ્થાન લ્યે તેના કરતાં વધુ ગૌરવ ગુજરાત
પોતાના ચારણી સાહિત્ય માટે લઈ શકે તેમ છે, પણ
બન્ને પક્ષે ઉદાસીનતા અને ઉપેક્ષાવૃત્તિ રહેતી
આવી છે.

લોકગીતોમાં સુખ દુઃખ, હર્ષ શોક, સંયોગ
વિયોગ, પ્રીતિ અને વેર, સંસારની ખટી મીઠી ઊતરી
છે. એમાં ચારણ આઈઓનો નાદર હિસ્સો હોવો
જોઈએ. એક તો રાજદરબારે અને રાજપૂતો વચ્ચે
રથાન, બીજું માલધારી જીવન એટલે જીવનસંઘર્ષના
આભ ધરતીના હીંચોળે હીંચોળાયેલું જીવન. એમાંથી
અજસ્રપારે કવિતા પ્રગટે. પુરૂષોએ રાજદરબારે ને ચોરે
ડાયરે બેસી સરસ્વતીની ઊપાસના કરી તો ચારણ-
નારીઓએ રાજપુતાણીઓ અને લોકનારીઓ વચ્ચે
બેસીને મા શારદાની જરૂર આરાધના કરી હોય. પણ
લોકગીતોના સર્જકોમાંથી એની વ્યક્તિગત રચનારી-
ઓને જુદી તારવવી રહેવા દઈએ, કારણ કે એ
લોકોનો વારસો છે. લોકો થકી લોકોના હૈયાને કંઠના
સંઘાટે ઊતરેલ છે ને લોકજીવનના રસાયણના નવ-
નીતરૂર બનેલ છે. એમાં કોઈ વ્યક્તિનો દાવો ન હોય.
ધરતી લૂણ વગરની હોય તો ચારણનારી કવિતા વગર-
ની હોય.

આતો થઈ અનામી ચારણનારીઓની અને

પ્રારંભિક ‘મોણ’ ની વાત. હવે જેનાં નામ મળ્યાં
છે, એવી ચારણનારી-કવિયણીની વાત કરું.

પહેલાં જરા ચોખવટ કરું: આ કાંઈ ઊંઘી
વાદી નથી. આ તો આરંભનો પ્રયાસ છે. સો. યુનિ.
માટે ચારણી સાહિત્ય સંશોધન કરતાં જે મળ્યું તેનું
અત્રે આદ્યું નિદર્શન છે.

પાર્વતીબાઈ-નાનીબાઈ રોહડિયા

સૌરાષ્ટ્રના મહાકવિ ઇસરદાસ. આવા મહા-
કવિના સંતાનો તો ગળથૂંથીમાંથી જ કાવ્ય કવિતાના
પાઠ શીખે. માતાને ઉદરે અભિમન્યુ સંગ્રામ વિદ્યા
શીખેલો તેમ.

પાર્વતીબાઈ અને નાનીબાઈ બન્ને ઇસર-
દાસનાં પુત્રીઓ. પાર્વતીબાઈ મોટા, નાનીબાઈ નાનાં
અને લાડકાં. બેય કવિયણ નીપજી.

હજી તો સંશોધનની શરૂઆત છે, એટલે આ
બન્ને કવિયણીની રચનાઓનો ઢગચો કરી દઉં એવી
સ્થિતિ નથી. તેઓ કવિ હતાં એના પુરાવા જ
આપી શકું તેમ છું.

નાનીબાનાં લગ્ન મારવાડમાં અવચળદાન મિશણ
સાથે થયેલાં. આણું વળતી વેળા પિયર જતાં નાની-
બાને ભારે દુઃખ થયું. અને રોતાં રોતાં તેમણે દુહો
કહ્યો :

સરવર ગરવર મેરવડ, વાડી વસેકે વાવ; ૧
હૈયાં મ કર હૈડકો, ફરી સચાણા ના’વ.

(ઐ મારાં હૈયાં 1 નું ધનકતું જ બંધ થઈ
જા. આ મોટો વડ, આ પાદરનું તળાવ, આ આજુ-
બાજુના કુંગરા, અને આ વાડી સાથેની વાવ, આ
બધું જોવા તું હવે ફરીવાર સચાણા નહીં જ આવી

૧. સચાણાના શ્રી જમ્બરદાનને મુખેથી.

થકે (કેમકે પિયરના વિશેષથી તું મારવાડમાં જ
જૂંચી જૂંચીને મરણ પામીશ.)

પણિામે ઈસરદાસે અવચળદાસને ઘર જમાઈ
કરી રાખીને પુત્રીને મારવાડમાં જતાં ટાળ્યાં.
પુનાદે

ઓખાનાં નીવાંસી હતાં. દ્વારકા પાસે જ નેસ
નાખીને રહેતાં. સમય અનિશ્ચિત છે, પણ અતુમાન
થઈ થકે છે કે ૨૦૦, વર્ષથી વધુ જૂનાં નહીં હોય.
શાણિાના રાવળોને કંઠે અને ચારણોને કંઠે છૂટી
છવાઇ પુનાદેની રચનાઓ રૂળી આવે છે. અને તે
પણ ભિમિંગીતો રૂપે. બહુ રસમય જણાયા છે તે ગીતો.
એમનું એકાદ પ્રભાતિયું જૂના 'ચરણ' ત્રિમાસિકમાં
પણ પ્રગટ થયેલું. જેની અંતિમ બે પંક્તિઓ આ
પ્રમાણે છે :

ગોમતી કાંઠે ગામ અમીણું, ઓખો અમીણો દેશ;^૨
ચારણ્ય 'પુનાદે' એમ ભણે,
મોળો લીલો રાખ્યે નેસ.

અંતિમ પંક્તિમાં નામ પણ સ્પષ્ટ છે. વત-
નની વાતેય આઈમા સ્વસુખે કથે છે.
અમરાંબાઇ એઠા.

' બિરદ છહુતેરી ' રચનાર પ્રસિદ્ધ શુજરાતી
કવિ 'દુરશાજી આઠા જેવા મહાકવિનાં અમરાંબાઈ પુત્રી
હતાં. પરમ ભક્ત કવિ સાંવાજી જૂવાનાં પુત્રવધુનું રચન
શોભાવેલું. પિયરને સાસરા બેય પક્ષોમાં મહાકવિઓ
હોય ત્યારે અમરાંબાઈ કવ્યત્રિ નીપજે એમાં નવાઈ
થાની ?

કુવાવા ગામે સાંવાજી જૂવાએ દરબારગઢ અને
કિલ્લો બંધાવીને ૨૪, ૨૬ મોગાળું મનોહર હરિમંદિર
બનાવેલ, અને તેમાં ગોપીનાથની પ્રતિમા પધરાવીને
સેવા કરેલ. હાલ પણ એ મંદિર-કિલ્લો મોજુદ છે.

પરમ વૈભવ હતાં અમરાંબાઈ. એમણે ગોપી-
નાથની સ્તુતિનાં વિપૂલ કાવ્યો રચાવું મનાય છે.
એમાંથી એક પદ આપું છું. આ પદ અમરાંબાઈની

કાવ્ય પ્રતિભાનું છોતક છે. અને ડિંગળી ભાષા પર
અમરાંબાઈના પ્રભુત્વના પણ આ ગીતમાં દર્શન
થાય છે.

કંસકા કાળ કંસનું, કેશવ કરણાકર
જગજગ તારણુ ભગતજણુ
વેઢક મજવાસી રાધાવર
તે ભાંમી વસદેવ તણુ...^૧

(કંસના મૃત્યુ રૂપ હે કૃષ્ણ ! કણ્ણાળુ એવા
હે કેશવ ! તમે યુગે યુગે ભક્તજનોને આલોક પર-
લોકમાં તારી દીધા છે. વૃજમાં વસનારા, રાધાજીના
પતિ અને મહાયોદ્ધા એવા હે વસુદેવના પુત્ર, ગોપી-
નાથ ! હું તમારા ભાંમણાં લઉં છું-તમારા પર ભોળ-
ધોળ થાઉં છું.)

ધજા ગરક ચત્રભુજ ગિરધર
જોગરૂપ અજરા જરણુ
સરડી અસર હોએ મથે ઉસર
તૂઝ નમે તારણુ તરણુ

(જે ગરુડધ્વજ એટલે ધ્વજમાં ગરુડનાં
નિશાનવાળા છે. ચાર ભૂજઓવાળા છે. અને
વૃજવાસીઓની રક્ષા અર્થે ગોવર્ધન પર્વતને ધારવા-
વાળા છે. તેમજ ચોગરૂપ અને જરા મૃત્યુથી રહિત છે.
વળી જોણે દેવ-દાનવોને એક કરીને સાગરને મથો
છે એવા હે કૃષ્ણ રૂપ વિષ્ણુ ! આ સંસાર સાગરને
તરવાના સાધનરૂપ ગોપીનાથ ! આપને વંદનાઓ છે.)

ધર હાઠાં વરચે, ધર ગૂંબધર
ગોવિંદ ગદાધર અતિ ગમ્મર
અણુકર એક ધનાં તૂ ઓળગે
ઓ કરશી, 'અમરાં' અમર^૧

(વારાહ અવતાર વેળા આ પૃથ્વીને પોતાની
ઝાઢો પર જોણે ધારણુ કરી હતી, એવા આ અવતારે
ગળામાં ચણેલીના હાર ધારવાવાળા, હાથમાં ગદા
ધારનારા, ગાયોને પ્રિય એવા હે ગોવિંદ ! તમે ન
જણી શકાય તેવા-અત્યંત ગહન છે.

ભગવાન ! તમને સેવનારા ધન્ય છે. તેઓ અભયને પામે છે. અમરાંગાઈ આઠા કહે છે : ઓ મારા મન ! એ પરમેશ્વર-ગોપીનાથ જ તને મૃત્યુના ભયથી હોડાવીને અમૃત આપશે.)

લાધીભાઈ બૂલા

ભક્ત કવિ સાંચાજનાં પુત્રી થાય. તેઓ પણ સાગ કવિ હતાં. ૨ સુવા ગામે કવિવર દુરશાજ આઠાના પુત્રની સાથે તેમને પરણાવેલાં. એટલે તેઓ અને અમરાંગાઈ આઠા એક બીજને ભાભી થાય, અને નણંદ પણ થાય.

લાધીભાઈએ ઘણી રચનાઓ કરી હોવાનું કહેવાય છે ? ૧

જ્યારે સાંચાજના પુત્ર વિઠલદાસ અવસાન પામ્યા ત્યારે લાધીભાઈએ વિઠલદાસના મરણિયા રચ્યા. વિઠલદાસનું બીજું નામ વિહારીદાસ પણ હતું. ઘણા દુહાઓ હતા પણ કંઠસ્થ હોવાને કારણે લોપ પામતા ગયા. મને તો કેવળ એક જ ગીતનું એક જ ચરણ પ્રાપ્ત થયું છે. એટલે લાગે છે કે લાધીભાઈએ ગીત-દુહામાં જ્ઞાત વિયોગને શોક ગાયો હશે. મને મળેલ ચરણ આ પ્રમાણે છે :

‘વિહારી આયને, સતી તણે
પેંપળે ઘોડા દોડ કરશાં.’ ૨

કલ્યાણ આઠા

આ કવિયણ પણ પેસુવા ગામનાં અને કવિ-વર દુરશાજ આઠાનાં વંશજ થાય. તેમનાં લગ્ન

૨. કુવાવાના શ્રી નરહરદાનજી બૂલા ‘પાસેથી આ વાત હમણાં જ જણેલી.

૧. કુવાવાના શ્રી દલપતસિંહ બૂલા. ૨. કુવાવાના શ્રી મુળુભા બૂલાને મુખેથી. તેઓને લાધી-ખાઈએ રચેલ ત્રિપૂલ દુહા મોઢે હતા. પણ હવે વૃદ્ધાવસ્થાને કારણે ભુલાઈ ગયા છે. શ્રી વેદીસાવ અવાથીને અને એવો!ટ નરસિંહજી અવાથીને મૂખેથી.

મોડવદર (કચ્છ)માં રતનું ચારણને ત્યાં અપાથી કુટુંબમાં થયેલાં. ૧૫૦ વર્ષ પહેલાં થયાં.

પરમ વૈષ્ણવ હતાં કલ્યાણ. તેમણે ગુજરાતી ભાષામાં-લોક ભાષીમાં અને શૈલીમાં ઘણાં સુંદર પદો રચેલાં. જે કંઠોપકંઠ ક્યાંક રેલાતાં હશે, ગવાતાં હશે.

કલ્યાણના વંશજે પાસેથી મળેલી હસ્તપ્રતમાં મને પણ એક પદ લાભેલું. ત્યારે મેં કલ્યાણ વિષે પૂરછા કરેલી ત્યારે જ બેદ ખૂલ્યો કે કલ્યાણ આઠા એમનાં કુળનાં ડાડી થાય. ૩ ભારે રૂડા ઢાળનું રસ તરબોળ પદ છે :

તેલ ને તંબોળે લીના ગાલે રાતા
પરોડે પધાર્યા મોહન મોરલી વાંતા...
તેલ ને તંબોળે

આ જુની રજનીના રંગ કહ્યા ન જાણે
સાંભળોને સખી ! ઉલટ અંગ ન માથે....
તેલ ને તંબોળે

હસી હસીને નાથજીને બાથડી લીધી
એક અનોપમ વાંલે વાતડી ફીધી...
તેલ ને તંબોળે

સેજ સમારતાં મને વાર લાગી
તેણે સમો રાધા ઝળકીને જાગી...
તેલ ને તંબોળે

હરખી હરખી નાથજી સામે જોયું
ખાઈ ‘કલુ’ના સા’મી સાથે મનડું મો’યું...
તેલ ને તંબોળે.

નાથીખા

સમય, વતન અને શાખની કચીએ જણ નથી. ઘણી જોમદાર વાણીમાં અને ડિંગળી ભાષામાં તેમણે અંબા ભવાનીને લાંબા છંદમાં રતવ્યાં છે, આ છંદ લઘુગ્રંથ જ લેખાય, એ રીતે નાથીખાની સહુથી વધુ રચના મળી છે એવાં પ્રથમ ચારણ સ્ત્રી કવિ કહેવાય.

નાથીખાઈએ અંબાભવાનીને રતવ્યાં હોવાથી એવું અનુમાન થાય ખરું કે તેઓ ગુજરાતનાં-તેમણે ખાસ કરી ને ઉત્તર ગુજરાતનાં હશે, છંદ સમાપ્તની

અંતિમ પંક્તિઓમાં તેઓ પોતાને 'નાગડા સધૂ નાથુ' તરીકે ઓળખાવે છે એટલે તેમના પિતાનું નામ નાગદાન અથવા નાગાજી હશે તેમ ક્ષીત થાય છે. આ અંબા ભવાનીની ત્રિરદાવતા સંપૂર્ણ છંદની બે પ્રતો સૌરાષ્ટ્ર યુનિ. હસ્તપ્રત ભંડારમાં સુરક્ષિત છે. તેનો ક્રમાંક ૨૪૦૬-૭ છે. સૂચિપત્ર પાનું ૮૪ છે.

રૂપાળીબા મહેડું

આણંદ પાસે આવેલું સામરખા ગામ એ રૂપાળીબાની જન્મભૂમિ. ૧૮૫૭ના સ્વતંત્ર્ય સંગ્રામમાં ભ.ગ. લેનારા કવિશ્વર કાનદાસ મહેડુનાં તેઓ બહેન, અમદાવાદ પાસેના સાણંદ તલુકાના રાણેસર ગામે મોડ કુળમાં પરણાવેલાં. ચારણ સમાજમાં રૂપાળીબાના રચેલા રાસડા ચરણે, સોળાઓ, ગીતો ઘણાં પ્રચલિત. હજીબે કંઠોપકંઠ ગવાતાં આવે છે. રૂપાળીબાનું સૌમાળ્ય એ કે બીજા કવિયણે આજ લગી અંધારે દટાયેલી જ રહેલી ખૂદ ચારણોને પણ પોતાની જાતિમાં જન્મેલી નારી કવિયણીની પહેલી ઝલક આ લેખથી પ્રથમ જ મળશે. પણ રૂપાળીબા એક જ કંઈક

જાણીતાં ખરા.

વખતબા ઝીબા

થોડા વરસો પહેલાં જ અવસાન પામ્યાં. પ્રાંગમ્રાના રાજકવિ જીવણભાઈનાં તેઓ બહેન થાય. સાધાણુ રીરે ઘણાં કાવ્યો રચેલાં છંદો અને ગીતો, રાસડા. લોકગીતો. પણ એ બધું વ કંઈક એટલે જતાં જતાં ડોશી સાહિત્ય ધણુ ગળે પાધતાં ગયાં. થોડાં ગીતો એમની પુત્રી-પૌત્રીઓને કંઠે બચ્યાં.

અડાભીડ કંઠ કહેણીવાળાં ભારે જાજરમાન આઈમાં હતાં પણ આપણા 'છોટા કાલીદાસ' કવિ- 'દાદ'નાં એ મોટાં મા થાય, અને મારે પણ છેટેને સંબંધે નાનીમા થાય. દાદુભાઈએ પોતાના 'લોક સાહિત્યમાં ચારણનારી'વાળા લેખમાં વિસ્તૃતરૂપે રૂપાળીબા અને તખતબા વિષે લખ્યું છે. એટલે અહીં હું ટુંકાવું છું. આ તો આછો પાતળો પ્રયાસ છે. ચારણ આઈઓ દેવીપદ પામીને ખાંચી ખાંચી માનાજી નહોતી થઈ. એનામાં કાવ્યનું દૈરત હતું.

✽

દોહો

તાત હુંકે છાયા છત્તર, ભુજ લણુંતા બ્રાત;
સી જીવન સહચારણી મંગલમૂર્તિ માત,

છંપપ્ય

મંગલ મૂર્તિ માત, સાક્ષાત શક્તિ સ્વરુપા
મંગલ મૂર્તિ માત, કરુણા ક્ષમા રૂ કૃપા
મંગલ મૂર્તિ માત, વિશ્વ વૈરાટે વસતી
મંગલ મૂર્તિ માત, હરદમ મધુર હસતી

પાળે પોતે પ્રેમથી

શુદ્ધ સાત્ત્વિક સમર્પણ

છોડે કાજ સંકટ સહે

કહે "હીંગોળ"મા વિણ કવણુ

દોહો

મુખ દીઠે દુઃખ મટે, હેત પસારે હાથ;
અમી ઝરતી આંખડી, ઈ મંગળ મૂર્તિ માત.

હીંગોળદાન નરેલા

અણગમતી ઓરતને હિતરીને કોઈ પુરૂષ પોતાની પ્રિયતમાને મળવા માટે ઉતાવળો થઈ મારતે ઘોડે જતો હોય તેમ અણે સૂરજના રથના ઘોડાને ઉપાડી મેલ્યા છે. કાળી કુખજા જેવી રાત એની પાછળ જવા ઉતાવળી થઈ શણગાર સજી રહી છે. આગળ આથમતા સૂરજનું અજવાળું, પાછળ અંધારી રાતનો ઓળો, એની વચ્ચે એક જુવાનને જતવંત ઘેડાનો વેગ જાણે ઓછો પડે છે. એને થાય છે કે ઘોડેથી ઊતરી દોડવા માંડું. એની મીટ મંડાણી છે પીપરાળીના મિનારા માથે.

આજસુધીમાં બહેને ભાઈને ઘણા લાડ લડાવ્યા છે. વીરના હાલરડાંથી માંડીને લગનગીતોમાં તે મણા રાખી નથી. છિવટે છાજિયાં લઈને છાતી ખોખરી કરી નાખે. કહેવત છે કે “ભાઈના છાજિયામાં બહેન મણા નો રાખે”. પોણા સો વરસને ઘરે પહોંચેલી સીને ઠેસ લાગે તો કહેશે કે “ખમ્મા વીરને.” “ખમ્મા મારા ધણીને” એમ કોઈએ કીધું નથી. આબાની ગોટલી ખાઈને જીમ પાણી પીએ અને મીઠું લાગે તેમ બહેનને ભાઈ લાગે છે. ગાજર ઉપર પાણી કડવું લાગે તેમ ભાઈને ખેન કડવી લાગતી હશે? ગીત લખાણ છે ને?

“કોણ હલાવે લીમડી, કોણ હલાવે પીપળી, ભાઈની મારેલ બેનડી, ભોજાઈની રંગેલ ચૂંદડી” એવો એક-વાયો પ્રેમ આજ સુધી ગવાતો આવે છે, પણ ભાઈએ બેન માટે પ્રાણ ન્દોષાવર કર્યા હોય એવી એક વાત કરવા માગું છું.

રંધોળી નદીના કાંઠે પંખીના માળા જેવું પીપરાળી ગામ શોભી રહ્યું છે. ગામ ધણી સૈયદ ગોરામિયાની નાની વયમાં મા બાપ અલ્લા તાલ્લાની ખીલમતમાં પહોંચી ગયા છે. કુટુંબમાં એક માત્ર નાની બેન છે. નામ છે ગોરાબાનું. નાનપણમાં બેનભાઈનાં જે નામ પાડ્યાં હોય તે ખર્ગ; પણ પ્રભાતે ખીરતા ગુલાબ જેવી કોમળતા, નમણાઈ અને નિર્ભયતા જોઈ લોકોએ લાડમાં બેનભાઈ બેચને ગોરામિયા બાપુ

અને ગોરાબાનું કહેવા માંડ્યું. ત્યારથી બેચ ભાઈ બેન એ જ નામથી ઓળખાય. આ ઓલિયા જેવા ગોરામિયાએ મા બાપ અને ભાઈ એવા ત્રણ ત્રણ ઘરા પ્રેમથી પોતાની લાડકી બેનને ઊજીરી મોટી કરી. ભાઈ બેન વચ્ચે એવી પ્રીત બંધાણી કે બોલિયા જુદાં પણ આતમા એક.

વખત જતાં વાર નથી લાગતી. એક સામટા વીસ શિયાળા, વીસ ઉનાળા અને વીસ ચોમાસાં આળ-ગળોટિયાં ખાઈ ઉપરથી વીત્યાં ગયાં. ભાઈ બહેન વચ્ચે વીસ વીસ વરસનાં હેત પ્રીતના તાણા વાણા વણાઈ ગયા. ગોરામિયાના અંગમાં બાળપણને પછાડીને જુવાની ઉપર ચડી બેઠી હોય તેમ કુણા ગાલ ઉપર કાળી જમ્મર દાઢીની બૂલટું ઝીપડી, અને ચહેરામાં કરાઈ દેખાણી.

ઢોલ, શરણાઈ અને મંગળગીતોના ગુંજન સાથે, શેરો અને શેરવાતીમાં ઘોડે ચડેલા ભાણેજને નિરખવા મામા-મામી ઉતાવળા થાય છે. પણ બેનના પ્રેમમાં ગુંથાઈ ગયેલા આ ઓલિયાને હજુ અનંગ સાથે ઓળખાણ થઈ નથી.

અંતે એક દિવસ મામાએ સમજાવી ગોરામિયાની શાદી નક્કી કરી નાંખી. પરણીને આવનાર નવવધુએ વાત તો સાંભળેલી કે મારા ખાવીંદને એક લાડકી બેન છે. પણ આજે તો એ બેનના લાડ એણે ઘરમાં આવી નજરોતનજર જોયા.

ફજરમાં બેનની માથે મીઠો હાથ ફેરવી ગોરામિયાં ઉઠાડે, પછી બધી ખાતર બરદાસ્ત પોતાને હાથે કરે. પોતાની પત્નીને કાંઈપણ કરવા દે નહીં. બપોર વચ્ચે બહેન ઘડીક આરામ કરતી હોય કે રોયડું સાથે રમતી હોય ત્યારે કોડબરી સૈયદાણી પોતાના પતિની નજીક આવીને બેસે. ત્યાં તે ગોરામિયાના મુખમાંથી બેનની વાતુંની ધારા શરૂ થાય. “અને અંતરમાં પતિપ્રેમના અંકુર લઈ આવેલી નવોઢાના

મનૌરથ અપાઠ મહિતાના જવાસાતી જમ બળીને ખાખ થઈ જાય છે. પણ ગોરામિયાના મોઢામાંથી તો એક જ વાત નીકળે છે કે “આજ બહેને ઓઢેલી ઓઢણી કેવી રૂડી લાગે છે ! આજ અપોરે કેમ બહેને એ.છું” ખાધું ? રાતે બહેન વાળુમાં શું ખાશે ?” આમ વાત-વાતમાં “બેન, બેન અને બેન”ની જ રટણ લાગી ગયેલી. “રાતે બહેન એકલી સૂતી હોય અને ઊંઘમાં મને યાદ કરે તો ? એને રાતમાં પાણી પીવું હોય તો ? ઉઘમાં ઓઢેલી રજઈ સરી જાય અને બહેનને ટાઢ વાય તો ?” એવી એવી કલ્પના કરીને. પછી તો ગોરામિયાં પોતાની ઢોલણી બેનની પથારીની નજીક સપીને જ સુવે.

હવે તો હદ થઈ ગઈ. પત્નીનો સ્ત્રી સહજ ઈર્ષાભાવ ઊઠવા માંડ્યો. વિચારવા લાગી કે “આ પાશાશુળ ઘરમાંથી જાય તો જ સુખનો આરો આવે.”

ધીમે ધીમે ગોરામિયાંને બહેન ઉમરલાયક થયાની વાત કરવા માંડી. “જુઓ તો ખરા બેનનાં અંગેઅંગમાં રોચન ઊમરાઈને છલકાવા માંડ્યું છે, છતાં તમારી આંખ નથી ઊઘડતી. જુવાન બેનદીકરી તો સાસરે જ શોભે” એવી વાતો કરી ગોરામિયાંને ઢીલા પાડી દીધા.

રાંધી તે રાંક સુધી કોઈની બેનદીકરી ઘરે તો રહેતી નથી, એમ વિચારી ગોરામિયાંએ માંડવીથી મહુત્તા સુધી અને ભાવનગરથી પોરબંદર સુધી નજર ફેરવી પાછી અંતરમાં સમાવી દીધી. મન થાય ત્યારે બેનને મળી શકાય તેટલે નજીક બેનને આપવાનું નક્કી કરી, લોલિયાણામાં સંબંધ નક્કી કર્યો. લગન લેવાણાં. ઘરે બાપુ બેનું ગીત મંગળ ગાય છે. આખું ગામ આનંદના સાગરમાં હિલોળા હ્યે છે. ત્યારે ગોરામિયાંના અંતરમાં બહેનના વિયોગનો કાંટો સળકયા કરે છે. ઘડીએ ઘડીએ બેનની સામું જોઈ આંખ્યું ભીંજવે છે. બહેને તો રોઈ રોઈને ચૂંદડી પલાળી દીધી.

વિદાયની ઘડી નજીક આવી. જાનને વળામણ થયાં. પાદર આવી ગોરામિયાં બહેનને માથે હાથ મૂકી, આશીર્વાદ દઈ પાછા વળ્યા. લેલ લોલિયાણા બાજુ હાલતી થઈ, જાણે એક અજસિયાના બે કટકા થઈ

જુદી જુદી દીશામાં હાલતા થાય તેમ ભાઈ બેન બેય હુલી નીકળ્યા.

જિંદગીમાં આજ પહેલી જ વખત બેન વગરનું ઘર જોઈ ગોરામિયાં ઢગલો થઈ ગયા. બહેનના વિજેગે તરફડી તરફડીને માંડ રાત કાઢી, જાણે એક રાતમાં જુગ વીન્યો હોય તેમ લાગ્યું. સવાર પડતાં સાબદા થઈ, થોડે સામાન માંડી લોલિયાણા પહોંચ્યા. ભાઈ બહેન ભેટી પડ્યાં. જાણે પરદેશમાં ઝાઝે વરસે મળવા ન આવ્યા હોય ? એક દિ', બે દિ' એમ કરતાં અઠવાડિયું વિત્યું. ગોરામિયાંને બેનને છોડી જવાનું મન થાતું નથી. ઘરેથી કહેણ ઉપર કહેણ આવે છે. અહિંયા બેનને પણ જોડાણી સાસુ અને નણંદ મરમનાં વેણ યોદ્યા કરે છે અને ભાટક બોલી નણંદે તો મોઢા મોઢ કહી દીધું કે : “મારા ભાઈને મોહીને બેનભાઈ બેય પરણ્યાં છે.” આ વેણ ગોરાબાનુને ખટક્યાં. ભાઈને ઘરે જવા સમજાવ્યું. અંતે સમજાવટથી ગોરામિયાં ઘરે જતા કબુલ થયા. પણ બંનેવીને કીધું કે તમે લોલિયાણામાં એક મિનારો ખંધાવો. હું પણ પીપરાળીમાં મિનારો બનાવીશ. બહેન દરરોજ સાંજે મિનારા ઉપર ચડી દીવો બતાવે અને બેનભાઈ અરસ પરસ દીવાના દીદાર કરી મળ્યા બરોબર માતી લઈશું.

લોલિયાણાના ગઢમાં મિનારાના પાપા યોદ્યાણા. પીપરાળીમાં પણ મિનારાનું કામ શરૂ કરી દીધું. થોડા વખતમાં જ રૂઝમાળના નાનેરા ભઈઓ હોય તેવા બે મિનારા તૈયાર થયા. પછી તો રોજ બહેનભાઈ હાથમાં દીવો લઈ મિનારે ચડે, સામેથી દેખાતા દીવાના દીદાર કરે અને આનંદ માણી, વાગુ પાણી કરે. વળી બીજા આઠ પહોર પછી દીવો થવાની આશાએ દિવસ વિતાવે. આમ રોજનો ક્રમ થઈ ગયો.

એક દિવસ ગોરામિયાંને અગત્યના કામે બહારગામ જવાનું થયું. ઘરે લગ્નમણુ કરી કે “મે છંટાનું કદાચ મારે મોડું થાય તો મિનારે દીવો કરજે” ઉતાવળે પોતાનું કામ આટોપી ઘર તરફ તો વળ્યા. ડાંખવાડટ થોડો ચાલ્યો આવે છે, સૂરજ ઉપર ચીંટે ભરાયેલી અદેખી રાતે ગોરામિયાંને આજ અંતરિયાળ આંતરી લીધી.

અંધારાના ઐળા ઊતરતાં મિનારો દેખાતો બંધ થયો.

સાંજ પડતાં ગોરાંબાનું એ મિનારે ચડી જ્યું, પીપરાળીની દશે આજ અંધકાર ભાળ્યો. જેનના હૈયામાં ધ્રાસકો પડ્યો “નકકી મારા ભાઈને કાંઈક અમંગળ હશે, નહીં તર દીવો આજ કાં ન દેખાય?” હાથમાં દીવો પકડી આંખ ફાડી ફાડીને પીપરાળીના મિનારા સામે મીટ મારે છે. બીયારી જેનને ખબર નથી કે ભાઈ તો રસ્તામાં અંધકારમાં અથડાતો, અટવાતો, મારતે ધોડે દીવાના દીદાર કરવા પંથ કાપ્યે આવે છે. ગોરાંબાનુના દીવામાં દીવેલ ખૂટ્યું, હૈયામાંથી ધીરજ ખૂટી “હાય, મારાવીર” એટલું કહી અંતિમ વખતે ભાઈને મળવા સોનપરી ઊડતી હોય તેમ પીપરાળીની દશ્ય નોંધી, મિનારા ઉપરથી પડતું મેલ્યું. “ભાઈ ભાઈ, ભાઈ”ના શબ્દો શ્રાવ્યતા મૂકી ગોરાંબાનુન એ દેહ છોડ્યો.

અંધારા વહેરતો, અકળાતો ગોરામિયાં ધરે પૂગ્યો પૂગ્યુ કે “બહેનને દીરા બતાવ્યો હતો ને?” ખંધા સૈપાણી કડે કે : “હાય... હાય... હું તો

ધરકામમાં ભૂલી ગઈ.” ભૂલી ગઈ એટલું કહેતાં બેનનો જનાજે મિવાને નજર આગળ તરવરવા લાગ્યો. દીવો લઈ દોડીને મિનારે ચડ્યા. પણ રોજનો મહાવરો હોવા છતાં આજ મિનારો આભ જટલો ઊંચો લાગ્યો. લોલિયાણાની દિશામાં ભૂનાવળ જેવા અંધકારના ઓળાઓ વચ્ચેથી, ગોરાંબાનું “ભાઈ, ભાઈ”ના પોકાર પાડતી હોય તેવો આભાસ થયો. સામેથી “બહેન બહેન ઊભી રે’જે આવું છું” તને અંધારામાં એકલી નહાં જવા દઉ,” જાણે હજી સરગાપરને મારો પોતાની લાડકી બેનની ખાતર બરદાસ કરવા જતા હોય તેમ ગોરામિયાંએ મિનારા ઉપરથી પડતું મૂક્યું. પળવારમાં તો એનો આત્મા ગોતાંબાનું ના આતમાને આંબી ગયો. આકાશમાંથી બે તારોડિયા ખર્ચા, તેજના લીસોટા જાણે પૃથ્વી ઉપર આરતાં ભેળા થઈ ગયા.

ભાઈબહેનના અંગેડ પ્રેમની યાદ આપતા જર્જરિત મિનારા પીપરાળી અને લોલિયાણામાં હજુ કો’ક દીવો પેટાવશે એવી આશાએ કાળની થપાટું ઝીલી રહ્યા છે.

*

ભાઈ-વીછોઈ બહેનના ભાવ

ઉનાળે આણું મેલજો રે વીરડા ! ઉનાળે કાંતું કાંતણું. કાંતશે મારા ધરડાની નાર મારી બેનડી ! તમે તે રે’જો સાસરે. વરસાળે આણું મેલજો રે વીરડા ! વરસાળે ખોડું જૂઠડાં. ખોડશે મારા ધરડાની નાર મારી બેનડી ! તમે તમારે સાસરે. શિયાળે આણું મેલજો રે વીરડા ! શિયાળે સાંધું સાંધણું. સાંધશે મારા ધરડાની નાર મારી બેનડી ! તમે તમારે સાસરે. પિયરનાં ગાડવાં દેખાડો મારા વીરડા ! એણી ગાડખડે હીંચતાં. એાતર દખણની વાવળ રે આવી, વાવળે રોળાધ ગ્યાં ગાડવાં પિયરની વાટડી દેખાડો મારા વીરડા ! એણી વાટડીએ હીંડતાં. એાતર દખણના મેહુલા રે આવ્યા, પાણીડે રોળાધ ગઈ વાટડી. મરૂં તો સરજું ઉડણ ચર લી, જઈ બેસું વીરાને ટોડલે ! મરૂં તો સરજું ફવાનો પથરો, માથે ધોવે રે વીરડા ધોતિયાં !

લોકસાહિત્યમાં ભ્રાતૃત્વ અને ભગિનીત્વ

જયમદલ પરમાર

શ્રી. કાકાસાહેબ કાલેલકરે કહ્યું છે તેમ “હિંદુ શાસ્ત્રોમાં આદર્શોના પ્રકારમાં એક ઉણપ સાધ્યા વગર નથી રહેતી. ગમે તેવાં વર્ણુન વાંચે અને આદર્શો તપાસે, ત્યાં આદર્શો ભાષા બહેનનાં ચિત્રો નથી જ એમ કહીએ તો ચાલે...શ્રીકૃષ્ણે સુભદ્રા કરતાં પણ દ્રૌપદીનું વીરાપણું વધારે કર્યું, એ એક ઉજ્જવળ દૃષ્ટાંત છોડી દઇએ તો બાકી શું રહ્યું?... આઘ અને આર્ષ કવિ વાલ્મીકિને પણ માનવી જીવનના બધા સંબંધો સૂઝ્યા, પણ ભાષા બહેનનો આદર્શ ચીતરવાનું સૂઝ્યું નહિ.....

“પૌરાણિક અને ઐતિહાસિક સાહિત્યમાં બંધુભગિનીનો આદર્શ રૂઢ થયેલો ક્યાંયે જોવામાં નથી આવ્યો, એટલું જ નહિ પણ કલ્પિત સાહિત્યમાં પણ આપણા કવિઓએ ભાષાબહેનનો ઉજ્જવળ આદર્શ ચીતરવામાં યોતાની પ્રતિભાનો ઉત્કર્ષ ક્યાંયે બતાવ્યો નથી.

“વેદોએ યમ યમીનો બંધુભગિનીનો પ્રેમ તો સરસ વર્ણવ્યો, પણ તેમણે એ રૂપક સાવ ચૂંથી નાખ્યું છે. સંભવ છે કે એ કારણે આપણા કવિઓ જે એકવાર વિરસ થયા તે પછી એમને ભાઈબહેનનો કાવ્યમય અને આધ્યાત્મિક સંબંધ ચીતરવાનો ઉત્સાહ જ ન રહ્યો....યુગો થયાં ભારતવાસીઓ દર વર્ષે ભાઈમીજનો તહેવાર ઉજવતા આવ્યા છે. છતાં એકે કવિને ભાઈબહેનના સંબંધને પ્રાધાન્ય આપી મહાકાવ્ય લખવાનું સૂઝ્યું નહિ.

“નિરાશ થયેલું મન જ્યારે હતાશ દષ્ટિ લોકસાહિત્ય તરફ ફેંકે છે ત્યારે તે આનંદાશ્ચર્યથી ભીની થાય છે. ભાષા બહેનનો સંબંધ અનાદિ છે, હૃદયસહજ છે, સાર્વજનિક છે, લોકહૃદય એને કેમ ભૂલે? લોકગીતોમાં અને લોકવાર્તાઓમાં જ્યાંભુઓ ત્યાં ભાષાબહેનના મીઠા સંબંધનાં સંભારણાં વેરાયેલાં છે. અવિખ્યનો સામાજિક આદર્શ ધડનાર આજના

કવિઓ! આ અણખેડાયેલા ક્ષેત્ર તરફ દષ્ટિ નાખો, અને સ્ત્રી પુરૂષ વચ્ચેના આ એકમાત્ર નિર્વિદારી, નિષ્કામ અને સમાન સંબંધને ચીતરવામાં તમારું શક્તિસર્વસ્વ ખરચો.”

આવા બંધુભગિનીના અપ્રતિમ આદર્શ પ્રેમનાં લેકરીતો અને લોકવાર્તાઓથી એક મોટા સામાજિક કાર્યકર બહેનને એમાં ભાષાએ તરફથી બહેનોનું શોભણ કરવાની ગંધ આપી. દષ્ટિ તેવી સૃષ્ટિ જેવું જ થયું હશે એમને.

એ મોટા બહેન સાપે તે દિવસનો કાળ નહિ હોય. જ્યારે એકથી બીજે ગામ જવાનાં ગાડાં, વેલ્થ કે ધોડાં સિવાય બીજું સાધન ન હતું. દીકરીને એક વાર સાસરે વોળાવ્યા પછી લાંબા વખત સુધી પિયર પાછું વળાવું નહિ. વળી એ કાળનો રૂઢિચૂસ્ત સમાજ, દીકરી અને વહુને સદાય જુદે જુદે ત્રાજવે જ તોલ થાય.

સુખદુઃખ તો પારકી જણી પારકેઘેર જમીને સાંસતી થાય કે ન થાય, સામુ સસરા, દેરિયાં જેઠિયાં ને નળુંદ-દિયરનો બધો મેળ પડે કે ન પણ પડે. મા-બાપની છતી મેથી ઉમેડીને સીધી વહુની સ્થિતિમાં પરાયા ગામ અને પરાયા માણસો વચ્ચે મુકાય. તમામ પ્રતિકૂળતા વચ્ચે નવા જ વાતાવરણ વચ્ચે નવું જ જીવન શરૂ કરવાનું.

એમાં બહેન દુખિયારી થાય ત્યારે મામાપને તો લાજ-આપડનાં લંગર આડાં આવે, ત્યારે એક માત્ર ભાષાનો જ આધાર. આમ સાસરિયે જીવતી બહેનનો સુખદુઃખનો આધાર ભાઈ જ બની રહેનો. સિવાય કે સાસરવાસમાં બહેન બધી વાતે સુખી હોય. ત્યારે આવા સંજોગોમાં કુટુંબ સંસારના નવ-રંગી ચિત્રોમાં સર્વોપરિચિત્ર ભાઈ બહેનના સ્નેહનું નીપજ્યું છે.

કંઈ ઘડીએ આ 'ભાઈ' અને 'બહેન' શબ્દ પ્રયોજ્યો હશે તે કાંઈ ખર નથી. પણ એ અગ્રેશ શબ્દો તે એક માતાએ અને બીજે બાળકને જ પ્રયોજ્યા હોય છે-એકે તે 'મારો લાલ' અને બીજે 'મારો વીરો'. પ્રત્યેક દુઃખજો કે ધક્કા જેવો, કુખડો કે રૂપાળો બાળક માતાનો 'લાલ' જ હોય છે, અને એવો પ્રત્યેક ભાઈ બહેનનો 'વીરો'. આ બંને શબ્દોનો વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે જ લાગે છે કે આ એક એક શબ્દ માતૃત્વ અને બ્રાતૃત્વની સમગ્ર સંસ્કૃતિના સૂચક છે. આ બે શબ્દોને બાદ કરીએ તો માનું અને બહેનીનું વાતસલ્ય વ્યક્ત કરી રીતે કયા શબ્દોમાં કરવું ?

છેવટ તો દીકરો થોડો મોટો થતાં બહેનનો વીર કે વીરો માતાનો પણ વીર અને વીરો બની રહે છે. અને જ્યારે નાનકડી બહેન પોતાના ટપુકડા ભાઈને હાથરડે હીંગોળતી કાલી ઘેની મોલીમાં હાથરડાં ગાત છે ત્યારે બહેનના હૈયેના અને હોડેથી માતૃત્વ નથી ઝરતું હોતું ? અને જ્યાં એમાથી બહેનનું નિરાળું વ્યક્તિત્વ પ્રગટતું હોય છે :

એક નાનું સરીખડું બાળ રે મા !
આવ્યું છે આપણે આંગણીએ.
એને નમ્યેથી પ્રાછત જાય રે મા !
આવ્યું છે આપણે આંગણીએ.

દીકરી ઉપર દીકરો આવ્યો હોય ત્યાં ઘણે-લાગે તો એના ઉછેરની અર્ધી જવાબદારી અને માઆપ બેજવાઈ હોય, માલધારી હોય, મજૂરીએ જતાં હોય ત્યારે તો ભાઈના ઉછેરની આખી જવાબદારી બહેન ઉપર આવી પડે છે. ત્યારે જેને મા ધમને ઉછેર્યો હોય એવા ભાઈ ઉપર બહેનના અનેકાં હેત કેમ ન ઢગે ?

સંભવ છે કે ભાઈ-ધરનો મોળી ગણાયો છે માટે નિશ્ચય લાગણી બંધાતી હોય. કારણ કે ભાઈ છેવટ બાપને સ્થાને આવે છે. સંભવ છે કે વિગ્ન-તીય હોવાનાં કારણે અપાય છે તેવું પણ એક કારણ હોય. પણ જ્યાં બુદ્ધિને હજી કુંપાળું ન ફૂટી હોય, દીકરીને કાન પોતે પારકી ચાપણ હોવાનું આહવાન

પણ ન અથગાયું હોય ત્યારથી ભાઈ પ્રત્યે બહેનને અપ્રતિમ રનેહ હોય છે. કારણે બીલાં થયાં પહેલાંનો કે કારણે સમજ્યા પહેલાંનો એ સાહજિક હૃદયસહજ પ્રેમ હોય છે.

જો રમતાં રમતાં પાંચીકે પાંચીકે હિલોળ-ઉચ્ચારમાં વીર પ્રત્યેનાં હેત નીતરતાં આવે છે. અને પછી તો કહેવત ઉખાણામાં વીર ફૂલમાં ફેરમતી જેમ મધમધનો હોય છે. બહેન હજી નાનકડી વ્રત પાળતી થાય ને પહેલું જ વ્રત પોષી પૂનમનું રાખે. નાનકડી બહેન ભાઈની ખાતર અ.ખો દિવસ ઉપવાસ કરે. રસોડે રંધાય નહિ. છાણથી રંધાય નહિ. બોટેલાં પાણી વપરાય નહિ. ખુદ્વામાં ચાંદો ઊગે ત્યારે ઘઉંની ચાનકા કરે. એમાં તીનું પાડે. એ તીનામાંથી ચાંદો નિહાળે :

ચાંદો તારી ચાનકી
મારું ચૂરમું
ભાઈ જમ્યો
બહેન ભૂખી

છેવટ ભાઈની જમવાની રમ માગે. ભાઈ હા પાડે તો જ બહેનથી જમાય.

પોષી પોષી પૂનમડી
અગાસે રાંધ્યાં અન્ન
ભાઈની બહેન જમકે કેમ ?

હજી તો બહેન ટપુકડી છે, ત્યાં જ ભાઈની રનેહમર્યાદામાં બહેન રચરંકુરિન બંધાય છે. આનું વ્રત મોટી યજ્ઞને પોતાના ધણીનું નથી પાળતી. પછી ધણી ભૂખ્યો હોય ત્યાં સુત્રી ભલે પોતે ભૂખી રહે. વ્રતની હળવાશમાં માઈ પ્રત્યેનાં અનેકાં હેત નીતરે છે.

અને મોટી થતાં માંને ઠેકાણે જાણને જાળવતી ભાઈના લગનમાં માનાથી પણ વધુ હર્ષધેરી કોષ થતી હોય તો આ બહેન જ. મોટી હોય ને સાસરે ગઇ હોય તો કંડોતરી લઈને આવતા ભાઈની વાટ જોતી હોય.

એને યાદ આવે છે નીંદરને મજાની મજાનીને ભાઈને પોદાવવાની. એને યાદ આવે છે પીલુની મોજમ પાછી હોય ત્યારે પોતાના નાના ભાઈ માટે

પાકાં મળનાં પીલુ સીમ-વગામાંથી વીણી વાંચીને
લાઇને ખવરાવ્યાની :

વાટકડીમાં હીરા, વાટકડીમાં હીરા;
જૂલે છે મારા વીરા, મા, પીલુડાં પાક્યાં.

બહેનની કલ્પના સતેજ થાય છે. લાઇએ
મેં ટા થઇને રૂડાં ઘર બંધાવ્યાની :

અડવડ દડવડ નગારાં વાગે
હર હર ગોમતી ગાત્રે કે
બંગલા ફકકડ બનાવ્યા.

પણ લાઇ એનો સાહસિક છે. વહાણે ચડીને
ધંટો લઇ આવે છે. દરિયાની ખેપું કરાને સોપારી,
કંકુ, લવીંગ એલચી લઇ આવે છે. અને એનાં
બળિયાં, માળિયાં, બારિયું ને કંકુની ગાર કરાવે છે.
અને લાઇ બહેનને તેડવા જતાં :

માંડવડે કાંઈ ઢાળોને બાજેડી
કે ફરતી રેલો ને કંકાવડી.

આવાં તેડાનાં અનેક ગીતો લાઇ માટે બહેન
ગાય છે. પણ બહેન નાની હોય અને વરની પસંદગી
કરવાની હોય તો દાદાજીથી માંડીને ઘર આખાને વર
કેવો રૂડો જોઇએ તેની યાદ આપતી બહેન વીરને
શે જૂલે ?

વીરા વર જો જો કાંઈ ચાંપલિયાનો છોડ રે
કન્યા ચંપાસર પાંખડી રે.

x x x x

કુંવારી ચડીરે કમાડ, સુંદર વરને નીરખવા રે
વીરા મોરા એ વર જોજો, એ વર છે વેવારીઓ રે.

કુટુંબની મર્યાદા વળોડીને પણ પોતાના લાઇને
વર પસંદ પડ્યા ન પડ્યાની બહેન ખાત્રી કરાવી
લે છે. છેવટ બહેન સાથે લાઇને પણ પનારું પક-
વાનું હોય છે ને ! અને બધી રીતે રૂડો વર મળે એમાં
લાઇનું પણ ગૌરવ છે.

એ જ બહેન સાસરે જાય. હાથે હાકરાં
થાય ત્યારે લાઇ મામેરું લઇને જાય. વહેલું મોડું

થાય. એમાં બહેનના દિલની લાગણીભરી ધટકન તો
જુઓ ?

વીરા ! ચાંદલિયો જાઓ ને હરણું આથમી રે
વીરા ! ક્યાં લગણુ જોઈ તમારી વાટ રે
મામેરાં વેળા વહી જશે રે

મામેરામાં લાઇ કાંઈ છાપ ભરે તે પહેલાં જ
સાસરિયાં લાઇને લોભી અને કંજૂસ તરીકે ગીતોમાં
વર્ણવે છે. મામેરાં ભરવામાંથી નાના મોટાં ઘર્ષણો
બમતાં હોય છે. લાઇ ઉપર જ બિચારી બહેનના
સુખદુઃખનો આધાર ઊભો થઇ જતો હોય છે. કાં
ભવોક્ષવનાં મેણાં સંભળવાં પડે છે.

પણ બહેન સંતેષી ને કંઈપણે હોય તો આવતા
લાઇને હરમત ઘો છે. લગીરે મુંઝાતો નહિ. મારા
ઘરે બધું છે. તું એક :

વીરા ! નીલુડું નાળિયેર લઈ આવ્ય !
હું રે સંતોષણુ બેનડી.

એક લીલું નાળિયેર લઇને જ હાલ્યો આવજો.
આવી બહેનને પોતાનો લાઇ પરણતો હોય ત્યારે
ઓછો હરખ હોય ? પણ પોતાના લાઇને જાજો કેવી
કન્યાની પસંદગી બહેન માગે છે. ખૂબ સુંદર ગીત
છે. કાંઈપણ કાળનો કન્યાનો આદર્શ અને તેવું.

તરવાર સરખી જીજળી રે ઢાલા,
તવર લેટમાં ખીરાજો રે વાલીડા વીરને
એત્રી હોય તો પ્રણજો રે ઢાલા
નહિતર ફરી પરણાવું રે કેસરીઆ વીરને

પછી તજ સરખી મધુર તીખી, સોપારી
સરખી બાંધી માંડી વગેરે ઉપમાઓથી અલંકૃત કરે
છે. અને લાઇ જ્યારે વ થોડે ચડે છે ત્યારે ડોલાય-
માન થઇને મુક્ત કંઠે ગાય છે કે :

વાલો વીર વર થોડલડે ચડે-
ને હું તો જોઈ રહી છું.

આવી બહેન પરણીને સાસરે જતી હોય.
લાઇનો અપાર નેડો. ત્યારે સાસરિયા પક્ષ ઉપાલભ
કરે છે કે :

તારા વીરનો કેડો મૈલ્ય રે લાડી,
રે લાણી લાઈ દેર દેખાડું.

ધર આંગણે વાડી લકુંબ ઝકુંબ બતી છે.
જાત જાત ને ભાત ભાતનાં ફૂલડાં ખીલ્યાં છે. એ
ટાણે ભાષને બહેની યાદ આવે છે. આવાં રૂંડાં ફૂલ
ચૂંટનારી અને આંખોડે પરાવનારી બહેનને તો
સાસરિયે વોળાતી. ભાષના હૈયે બહેનનું ઓહાણ
આવ્યું. આ ફૂલ તો બહેનીના હાથે જ ચૂંટાય. અને
એ માટે સાસરિયે તેડવા આવ્યો ઘોડે ચડીને :

વાડી ફૂલી વનફૂલડે
ફૂલ કોણ વીણવા જાય ?
બેનીખાનું સાસરું વેગળું
ત્યાં કોણ તેડવા જાય ?

કદાચ આ ગીત ઉપરથી જ મેંધારીભાષએ
પોતાનું ખૂબ લોકપ્રિય બનેલું ગીત બનાવ્યું હશે :

મારે ઘેરે આવજો બેની
નાની તારી ચૂંથવા વેણી

એવી બહેન સાસરિયે દુઃખ ભોગવનાં કે
મારજૂઠા ખાતાં પિયર પાછી વળે છે ત્યારે ધ્રુ.સકો
પડે છે. ને સૌ પૂછે છે ‘કાં બેન ! વગર તેડાવ્યાં
કેમ આવ્યાં ? ત્યારે એક ભાષ જ કહે છે કે :

ભલે રે બેની ! વગર તેડયાં આવ્યાં જો.

પછી ઘેર ભાભાઈ દૂભવે ને બહેન પાછી સાસરા
તરત વળે ત્યારે એ જ માડી જાયો બોલી ઉઠશે :

તારી ભાભીને પિયર વળાવું,
તમે જનમારો રિયો, મોહનરાયનું જૂમખડું રે

એવી બહેનને વહેલી પરણાવી દીધી હોય.
ભાષ ત્યારે નાનકડો હોય. એ વાતને બાર બાર વર-
સનાં વાણાં વીતી ગયાં હોય. ભાષ તેડવા આવે,
પાધર પહોંચે. બહેન પાણી ભરતી હોય, અને રોય-
રૂંડે કહે “એ મારો ભાષ આવ્યો !” ત્યારે રૌ રૂં
કહે “તું તો બાર બાર વરસથી અડી” છે. એળખ્યો
શી રીતે ?” જવાબમાં સમગ્ર વાતસલ્યભાવ નીતરી
હાલે છે :

એળખ્યો એળખ્યો રે
માની આંખનું અણસાર
બાપને બોલાશે વીરને એળખ્યો રે.

ભાષ પોતાને આંગણે આવતાં બહેનને આખી
સૃષ્ટિ ચેતન-સભર લાગે છે. આખી પ્રકૃતિ જણે
બેસવા લાગી, કાળી ભડી :

વીરો આવ્યો સીમડીએ
સીમું લે’રે જાય-મલુગર આંબલીઓ
વીરો આવ્યો વાડીએ
વાડીએ ટોકે મોર-મલુગર આંબલીઓ
વીરો આવ્યો સોવરીએ
સોવર લે’રે જાય-મલુગર આંબલીઓ

પછી તો દેરની મીઠી મસ્કરી કરતાં કરતાં
ગાંધ નાખે છે કે :

ઢીંચણ સામે ઢાલિયો ને હૈયા સામી ખાટ
પોઢશે મારો વીર અને દેર પાયા હેઠ
કાના નાગરવેલ્ય નાગરવેલ્ય

દરેક વખતે બહેનને તેડવા જતાં ભાષને
સારો અનુભવ નથી થતો. ક્યારેક તો બહેનને તેડવા
જતાં સાસરિયાં કાંધે ભરાઈને ભાષને કાંધક ખવરા-
વીને મારી નખાવે છે. ક્યારેક તનડાવી મેલે છે.
બહેનની આવી પરાધીનતા ભાષ માટે અસહ્ય બની
રહે છે. બહેનને ઘેર તેડી જવાની ભાષની કોષ કારી
ફાવતી નથી, ત્યારે ભાષનું હૈયું આકંદ કરી ઉઠે છે.
ઘરે આતીને હતાશામાં અસહાયતાનાં હૈયાફાટ આકંદ
કરે છે કે “મા ! મા ! સાત સાત દીકરા ભલે જલ-
મળે પણ એક બેનડી ન જલમળે મા !”

સાતે જલમળે રે મતા બેટડાને
એક મત જલમો માતા બેનડીને
બેનડી રૂવે પરદેશ.

બહેનના આવા સ્નેહને કારણે સિંધમાંથી આવર
બહેન જાસલની ચીઠી જૂનાગઢના રા નવઘણ ઉપર
આતી કે સિંધનો સૂમરો પાછળ પડ્યો છે. તારા
ચિના બહેનને કોણ છોડાવશે ? મારી વાર કરનાર ને
જવતર હોમનાર સગો ભાષ ઉગો તો તારા ખાતર

ઝાટકે દેવાણો. અને જવતલ તો તારે હોમવા પડ્યા.
હવે:

માંડવ હેઠળ મા'લતો, બંધવા દીધેલ બોલ;
હવે કર કાપડની કોર, બહલને જૂનાના ધણી.

અમરથો રા નવધણ જૂનાગઢથી બહલની
વારે સિંધ ઉપર નહિ ચડ્યો હોય. જસવંતું કુટુંબ
તો રા નવધણ માથે ઓગધોળ થઇ ગયેલું. પણ
પાલી-પણનાં રાજમાતાએ ઓઢા ખુમાણને માત્ર
જીવના માનેલ ભાઇ કહીને પોતાનો પુત્ર ઉત્તર
ઓઢા ખુમાણને બોલે મૂક્યો. એ જીવના માનેલા
ભાઇએ લરાઇ બેલીને ઉત્તરને ગાદી અપાવી.

ભાઈના આવા પવિત્ર અને રનેહ-સ્વાર્પણ
ભર્યા ભાવથી બહેન પછી ભાઇ પછવાડે પાગલ થાય
એમાં શી નવાઈ ? એટલે જ વર્ષાઋતુ અવતાં ને
ફેરાં પડ્યાં શરૂ થતાં સાસરનાસે દૂર પ.લી બહેન
ગાઇ બેઠે છે :

કાળુડી કાળુડી હો બાંધવ મારા !
કાજગિયારી રેખ,
ધોળી ને ધારાં રો બાંધવ મારા ! મે વરસે.
વસજે વસજે હો મેહુડા ! બાવાજી રે દેશ,
જઠે ને માડીરો જયો હળ ખેડે.
વાવળે વાવળે હો બાંધવ મારા !
ડોડાળી જુવાર,
થોરે ને વવાડો નાના કણુરી બાજરી.
જોતો રે જોતો રે બાંધવ મારા !

હરિયા રે મૂંગ,
મારગે ને વવાડો ડોડા એગચી !

વુઠા વુઠા હો બાંધવ મારા આપાઢા મેઘ,
લરિયાં રે હે નાડાં ને વળી નાડડી.
લીને લીને હો બાંધવ મારા !
બાજરિયો રે બીજ,
નાઈ ને લીને રે સાવ સોવની.

લીને લીને હો બાંધવ મારા !
રેશમીઆરી ડોર,

ગી જો ને લીને રે થારો પારણે,
લીને લીને હો બાંધવ મારા !

પાઘડિયારા પેચ,
ભાભજરો લીને રે ચૂડો વળી ચૂંદડી.
ની પ જે નીપજે હો બાંધવ મારા !

ડોડાળી જુવાર
થ.રે ને વવાડો સાચાં મોતી નીપજે.

કેટલું મધુર, ઉત્કૃષ્ટ કુટુંબભાવનું, સમૃદ્ધિનું
હેન નીતનું વાત્સલ્ય દર્શન ! બહેનનો ભ.ઇ પ્રત્યે-
નો કેટલો પરમભાવ ! આવાં ગીતો વિષ્ણુસાહિત્યમાં
શોધ્યાં હજી હાથ પડ્યાં નથી. શિષ્ટસાહિત્યમાં અંધુ-
ભગિનીના પરમ રનેહનું ચિત્રણ જ ક્યાં છે ? યુગ-
યુગોથી ભાઇ બહેન વચ્ચેના આવા પાવન ભાવનું
કુટુંબ વાત્સલ્ય સાદ્યું આવતું હોવા છતાં. એ ખૂણે
જ ખાલી રહી ગયો છે. જ્યાં જુઓ ત્યાં પ્રિતમ
પ્રેયસીનાં જ દર્શન. ત્યાં ભાઇ બહેન નહિ થતાં હોય ?

આવા ઉદાત્ત ભાવમાં પણ ક્યાંક ક્યાંક કાળાં
ધોળાં ધાગાં રહી ગયાં છે. એટલા માટે જ વર્ષોવર્ષ
વીરપસલી અને ભાઇબીજના ઉત્સવો કાળાંરથી
જીજવાતા આવે છે. બહેન-માઇના નિષ્કામ અને
પાવનકારી પ્રેમની હ. નાત્ર યાદ અપાવતા. બહેનને
અને ભાઇને તો ખસુસ કરીને. કારણ કે એ યુગમાં
તો બહેનને ભાઇનો અધાર હતો, પણ ભાઇ મોટો
થયા પછી તો જીવનનાં નિરાળાં મંડાણ માંડે છે.
ક્યારેક બહેન નિસરી જાય છે. ક્યારેક બહેન પોતાની
જેવી લાગે છે. ક્યારેક બહેન આંખના પાટા જેવી
થઇ પડે છે. કારણ કે બહેનના ભગિનીત્વ અને માતૃ-
ત્વની ભાઇને ઓદિયાળ નથી રહી !

એટલે જ ગરીબ બહેન ભાઇને આગળે
આવતાં ભાઇ આધોપાત્ર થઇ જાય છે ને ભોળાઈ
બહેનને અવગે રસ્તે ચડાવે છે. છોટ નચુંદ આવી
હતી એવી ને એવી પાછી ફરતાં ભોળાઇના દિવમાં
ખટકો રહી જાય છે કે :

મનની મનમાં રહી ગા.
નણુદી માર્યા વન્યાની વહી ગઈ,

એવા જ એક પ્રસંગે સુખી આહિર ભાઇને ત્યાં એની દુઃખી બહેન દુકાળ વરતવા આવે છે. ભાઇ બહેનને આવા સંજોગોમાં ય જાકારો આપે છે. બહેનને અને એનાં છોડાને ઉપર આલ ને નીચે ધરતી. કોણ સંધરે આવા દુકાળના વરસમાં ! પણ ગામને હરિજન જોગડો આપર બહેનનાં આંસુ નથી ભાળી શકતો. ગાડું ભરીને ધાન ઉપરાંત જોડ બળદ સાથે ગાડું મુઠાં આપે છે. એક વણાર શાખની આપર બહેન અને બીજો વણકર જોગડો ભાઇ બહેન બન્યાં. પછી જોગડાનું મત્તુ થતાં આપર બહેન આગ્રા લેવામાં શી મણા મેલે ?

તું વણકર અમે વણાર, નાતે પણ નેડો નહિ;
પણ ગણને રોતું ગજમાર,
તારી જાત ન પૂછું જોગડા.

બીજો જ એવો પ્રસંગ રેશમિયા ભેડાને. જાતનો આપર. કચ્છમાં ચારણને ત્યાં મોટો થયો. સૈરાષ્ટ્રમાં આવી સમૃદ્ધિવાન થયો. કચ્છમાં દુકાળ પડ્યો. ચારણ બહેન દુકાળ વરતવા સૈરાષ્ટ્રમાં રેશમિયા ભેડાને ત્યાં આવી ગામને પાંધર જ રેશમિયો ભેડો મળ્યો. ચારણ બહેને ભાખના સમાચાર પૂછ્યા. રેશમિયા ભેડાએ બહેનની દશા જોઇને સંધરવી પડશે એવી લગણીથી રેશમિયો ભેડો પાછો થયો-અવસાન પામ્યો હો-નું જણાવ્યું. ચારણ બહેને કાળું કંઠપાંત કરતાં મરશિયા શરૂ કર્યા. રેશમિયાને પાછળથી પશ્ચાતાપ થયો-પણ ચારણ બહેન તો જોગમયા હતી. એણે તો રેશમિયાને મરેલો ખાનાને જ પોતાનું મોત વહેરી લીધું.

ભર દરિયે કોઈ વાંણ, ભેડાનું લાંગી ગિયું,
પંડય થિયાં પાખાણ, રસ ગ્યો રેશમિયા.

લોકસાહિત્યે કાઇનું ઢાંકયું ટણયું નથી. જેવું હોય એવું કહી નાખ્યું છે, ગાઇ નાખ્યું છે. ભાઇની જેમ એક બહેનની પણ કથા છે. સાત બહેનો હતી અને સાત બહેનો વચ્ચે એક જ ભાઇ. સાતે ય બહેનોને એક જ ગામમાં પરણાવેલી. ઘણો સમય

થયો ત્યારે ભાઇને થયું કે 'લાવ બહેનના ઘરે આંટો મારી આવું, બહેનો સુખી છે કે દુઃખી !'

ભાઇ તો બહેનોના ગામ ગયો. ખખર પડતાં સાતેય બહેનો પાદરમાં દોડી. માંડી તાણખેંચ કરવા. દરેક કહે મારા ઘરે આવે. ભાઇ મુંઝાણો. બહેનોએ માંડી તાણ ખેંચ કરવા. કોઇએ ભાઇને ટાંગો પકડ્યો તો કોઇએ બાનડું, કોઇએ લુગડાં તો કોઇએ વાળ. એમ ને એમ ભાઇ સાતે બહેનોની તાણખેંચમાં પીંખાઇ ગયો. ભાઇની રાડારાડ બહેનોએ ન સાંભળી. ભાઇનું પ્રાણપંખેરું ભીડી ગયું.

બહેનો તો પછી ચે બાજની રહી કે 'તે' માર્યો તે' માર્યો.' સૌ એકબીજા હારે બાજવા માંડી કે 'તે' માર્યો.' સાતે બહેન મરીને લગેડાં (મેલાં પંખી) સરથ. ત્યારથી હજી લગેડાં પોકારો પાડ્યા કરે છે કે 'તે' તે' તે', તે', તે'.' સાત બહેનો વચ્ચે એકાદ ભાઇની આવી દશા થતી જ હશે ને ? અને સુખી બહેનને ઘરે દુઃખી ભાઇની આથી બીજી શી દશા થાય ? કાંતો ભવોભવનું ઓશિયાળાપણું.

પણ કચ્છનાની અવધિ તો ત્યારે આવે છે કે જ્યારે ભોળાબહેન અણગમતી બહેનની ભાઇના દાથે જ હત્યા થાય. ગામડામાં તો કહેવાય છે કે બહેનને ભાઇથી ન મરાય. હાથલા થોર અંગે એવું કહેવાય છે કે ભાઇએ બહેનોને મારી હોય છે એના થોરમાં ભાઇના હાથ ભગે છે. એટલે તે હાથલા થોર કહેવાય છે. ઘણી સૂચક-સંજ્ઞા આ કીંવદંતીમાં દેખાડી છે. નવરસ બધા સાહિત્યમાં હશે, પણ દરમો વાત્સલ્ય રસ તો એકલા લોકસાહિત્યમાં જ છે. અને વાત્સલ્ય એટલે જ કારુણ્ય. આ કારુણ્ય નીતિયાં ગ્રેમ સિવાય સંભવે નહિ. એટલે જ એક એવું કચ્છ કાવ્ય લેક સાહિત્યે સંઘર્યું છે. અખું ગીત તો આખમાંથી આંસુભરી ધાન્યો વહાવે તેવું છે. એ પ્રસિદ્ધ ગીતની એક જ કડીથી આ લેખ પૂરો કરીએ :

કોણ હલાવે લીંબડી, કોણ હલાવે પીપળી !
ભાઇની મારેલ બેનડી, ભોળાબહેનની રંગેલ ચૂંદડી.

બાળુ બાળુના બંને ઘેર એક જ સમય થાળી વાગી.

આમ તો રોજ રોજ કોઈને દોષ ઘેર થાળિયું વાગતી જ રહે છે. આ દુનિયામાં પણ કો'ક કો'કને ત્યાં વાગેલી થાળીનો ઝગઝગાટ વર્ષો સુધી યાદ રહે તેવો હોય છે. પછી કોઈવાર એ મીઠો મીઠો અનેક કાનોમાં ચુંગે, તો કોઈ વાર કાન ફાટે તેવા અવાજ માનસમાં યાદ રહે. આતો નાનો એવો અવાજ છે, પણ છે યાદ રહે તેવો.

જરૂર થાળી વાગી હતી. એક કુંભારને ત્યાં તો બીજા બાળુમાં રહેતા બ્રાહ્મણને ત્યાં. બંનેને ત્યાં દીકરાનો જન્મ થયો હતો. કુંભારને આપેડ અવસ્થાએ પુત્રસુખ પ્રાપ્ત થયું, તો બ્રહ્મદેવને ત્યાં આ બીજા ધર કયા પછી દીકરો આંગણે અવતર્યો.

છ છ મહિનાના વાણું વાર્યા, બ્રાહ્મણના દીકરે બાળપ લીધી. દૂધ જેવો ઉગળો વાન અને પહોળી છાતીમાં વિદ્યાનાં તેજ લઇને બ્રહ્મકુમાર ભારે રૂઠો દીસતો હતો. કુંભારનો છોગે પણ લથઠ બચડ બન્યો. બંનેની માતાઓ બહેનપણિયું હતી.

આજ કુંભારજાઇ પોતાના પોતરાને તેડીને બ્રાહ્મણને ત્યાં બેસવા આવી. ઓસરીની પડયારે બેઠેલી બ્રાહ્મણજાઇએ આવકારો આપ્યો, અને હાથમાં રહેલા છ મહિને પ્રથમ જ બેયેલા, છોકરા બિપર નજર કરી ગઇ.

હાથ લાંબો કરી પુત્રને રમાડવા માગ્યો. કુંભારણે દીકરાને અંબાવ્યો, અંબાવનાં જ મનમાં થયું, કંઈક હાથમાંથી જઇ રહ્યું હતું. બ્રાહ્મણની સ્ત્રીએ તો પુત્રને ખોળામાં લીધો. ઠંડીગર ઘોળાઘોળા ઝોરમટાંના પીંડલા જેવો પુત્ર બ્રાહ્મણી માતા ખોળામાં આવતાં ખોખાં મોંએ ખિલખિલાટ હસી રહ્યો.

“વાહ રે વાહ! આ તો મારા દીકરા જેવો

જ છે ને શું?” કહી મા હસી રહી. કુંભારણુ બ્રાહ્મણના પુત્રને તેડવા ઘરમાં દોડી....

ઘોડિયામાં સૂતેલો બાળક પોતાની માની વાટ જોઇ રહ્યો હોય તેમ હાથ લંબાવ્યા. બાઈએ બાળકને તેડ્યો. પણ તેને તો ધાવતું હતું. એટલે બાળચેષ્ટા કરી માનો સંગટો ખેંચ્યો, એને ખિચારાને થોડી ખખર હતી? કે હું બ્રાહ્મણ, આ કુંભારણુનું દૂધ, મારા મોંમા આપે તો હું અભક્ષ્ય જાઉં! અને મા શરમાણી, કેણુ જાણે કેમ! કુંભારમાતાને પોતાના પુત્ર તરફ જોવાની ઇચ્છા ન થઇ. એણે તો બાળકને હવામાં જોડે ઉલ્લેખો ખડખડ હસતો બ્રહ્મપુત્ર પાછો કુંભારણુ સ્ત્રીના પહોળા કરેલા હાથમાં એવો તો સમાઈ ગયો કે જાણે માતા હાથ અને બાળકને દેહ એકાકાર થઇ ગયા.

બીજા બાળુ રમાડતાં રમાડતાં હાઈમાં ઘેડી બનેલી બ્રાહ્મણ માએ પુત્રને ખોળામાં લીધો. કુંભારના કુમારે માનો સંગટો અગળો કર્યો. એનેય ધાવતું હશે?

અને માનું કાપડું સડેજ ચૂંચું. એક પય-ખિંદુ હસતા બાળકના મુખમાં ગયું. બીજું દાઢીએ પડ્યું. ‘માને ત્રિચાર આવ્યો : મલે.. અમારે બ્રાહ્મણના ખોળિયાને કુંભારના દીકરાને તે ધવરાવાતો હશે?’

બાળકે લંબાવેલા હાથે માએ એને બચડી કુંભારણુના હાથમાં દેવા સાદ કર્યો. ત્યારે કુંભારણુ માતા બ્રાહ્મણપુત્રને ખાનું જાનું પણ પયપાન કરાવવાના કોડ કરીને, આઘીમાઘી ચત્રાની તૈયારીમાં હતી.

પણ એ વાત બની નહિ.

બંને માતાઓ હસી.

બાળકો બદલાવ્યા.

પોત પોતાના બાળકો પર શાહાના ઊઠા ઝોઠાડી ટાઢકહરી આંખે, ધીરે અવાજે બહેનપણીઓ વાતે વળગી, દેવના ચક્કર જેવા પોતરા સ્નેહના સાગરમાં મહાલતા હોય એમ માતાની ગોદમાં પાકુ-રિયું ઉછાળતા ઉછાળતા આલમાં નીતરતા ચાંદાને અંદરવા જોઈ રહેતા.

સમયને જતાં વાર શું ?

તાંદુરસ્તીમાં બંને બાળકોએ હરિફાઈ મારી હતી. એક વધે દિવસે તો બીજો રાતે વધીને બંને સરખે સરખા થઈ રહેતા. પાંચ પાંચ વર્ષની ઉંમરે જતાં માથા ઉપર કાળા ભમ્મર વાળ ચમકવા લાગ્યા, મુખમાં દૂધમલિયા દાંત આવ્યા.

આંગણમાં રમતા બાળકોને જોઈને માતા-ઓની છાતી કરતી. બહેનપણિયું એવું તો હરખાતી ! ને બાળકોના જન્મ પછી બંને સગી બહેનું જેવી હેનપ્રીત વધે જતી. બે અને બે ચાર આંખ, બે બાળકોના શરીરને લપેટી તેવી એકરસ થઈ જતી કે એ આંખમાંથી પોતીકાનાં પાતક મટી ગયાં. એ નજરમાં એનો એક જ બાળક રમી રહેતો, બેમાંથી એક જોતાં જોતાં તો માતાઓના કોડે ટાઢકના દીવા પ્રગટતા. આંખે હાંપના ઝળઝળિયાં આતતાં, કામકાજ જુલાઈ જતાં.

બંને બાળકો સાથે જ હોય. બ્રાહ્મણને ત્યાં તુલસીના ક્યારે પણ ગારો રમવા મળે, અને કુંભારને ત્યાં તો મસક આખાનાં માટલાં ધમય. એટલે ત્યાં તો સજ્જન કરવાવાળી ટાઢીબોળ માટી ખેલવા મળે.

એક દિવસે બંને બહેનપણી નદીએ નહાવા ગઈ. કુંભારણુ માના સાલવાનો છેડો બ્રાહ્મણના દીકરાએ ઝાલ્યો. એથી એ છોડાવી શકી નહીં.

બ્રાહ્મણ માના સાળુને કુંભારબાળ વળગ્યો. એથી મા એને અળગો કરી શકી નહીં.

આમ બાળકો પણ નદીએ સાથે જ આવ્યાં.

માતાઓએ ગાંસડોએક લુગડાં એક છીપર ઉપર મૂક્યાં. અને બહેન પાણીમાં પ્રલાવ્યાં, અને

વાંતોએ વળગી. લાગ જોઈને બાળકો છાતી સમાણું પાણીમાં કાઢે રમવા લાગ્યાં.

કુંભારબાળ લપસ્યો, જઈ પડ્યો બિંમ પાણીમાં બ્રાહ્મણબાળ કાઢવા માટે ચીસ પાડી પાછળ ખાંચક્યો.

ચીસથી માતાઓ જોઈ રહી. બંને દોડી. બાળકોને પાણીમાંથી બહાર કાઢ્યા. બેય પાણી પી ગયા હતા. પણ કુંભારનો બાળક છેલા શ્વાસ ધૂંટતો હતો.

પગ પકડી બિંધા કર્યા, પાણી નીકળ્યું. બોળામાં સુરાડ્યા, ત્યારે કુંભારના બાળકે બ્રાહ્મણ માતાના બોળામાં સૂતાં સૂતાં કાયમની આંખ મીંચી.

ધમકતી છાતીએ બ્રાહ્મણી અર્ધબેલાન અવસ્થામાં કુંભારણુને કહી રહી : “બહેન આને વસમું લાગ્યું.”

ત્યારે કુંભારણુ કહેતી હતી “જો બહેન, આ તો હમણું હત્યો ! બસ મારો બહાલો એ... આ સાઈ થયું લે...જો એ તો ધાવવા સંગટો એંચે છે. ખબર છે ? હવે તો એ પાંચ વર્ષનો થયો. ધવરા વ્યો હોત તો તે દી ન ધવરાવત ?”

“અરે...અરે... !” બ્રાહ્મણ બાઈ કહે : “બહેન, તેને શું થયું છે ?”

“જો તો ખરી આ તારો છોકરો... !”

“હે... 'હે'... !” કહી કુંભારણુ પોતાના બાળકના જઈ દેહ તરફ તાકી રહી.

“ગંગા... ખલાસ...”

બેય શખ્તો બંને માતાઓના મુખેથી એક સાથે નીકળ્યા.

પણ કુંભાર સ્ત્રીની આંખો તો પોતાના બોળામાં ખેલવા લાગેલા બ્રાહ્મણબાળને જોઈને આંધુને પાછા બોલાવી બોલાવી ખૂશમાં સંતાડી રહી હતી.

ત્યારે બ્રાહ્મણીની આંખની ધારાએ મૃત્યુ પામેલા કુંભારબાળ પર આંસુના અભિષેક આપ્યા

હતી.

ગામના લોકો ભેગા થઈ ગયાં.

હાહાકાર મચી ગયો હતો.

...અને સમય વહેતો થયો. કુંભારનો પુત્ર તણાથો તેની ઉપર દિવસો પસાર થવા લાગ્યા. પેલી નદીના પ્રવાહની જેમ જ તો !

હવે તો ગામના લોકો અને ગોરમા'રાજ ગોરાણીને કહેતા : “ આ છોકરાને કુંભારણુને ત્યાં હેળવવો નહિ. ”

મા'રાજે તો પોતાની પત્નીને ધમકાવી અને એકાંતમાં ચોખ્ખું કહ્યું કે “ જો કુંભારણુને ત્યાં પુત્રને જવા દેવામાં આવશે તો બાળક કોઈક દિવસ પોતાનો નહિં રહે. અરે ! ભરખાઈ જશે. ”

હાહી કુંભારજી લોક-ચર્ચા સાંભળી ધીમે ધીમે ગોરમા'રાજનું કળિયું છોડી ગયો. બાળક વધવા લાગ્યો. એકનો અટુનો તાડતી જેમ ! પરંતુ ક્યારેક ટગર ટગર કુંભાર માતાને જોઈ રહેતો.

બાળકના ઉપનયન સંસ્કાર થયા. સંસ્કૃત પાઠશાળામાં દાખલ કરવામાં આવ્યો, અને પછી તો મહાવિદ્યાલયમાં આગળ અભ્યાસ માટે એ શહેરમાં ગયો.

જ્યારે જ્યારે રમ્યો હોય ત્યારે શેરીએથી નીકળતો કુમાર, અને વર્ષોના વહાણાં વાયા પછીનો યુવાન ચોરી છૂપીથી કુંભારમાને જોઈ રહેતો. ભૂલ-કાળના કંઈક પ્રસંગોને યાદ કરી સૂનસૂન થઈ જતો. તેની વિદ્યા આ વાતના કોયડા ઉકેલવા વહારે ધાતી નહિ. તે દિ' એને જમવાનું ભાવતું નહિ. એ આંખો-માની આંખો, મેસો સાડો અને તેદીના હોળેલાં વાળ, આજે વિખાઈને ઊડતા ‘વાળ’ વચ્ચે પોતાના માનસપટનાં વહેતાં નીરને એ તાળ કરવા મથી મથી ચાકતો. નિંદ એને હરામ થતી.

માતાને પણ તે દિ' સુવાનું કે કામ કરવાનું ગોઠવું નહિ.

ચાકડો ફેરવતાં ઉદાસ કુંભારલકતના મુખ સામે જોઈ જોઈ હાહી પાતી ધણી વખત...આજ

પંદર : પંદર વર્ષથી એક ને એક વાત કહેતી આવતી. હતી. કે :

“ વિશ્વાસ રાખો. એક દિવસ જરૂર ધમ્મર આપણને દીકરો પાછો દેશે. ”

આજ આજ એક મા ખડકીની તરડમાંથી પોતાના જુવાનમોઢ છોકરાને જોઈ રહી છે.

એ માતા છે કુંભારણ.

છોકરો છે અભણનો.

છાનું છાનું મા જુએ છે, દીકરાના લગ્ન થાય છે. જન જૂતવાની તોયારી ચડે છે.

હરખેલા જનૈયા ભાતમાતાનાં વસ્ત્રોથી સજ્જ થઈ મહાડે છે.

વરરાજે પોતાનું ‘કો'ક’ ખોવાયું હોય તેમ જોને છે. સર્ગા છે. વહાલાં છે- મિત્રો છે- મા છે બાપ છે- પણ “કો'ક” નથી. એ કો'ક' ને ગોતવા આંખો ફેરવે છે. હૈયું સૂનું છે. પણ મુખે ખંભાતી તાળાં જડ્યાં છે. સમાજે જડ્યાં હશેને તાળાં ?

વરરાજે જન જોડી પરણવા ગયા. માતાએ ખડકીની તરડમાંથી વરના વેશમાં સજ્જ થયેલા પોતાના લાડલા પુત્રને નીરખ્યો, અને હસી પડી.

જન પરણીને પાંધરમાં આવી. પાંચમા પૂજાતા વિદ્વાન ગણાતા પોતાના ગોરનો એકનો એક દીકરો લણેલો ગણુલો પુત્ર પરણીને ઘેર આવી રહ્યો છે.

ગામ ઊમટ્યું છે. વાળ' વાગે છે. સાગમટે સૌ નોતરે અને વગર નોતરે સાસૈયામાં સામેલ થયા છે.

કુંભારણુખાઈ વીશ વીશ વર્ષોથી વિસરાણી એ શે યાદ આવે હવે !

ફરી ખડકીની તરડમાંથી મેલાંધેલાં લુગડે લટર લટર લટ્ટરિયે માએ પોતાનું મુખ સંતાડી, તડ સોંસ-રવી નજર નાખવા ખડકીના ખરખચડા કમાડ સાથે કપાળને ચોંટાડી બહાર નજર નાખવા આંખોને પહોળી થવા કહ્યું.

આગળ અખીલ શુદ્ધાચ જાણ્યા. ધૃત્યાંગ...
ધૃત્યાંગ... ધૃત્યાંગ....દોલ ધરૂમકયા અને કુંભારની
ખરડીથી થોડેક દૂર બ્રાહ્મણની શેરીનો વળાંક હતો.

ડાખા હાથ ઉપર કુંભારની ખડકી હતી,
જમણા હાથ ઉપર વળીને સાજન માજન થોડા
ડગડા ચાલે એટલે બ્રાહ્મણની ખડકી આવે. ત્યાં
માતાએ વરધોડિયાંને વધાવવા થાળી ભરી શણગાર
સજી હરખધેલી વાટ ભેટી જાતી છે.

દોલની દાંડીએ દાંડીએ એનું હૈયું ધબકે છે.
તરમાંથી નળદ્ નાંધનાર માંના અનોધાં હેતાં.

ભણેલ ગણેલ વિદાન વરરાજને વાચા આવી.
એ બોલ્યો: “બસ, મારી માનું ધર આવી ગયું”
કહીને એણે ખડકી તરફ પગ જાડાયા.

તડ હતી તેમાંથી માએ અર્ધા આરણ્યાં ખોડ્યાં.
કન્યા વાંસોવાંસ એ બાળુ વળી અને અર્ધ ઉઘા-

ડેલી ખડકીને આખી પુત્રના હાથે ધક્કો મારી ઉઘાડી
નાખી.

કુંભારણુ ગાંડી હતી ? ના, ના.

આજ એ ગાંડી હતી.

બ્રાહ્મણની સ્ત્રીને વીશ વર્ષ પહેલાંનો નદીનો
આરો યાદ આવ્યો.

વાંસોવાસ દોડીને પોતાના હાથમાં સજ્જ
કરેલી થાળી એણે કુંભારમાનાના હાથમાં મૂકી દીધી.

કુંભારણે બ્રાહ્મણના પુત્રને વધાવ્યો.

વરધોડિયાં માને પગે લાગ્યાં.

ત્યારે બ્રાહ્મણ માતા બોલી :

“બેટા સાચી મા તારી એ જ છે.”

અને કુંભારમાતા પતિ તરફ ફરી બોલી :

“ભગત ! મારા વહાલાએ આપણને દીકરો
પાછો દીધો.”

દ્રૌપદીનો આર્તનાદ

પાંચ પતિઓ અને વડિલો વચ્ચે થતા વસ્ત્રા-
હરણથી દ્રૌપદીના અંતરમાંથી કેવો આર્તનાદ જાણ્યો
હશે તેનું વિશદ વર્ણન સીંહાલીના રામનાથજી કવિ-
યાએ કરેલું છે, તેમાંથી થોડું અત્રે આપું છે.

રામત ચૌપડ હાજરી, હે ધીક વાર હજાર;
ધણ સોંપી લોંઠા ધકે, ધરમરાજ ધિકાર.
વેધ્યો મચ્છ જિણુવાર; માણ હુબ્બેધન મેટિયો;
ખેચે કચ ઉણ ખાર, થા ખારથ બેઠો થકાં.
ફૂઠ અરિ દે રેસ, ઉઠ મહાભડ ઉઠ અબ;
ફૂટ ગ્રહે છે કેસ, ફૂઠ વૃકોદર દેખ રે.
ભવ તું જાણે ભેવ, વેધ્યો મચ્છ જિણુવારો.
દેવ દંવ સહદેવ, બેલ કરે તું આ વખત.
હે તું બાકી હેક, કર પાણુપ ધર મૂંછ કર;
ફૂળ સામો દેખ, કાયર મત હોબે નકુળ.
પતિ ગાંધ્રવ હે પાંચ, ધરતાં પગ ધુજે ધરા;
આવે લાજ ન આંચ, ધર નખસૂં કચરે ધવલ.

પાંડવ જિણુયા પાંચ, જિકણુ પેટ તારો જનમ;
જિવત નાવે લાજ, કૈરવ કચ ખેંચે કરણ.
અણુબહેતી બહે આજ, હુંજ ન આગે હોણુરી;
કૈરવ કરે અ જાજ, અજ પિતામહ ધખતાં.
બ્યાસ બગાડ્યો વશ, નૈરવ નિપજ્યા જિણુકુળ;
અસત્રી હોતા અશ, શરત ન હેતા શામળા!
સાસુ મંત્રજ સાજ, પુત્ર જણા જે પારકા;
બ્યાંરી પારખ આજ, સાચી થઈ ગમ્મ શામળા!
પૂત સાંસરે પાંચ, પાંચું ઇ મુને સોંપિયા;
જિણુ કુળરાં આ બચ, શરમ કેવાની શામળા!
ગંગા મછગંધાહ, કુણુ બઈ બ્યાહી કડે;
ધર કુળ એ ધંધાહ, શરમ કેવાની શામળા!
કહો પિતા હો કોણુ, માત ગરભ કુણુ મેલિયો;
દેખે બેઠો દ્રોણ, ચો કિં અચરજ શામળા!
લીષમ માત અભાવ, માત ગંગા કીંકર મને;
સો પખહીણુ સમાવ, સેવટ સિટગ્યો શામળા!

હિન્દી આદિકાલીન વીર-કાવ્યમાં નારી

શ્રીમતી જ્યોતિ દી. ગાંધી

જેમ જીવનમાં તેમ કવનમાં, સ્ત્રી ક્યારેક આંતરિક ઓજથી ઝળહળતી કલ્યાણીરૂપે પૂજાઈ છે તે ક્યારેક માત્ર પુરુષનું મન-રંજન કરનારી ઢીંગલી રૂપે રમાડાઈ છે. ક્યારેક વળી રસ્ય સાંસ્કૃતિક વાના-વરણમાં ખંનેનું સમતેલપણું સધાતા સત્વશીલ ગૌરવના તેજ મઢાઈ છે.

હિન્દી કાવ્યના શ્રીગણેશ મંડાયા તે કાળે ક્રમશઃ સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ સાહિત્યનો વારસો તેની સામે હતો. ભાષા, શૈલી અને સ્વરૂપની દૃષ્ટિએ ભણે તેનું બાહ્ય કલેર પ્રાકૃત અને અપભ્રંશનું ઝણી હોય પણ તેનો આત્મા સંસ્કૃત-સાહિત્યના ભાવ-પદ્ધતિ અનુપ્રાણિત છે. સંસ્કૃત-સાહિત્યમાં સ્ત્રીએ પારિવારિક ભૂમિકામાં ભજવેલો ભાગ મુખ્ય રહ્યો. ત્યાં સમર્પણશીલ, સત્વશીલ અને સ્નેહમયી માતા તથા કુલીન ગૃહિણીના આદર્શ સ્ત્રી તથા સાહિત્યને સજાવે છે. સમય જતાં તેમાં અતિશૃંગારિતાની મર્યાદા આવી ગઈ સ્ત્રીના અંગ-ઉપાંગોના રચૂલ, માંસલ અને કામુક ચિત્રણ શરૂ થઈ ગયાં. પ્રાકૃતમાં આ પ્રવૃત્તિને તો વેગ મળ્યો જ પણ તદુપરાંત તેમાં ધાર્મિક સૂર મુખ્ય હોવાને કાણે સ્ત્રીની ઉપેક્ષા પણ થઈ. સ્ત્રી પ્રત્યે જુગુપ્સા જન્માવવાના આશયથી જૈન-ધર્મ-પ્રવર્તકોએ તેના શરીરનું અત્યંત હલકું વર્ણન પણ કર્યું છે.

નો રક્ષસિસુ ગિજ્જેભ ગંડવચ્છાસુ
અણેગચિતાસુ ।

બાઓ પુરિસં પદોલિતા એવન્તિ જહા
વ દાસેહિં ॥
—ઉત્તરધ્યયન સૂત્ર.

અપભ્રંશને આગણે શૃંગારની સાથે વીરરસના છાંટણા પણ નારીને ભીંજવી ગયા. “ભદ્રા હુબા જો મારિઆ બહિણી માહરા કંતુ” કહી રણધેલા

રાજવીની શુરાતનતાને બિરદાવનારી વીરાંગના થે છે અને—

જે મહું દિણ્યા દિઅહડા દધ્યોં પયસંતેણુ
તાણુગણુંતિએ અંગુલિઉં ઉજ્જરિયાઉ નહેણુ
—હેમચન્દ્રાચાર્ય

વિરહની વેદનાને વ્યક્ત કરનારી પ્રમદાના આંસુ પણ છે. જૈન “દ્વાશુ” અને “રાસ” કાવ્યોમાં રૂપે રસેલી રમણીના પ્રણયમત્ત રંગ અને દેહતી નમણી નાબુકતા જ નિરુપાવા લાગી. અલબત્ત કથાઓના અંતમાં શૃંગારનું પર્યવસાન શાન્તરસમાં જ થતું પણ જૈન-ધર્મના જનને પ્રમાત્ર દર્શાવતા શક્ય એટલા માઠક અને રસિક વર્ણનો રચાતાં. નખશિખ-રૂપવર્ણનો અને બારહમાસાના ઋતુચિત્રણો આકર્ષક પણ પરંપરિત હતા જેમ કે—

સરલ તરલ ભુપવલ્લરિય સિંહણ પીય ઘણુ તુગ ।
ઉદરદેસિ લંકાગલિય સોહડ તિવલ તરણ ।
—નેનિનાથ દ્વાશુ

સ્ત્રીના સત્ અને અસત્ બંને રૂપ મળે છે. સ્વક્રીયા અને પરક્રીયા નાવિકાના ભેદ પણ શરૂ થયા અને વેશ્યાના વિલાસો પણ કાવ્યસમ્ભરની પત્ની-કેનકમાલાનો પદુમન પર અનુરાગ જોઈ કાવ્યસમ્ભર સ્ત્રીની દુષ્ટતાવા દુભાર્જને કહે છે—

“નીચી બુદ્ધિ તિમ્બ રમ્બુ નિહરઈ
ઉત્તિસુ છેડિ નીચ સંગહ” -પદુમનચરિત

આમ સ્ત્રીના શૃંગારી સ્વરૂપના ક્રમિક વિકાસમાં જ સૌને સહયોગ રહ્યો. કયાંય કાવ્યોની વિવિધતા અત ગંભીરતા કે શક્તિ અને શીલનો સમાદર નથી. અને આ પરંપરામાં હિન્દી વીરકાવ્યમાં કામ વાસનાના કામણ ઘોળતી કામિનીઓ વિહરવા લાગી.

એ જમાનો વીરતા અને વિલાસનો હતો. યુદ્ધ અને પ્રેમ એ જીવન-વાતના મુખ્ય ચાલકો

હતા. વીરતા=પ્રદર્શની પ્રેરણાના મૂળમાં પણ ઘણી-વાર સ્ત્રીઓ જ રહેતી. તેથી અરણી સાહિત્યમાં વીરોની વીરતા રસવાટે અને રાણીવાસે બંને જગ્યાએ દર્શનીય હતી. પરિણામે આ યુગની નારી પણ કવિતામાં વીરતાના કસુંબી અને શૃંગારના વાસંતી રંગે રંગાયેલી જોવા મળે છે.

(૧) વીરંગના:- પુત્રને હસના હસતા સમરાંગણમાં મોકલી પોતાની કૃપા દીવાવતી આદલા અને ઉદવની મા જુઓ કે વીરગતિ-પ્રાપ્ત પતિ પાછળ સતી થવામાં ધન્યતા માનતી ગરવી રાજરાણી જુઓ બંનેનું આત્મ-વિલોપન અદ્ભુત છે. દીકરો ત્યારે જ લાયક ગણાય કે જ્યારે તે પિતાના પ્રતિપક્ષીને પરાજિત કરી વેર વાળે. પુત્રને પ્રેરણા પાતી આદલાની મા કહે છે-

કળાહું લાયક લડકા હૈ રહે
માડો જિહૈ બાપકો દાંવ —આદલા

અને ખુમાણ રાસોમાં પણ, માનુષ્યની સાર્યકતા ત્યારે જ ગણાતી કે જ્યારે તે પ્રતાપી પુત્રને જન્મ આપતી—

માઘ એણ પુત્રા જણ, જેહા રણ પ્રતાપ
અકબર સૂતો ઔઝકે જાણ સિરાણે સાંપ
—ખુમાણ રાસો.

વીસલદેવરાસોમાં “બરિસ અઠારહ છ ૧ જીએ આગે જીવનકો ધિક્કાર” કહીને “સુર મરન મગઝી” નો આદર્શ પ્રસ્થાપિત થયો છે છતાંયે, પતિના આયુષ્યની આ અસ્થિરતા રજપૂતાણીને ભયભીત નહોતી કરી શકતી. સુખ અને દુઃખ બંનેમાં પતિની સાથે રહી પતિવ્રતાનું પાલન કરતી કર્તવ્યચિન્તક પત્નીનો આદર્શ જુઓ—

હમ સુખખ દુઃખ બંટન સમથ
હમ સુગરબાસ છંડે ન સથ
હમ ભુખ-પચ અંગ હૈ દેવ
હમ સર સમાન પતિ હંસ સેવ
—પૃથ્વીરાજ રાસો.

આવી સહધર્મિણી માત્ર જીવમાં જ નહીં પણ યુદ્ધ ન લડતાં લડતાં સ્વર્ગે સિધાવેલા પતિની, મરતા પણ

સહગામિની બને છે. જૈહરની જવાબમાં હોથે હોથે ઝંપલાવતી અને પતિ-પ્રેમની પ્રતીતિ કરાવતી નારીનો આદર્શ પૃથ્વીરાજ રાસોમાં જોઈએ—

પૂરન સકલ વિલાસ રસ, સરસ પુત્ર ફલ-ખાનિ
અન્ત હોઈ સહગામિની નેહ નારિકો માનિ

વિસલદેવરાસોની રાજમતી તો પતિને “કાર્યેયુ મંત્રી” બની પ્રબલ પુરુષાર્થ ભણી પ્રેરે છે. મિથ્યા-ભિમાનના મદમાં મહાવતો વિસલદેવ રાજમતીને કહે છે કે- “મો સરીખા નહિં ઉર ભુઆવ” ત્યારે રાજમતી એની આંખ ઉઘાડી નાખે છે-

“ગરણિ ન બોઢો હો સાંભર્યા રાવ
તો સરીખા ઘણા ઔર ભુવાલ
હક ઉડીસાકો ધણી....” “વિસલદેવરાસો”

અને મહોણું મારે છે કે તમારે ત્યાં મીઠાની ખાણ છે પણ એને ત્યાં તો રત્નની ! અને પત્નીના વ્યંગવધી વીંધાયેલો રાજ—

“દવકા દા ધા કું પ લી મેલહું
જીભકા દા ધા ન પાં ગુ ર ઈ”

કહીને ઓરિસા જવા તૈયારી કરે છે. ત્યારે દુઃખ અને પશ્ચાતાપથી રાણી એને જતાં રોકવા સમજાવે છે-વિનવે છે-

હું ધિરાસી રાજ ભઇ કીયકે દોસ
પગરી પાણહિરયઉં કિસકે રોષ
કી હી ઉપર કટ કી કિસી !

સ્ત્રીની શક્તિ અને તેજના આ ઐતિહાસિક ઉદાહરણોનો જીવંત પ્રભાવ સ્ત્રીને મહાન બનાવે છે, છતાં જીવન અને સાહિયનો મૂળ રસ શૃંગાર હતો એમ કહીએ તો અશિયોક્તિ નહીં થાય. રાજસ્થાનનું ડિંગણ સહિત્ય તો રજપૂતાણીના ગૌરવ-ગાનથી ગૂંજતુ હતું, પણ એ રસચંડીઓના રણશીંગાના ધોંગા ગર્જનો બહુ જલદી થમી ગયા અને કામિનીઓના કંકણ-કિંકણીના કોલાહલે કાનમાં ધાક પાડી દીધી.

(૨) શૃંગારરસમાં નારી:- વીરગાથાકાવમાં સ્ત્રી ભોગ-વિલાસ અને વાસના-તૃપ્તિનું સાધન ગણાતી. તેથી સ્ત્રીના શૃંગારાત્મક શબ્દ ચિત્રો વિપુલ પ્રમાણમાં પ્રાપ્ત થાય છે. આ માટે વયઃસંધિ, નખશિખ અને ઋતુવર્ણનના પ્રસંગોની રચના થઈ છે.

પૃથ્વીરાજરાસોમાં શેશવતી ઝવઝને છોડતી અને ધોરનના આણંદારને આવકારતી શશિવૃત્તાનુ વર્ણન જોઈએ:

પત્તા પુરાતન ઝરિણુ, પત્તા અંકુરિય ઉઠે તુછ
જયેા સોસર ઉતારિય, ચઢિય તો સગ કિસે રકુછ
એમાં જ વયઃસંધિનું પદ્મિનીનું ચિત્ર જોઈએ—

મન હું કલા સસિમાન કલા, સોલસો યાત્રિય
ખાલ જૈસ સસિતા સમીપ, અંમિત રસ પિત્તાય

અને આવી કિથોરીઓ માટે મુરતિયાની શોધમાં નીકળેલો પિતા પણ કામદેવ જેવો રૂપાળો પતિ જ ઝળે છે રૂપાસકિતનો આ તે કેવી અને કટવી બધી શેવછા?—

“કામ કિથૌ પ્રિથિરાજ, લેદ કરિ ના લહે”
પરપરિત ઉપમાનોથી શોચનું સંયુક્તાનું નખશિખ વર્ણન—

કુંજર ઉપર સિંધ, સિંધઉપર દોપ પંખય
પંખય ઉપર ભૂગ. મૃગ ઉપર સચિ સુલમય
સસિ ઉપર ઇક કીર, કીર ઉપર મૃગ દિટકો
મૃગ ઉપર કોદંડ સંઘ કંદમ વાટો
અહિ મયૂર મહિ ઉપર હીર સરસ હેમન જર્યો
સુર ભુવન છંડિ કવિ અંદ — કહિ,
તિહિ થે.જૈ રાજન, પરયૌ

ઉપાના પદ્યખંડમાં નિતંબ, કટિ પ્રદેશ અને અન્ય અવયવોનું રૂપકાવિથયોક્તિ દ્વારા આકર્ષક વર્ણન કરાયું છે. અને આ રૂપ-વર્ણન સાથે એક નાનું એવું ભાવ-સોદર્યનું ચિત્ર પણ જોઈએ, જે કે એના ઉંડાણ નથી પણ અનેહરિતા છે— પ્રિય-સમાગમના પ્રથમ પ્રસંગે નવોઢાનું લજ્જા અને સંકેતથી શોચનું શરીર જાણે મંદ મંદ સમીર લહેરોથી ડાલની લતા ન હોય એવું લાગે છે.

હલ હલો લતા કછુ મંદ વાય,
નવ વધૂ કેલિ ભય કંપ પાય।
ઉપમા ઉર કવિ કકીય તાંમ,
જીવન તરંગ અંગિર કાંમા

x x x x x

ઈંછિની દંષિ લજ્જા રહજ, કિતક સકિત કવિય વચન

સંયોગ શૃંગારનું એક ચિત્ર જોઈએ. સખી શૃંગારી વીરવાયેથી શશિવૃત્તાને મિલનાનુર રાજાએ એવી રીતે પકડી કે જાણે કોઈ મત ગજરાજ કંચનવત્તાને ન પકડી હોય!

“માનોકિ લતા કંચન લહરી, મત બીર ગજરાજ ગહિ” અને સંયુક્તાને પરણવા નીકળેલો પૃથ્વીરાજ જ્યારે બધી રાણીઓ પાસે જવાની રજા માગે છે ત્યારે ઋતુઓનો વિવિધ વૈભવ બતાવતી રાણીઓ તેને રોકી રાખે છે ઋતુગજ વસંતનો વિલાસ કમને પ્રતીપ્ત કરતો હોય ત્યારે પતિનું ગમન કેને ગમે?

દિન દિન અવધિ જીવળાન ઘટય,

કન વસંત ન ગમ કરહુ

જેવાની ખૂબી તો એ છે કે દિવસે દિવસે ધોરનના પૂર ઓસરતા જાય છે માટે પતિને ન જવાનું કેહેવામાં થયેરને કેટલું બધું મહત્તર અપાયું છે?

અને પ્રેલે વીસદેવરાસોમાં ગાજમતીનો સહજ સ્વાભાવિક અને માર્મિક વિવાપ જોઈએ. ગાજમતીના ચિરહ-દુઃખને પૂર્ણ માદગી અને સચ્ચ ઈથી નિરૂપણમાં નરપતિ નાહતી ભાગ્યચિત્રની કુશલતા પ્રથાસનીય છે.

રિસાયેલા ગાજને જતો જોઇ રહી નિસાસો નાખે છે.

મૃગ રે ચરંતા મોહિ જા,

સખી અંચલિ ખાંધિ ઉ નાહિ

કિંઉ જાઈ?

“હે સખી સાડવાને છેડે કાઈ પતિને ખાંધી રખાય?” અને પતિ ગયા પછી ત્રિયોગમાં ઝૂરતી રાણીના વિલાપને —

અનુ. પૃષ્ઠ ૫૭૪]

આપા દાનાના ચલાળા ગામની બજારમાં સાંજ ટાણે શંકરના પોઠિયા જેવા બળદ જોડેલ ને જીવાર હમકતું ભરેલ ગાડું હાંકતો એક જીવાન જાય છે. પાસકોરાનો પહેલો ચોરણો ને પાસામધી કોડિયું પહેરેલ છે માથે લીલી ચોકડી ભાત્યની પાઘડી એણે બાંધી છે ભળદો ઘરભણી આવતા હોવાથી જાણે દોડતા હોય એમ લાગે છે.

બજારને ઓટલે બેઠેલા પાંચેક નવરા માણસો આ જીવાન તરફ નજરું મારી વાતે વળગ્યા. ગાડાવાળા જીવાનને આડું અવળું જોવાની ટેવ નથી, પણ ઓટલે બેસીને વાતો કરનારાઓના શબ્દો કાને પડે છે :

“એલા વરસ કેવું ?”

બીજો કહે : “બાર આના જીવું.”

ત્રી કહે : “વરસની તો જવા ભગતને સરખાઈ છે.”

તો કહે : “કેમ ! એના ખેતરમાં મેં વધુ વરસ્યો છે ?”

તો કહે : “વરસાદ તો બધી સીમમાં સરખો છે. પણ જવા ભગતની ખેડય ઊંડી છે. એને તો બમણી પેદાશ. એક જમીનની અને બીજી જગ્યાની.”

તો કહે : “કેમ ! આપા દાનાનું ખેતર જવે ભગતે વાવવા રાખ્યું છે ?”

“એલા બજારે ખેસીને આવી વાતું ન થાય.” એક જણ મોણ ઘાલવા માડ્યો.

“હવે ક્યાં ખોટી છે ? ક્યાંની !”

ત્યાં બીજો કહે : “ભગતાણી આપા દાનાની જગ્યામાં ટેલ (સેરા) કરવા જાય છે. જગ્યાના બાવા સાધુ મલકને ધૂરે, તો મૂળીઆઈ પોતાને પેટે મીઠું દળ લેવાને બહાને બાવા સાધુને ખંખેરે છે.”

આ વાતો જીવાન ગાડાખેડુને સંભળાવવા જ થતી હતી. ગાડાખેડુ જીવાનનું નામ જીવો ઠક્કર.

એની ઘરવાળી નજીરવી મૂળીઆઈ સંત દાનાભગતની જગ્યામાં સેવા કરવા જતી, એટલે આ લોકો આવી હલકટ ઠેકડી કરતા હતા. જીવે આ ટોળા કાનોકાન સાંભળી.

જીવાન ધૂંવાફૂંવા થઈ ગયો. ઘડીક તો એમ થયું કે ગાડાનું આડું ખેંચી આ બધાને ફટકારવા જ માડું. પણ અનાજ ભરેલા ગાડામાંથી આડું ખેંચાય તેમ નહતું. વળી મનમાં થયું કે વખતે ઘરનો રૂપિયો જ ખોટો હશે તો !

ચલાળાના લુહાણા મકન ઠક્કરથી ચાલેલ મકન દાણી અવટંક એટલે મકનના ગોપાળ અને ગોપાળના જીરા ઠક્કર. ગોરાને ગરવા જીરા ઠક્કર નજીકના ગામ મીઠાપુરના ખખખર અટકના લુહાણાની પુત્રી મૂળીઆઈ વેરે પરણેલા. મૂળી નાનપણમાં એના માવતર સાથે દાના ભગતની જગ્યામાં આવતી. લુહાણા કુળો સિંધ અને પંજાબમાંથી એવા આગરા સ્વરૂપ સાથે સૌરાષ્ટ્રે ઊતર્યા છે. એમાં નાનકડી મૂળીનું રૂપ અપરૂપ હતું. એનાં માવતર જગ્યામાં સેવા કરતાં ત્યારે આ મૂળી આપા દાનાના ખોળામાં જઈ ચડતી, ને કાઢીધેલી બોલીમાં સધાકૃષ્ણના પદ ગાતી. ત્યારે આપો દાનો કહેતા કે “ધન્ય દીકરી તાળા ગળાની મીઠપને. તું તો મીરા થઈશ કે કાણુ ?”

માવતરના અતિ આગ્રહને લઈ સંત દાને ભગતે મૂળીઆઈને કંઠી બાંધી. > ટલે પરણ્યા પછી મૂળીઆઈ પોતાના ઘરનું કામકાજ પરવારી જગ્યામાં મૂંઝિયાની સેરા ચાકરી કરતાં. ગાયોનાં છાણ વાસીદાં કરતાં, અને જગ્યામાંથી અનાજ પોતાને ઘેર લાવી, દળીને ઘરનો આડો ખાંબો લોટ એમાં ભિળવી જગ્યામાં દઈ આવતાં. પોતાનો ચપટી લોટ સાધુ મૂંઝિયાને મુખે જતો જાણી સંતોષ અનુભવતા.

વાર તહેવારે કે ઉત્સવ પ્રસંગે મૂળીઆઈ ભજનો ગાતાં, ને પોતાને ઘેર વડેલી રાતે ઘંટી ફેર-

યતો રામગયો અને પરભાતી એવી હલકથી ગાતાં કે
અડોથ પડોશ નીટ્રા ત્યાગી પરભાતિયાં સાંભળતાં ને
કહેતાં કે : “ વાહ, દાતા બાપુ મૂળીબાઈને મીરાંબાઈ
કહે છે તે ખોટું નથી. ”

જીવો ઠક્કર સીધા સાદા ને ભલા ભોળા
આદમી હતા. પોતાની ઘરનાર સંતસેવામાં જતી એનું
એને દુઃખ નહતું. પણ એમ માનતા કે લુલાણી સદ્-
કર્મનું ભથ્થું કમાય છે, એનો હું પણ ભાગીદાર છું.

ગામના ઈર્ષાળુ માણસોને આ રાંદલ માતાની
ગોરણી જેવી મૂળીબાઈ આપાના ખૂંટડા જેવા બાવા
સાધુમાં હરે ફરે ઈ કેમ ગમે ?

લુહાણા સ્વભાવે કડક હોય છે. અને કોઈ
વટદાર પુરૂષ પોતાની સ્ત્રીના હલકા ચારિત્રની વાત
સહન કરી શકે જ નહિ. જીવે ભગતે પેલા વાનો
કરનારાઓની સામું પણ ન જોયું. કાંઈ બોલ્યા બાઝ્યા
નહિ. ઘેર આવી અનાજ ભરેલું ગાડું ફળિયામાં છોડ્યું.
બળદ ગમાણે બાંધ્યા. મૂળીબાઈએ બળદને ખાણ નીચું
ને ભગતના હાથપગ ધોવા પાણી હાજર કયું.

ત્યાં તો જીવો ઠક્કરે આજ્ઞા કરી કે : “ભંડારી !
બે રૂપિયા લાવો. ” સંસારી સાધુ ભક્તો પોતાની
સ્ત્રીને ભંડાર સાચવનાર તરીકે ગણીને ભંડારી કહે છે.

ભગતનો હુકમ થતાં મૂળીબાઈએ ઘરમાંથી
બે રૂપિયા લાવી ઠક્કરના હાથમાં દીધા, ને ઠક્કર તરત
બજારે ગિપડયા.

“ ભગત મને પૂછ્યા વિના પાણી પીતા નથી
ને આ બે રૂપિયા કેને આપવા હશે ? ” એમ
વિચારી ઘરમાં જઈ, વાળુ પીરસી મૂળીબાઈ ઘણીની
વાટ જોતાં બેઠા.

ત્યાં તો જીવે ભગતે ફળિયાના ખાટવા ઉપર
બેસીને હાકલ કરી કે :

“ ભગતાણી ! પિત્તળનું છાલિયું પાણી ભરીને
લાવો. ” મૂળીબાઈએ પાણી છવકતું છાલિયું જીવો
ઠક્કરના હાથમાં દીધું, પણ વરતી ગર્વા કે ‘આજ
ભગનના ચહેરામાં ફેર છે. મારા ઉપર રોધ જણાય
છે. કોઈએ કાન લાંબેલાં હશે ?’

જીવે ભગતે થોડુંક પાણી છલિયામાંથી દલવી
ખીસામાંથી અઢીક રૂપિયાભારનો અઢીસોનો ગાંગડો
હાથમાં લીધો, તાજે જ બે રૂપિયા દબને લઈ આવેલ.
પછી બીજા ખીસામાંથી મોઢઝરના લુહારની ઘડેલ લાંકડાં
વાંતરી નાખે એવી પાણીદાર ને ઝગારા મારતી સૂઝીથી
અઢીસ વાંતરી ને છાલિયામાં નાંખી થોડીવાર ગળવા
દીધું. પછી ગાડાના ધોંસરામાંથી સાંભેલ કાઢી છાલિ-
યામાં અઢીસ ઘૂંટ્યું. બાજરાની રાખ જેવો રાંડયો
કસુંબો છાલિયામાં થયો.

મૂળીબાઈ ટગર ટગર નીરખી રહ્યાં છે. હદ
યમાં રાધાકૃષ્ણના જાપ ચાલી રહ્યા છે. મૂળીબાઈને
થયું કે ભગનને શું કરવું હશે ? પોતે ઠક્કરનો સ્વ-
ભાવ જણતાં હતાં કે તીખો છે. પણ જે રીસ પડય
ઉાર ઉનારી કસુંબાનું છાલિયું મોઢે માંડશે તો એને
હોઠે અડ્યા પહેલાં જ હું ઝડપીને પી જાઉં એમ
મૂળીબાઈ વિચારે છે.

ત્યાં તો જીવો ઠક્કર કહે : “ લુલાણી !
આટલું અઢીણુ પી જાઓ. ”

મૂળીબાઈને એટલું જ જોઈતું હતું કે ભગત
પોતાને મોઢે ન માડે. પોતાના ચિત્તમાં થકારો ય ન
થયો. એમ પણ ન પૂછ્યું કે ‘ મારો અપરાધ શું ? ’
અને ઘણીના હાથમાંથી સાકરનું શરબત લ્યે એમ
કસુંબાનું છાલિયું મૂળીબાઈ બીભા બીભા જ ઘટ-ઘટ-
ઘટ પી ગયાં.

વળી જીવો ઠક્કર કહે : “ તેલનો કુડલો લાવો. ”
મૂળીબાઈએ તેલનો કુડલો હાજર કર્યો. એમાંથી ઠક્કરે
છાલિયું કઠોકઠ ભરી મૂળીબાઈને કહ્યું : “ ભેળા-
ભેળ આ પણ પી જાઓ. ”

મૂળીબાઈ ત્રણ પળી નેટલું તેલ અઢીણુ ઉપર
ચલક ચલક કરતાં પી ગયાં. અઢીણુ પીધા પછી તેલ
પીવામાં આવે તો લાખ ઉપાયે અઢીસું એરે ઉતરે જ
નહિ. રંગેરંગ ચણે જાય.

જીવો ઠક્કર કહે : “ હવે જાઓ, સૂઓ ! ”
એટલે મૂળીબાઈ રામદેવ પીરના થાનકવાળી ઓરડીમાં
કમાડ ઠાંસીને ભોપ ઉપર સૂતાં. અંતરમાં આપોઆપ

ઓહંસોહં ઊપડયા. પોતે જીવશે કે મરશે એની આળ-પંપાળ પણ ન ઊપડી. પોતે નિષ્પાપ ને સાધિલું ચિત્ત. રસોડામાં રાંધ્યાં ધાન રજળતાં રહ્યાં.

ઠક્કરે પાથયા વિનાના ખાટલામાં ડીલ લાંબું ક્યું. વિચાર્યું કે હમણાં લુગણીને અફીણ ચરશે, ઘરડકો ઊપડશે ને મરી જશે. પછી શેકતાપ માટે દેવતા કરી, લુગડાના ગોટાથી ઘડીક થેડી આડોશી પાડોશીને બોલાવીશ. કહીશ કે સમીસાજથી ભગતાણીને છાતીમાં કુખનું હતું. પણ કેઈને બોલાવવાની ઓછે ના પાડી, કહે કે 'હું' મૂળી, કોઈની ચાકરી ન લઉં.' કોઈને બોલાવવા દીધા નહિ ને પચકમાં પ્રાણ મેલ્યા. અરે રે ! એનો સેવા કરવા જ અવતાર હતો. ઇ કોઈની સેવા કયાથી લ્યે ? એવા ફતુર કરશું ને પછી ભગતાણીને કુઠમાં દઈ આપ્યું (નાળી દેશું) એવા એવા વિચાર ઠક્કરના મનમાં ધોળાતા રહ્યા અને અરધીક રાતના ગજજર ભાંગ્યો.

મૂળીબાઈને અહીં પ્રભુસ્મરણનું રટણ ચાલે છે. જીન્મ-મરણની કોઈ તમા નથી. મોત આવે તો વાટ જોઈને ભગવાનનું નામ લે છે. અરધી રાત ભાંગતાં અગમાં આજ્ઞા વિગસ થોડું થયું ને યાદ આવ્યું કે આપા દાનાની જગ્યાનાં પચ પાંચી જુવાર દળવા લાવી છું એ એમને એમ પડી રહેશે. માટે હાથ દળી નાખું. જે થવાનું હશે તે તો નિશ્ચય થવાનું નથી.

પોતે બેઠાં. જુવારનો સૂડો લઈને ઘંટીએ બેઠાં. માંડયા દળવા. હૃયથી ભજન ઊપડ્યું;

કોઈએ લાગેલ રે, બેની કોઈએ દેખેલ રે- ગોકુળ ગામડાનો ગારડી.

કાળી નાગના કરડયા ખાચું ડગ ના ચાતરે, ઝીણી ઝીણી આવે મુને લહરડી-ખાચું

ભજનનો તાર અને ઘડીનો સ્વર એકાત્ર થઈ ગયા. પોતે અફીણ ને અફીણ માથે તેલ પીધાનું લુગાઈ ગયું. પરસેવાના રેનજેમ છૂટો રહ્યા છે. અફીણનું ઝેર પરસેવા વાટે નીતરી રહ્યું છે, ને મૂળી-બાઈનાં ભજનોએ તે દી અડોશ પડોશને કોઈ દીવ્ય-તામાં ખેંચી જઈને અજંપાનું ધારણ આપ્યું.

જીવા ઠક્કરની ફળિયામાં પડ્યા પડ્યા આંખ્યું ફાટી રહી. આ બાઈ મોતના ઘરડકાને બદલે મીઠી હલકે ગાઈ રહી છે. અઢીભાર અફીણથી ન મરી તારે મરવા જેવી પાપી નહિ. પાપ તો મારા દિલમાં પ્રગટ્યું.

ઠક્કરે ઘરનું બારણું ખખડાવ્યું: “ઉઘાડો, બારણું ઉઘાડો ભગતાણી !”

પણ મૂળીબાઈને તો લેર લાગી ગઈ છે. ડાણ બારણું ઉઘાડે ? કોણ સાંભળે ? જીવે ખંભા મારીને બારણું ખેડવ્યું, ને દળતાં મૂળીબાઈના પગમાં પાઘડી નાખી પગે લાગવા જાય છે ત્યાં તો મૂળી-બાઈનું ધ્યાન ગયું કે “મારો ધણી મને હમણાં પગે લાગશે, એટલે પોતે દળવું બંધ કરી ચડાપ બીભા થઈ જવાના હાથ ઝાલી લીધા. ને રામદે પીરના ધોડા તરફ જોઈ કહ્યું કે: “ભગત ! પગે લાગો આ બાર બીજના ધણીને.”

જીવે ઠક્કર કહે: “હું તારા બાર બીજના ધણીને ક્યાં ગોતું ? મને તો કોઈ દરસાનું નથી. પચ ભૂલ્યો છું. આ ધોડા તો લુગડાં કે લાકડાના છે. મારે તો તારા આ પરગટ સતને પગે થવું છે. સનવાદીનો પાંજો મારે શીરે પડે તો જ આ મન થય (સ્થિત) થાયે. ભગતાણી ! મારા જીવને સુખ નથી.”

સવાર પડતાં મૂળીબાઈ ને જીવે ઠક્કર આપા દાના પાસે આવ્યા. મૂળીબાઈ આપા દાના સામે હાથ જોડીને ઉભા રહ્યા ને અક્કડ જુવાન જીવે ભગતના ખોળામાં માથું નાખી રોઈ પડ્યો.

“અરે ભણેડું જીવા ! મૂળી ! કાણુ થ્યો ? ચડભડયાં ?” આપો બોલ્યા.

જીવે કહે: “હા બાપુ, લોકનીંદાથી હું ડર્યો ને મારી ઘરવાળીને અફીણ પાપું. તમારા પરતાપે, તમારી સેવાના ફળે ઈ તો ઊગરી ગઈ, પણ મને હજી નિરાંત નથી. માફી આપો, આપા !”

ભોળિયો ભગત કહે: “ઠક્કર ! માફી માગો દાકરની, દેવજવાળાની. ભણ્યું મૂળીને પેટમાં જીવડા કરડના હશે (નોંદકરૂપી જીવાંત) તો તમુએ કડવાણી પાઉ દીની, યાને સારો ચઉ ગો, હું કાણુ કરાં ?”

એમ કહી જવા દકરેના મરતક ઉપર હાથ ફરતાં જ
જવા ભગતને શાંતિ થઈ. પછી પાસે બેઠેલા સંત
મંડળ તરફ જઈ આપાએ કહ્યું કે : “ભા ! ભણ્યુ
મૂળી તો સાચો સાચ મીરાં થઈ.”

પછી તો ભરજીવાત મૂળીબાઈ મૂળીમા કે
મૂળીમાતા કહેવાવા લાગ્યાં. એમ વાત ચાલે છે કે
આપા દાનાએ બે જણને જ પરમોદેલાં. (દીક્ષા) એક
મૂળીબાઈને અને બીજા ગધઈપુત્રી લાખુને ઉદરે જન્મ
ધરેલ ગીગલાને, (સત્તાધારના સુપ્રસિદ્ધ સંત થયા તે)
આ સંબંધે મૂળીમાતા ને આપો ગીગો ભાઈ બહેન
થાય. મૂળીમા મોટેરાં હતાં.

મૂળીમાતાને એક દી છાણાના મોઢવામાંથી
સૂંડો ભરાય એવો ઝાંઝડ એરૂ આભડ્યો. મૂળીમાને
હરિશ્ચંદ્રની રૂમાધિ લગી ગઈ. જીવને વલોપાત જ
ન મળે ને ? એટલે ઝોળીમાં નાખીને મૂળીમાને લોકો
આપા દાના પસે લાવી કહેવા લાગ્યા કે :

“આપુ ! દયા કરો. મુળીમા અતિય અભ્યા-
ગતનો આસરો છે. એને જવાડે. એર ચડી રહ્યું છે.
આપો દાનો કહે : “ભણ્યુ હું થોડું મંતર જંતર
જણુતો સાં ?”

માણસો કહે : “આપા ! તમે કહ્યોથી સાચા
તળાવિયાને તો ઉગારો છો ?”

આપો કહે : “વાની ભણ્યુ આવરદા હશે,
વાને એરૂ થોડો કરડયો હશે તે ઉગરૂ ગ્યો.”

“આપા ! આપા તમે સમરથ છો. આ
મૂળીબાઈ તમારાં આશ્રિત છે.”

“બાપ ! સમરથ તો ઠાકર ભણાય. હું તો
વાનો ટેલવો. થોડો હું પીર સાં ?”

આવી રકઝકમાં મૂળીમાતાને પૂરૂં થેન ચડી
ગયું. સંબંધીઓ મૂળીમાતા કહેવરને ઘેર લાગ્યા. જીવ
પ્રહરપ્રમમાં ચડી ગયેલા. સંબંધીઓને કહેવર પ્રાણ
વગરનું લાગ્યું. અંતિમ સ્વંકારની નનામી બાંધી.
સ્મશાને લઈ ચાલ્યા. એવામાં આપો ગીગો સીમમાંથી
ગાયું હાકી સામા મળ્યા, નનામી જોઈ કહે :

“કમણ સેનું ગ્યું ? (કાણ મચી ગયું ?)

લોકો કહે : “તમારાં બેન મૂળીબાઈ.”

“વાને કાણુ ગ્યો ?”

“જનાર અણ્યુ”

“લે ભણ્યુ ભારે થઈ. માળી બેનનો મોઢો
તો જોવા દ્યો ?”

માણસો કહે : “નનામી બજારમાં ન ઊતરે. તમારી
બેનનું મોઢું જોવું હોય તો ગોંદરે આવો. ત્યાં શય
વિસામો લેયો.”

ગીગાએ ગાયુંને જગ્યા દીમની થેળી નેંપોને
નનામી સાથે ચાલ્યો. ઝાંપાના ખીલમાં નનામી ઊતરી.
કાંધીઆએ ઠાંઠીએ બાંધેલ ચાર નાળિયેર ઝાંપાના
પાણમાં જે થી ઘા કરીને ફડાફડ ફાડવા માંડ્યાં. કાગડા
ટોપરાની કરચું ખાત્ર માંડ્યા.

આપા ગીગાએ તો મૂળીમાતા દેહને ઓઢાડેલ
કચુંબલ ચૂંદડી મોઢા ઉપરથી અળગી કરીને જ્યું તો
મૂળીમાની આંખ્યું ઉઘાડમીય થાય. આપો ગીગો કહે :
“અરે મોટાં બહેન ! ગામના ઝાંપામાં કાણુ સાટું
સૂતાં છો ?”

સૌ નજર કરે ત્યાં મૂળીમા આંખ્યું મટમટાવે
રહ્યાં. આપો ગીગો કહે : “આટલી બધી ઉતાવળ ?
માળી બેનને ભણ્યુ જીવતી બાળુ દેવી છે ?”

મૂળીમા દેહને સળવળાવતાં બોલ્યા : “ભાઈ
ગીગા ! જે તો ખરો ! આ બધા થ મને જીવતી બાળવા
હાલ્યા. કીક થયું તું ટાણાસર આવી ગ્યો.”

મૂળીમાના ડીલે બાંધેલ સૂતરના બંધ ગીગાએ
છોડ્યા. મૂળીમા ઊભાં થયાં. ખપ્પર પડતાં ગામ હલકયું.
વાજતે ગાજતે સાંમૈયું કરી મૂળીમાતા અને ગીગલા
ગોવાળિવાને આપા દાના પાસે લાગ્યા. આપાને પગે
પડવાને આનંદમંગળ વરતાણો.

મૂળીમાતા હવે મૂળીબાઈ કહેવાણાં. એને
આંગણે લૂખ્યાં ને ભોજન પીરસાતાં. મૂળીબાઈને
બહોણું દુઝાણું, છતાં પોતે તો છાશ રોટલાથી કુપા
નિવૃત્તકરતાં ને અતિયિને ગોળ ચોખાને ધી જમાડતાં.

આપા દાનાએ ગીગાને જગ્યાને ધૂન ભાગ
આપી જુદો વસાવ્યો. આપા ગીગાએ ત્યાં કુલવાડી

બંધાવો દાળ રોટલાનું સદાધારું શરૂ કરેલ. આપો દાનો સ્વધામ સીધાવતાં એક વખત વીકરાળ ખાખીયાનાની જમ્માતે આપા ગીગા પાસે માવપૂતની રસોઈ માગી. ગીગા ભગતે અચક્તિ બતાવી. એથી બવાઓ ગીગા ભગતને વડવાને ઘડે બાધી લોઢાનાં ચીપિયા મારવા માંડ્યા.

મૂળી આઈને ખબર પડ્યા. દોડ્યા. માથેથી ઓઢવાનું પરી ગયું. ચીપિયાના માર વચ્ચે પોતાના ભાઈને બધર્પાં લઈ જઈ ચીપિયાના ઘા પોતાના અંગ માથે ઝીટ્યા. ખાખીયાનાઓને સમજાવી પોતાને ત્યાં લઈ ગયાં ને માવપૂતની રસોઈ દીધી.

બાવાઓએ ગીગા ભગતનો આશ્રમ લૂંટી લીધેલ, એટલે મૂળી આઈના દીકરા રાઘવ ભગત આપાગીગાને પોતાને ઘેર તેડી આવ્યા. ત્યારબાદ આપા ગીગાએ થલાળું છોડ્યું.

પાના પૈદ થી ચાલું]

માસીના પ્રયોગમાં પ્રભાવપૂર્ણ રીતે પ્રદર્શિત કરવામાં આવ્યો છે. ઈશ્વર ગોરી ગાય કે કાળી કોયલ બતાવી-હોત તોયે સાઈ હનું કે પતિ પાછળ ભમાત. રાજરાણીનો મોભો આજે આકરી જેલ જેવો લાગે છે.

ધણુઈ ન સિરજીય ધઉલીય ગાધ

વનખંડ કાલી કાઈલી ?

હઉં બઈસતી અંખા નઈ ચંપાકી હાલ

અને પતિ-પ્રેમની પરાકાષ્ટા તો જુઓ ! અહીં શરીર ને પ્રધાનતા ન અપાતાં આત્માની એકતાને આદર્શ ગવાયો છે—

હઉં રે કાયા મિસઉ એક પ્રણા

(૩) સ્ત્રીનું સમાજ સ્થાન:- સ્ત્રીનું સમાજમાં એક પુરુષાધીન સંપદારૂપે મહત્વ હતું. સમાજમાં પ્રવર્તતી વિવાહિતાને કારણે તેનું ભોગ-પ્રધાન રૂપ જ મૂકવાયું અને તે માટે સ્ત્રીએ ઉપેક્ષા રૂપે ઘણી મોટી ઝિંમત ચૂકવવી પડી. પતિની પક્ષદંડીમાં તેને મુક્તાધિકાર

મૂળીમાતાના શિષ્ય કુંડવાના મેઘવાળ લાખો ભગત પણ પ્રતાપી થયા. સંત જલારામે ફક્ત નાજ્ય બદલાવી એ મેઘવાળ ભગતનો હોકો પીતાં સાથેના મર્પાદી મૂળજી દક્કર કોચરાણા. ત્યારે જલારામજીએ કહેલ કે “ હવેલીમાં કોકોરજ પાસે પખવાજમાં આળું ચામડું હોય છે, તોય પ્રભુ નથી અભડાતા. ” એમ કહી મીટી ટકોર કરેલી.

મૂળી આઈ સંવત, ૧૯૩૬માં ચેતી ગયાં. સં. ૧૯૬૬માં તેમના પૌત્ર ટીડા ભગતે સમાધિ ઉપર મંદિર બંધાવ્યું. મૂળીમાતાના દીકરા કાના ભગત ને દાનો ભગત મૂળીમાની હૈયાતીમાં જ દેર થયેલા. ત્રીજા દીકરા રાઘવ ભગત, તેના ટીડા ભગતના પુત્ર. લાલજી ભગત હાલમાં છે, મૂળીમાની દીકરી ડાઈમાઈના દેવરાજ ભગતના પોપટ ઠક્કર હજી સુધી આપા ગીગાવાળી ફૂલવાણી વાવતા. હવે એક દસુની પાસે છે. ફૂલગાડ નથી રહ્યાં. રહ્યો છે એક ઉજડેલ જેવો વડલો.

હતો. સ્વયંવરમાં તે ચાહે તેને પરણી શકતી પણ તે સાથે, પરણેલી સ્ત્રીના અપહરણની ભીતિ પણ એટલી જ હતી. આલ્હાની પત્ની મહુવાને રાજ જનાલાલિંહ ઉપાડી ગયો હતો. લાજ કાઢવાનો રિવાજ પણ કદાચ આ કારણે જ શરૂ થયો હતો કે તેના રૂપ પર કોઈની કુદ્રષ્ટિ ન પડે. જનાઈને પુત્રીની સાથે અનેક ગામો પણ આણમાં આપવનો રિવાજ હતો અને પુત્રીને દાસીઓ પણ વિવરથી મળતી. બહુ પત્નીત્વનો રિવાજ તો હતો જ. પૃથ્વીરાજની ૫૦૦ રાણીઓનાં નામ મળે છે, અને વીસઘડેવન ૬૦ રાણીઓ હતી એમ કહેવાય છે. બાલવિવાહનું ઉદારણુ રાજમતી પોને જ છે. લગ્ન સમયે તેની ઉંમર માત્ર ૧૨ વર્ષની હતી. મનોરંજનાર્થ પત્નીવાનો ચાલ પણ પ્રવર્તિત હતા.

ટૂંકમાં વીર-કાળમાં વીરમાતા, વીરપત્ની અને સમાજનું સાચું પ્રતિજિંબ સ્ત્રીની રૂપમતી લલનાઓ સાહિત્યની હળે ઝૂંચી છે અને આના માઠાં પ્રત્યાચારો નારી-ચિત્રણમાં હિન્દી-સાહિત્યના રીતિકાળે સહેવા પડ્યા.

નારી જીવનનો આદર્શ : ગોપીભાવ

આ. જર્નાદન દવે

સૃષ્ટિના પ્રારંભ પૂર્વે પરમાત્મા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ એકલા જ હતા. તેમને એવા આનંદ ન આવ્યો તેથી તેમણે અનેકરૂપે ક્રીડા કરવાનો સંકલ્પ કર્યો. સૌ પ્રથમ પ્રભુએ પોતાના વિદ્ભાવ અને આનંદભાવને તિરોહિત કરી માત્ર સત્ ભાવવાળા પદાર્થો (જગત) ઉત્પન્ન કર્યા. પરંતુ માત્ર પદાર્થો ઉત્પન્ન કરવાથી અનેકવિધ ક્રીડા શી રીતે થાય! આથી પ્રભુએ ફરીથી આનંદ સ્વભાવને તિરોહિત કરી સદ્ભાવ અને વિદ્ભાવવાળા અનેક જીવો ઉત્પન્ન કર્યા. આમ પ્રભુના આ સંકલ્પ ઇત્યાદિને ભગવતી શ્રુતિવર્ણવે છે સદ્ધર્મની રમતે સ। દ્વિતીયમૈચ્છત એકોઽહં વહુત્યાં પ્રજાયેય। બ્રહ્મસૂત્રમાં ભગવાન બાદરાણ્ય પણ વર્ણવે છે દક્ષતેનશિન્દમ્ પરમાત્માનું ઈક્ષણ હોવાથી અશબ્દ અર્થાત્ જડ પ્રકૃતિ કે માયા સૃષ્ટિનું કારણ હોઈ શકે નહિ પહેલાં ભગવાન જગતરૂપે પરિણમ્યા તેને આચાર્ય બાદરાણ્ય આત્મકૃતે : પરિણામાત્ થી વર્ણવતાં આજ્ઞા કરે છે કે જગત પરિણામ હોવાથી આત્મકૃતિ જ છે માયાકૃતિ નથી. ત્યાર પછી જીવોના સૃજન માટે વેદો બોલે છે :

યથા સુદીપ્તાત્ પાવકાત્ સહસ્રશઃ અગ્નિવિસ્ફુલ્હિન્નાઃ વ્યુશ્વરન્તિ જેમ સારી રીતે પ્રગટેલા અગ્નિમાંથી હજારો અગ્નિ તણખાઓ બહાર પ્રગટે છે તેમ જીવો ઉત્પન્ન થયા. આમ જીવો પરમાત્માના અંશો છે તેથી ઉપરના અગ્નિ તણખા શબ્દમાં અંશો તરીકે વર્ણન રૂપ છે. વળી ભગવદ્ગીતામાં પણ મમૈવાંશો જીવલોકે જીવમૃતઃ સનાતનઃ । આ અંશાંશીભાવનું રૂપ વર્ણન છે તે જ રીતે આચાર્ય બાદરાણ્ય પણ બ્રહ્મસૂત્રમાં અંશો નાના વ્યવદેશાત્ સૂત્રથી જીવનું અંશપણ અને આચરણ માન્ય કરે છે.

આ બધા જીવો એક જ સરખા અને એક જ પ્રેરણનવાળા હોતા નથી. આચાર્ય ચરણે જીવોના ત્રણ પ્રકારો સમજવતાં પુષ્ટિ પ્રવાહ મર્યાદા ભેદ પ્રકરણમાં આજ્ઞા કરી છે કે આચરણ જીવો સંસારના પ્રવાહમાં

પડેલા જ રહે છે. તેમની પ્રવૃત્તિ લૌકિક સુખો પૂરતી જ મર્યાદિત હોય છે. તેઓ ખાતું, પીપું, કામક્રીડા કરવી, અંતે મૃત્યુને શરણ થઈ પાછા અન્ય શરીરમાં જન્મવું, આ ચક્રમાં પડેલા રહી સંસાર પ્રવાહને અવિચ્છિન્નપણે ચાલુ રાખે છે. તેઓ પ્રવાહી કહેવાય છે. સ્વર્ગ નકંથી આગળ તેમની ગતિ હોતી નથી.

આ જીવો પરમાત્માના સંસાર પ્રવાહને ચાલુ રાખવાના સંકલ્પથી જ જન્મ્યા છે. તેમનાથી ઊંચા બીજા જીવો મર્યાદા માર્ગવાળા છે. તેમનો જન્મ શ્રી ભગવાનના નિઃશ્વાસરૂપ વેદમાંથી થયો હોવાથી વેદશાસ્ત્રની મર્યાદામાં વતીને અક્ષરબ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કરી મોક્ષ મેળવવાનું તેમનું પ્રયોજન હોય છે. આ જીવો મર્યાદામાર્ગીય છે. પરંતુ પુષ્ટિજીવો સૌથી શ્રેષ્ઠ છે. તેમનો જન્મ જ ભગવાનના સ્વરૂપની આસક્તિ અને સેવાની આસક્તિથી શ્રી ઠાકુરજીના શ્રીઅંગથી થયો છે. તેમનામાં પણ તારતમ્ય છે. વળી ભિન્નભિન્ન સ્વરૂપો જેમકે બાલસ્વરૂપ, કિશોરસ્વરૂપ પ્રૌઢવીર્યાનું સ્વરૂપ વગેરેમાં તેમનું મન રમતું હોય છે, અને તેઓ તદ્ તદ્ લીલાનું ગાન કરનારા ને તેમાં જ પ્રેમવાળા હોય છે. આમાં પણ શુદ્ધ પુષ્ટિજીવો તો પરમપ્રેમ રૂપ હોય છે. સ્વપ્નામાં પણ લૌકિક વૈદિકમાં તેમને પ્રીતિ હોતી નથી, તેઓ સ્વરૂપ અને સેવા વિના ક્ષણ પણ રહી શકતા નથી.

આ શુદ્ધ પુષ્ટિજીવો જ ગોપીજનો છે. પુષ્ટિમાર્ગમાં ગોપીજનો જ શુરુ છે, ને તેમનો ભાવ જ પરમ સાધન છે એમ આચાર્યચરણે સંપ્રદાય નિર્ણય ગ્રંથમાં જણાવ્યું છે. આ ગોપીજનો ભગવાનનો પરિકર કહેવાય છે. જેમ શ્રી નંદરાયજી શ્રી યશોદાજી ગોકુલલીલાનાં પરમ આવશ્યક છે, અને નિત્ય છે તેમ શ્રી ઠાકુરજીની સખા મંડળીમાં શ્રીદામ, બલ, સુબલ, સ્તોકકૃષ્ણ વગેરે પણ નિષ્ઠ અને પરમ આવશ્યક છે તે જ રીતે માધુર્વભાવમાં નિકુલેશ્વરી રાસેશ્વરી શ્રી રાધા, શ્રી લલિતાજી, શ્રી વિશાખાજી વગેરે નિત્ય છે

અને પરમ આવશ્યક છે.

શ્રી ઠાકુરજીની સેવામાં ગોપીજનોનાં આઠ યુગ છે. આ બધાની સેવા તદ્દન બિજાનિજ છે, કોઈ નિકું-જમાં પ્રનિહાસી રૂપે છડી લઈને જ ઊભા રહે છે. કોઈ રાસમંડલના રથળને પ્રતિરાત્રિ વિવિધ રીતે શણગારે છે, કોઈ તો શ્રી પ્રિયા પ્રિયતમની શય્યા સજવે છે, કોઈ શ્રી ઠાકુરજી માટે પાનનાં બીડાં સજગ કરે છે, કોઈ બહુ જ અંતરંગમાં શ્રી પ્રિયા પ્રિયતમ વચ્ચે દૂત કર્મ કરે છે. આ બધાં જ ગોપીજનોના ભાવ શુદ્ધ પ્રેમનો અને અલૌકિક સેવાનો હોય છે. શ્રી ગોપીજનોમાં પણ કેટલાક શ્રી ઠાકુરજીના નિત્ય દિવ્ય ગોલોકમાંથી પધારેલા પ્રલયમાં પણ નાશ ન પામનાર નિત્યસિદ્ધા હોય છે તો અન્ય કેટલાક સાધન સિદ્ધ હોય છે. શ્રી ઠાકુરજીએ જ આવા જીવોને વેદની, ત્રાયાબ્રોને ઋષિઓને, જનકપુરની સ્ત્રીઓને, ત્રેતાયુગની કિરાતસ્ત્રીઓને કૃપા કરીને દ્વાપરમાં પુનઃ ગોપીરૂપે અવતાર આપી સેવા અર્થે અંગીકૃત કરેલાં હોય છે.

વૈષ્ણવોએ પુષ્ટિમાર્ગમાં આ ગોપીજનોના જેવો ભાવ સિદ્ધ કરવાનો છે, ગોપીતત્ત્વ શુદ્ધ, અંતર-તમ્ પૂર્ણ કૃષ્ણપ્રેમ મગ્ન વૃત્તિ છે. આવી પરિપૂર્ણ કૃષ્ણકાર વૃત્તિ જ એક ક્ષણ પણ પોતાના પ્રિયતમ સિવાય રહી શકતી નથી, શ્રી શુભદેવજી વર્ણન કરે છે

તન્મનસ્કાઃ તદાલાપાઃ તદ્વિષેષા તદાત્મિકા ।

તદ્ગુણાનેવ ગાયન્ત્યો નાત્માગારાણિ સદસઃ ॥

તેઓ શ્રી ઠાકુરજીમાં જ મનવાળા, વાર્તાલાપ પણ શ્રી ઠાકુરજી વિષે જ કરનાર, શરીરના અંગોના હાવભાવ પણ અજણપણે શ્રી ઠાકુરજીનો જ કરનાર, તદાત્મક થઈ ગયેલાં અને તેમનું જ ગાન કરતાં કરતાં પોતાના દેહ કે ઘર ઈત્યાદિને પણ ભૂલી ગયેલાં હોય છે. ટૂંકમાં તેઓ કૃષ્ણ પ્રેમમાં બહાવરા, પાગલ થયેલાં હોય છે.

ગોપી એ શ્રી ઠાકુરજી પ્રત્યેની જીવની પૂર્ણ સમર્પણવૃત્તિ, પરમપ્રેમનું સંરૂપ છે. ગોપીજનો પોતાને માટે જીવતાં જ નથી. તેઓ ભગવત્સેવા અત ભગવ-ત્સુખ માટે જ જીવે છે.

આ વ્રજસીમંતિનીઓને શ્રી ઠાકુરજી એક જ અવસ્થા રહે છે તેવું નથી. લીલાનું નામ જ વૈનિધ્ય

છે. હરહમૈશ એક સરખી જ રહ્યા કરે તે લીલા નહિ. તેથી લીલા દરમ્યાન આ વ્રજસીમંતિનીઓ અને સ્વામી-નીજીને પણ શ્રી ઠાકુરજીનો સંયોગ વિયોગ થયા કરે છે. સંયોગમાં પરમાનંદ, પરમકૃતકૃત્યતા, રોમાંચ, પુલક, વગેરે ભાવો થાય છે. પરંતુ શ્રી ઠાકુરજીના વિપ્રયોગ (વિરહ)માં અત્યંત દીનતા, અસહાયતા, કલેશ, તાપ, જવર, મુર્છા શરીર પ્રત્યેના અણગમ્યાથી દેહત્યાગ સુધીની અવસ્થાઓ હોય છે.

બહારની કોઈ ત્રીજી વ્યક્તિને સંયોગમાં શ્રી વ્રજસીમંતિનીઓ પરમસુખી ને વિયોગમાં પરમદુઃખી દેખાય છે પણ યાદ રાખવું જોઈએ કે આ બધું લીલાનો એક ભાગ છે. સંયોગ વિયોગ બન્નેમાં શ્રી ગોપીજનોને એક જ સરખું શ્રી ઠાકુરજીનું સાન્નિધ્ય હોય છે. વિરહની લીલામાં બહિરંગમાં તો વિયોગ-જનિત તાપ અને કલેશ હોય છે પણ અંતરંગમાં તે સંયોગ જ હોય છે. શ્રી ઠાકુરજી કદાપિ ગોપીજનોને તજીને ક્યાંય જઈ શકતા નથી. આ ગોપીજનો પર-ક્રીયા નથી, પણ પરક્રીયા ભાવ તેમનામાં હોય છે. જેમ કોઈ સ્ત્રી પતિ સિવાય અન્ય પુરુષ પ્રત્યે પ્રેમ કરતી હોય તો પતિ કરતાં પણ તે તેના જરનું અહર્નિશ ચિંતન સ્મરણ કરતી થકી તેને જ મળવા ઉત્સુક અને તેને જ સર્વસ્વ સમર્પણ કરતી થકી તેનાથી જ પરમ સંતુષ્ટ અને તેનામાં જ પરમાનંદ માનનારી હોય છે—તેમ શ્રી ગોપીજનો સેવાર્થે જ અવતરેલા હોવાથી બહારથી વિવિધ ગોપીને ઘેર પ્રવેશ થયેલા હોવા છતાં તેમની પ્રીતિ શ્રી ઠાકુરજીમાં જ અનન્ય હોય છે તેથી ગોપીજનો બહારથી પરક્રીયા લાગે છે પણ સ્વક્રીયા જ છે, માત્ર તેમનો દિવ્ય પ્રેમ પરક્રીયા જેવો ઉત્કટ, હૃદયસ્પર્શક દેખાય છે.

વૃદ્ધા ગોપીઓ વાત્સલ્ય રસમાં ભીંજાઈ રહે છે અને શ્રી ઠાકુરજી પર પરમ વાત્સલ્ય દર્શાવતી પોતાના ઘરની સામગ્રી કે નવનીત શ્રી ઠાકુરજી આરોગે તેવી આકાંક્ષાવાળી હોય છે અને વાત્સલ્ય ભાવથી શ્રી ઠાકુરજીને ગોદમાં પધરાવતી. કોઈનાર હૃદય સાથે આલિંગન આપતી. કોઈનાર ચૂંબનો કરતી શ્રી ઠાકુરજી પ્રત્યે અહર્નિશ અપવચનરેડમાં તરબોળ હોય છે.

આ ગોપીજનોએ કંઈ પણ સાધનથી શ્રી હરિને પ્રસન્ન કર્યા નથી, પણ સર્વસ્વ નીજાવર કરીને સ્વર્ગભાવથી તેમને જ પામેલી હોય છે. નિસ્વાર્થ સંપૂર્ણપ્રેમ નિર્ગુણ સરળતા, દૈન્ય અને નિઃસાધન-ભાવ આ ગોપીપ્રેમના ચાર મુખ્ય પાયા છે.

સોન-હલામણુ

મણિલાલ વેરા

હજાર વર્ષ પહેલાની વાત છે. ધુમલી પર શિયા જેઠવાનું રાજ છે. પાટવીકુંવરપદે શિયાજીના ભાઈ ગજકરણનો પુત્ર હલામણુ પરાક્રમી અને ચતુર નર છે.

એક ઈન્દ્ર રાજ્યો, બીજે માધવ જાણુ, ત્રીજે હલામણુ જેઠવો વેણુ ધણી વખાણુ.

એ જ સમયે કચ્છના અખાત પાસેના પાલંભાના ચૌહાણ ઠાકોર સનજુધ રાધસંગ (સતનુગ શકિયા) ને ઘેર મહાશુદ્ધિમતી સોનવણી કુંવરી સોન લગ્નની ઉમરે પહોંચેલ છે. લોકસાહિત્યકાર એનું વર્ણન આપે છે :

ગત-ગેમર, હેમ-વરણુ, ભ્રમર-નેત્ર ભણુકાર,
સિંહ-લંક, પૂનમ-વદન, સોનલ સુંદર નાર.
પ્રભુએ જોઈ થવા સર્જેલ જીવ છે :

સોન સોનાનું ટીડું, હાલામણુ કળાયલ મોર.
સોનને પ્રતિજ્ઞા છે, પોતે મોકલેલ કવિતાની પાદ-
પૂર્તિ કરે તે યુવાનને વરવાની. બ રાટ સાથે સમસ્થા-
પૂર્તિ માટે સોરઠાની એક લીટી મોકલે છે :

ઘણવણુ ઘડિયાં જેહ, એરણુ આભડિયાં નહિ.
ખારોટ ઘણાં સ્થળો ફરી વળે છે. યુવાનો ઠાકોરો પાદપૂર્તિ કરે છે, પરંતુ સોનને સંતોષ થતો નથી. 'ખારોટ જાને ખરડે, વસે જેઠી રાણુ'. ખારોટને ધુમલી મોકલે છે. હાલામણુ પાદપૂર્તિ કરે છે :

ઘણવણુ ઘડિયાં જેહ, એરણુ આભડિયાં નહિ,
સરવડ સ્વાતી તણાં, મળે તો મોતી નીપજે.

અર્થસ્ફેટ વિશેષ કરવા વધારામાં દુહો મોકલે છે :
માતા મહેરામણુ વસે, પિતા વસે કૈલાસ,
કહો તો જૂનાં મોકલું, નવાં તો આસો માસ.

અર્થ સાચાં મોતી છે. પાદપૂર્તિ શિયાજીએ કરી મોકલેલ છે, એમ ખુટામણુથી ખારોટ પાલંભા

આવી સોનને કહે છે. સોન પાદપૂર્તિથી સંતોષ પામે છે, શિયાજીને પરણવા ધુમલી આવે છે.

અમે પરદેશી પાન, વા વંટોળે આવિયાં,
વરણુ જેઠી રાણુ, તે દિ મોંઘા થઈ મહાલણુ.

પણ હાલામણુની દાસી સોનને પાદપૂર્તિનું રહસ્ય કહી દે છે :

ખાંધી મૂઠી લાખની, ઉઘાડી વા ખાય;
હાલામણુ દુહો પારખે, સોન શિયાને જાય.

સોન આ વાતથી આઘાત અનુભવે છે, કોપાયમાન થાય છે :

કાગળ લખાવી ફૂંડના, ચારણુ છેતરીઆં;
ખૂણા ખૂટલ દેશ, જેઠવા મેં જાણેલ નહિ.

હાલામણુને સોન મળવા ઉત્સુક છે. મળે છે અને પછી પ્રત્યક્ષ પરીક્ષા માટે સોન લખી મોકલે છે :

૧. ધરા પર લરીઓ ધરો, ગગનાસર ખાંધ્યુંગળે;
પવને પેંચ્યું નહિ, માછલે જળ માણેલ નહિ.
૨. લંક-લપેટણુ સીતહર, નહિ લંકાપતિ રાવ;
જે કારણુ કૌરવ હણ્યા, તે મોકલો મારા રાવ.

હાલામણુ પ્રત્યુરે 'શ્રીફળ' અને 'રેશમી ચીર' મોકલ્યાં. આવી બીજી પણ ફેટલીક પ્રશ્નોત્તરીની આપણે યથા. સોન હાલામણુને સ્વીકારે છે. લગ્ન નક્કી થાય છે. અને અલ્પ સમય માટે બંનેનો જાણુ સુખી સંસાર મંઝાય છે :

જેવી સોન સુજાણુ, એવો હાલામણુ જેઠવો;
તન બે એક જ પ્રાણુ, જુગ જુગની જોડી રચી.

પણ વિધિના લેખ વાંકા છે. શિયાજી સોનને મેળવવાનો વિચાર પડતો મૂકી શકતો નથી, પરંતુ સોન તો જ મળે, જો હાલામણુને દૂર કરાય ! કુંવરને રાજ દેશવટો આપે છે. પિતાવૃદ્ધ રાજનો આદેશ

માથે મઢાવી હાલાજી સ્વભૂમિ છોડી હાલી નીકળે છે. ઘુમલીથી નીકળી બગાધાર પર બેસી રહે છે. ઉઘાસ દિલમાં હજુએ આશા છે કે કોઇ તેને પાછો વાળે !

બેઠાં બગાધાર, બળ્યું મનામણા આવશે;
દેશવટો ધરાર, સાચો દીધેલ શિયા તણો.

છેવટે તે હતાશ થઇ ઓખા તરફ ચાલી નીકળે છે, અને ત્યાંથી સિંધ જાય છે.

મેલ્યું કાળુભાર, કચોળિયું, મેલ્યું ભૂજેલું તળાવ,
જીવતાં હથું તો આવીશું, નહિતો ઘુમલીને જીહાર.

ઓખો, બરડો ને ઘુમલી મેલ્યા ત્રણે દેશ;
શિયે જેઠવે છેતર્યાં, કાઠ્યા કાળે વેશ.

ઓખા બેઠથી સિંધ જતાં વહાણ પાસે એક તણુતો
વાંસ બેઠને હાલામણુ તેને બરડાનો વાંસ બેખે છે,
ને તેને દેશભાઈ બાણી સંબોધે છે :

વહાલા વિજેગી વાંસ અહીં શે' અવગણે આવિયો;
ભણુને ભોમના બ્રાત, સંદેશો કોઈ સોનને !

વંસને મોઢે લોકસહિત્યકાર બાણે ઉતાર અપાવે છે :
કાખ્યાં કબાડીએ કાટ, ઝરમાં લખને ઝીંકિયાં;
લેવાણાં લોઢે માટ, શુધ રહી નહિ સોનની.
હાલામણુ હુતે, જેની કાતરી કેદિ' કપાતી નહિ;
એ જતાં જઠી રાણુ, વનવન વીંખાણુ વાંસડા !

હાલામણુ આખરે સિંધમાં પહોંચે છે. ત્યાં તેની કંઇ રાજરાણી છે. કંઈની કુંવરી દેવળદેવીની દાસી ખબર આપે છે :

કાળો ઘોરો કાટવો, લખ્ખર લાલું હાથ;
ખાઈ મેં દીઠો બજારમાં, બાણે જેઠવાની જાત.
દાસી કહે છે કે મેં પૂછ્યું :

અસુરા ઊભા પરખાણુ, શું છે તમારું નામ ?
કયા રાજાનો બેટડો, ને કયું છે તમારું ગામ ?

કુંવરે જવાબ દીધો :

અસુરો ઊભો પરખાણુ, હાલામણુ મારું નામ;
ગજકરણુનો હું બેટડો, ને ઘુમલી મારું ગામ.

કંઈને ત્યાં હાલામણુ માનથી રહે છે. કંઈ પોતાની પુત્રી દેવળદેવીનાં હાલામણુ સાથે લગ્ન કરી આનંદ પામે છે, તેનાથી હાલામને પુત્ર થાય છે. પછી એક સુમરી કન્યાને પણ હાલામણુ પરણે છે. તેનો પણ પુત્ર થાય છે. હાલામણુને સિંધમાં બગીર મળે છે; જેને પરાક્રમથી વિકસાવે છે અને આનંદથી સિંધમાં રહે છે. હાલામણુના વંશજ સિંધમાં રોજાધારાખના બગીરદારો હતા. જેમણે મુસલમાન ધર્મ સ્વીકાર્યો.

ખીજી બાબુ ઘુમલીમાં શિયોજી સોન પર દયાણુ લાવે છે. સોન ડગતી નથી. સંતાપ અને વિયોગમાં સોન દહાડા કાઢે છે. હાલામણુની શોધ ચકાવવા સોન નીકળી પડે છે; ને શિયોજી કોઈ અસાધ્ય રોગ લાગુ પડતાં મરણુ પામે છે. સોન હાલામણુના નામની દુહાઇ ફેલાવી, તેને જેઠવો રાજ બહેર કરે છે, ત્યાંથી હાલામણુ પરથી હાલાર નામ પડે છે. સોન હાલામણુને ઘુમલી આવવા કહેવડાવે છે અને પોતે જ હાલામણુની શોધ કરી તેને મળવા પહોંચી જાય છે.

સોને રથ કયો, સાબરો નીકળી બરડાની ખાંર;
ઘોરીની ડોકે, ઘુઘરા મોરડે મોતીની હાર;
તેજડતર જડી, પિંજણીએ પગ દબ સોન રથેચડી;
સોને રથ કયો સાબરો નીકળી બરડાની ખાંર

વિધિની કરણના એ છે કે જેની ઘુમલી જવાની સોન-હાલામણુ માટે ક્ષણ આવી પડાય છે ત્યાં જ હાલામણુને સર્પદંશ થાય છે, અને તે મૃત્યુ પામે છે. સોનને મનની મનમાં રહી જાય છે;

હુયે હુંતી હામ બાણે સુખડાં માણીશું.
પણુ કરમે કાળો પહાણુ, ભુખરો હોય તો લાંગીએ.
હાખા કુંગર હેઠ હાલામણુ હિંસોર્યો નહિ,
આવતાં ઊરમાં લેત, જતન કરીને જેઠવા.
પણુ હવે તો રતેહ-સતીને માટે એક જ માર્ગ રહે છે :

હાલામણુને હાથ, જેવડ મીઠાળ ખાંધીએ,
સોનલ દેતે સાથ. બળવું પડ્યું બરડા ધણી.
સોન રાધયાણી આમ સતી થાય છે. સોન-હાલા-

મણતું યુગલ વિરહ દુઃખ સહન કરી, આ લોક છોડી
સરગાપરનું સથી થાય છે. એક મત એવો છે કે
હાલામણનું સર્પનું વિષ કેમ ગારડીએ ચૂસીને ઉતાર્યું
હતું; ને સોન-હાલામણ ધ્રુમલીમાં આવી અમુક કાળ
સુખે રહ્યાં હતાં. પણ લોકસાહિત્યમાં તેને ટેકા
મળતો નથી.

સોન સોનાનું ઝુંમણું, હાલામણ ચંપાનો છોડ;
લગવાને લેળાં ન કર્યાં, ન કર લલી બનત એ જોડ,
બનત એ જોડ સાચી, ગોતવા ગયી

ન મળી સોન ન ફરી પાછી;
લગવાને લેળાં ન કર્યાં ન કર લલી બનત એ જોડ,
સોન સોનાનું ઝુંમણું હાલામણ ચંપાનો છોડ.
એ સોનાના ઝુંમણાની સ્નેહગ્રલક અને ચંપાના
છોડની મદીલી પણ કંદુલ સુવાસ આજે પણ જાણે
એ પ્રદેશમાં સંખ્યાકાળે છરાતી લાગે છે. અને બર-
હાની લોકકવિતા અને લોકવાર્તા એ સ્નેહજીવનના
સતિયાને અભિનંદતી વારે અને તહેવારે આપણને
સંભળાય છે.

માડી તારા અનહદ છે ઉપકાર

(ઠાળ: માલમી મોટાં હલેસાં માર)

માડી તારા અનહદ છે ઉપકાર...૨

જુગે જૂગ, પહતાં નાવેપા...૨

મારે કારણીએ, વેડયા છે માવડી; ઉભગરા અણુપાર;
એક ધારી કેઈ દી, દીધી નહિ ઊંઘવા, સંતાપી સાંજને સવાર-માડી
હેથે વળગીને તારાં, ગાળ્યાં છે હાડકયાં, લોહું જેમ ગાળતો લુવર;
ચૂસી ગયો છું તારી ખેય છાતીએથી: ઘોળા રૂપીરની ધા...૨-માડી
જીવના જેમ મને, રાત દી જાળવ્યો, કર્યો નહી અળગો લગાર;
સૂતી ભર ઊંઘમાં, ફાગ લરી જગતી, થાય જો સોડયમાં સંચા...૨-માડી
પાધા તેં હોંશથી, મારે કારણીએ કડવા ઘૂંટડા અપાર
મળ અને મૂત્રથી, જોળો લરી મૂકતો, દિનમાં દશવીશ વા...૨-માડી
ભૂખી ને તરસી, જોતી રહી વાટડી; ગયો હોય રમવા બઝાર;
જેને તેને પૂછતી, કેમ હજી નાવિયો, જોળલાનો ખૂંદના...૨-માડી
ખમ્મા ખમ્મા કહી, ઊંડા અંતરથી વહતી વારંવાર
કોડ દીવાળી કહી, આશિયો આપતી, પ્રગટે દીવડા હજાર-માડી
હાલતાં ચાલતાં ગાઢ હાલરડાં, પીવરાળ્યા સંસ્કાર
ઈ રે માતાને મારા છેડે પિંગલસી કહે, કોટિ કોટિ છે નમસ્કાર-માડી

પિંગળશી મેઘાણું સહવી

લોકગીતામાં નારીનું ગૃહજીવન

ડૉ. નાગજી કેસર ભટ્ટી

લોકસાહિત્યનાં પૌષક બળ તરીકે નારી જાતિનો ફાળો અત્યંત મહત્ત્વનો છે. નારીએ જેમ લોકજીવનને હયું લયું બનાવ્યું છે, તેમ લોકસાહિત્યને પણ સમૃદ્ધ કર્યું છે. આથી ગૃહજીવનની કડવી-મીઠી અનેક વાતો લોકસાહિત્યમાં જોવા મળે છે. લોકસાહિત્યના મુખ્ય અંગરૂપ લોકગીતામાંના કેટલાક પ્રસંગો પરથી તેનો ખ્યાલ આવી શકશે. લોકગીતામાં નિરૂપિત ગૃહજીવનના પ્રસંગોનો પ્રારંભ લગ્નજીવનના પ્રારંભિક જીવનથી આપણે કરી શકીએ.

લગ્ન પછી વિદાય થતી પુત્રીને સ્વજનો તરફથી સાસરિયામાં કેમ રહેવું તેની ભાવભરી શિખામણોથી ગૃહજીવનનો પ્રારંભ ગણીએ તો ગણી શકાય, પરંતુ તેના પતિગૃહાગમનથી જ આપણે ગૃહજીવનનો મંગલ પ્રારંભ થાય છે એમ ગણીને આગળ વધીએ.

પતિગૃહે પદાર્પણ કરતાં જ પોતે પુત્રી મટીને પત્ની બની છે તેનું એને ભાન થાય છે. જીવનમાં એક જ વાર આવતી પિયુમિલનની પ્રથમ રાત્રિ એના નવજીવનનો સંદેશ લઈને આવે છે. બહુ જ દૂંકમાં એ દશ્ય લોકગીતામાં આ પ્રમાણે ઝિંકાયું છે:

હાં હાં રે હમલી, લીલી દાંડીને જમરખ દીવડો,
હાં હાં રે હમલી, રુમઝુમ કરનાં...વહુઆવિયાં,

પિયુમિલનની પ્રથમ રાત્રિએ હૃદયમાં અનેક અરમાનો અને સ્વપ્નો સળવી, રુમઝુમ કરતી વહુ ધડકતા હૃદયે પતિ પાસે પહોંચે છે ત્યારે પતિ જાણે એની કસોટી કરતો હોય એમ પૂછે છે:

‘હાં હાં રે હમલી, વગર તેજ્યાં ગોરી શિદ આવિયાં?’

આ અત્યંત નાજુક પ્રશ્નને નવોઢા અત્યંત રસિક ઉત્તર આપી પુરુષને ખુશ કરી દે છે:

‘હાં હારે હમલી, આછી પછેડી ઓઢવા આવ્યાં,
હાં હારે હમલી, પાતળિયાં પગ ચાંપવા આવ્યાં,
હાં હારે હમલી, મોતૈયા લાડુ જમવાને આવ્યાં’

ગૃહજીવનની આ પ્રથમ ઝલક દરેકના જીવનમાં આ રીતે જ આવે એવું પણ નથી, પણ પતિપ્રેમની આછી પછેડીની સોડ્યમાં પોઢીને નિદ્રામાં અનેક સુખોની મધુર કલ્પનાઓ તો દરેકના મનમાં ચાલ્યા જ કરતી હોય છે.

કલ્પના-પ્રદેશ છોડીને હવે વાસ્તવિકતાની નકકર ધરતીનો અનુભવ જોઈએ. એ વાસ્તવિકતા એના દૈનિક જીવન પરથી જાણી શકાય છે. એમાં આપણને ધરરખ્ખુ ગૃહિણીનું ચિત્ર જોવા મળી શકે છે. નવવધૂ હવે ગૃહિણી બની છે. ધરનો કાર્યભાર પોતે સંભાળવા લાગી છે. સવારમાં વહેલી ઊઠીને એ પ્રાતઃકાર્યમાં જોડાય છે:

‘પરોઢિયે પરભાત વહેલી ઊઠું રે, રાણાદેવ,
વેલી ઊઠું દીવડિયા અજવાળું રે, રાણાદેવ.’

વહેલા ઊઠી, દીવો સળગાવી એ કાર્ય શરૂ કરે છે. પ્રથમ કાર્ય છે દળવાનું. તે ગાતી બધે છે અને દળતી બધે છે :

‘દળતાં દળતાં રે સતીને વાયક આવ્યાં,
મારે બાવું દેવને દુવાર રે જી:
હાથી હાહું તો આડા ડુંગર આવે ને,
જમણી હાહું તો જમનાજી ભરપૂર રે જી’.

કોઈ વખત દળતાં દળતાં જાંધ પણ આવી બધે છે. ઘાંટી ફેરવતા હાથ બાંધ પડી બધે છે, અને જાંદરો દળેલા લોટની ઉગળી બજવવા આવી પહોંચે છે.

દળતાં તે ડોહું આવિયું, જાંદર ખોટ છે લોટ,
જાંદર ખોટે છે લોટ

સાસુ પણ વહુનું ધ્યાન રાખે છે. દળતાં દળતાં વહુ સૂઈ નથી ગઈ એની ખાત્રી કરી લે છે. કોઈ કંજૂસ સાસુ તો વહુને જાંધી ગઈ નહોતી એની ખાત્રી કરવા લોટ પણ જોખીને ખાત્રી કરતી.

નણુંદ એમાં મદદરૂપ થતી:

નણુંદ લાવે છે તરાજવા, બાઇજી જોખે છે લોટ,
બાઇજી જોખે છે લોટ.

અપટીક લોટ ઓછો થયો રે બાઇજી જોખે છે જોલ,
બાઇજી જોખે છે લોલ.

આમ દળવું, ઘડવું, વાસણ માંજવા, પાણી ભરવા જવું, ગાય દોહવી, વાસીદાં વાળવાં, છાણાં કે લાકડા લેવા જવું, બજારમાંથી વસ્તુની ખરીદી કરવી, એમ દરેક કાર્યના ઉદ્દેશો લોકગીતોમાં મળે છે. દૈનિકજીવનનો આટલો ખ્યાલ મેળવ્યા પછી નારીના લક્ષ્ય પછીના પતિ સાથેના જીવનનો પરિચય મેળવીએ.

પરણ્યા પહેલાં પતિની મીઠી મીઠી વાતોમાં ઘેલી બનેલી નવયૌવના 'હોલડાની બોલી મને બહુ પિયારી લાગે' કહી પ્રતીક રૂપે પતિના સ્વભાવ અને ભાષાને વધાવે છે, પણ સમય જતાં એ જ પતિના સાચા સ્વભાવનું એને દર્શન થાય છે ત્યારે—

'પાલી જેવડા પગ પીટયો પટ પાટુ મારે,
હોલડાની બોલી મને બહુ પિયારી લાગે,
'હુંગળી જેવા ડોળા પીટયો ડબ્બ ડબ્બ કાઢે
હોલડાની બોલી મને બહુ પિયારી લાગે.'

કહી વાસ્તવિક અનુભવ જણાવે છે. પ્રથમ આકર્ષણનું ધેન જીવનમાં તે વાસ્તવિક જીવનની કઠિનાઇઓ વચ્ચે આવી પડે છે. પહેલાં જેની મદભરી ચાલ મોહ પમાડતી હતી તેની પાટુઓ પડતાં જીવન સાથે લોકગીત પણ એ નવો વળાંક ધારણ કરે છે અને ગૃહજીવનની અન્ય બાબતોનો પરિચય કરાવે છે.

દામ્પત્યજીવનની અનેક વાતો લોકગીતોએ સઘરી છે. આ દામ્પત્યમાં વિન્યેગણુ નારીનો હૃદય વલોવી નાખે એવો વલવલાટ પણ છે અને સુલગ સંયોગની મીઠી સુખદ પળોની આહવાદકતા પણ છે. એ સમયના અસ્થિર જીવનને કારણે તેમજ પરિસ્થિતિવંશ લાંબા સમય સુધી પતિ પરદેશ રહેવાને કારણે જાંચા જીવે રહેલી નારીના ક્ષણકાંથી વિગ્રહ શુંગારનાં ગીતો જન્મ્યાં છે. એથી જ પતિ

ચાકરી માટે પરદેશ જાય છે ત્યારે પત્ની તેને રોકવાનો પ્રયત્ન કરે છે :

આલમાં ઝીણી ઝબૂકે વીજળી રે,
ઝીણા ઝરમર વરસે મેઘ,
ગુલાબી નહિ રે જાવા દઉં ચાકરી રે.'

પતિને ચાકરીએ નહિ પણ જવા માટેનું કારણ પણ એ કહે છે:

તમને વા'લી તમારી ચાકરી રે,
અમને વા'લો તમારો દેહ,
ગુલાબી, નહિ રે જાવા દઉં ચાકરી રે.

તમને તમારી ચાકરી વહાલી છે, દેહ વહાલો નથી, એમ કહેવા પાછળ પણ એ જમાનો જ કારણભૂત છે. એ વખતે માનવજીવનનો ભરોસો ઘટી જાય એવું વાતાવરણ હતું. સીમાડા સળગતા રહેતા. લગાઇ-ઝગડા રોજની વસ્તુ હતી, બૂંગિયો વાગતાં ખડિયામાં ખાપણુ લઇને લડી શકે તેવા સૌ પુરૂષો હાથ આવે તે હથિયાર લઇને દુશ્મનોને ભેટવા ચાલી નીકળતા. નારીને તેનો હંમેશા ક્ષણકાં રહ્યા કરતો. એટલે પુરૂષ જ્યારે ચાકરી કરવા જવાની વાત કરતો ત્યારે તે ક્ષડી ઊઠતી. કોઇ વખત ઘોડાની લગામ પકડી પૂછી એસતી :

અલબેલા, ક્યારે આવશે રે લોલ

ગીતની ભાષા અને પુરુષને આ વખતે થતાં સંબોધનો ફેટલાં મીઠાં છે તેનો ખ્યાલ કરો. આવાં અલબેલા અને ગુલાબી જેવાં મીઠાં સંબોધનો પુરુષને કર્તવ્યભ્રષ્ટ કરી શકે તેમ નહોતાં. વળી બહાર ચાકરી અર્થે જતો પુરુષ આજની જેમ નિશ્ચિત સમયમર્યાદા દર્શાવી શકે તેવી પરિસ્થિતિ પણ નહોતી એટલે એ કુદ્ધ થઇને—

ગણુએ ગોરી, પીપળડાના પાન રે,
એટલે તે દા'ડે આવશું રે લોલ.
એટલું કહીને વિદાય લેતો. તિરાશાથી ઘેરાયેલી સ્ત્રી—
આવડા મંદિરમાં હું તો એકલી રે લોલ,
કેમ કરી મારા દુઃખના દા'ડા જાય રે,
આ પરણ્યો હાલ્યો રે વેરણુ ચાકરી રે લોલ.

કઠી લય કર એકલતાનો અનુભવ વ્યક્ત કરતી. ચાકરી કરતા વર્ગ પૂરતો જ આ પ્રશ્ન અર્પાદિત નહોતો. ધાસચારાને અલાવે પરદેશ ગયેલા પતિની પત્નીની પણ એવી જ સ્થિતિ હતી. કેટલીક વખત તો પતિની વિદાય પછી વર્ષા થતી ત્યારે તેના હૃદયને શું વીતતું નહિ હોય ?

ખડ ચૂક્યાં, ગોરસ વસૂક્યાં, વાંલા ગિયા વિદેશ અવસર ચૂક્યા મેહૂલા, (હવે) વરસી કાંઉ કરેશ ? એવો ઉપાલંબ તેનાથી અપાઇ જતો હશે.

પેટનો ખાડો પૂરવા દરિયાકાલની સફરે જતા ખારવાની પત્ની પણ એવી જ વિયોગદશા અનુભવતી :
તું તો મ'ખી હાલ્યો, તું તો મલખાર હાલ્યો,
નાણાંની રે ખોટયે, ખરચીની રે ખોટયે,
કાકાના રે કાળુ, મામાના રે મૂળુ,
હુખડલાં રે દેવે, હુખડલાં રે દેવે.

આમ નારીને વિયોગદશા હમેશાં સાલતી રહી છે. અને વિયોગનો એ લાવ સમગ્ર નારીજાતિ સમાન રીતે અનુભવે છે તે પણ આપણે જોયું. પતિની ગેર-હાજરીમાં આવી પડનારા દુઃખનું લાન એને પતિને પરદેશ જતો રોકવા લલચાવે છે. પતિની યાદ એને સતાવે છે. એમાંય તહેવાર કે મેળાના જેવા આનંદ ઉદ્ઘાસના દિવસો હોય, ઝીણી ઝીણી ખેપ ગણડતા વણુઝારા કે સોદાગરો જાતજાતની સામગ્રીઓ લઇ ગામને ગોંદરેથી પસાર થતા હોય ત્યારે-

છેલ છોગાળો હોય તો મૂલવે,
હોલરિયો દરિયાપાર, મોરલિયુ વાગે છે.

એવો જોનો નિઃશ્વાસ એના ગીત મારફત સરી પડે છે. 'હોલરિયા' વિના એ વસ્તુઓનો ઉપયોગ શો ? શણગાર પણ શા કામના ? કદાચ નાનકડો દિવર લાખીને હાથે મૂકવા મેંદી લઈ આવે તો પણ એ તો સ્પષ્ટ ના જ કહેશે કે :

હાથ રંગીને વીરા શું રે કરું,
એનો જોનારા પરદેશ રે,
મેંદી રંગ લાગ્યો રે.

દરિયાપાર કે પરદેશ ગયેલા 'છેલ છોગાળા'ને તે સંદેશો પણ મોકલાવે છે. કુટુંબના અન્ય સભ્યોની માંદગીમાં કે મૃત્યુના સમાચારે જે વિચલિત નહોતો થયો તે :

તારી માનેતીની ઊઠી આંખ રે,
મેંદી રંગ લાગ્યો.

એટલો સંદેશ મળતાં જ ઘડીનોય વિલંબ કર્યા વિના એ સાથીઓને લઈને 'માનેતી'ની ખપ્પર કાઢવા દોડ્યો આવે છે !

'માનેતી'નો સંદેશ ગૃહજીવનની માધુરીની એક નવી હવા ફેલાવે છે. કેટલીક વખત આ માની-તીનો વાદ લઇને અણુમાનીતીને મોંલે જાય છે ત્યારે તે સાંભળાવે છે પણ ખરી :

તારી માનેતીને કડલાં (૨)
મને ઘડીક પેરવા દૈશ ?
મને લટકું લેવા દૈશ ?

ધરમાં માનીતી કે અણુમાનીતી દરેકના ખર્ચને પહોંચી વળે તેવી સ્થિતિ હોય તો તો વાંધો નહિ, પણ જૂની માગે ખાજરો ને નવી માગે ઘઉં, ઘંટી તો તડાકા નાખે, ક્યાંથી લાવી દઉં ? એવી પરિસ્થિતિ હોય તો પતિ તરત જ કઠી દેવાનો કે-

રાંડ, હળવી હળવી બોલ,
રાંડ, ધીમે ધીમે બોલ,
મારી ખાંદે માનેતી સાંભળે.

કોઇ વખત માનીતી-અણુમાણીતીના ઝગઝગ ઉચ્ચ સ્વર પણ પકડતા, ત્યારે વહુ તો દોડીને પોતાની મા કે પાડોશણને પૂછતી :

મા, મારી શોક્ય તો માંદા પડ્યાં રે,
શાંશાં એ સડ કરું મારી શોક્યને ?
તો કેટલીક વખત શોક્યના સાવથી કંટાળેલી નવ-યોવના કપારેક-

વાટી ઘૂંટીને ભડું વાટકો રે,
વખડા બોળી ઘોળી પાઉં મારી શોક્યને.

એવી પોતાની શોક્યને એર પાવા સુધીની કક્ષાએ પહોંચી જતી. શોક્યતા ખારની એવી ફટલીએ વાતો લોકગીતાએ સંધરી છે. નારીહૃદયની નિર્મળતાના, દ્રેષના, ઠંડી કરતાના, એવા અનેક કિસ્સાઓને છોડીને ગૃહજીવનના એક ખીલ અંગ ઉપર પણ દષ્ટિપાત કરી લઈએ. એ અંગ છે નારીની શ્રદ્ધાનું, ઈશ્વરભક્તિનું. કન્યાવરથા સમયે સારો પતિ પ્રાપ્ત કરવા માટે એ વ્રત કરતી, તો પરિણીતાવસ્થામાં પતિપ્રેમ જાળવવા અને વધારવા અને પતિના અને એ હાર કુટુંબના કલ્યાણ માટે એ વ્રતોને ઉપવાસો ક્યાં કરે છે, નારી જીવનને નિર્મળ, ત્યાગમય અને બલિદાનની લાવનાથી સમર બનાવવામાં આ વ્રતોએ મહત્વનો ફાળો આપ્યો છે.

એવરત-જીવરતમાં નારીના પતિસ્નેહની ગાથા છે, તો ‘વીરપંસત્રી’ લાઈબહેનના નિર્મળ પ્રેમની વાત રજૂ કરે છે. વીરપંસત્રીના દિવસો નજીક આવતાં જ સાસરવાસ સેવતી બહેનના હૃદયમાં ગીતની ધારા વહેવા લાગે છે :

‘વીરે પહલીના ટાણા રે માંડણિયા,
વીરે પહલીના ટાણા મોરી અધના.’

નારીના હૃદયમાં લાઈ પ્રત્યે અપાર મમતા ભરી છે. લાઇના ઘરનું લૂખસૂકું ઢેગરું પામેલી બહેન એટલાથી સંતુષ્ટ થઈને—

‘વરસજે વાઢળી વીરના જેતરમાં,
બંટીવુ. ઢેગરું બહેનના પેટમાં

કહી વર્પાને પોતાના લાઈ ના ખેરમાં વરસવા માટે વિનંતી કરે છે. એવી જ રીતે બોળચોથ, નાગપાંચમ શીતળા સાતમ, ધરો આઠમ આદિ પર્વો નારીની ગૃહજીવનની મંગલકામનાના જ દ્યોતક છે.

લાઇ માટે મરી ફીટતી બહેન પત્ની રૂપે પતિ તરફ પણ એટલો જ સંસ્કાર દર્શાવે છે.

‘રસિયા, પાટણ શેર’ને પાદર પારસ પીપળો રે લોલ.
રસિયા, એ પીપળડે બાંધ્યો નાચો હીંચકો રે લોલ.
રસિયા, એ હીંચકડે બેઠા આપણ બે જણાં રે લોલ.

રસિયા, હીંચકડોને તુર્યોને ભાંચ્યા હાઠડા રે લોલ.
રસિયા, અમને તો વાગ્યું ને તમને ઘણી ખમાયું
રે લોલ.

આમ એ વિનોદ અને કટાક્ષ પણ કરી લે છે. આની સાથે ગૃહજીવનનું એક ખીલું દીખળીવૃત્તિયુક્ત લોકગીત પણ જોવા જેવું છે. ગામ્યપ્રણયનું તેમાં હળવું આલેખન છે :

કયા લાઇની મેડીમાં કાંઈ શેરડિયું ચૂસાય
હો રાયા !

કઈ વહુને કેાણી રેગાડા ઊતરે રે.

કયા તે લાઈની મેડીમાં કાંઈ ફલેરું ચોળાય
હો રાયા !

કઈ વહુને મોઢે તે માખ્યું બણબણે રે.

કયા તે લાઇની મેડીયા કાંઈ ઢીંકાપાટુ થાય
હો રાયા !

કઈ વહુને વાંસે સખોટા ઊઠિયા રે.

આમ ‘કયા લાઇ’ અને ‘કઈ વહુ’ પ્રશ્ન પૂછી ગીતકાર મરકરીપાત્ર વર-વહુનું નામ મૂકી હળવો વિનોદ કરી લે છે. ગૃહજીવનનું હળવો હાથે થયેલું આ આલેખન જીવનની હળવી ક્ષણોની પ્રતિતી કરાવે છે. આમાંથી મીઠા કલ્પની શરૂઆત પણ થાય છે. લિન્ન લિન્ન રથજેથી વસ્તુઓ લાવી પ્રેમપૂર્વક શાક તૈયાર કરવામાં આવે છે. શાકના વધરનો છમકાર નાકને સતેજ કરે છે : ત્યાં તો પતિની ગાળ સાલળી પત્ની—

પાટિયા ફેડીને હાલી રે, વેવાર તોડીને ચાલી રે.

પતિ સાથેનો સંબંધ છોડી પિયર તરફ ચાલતી થાય છે. ત્યારે પતિના મુખમાંથી—

શાક તો સવાદિયાં કીધાં રે,
રાંડે ખાવા નો દીધાં રે.
એવી ઉક્તિ સરી પડે છે. રિસાઇ ગયેલી પત્નીને—

પાછી વળને ઘરની નાચ્ય,
તુજને નહિ દઉં કોઈ દી’ ગાળ.
કહી પાછી બોલાવે છે પણ પત્ની તો—

પાછી નહિ વળું સ્વામી રે,
રહી છેકડલાંની ખામી રે.

કહી પોતાની સ્ત્રી સુલભ અલંકાર ભૂખ સંતોષવા
કડલાંની માગણી મૂકી દે છે.

વિનોદ અને મીઠા કલહના આવા પ્રસંગો
પછી ગૃહજીવનના સાથીદારો જેવા સાસુ, સાસરા,
જેઠ, જેઠાણી, દિયર, દેરાણી, નણંદ નણદોઈ તેમજ
અન્ય સગાંઓ તેમ જ સંબંધીઓ સાથેના નારીના
વ્યવહારને જરા ઊડતી નજરે જોઈ લઈએ.

શરદ પુનમની રાતે રમવા ગયેલી પુત્રી ઘેર
આવીને માતા પાસે ભોજન માગે છે, ત્યારે :-

માતાએ પીરસી લાપશી, રંગ ડોલરિયો
મહી' પળી એક આલ્યાં ઘી રે રંગ ડોલરિયો.

જ્યારે એ જ પ્રમાણે સાસરિયે ગયા પછી સાસુજીને
ભોજન આપવાનું કહેતાં :-

ખાઈજીએ પીરસ્યું ખાજરિયું, રંગ ડોલરિયો,
મહી' ટીપું આલ્યાં તેલ રે, રંગ ડોલરિયો.

ઘીને બદલે ટીપું તેલથી ચલાવવાની પરિસ્થિતિ
ઊભી થાય છે, આમ ખાવાપીવામાં જ નહિ જીવન
જરૂરિયાતની અન્ય ચીજોમાં પણ સાસુજીનો અણ-
છાજતો હસ્તક્ષેપ તેને 'ખાઈજી' સાથે ધર્પણમાં
ઊતારે છે :

ખાઈજીને મેમાન આવિયારે સંઘલાલ,
મારે આવેલ મારો વીર મોરી સંઘલાલ,
વહુનો વીરો વણુઝારો રે સંઘલાલ.

અને પછી તો-

હું ને મારી ખાઈજી ખાઝિયાં રે સંઘલાલ,
આવ્યાં ઢીંકા ઢીંક મોરી સંઘલાલ
વહુનો વીરો વણુઝારો રે સંઘલાલ.

સંઘર્ષ હાથોહાથની મારામારીમાં પલટાઈ જાય છે.

સાસુની પેઠે જેઠ અને જેઠાણી પણ એને
ધણું ખરું અણગમતાં છે :

સાસરિયે જાઉં તો મારા જેઠજી ભૂંડા,
વહુઆર કહી બોલાવે રે, ના, મા,
ને' જાઉં સાસરીએ રે.

સાસરીએ જાઉં તો મારી જેઠાણી ભૂંડાં,
પાણીડાં લરાવે રે, ના, મા,
ને' જાઉં સાસરીએ રે.

એમ સાવ નમાવી બાબત આગળ કહી સાસરીએ
જવાની એ ના કહે છે.

પણ વધુમાં વધુ એ જેઠને 'ચોવટીઆ' કે
જેઠાણીને 'દોણુફોડ' કહીને પોતાનો રોષ ઊતારે છે.
જ્યારે નણંદ તરફ એનો દ્રોષ વિશેષ ડંખાલો છે.
કારણ કે ધરમાં પતિ-પત્ની વચ્ચે તેમજ અન્ય
સંબંધીઓ વચ્ચે કડવાશ ઊભી કરવામાં નણંદ વધુ
પડતો ભાગ લખે છે :

પછવાડે ઉભી નણુદી સાંભળે રે લોલ,
વહુ કરે છે આપણા ધરની વાત જો,
આ વહુએ વગોવ્યાં મોટાં ખોરડા રે લોલ.

માતા અને પુત્રી વાતો કરે એ પણ નણંદથી
સહન થતું નથી અને વહુ આપણા ધરની વગોવણી
કરે છે એમ પોતાની માતાને કહી નણંદ વહુનું મોત
નોતરે છે. આવા પ્રસંગો વૈમનસ્ય વધારે એ પણ
સ્વાભાવિક છે. સ્ત્રી પોતે સ્ત્રીને કેમ સમજી કે સહન
કરી શકતી નહિ હે.ય એવો પ્રશ્ન પણ ઉપસ્થિત
થાય છે.

જોકે નણંદ અને દિયર બંને સમાન કક્ષાના
હોવા છતાં 'નાનો દેરીડો' હંમેશા લાડકો રહ્યો છે,
કોઈ કોઈ વખત એને અણગમતો થયો હોય તો તે
અપવાદરૂપ ગણાય. જ્યારે 'દેરાણી મારી જોડ્ય'
કહીને સામાન્યતઃ એને આવકારાઈ છે :

આજ રે સપનામાં મેં તો ડોલતા હુંગર દીઠા જો
ખળખળતી નદિયું રે સાહેલી મારા સપનામાં,

જેવાં ગીતો ગૃહજીવનના મંગલમયરૂપનું
વર્ણન કરે છે. ડોલતા હુંગર જેવા સસરા, ખળખળ
વહેતી નદી જેવા સાસુ, ધમ્મર વલોણા જેવા જેઠ,

દૂધ દહીંના વાટકા જેવાં મીઠાં જોડાણી, લવિંગ-
-લાકડી જેવો દિયર, બીંગલે પોતિયે રમતી દેરાણી
અને ગુલાબના ગોરા જેવો પતિ સૌ આદરણીય બની
બેઠાં છે. પણ એવાં ગીતોનું પ્રમાણુ ઓછું છે.

કુટુંબના જીવનના આટલા અલ્પ દર્શનથી
સતોષ માનીને પુરૂષ સાથે સહકારથી કામ કરતી
કદીક અહંકારથી વર્તતી નારીને પણ આપણે જોઈ
લઈએ.

પરણ્યો લાવે છે નત્ય પાવલી રે લોલ,
હું રે લાવું છું રૂપિયા દોઢ, મુંજ વાલમજી લોલ,
હવે નૈં જાઉં વીડી વાઢવા રે લોલ.

એવો મદલર્યો રણકો પણ સંભળાય છે. તો
શ્રી રામ અને ભગવતી સીતાના આદર્શપાત્રોનાં
પ્રતીકરૂપમાં સહકારભર્યું જીવન પણ નોંધપાત્ર છે.

સરીરામે રામચંદરે વાછરુ છોડિયા, શોભા,
સરીરામે સીતાજીએ દોહી ગવરી ગાયરે, શોભા.

આમ પરસ્પર સહકારથી જીવન જીવતાં નારી-
ત્વની પૂર્ણતાએ પહોંચીને નારી જે રૂપ પામે છે તે
નારી માત્રનું મંગલમય સ્વરૂપ: માતૃત્વ.

કાળી શી કોયલ શખટે સોહામણી,
આવે રે કોયલ આપણા દેશમાં.

એમ સરખી સાહેલીઓ એને જોલાવીને પૂછે છે:

કેમ કરી કોયલ એ વન વાસ્યાં ?

કેમ કરી સૂડો રાણો રીઝવ્યાં ?

ત્યારે મોઘમ પ્રશ્નનો એવો જ મોઘમ પ્રત્યુત્તર એ
આપે છે:

આંખાં આંગલીએ એ વન વાસ્યાં
ને ટોકડે સૂડો રાણો રીઝવ્યાં.

તો કોઈ નટખટે 'જેનીળા' ને સીધો જ પ્રશ્ન
પૂછતાં એનો ઉત્તર પણ સીધો જ આપ્યો:

ઓરડા ઓરડીએ એ ઘર વાસ્યાં

ને છોડડે નાહુલિયો રીઝાવિયો.

છોડડે નાહુલિયો રિઝવવાની લગ્નજીવનની
લોકકલ્પિત મનોરથસિદ્ધિ અહીં જોવા મળે છે. સર્જ-
નના મહિમાનું એ સાર્થકપણું છે. સંતતિ ન હોય
એવી નારી રાણી રતનાદેને દ્યાર્દ્રભાવે વિનંતિ કરે છે:

લીંચું ગૂંચું રે મારું આંગણું.
પગલીનો પાડનાર દેજો રતનાદે,
વાંઝિયા મે'ણાં તે માડી દોહલાં.'

આમ ગૃહજીવનનો લાંબો પંથ અનેક આંદી
ધૂંટીઓ અને કઠિનાઈઓથી ભરેલો છતાં ચાલવું
ગમે તેવો પણ છે. ભારતીય સંસ્કારોની છાપ પણ
આ ગૃહજીવન પર પડેલી છે. માતા-પિતા સાથે
અતિથિને પણ દેવ-સમાન ગણવાની આપણી પ્રાચીન
પરિપાટી છે. લોકગીતોમાં આ અતિથિસત્કારની
લાવના પણ જોવા મળે છે. અતિથિસત્કાર વિના
ગૃહજીવન અપૂર્ણ ગણાય છે. પાણી ભરવા ગયેલી
નારી ઘેર મહેમાન આવ્યાના ખખર મળતાં જ વધુ
કાર્પશીલ બને છે :

હેલ્ય ભરીને હું તો હાલું ઉતાવળી,
મારે હૈયે હરખ ન સાથ રે,
મારે ઘેર મહેમાન આવ્યા.

પછી તો એ મહેમાનાની શી રીતે સરભરા
કરવી, સવારનાં દાતણથી માંડી, ભોજન અને પેઢણુ
સુધીની એ કાળજી રાખે છે. તેથી જ કદાચ સૌરાષ્ટ્રમાં
અતિથિસત્કારની લાવના વિશેષ પ્રયત્ન બની હશે.
એ જ લાવનાને લક્ષમાં લઈને ખુદ ભગવાનને પણ
સૌરાષ્ટ્રના આતિથ્યનું આમંત્રણ અપાયું હશે :

કાઠિયાવાડમાં કોક દી', તું ભૂલો પડય ભગવાન
તને એવાં દેહં સન્માન, તારું સરગ ભૂલાવું શામળા.

સ્વર્ગને પણ ભૂલાવે એવા અતિથિસત્કારની
ખુમારી જોઈ આપણે નારીના ગૃહજીવનની પૂર્ણાકૃતિ
કરીએ. લગ્નજીવનથી આરંભાતો ગૃહજીવનનો પર
અનેક ક્ષેત્રોમાં વિકસે છે. એના ગૃહજીવનનું એક
એક પાસું એક એક પુસ્તક ભરી શકે એટલું સમૃદ્ધ
અને આહલાદક છે.

હાલામણ પંચી લાણુ જેઠવા અને લાણના પુત્ર મહેજી પ્રજ્ઞતા માનીના ચારિત્રશીલ પરાક્રમી રાજવી થયા. વર્ષાઋતુમાં એક વખત ધુમલીથી દૂરના પ્રદેશે ઠાંગાના હુંગર તરફ મેહ જેઠવો મૂગયા કરવા નીકળેલ; ભારે વરસાદ આવી પડ્યો અને સાંજટાણે રાજ મેથ-ઝડીમાં સપડાયો; ધણો લિંગયો અને ઠૂંઠવાઈ રહ્યો. પોતાના ઘેઝા ઉપર ઠરીને ખેલાન મેહ જેઠવો ઢળી પડ્યો, અને જાતવાન અશ્વ અસવારને સાચવીને વગડો કાપતો, માર્ગ કરી અંધારૂં થયે, એક નેસાં પાસે લઈ જાય છે.

નેસમાં એકલું અટલું ઝૂંપડું છે, અને તેમાં વૃદ્ધ ચારણ અમરો કાળે અને તેની યુવાન પુત્રી ઊજળી એ બે જ માનવી રહે છે. ઘોડાના પદ-સંચાર તેમજ ઝૂંપડી અગળના ખોખાથી ઝૂંપડીનું બારણું ઊઘાડી પિતા પુત્રી બહાર આવે છે; અને જુએ છે ખેલાન અસવાર અને નીનરતો ઘોડો. અમરો અને ઊજળી અસવારને તરત જ કોઈ રાજપુત્ર છે એમ ઝોળખી લે છે, ઘોડાને થાળડી શાખાશી આપી પેલા અસ્વસ્થ માનવીને બાપ દીકરી ઊંચકી ઝૂંપડામાં લઈ જાય છે ને રાજવંશી અધિની સારવાર કરવા માંડે છે.

અનરાપાર વરસાદમાં ગરીબ ઝૂંપડામાં ચુલાનો દેવતા ઝોલવાઈ ગયો છે. દૂરનાં બીજાં ઝૂંપડાએ જઈને તેઓ દેવતા લઈ આવીને અગ્નિની ઉખામાં અતિથિના શરીરને હૂંફ આપી શકે તેવી સ્થિતિ છે. પરંતુ આ સમયે આ વાતાવરણમાં બહાર જઈ શકાય તેવી સ્થિતિ નથી વિમાસણમાં પડે છે પિતા પુત્રી, આવેલ ઠૂંઠવાઈ ગયેલ માનવીના શરીરને ગરમી આપવાની કોઈ રીત ખરી? વૃદ્ધ પિતાનું શરીર નખળું અને ઠંડું છે, તેથી તે દીનમાવે પોતાની પુત્રીને કહે છે;

“દીકરી, બેલતાં જીલ કપાય છે ! પણ આ ટાઢખોળ માનવીના ખોળિયામાં જીવ લઈ આવવાનો

એક જ મારગ આ ટાણે મને સૂઝે છે. માડી, જોગ-માયાનું નામ લઇને તું એને સોડમાં લઇને ધામજો-ધડકી ઝોદીને સૂઈ જા. લગવાનને જીવાડવો હશે તો જીવી જશે, તારા પંડની ગરમીથી તેને જીવનદાન દે.”

બાજરો અને ગોળ લઈ ઘોડાને દેવા ચારણ બહાર આવ્યો. ધર્મસંકટ આવી પડ્યું. કાંઈક મૂંઝવણ અનુભવતી ઊજળીએ પિતાની આજ્ઞા માની. સમય જતાં મેહના શરીરમાં ધીમે ધીમે ગરમીનો સંચાર થયો અને નિર્દોષ ચારણપુત્રી ઊંઘી ગઈ. એ પછી થોડીવારે મેહ લાનમાં આવ્યો, અને જગૃત થયો. કોઈ અજાણી યુવતી બાજુમાં આલિંગીને પડેલી હતી ! એ સફાળો ઊડી ગયો. કન્યા પણ લજ્જા પામતી એકાએક જાગી જતાં ખેડી થઈ ! રાજ ઝટ ઝૂંપડી બહાર આવ્યો. અમરો ડોસો તો અતિથિ સ્વસ્થ થયા જાણી અતિ હર્ષભેર અંદર જઈ બોલ્યો. “ઊજળી આજ તેં એક સાજણને જીવનદાન દીધું મા !”

પોતે કેવી વિષમ સ્થિતિમાં અહીં આવ્યો હતો અને કેવી રીતે સ્વસ્થ થયો હતો તે બધું જાણી મેહ અચંબો પામી હૃદયથી પ્રભુનો અને આ ચારણ પિતા પુત્રીનો આભાર માનતો રહ્યો. મહેમાન તરીકે ચારણ નેસડે મેહ એક દિવસ રોકાયો. ચારણને પણ જાણ થઈ કે આ અતિથિ તે ધુમણીનો રાજ મેહ જેઠવો છે. રાંકને ઘેર રાજ ! હર્ષનો પાર નથી. મેહ ધુમલી જવા વિદાય લે છે, ત્યારે ઊજળી લજ્જા સહિત પણ દઢ રીતે બોલી, “જેઠવા રાજ, આ શરીર તને સોંપ્યું છે. તન, મન તમને આપીને જ તમારી સોડમાં સૂતી હતી, એ ભૂલશોમાં. હું તમારી રાહ જોઈશ. મને તેજાવશો ત્યારે ધુમલી આવીશ.” મેહ જેઠવો ઉપકારવશ છે, પણ ઊજળીની આ દર-ખાસ્તથી તેને અચંબો થાય છે. પોતાનો રાજવી તરીકેનો ધર્મ ચારણ કન્યાને સ્વીકારવાની ના પાડે છે; પણ આ સમયે કશું પણ બોલ્યા વગર આભા-

રની લાગણી વ્યક્ત કરતો, મુંઝવણ અનુભવતો તે વિદાય લઈ ધ્રુમતી પહોંચે છે.

દિવસો પસાર થાય છે. ઊજળી કાંઈક આશાના મહેલ ચલે છે. સમય વીતતાં ઊંચાટ અનુભવે છે. તે મેહને મળવા તલસે છે. પિતા અતિવૃદ્ધ છે. માલનું ધ્યાન રાખનાર પુખ્ત ચારણ કન્યા પહોંચવાળી છે, પણ તે મેહ આવશે અને પોતાની સંભાળ લેશે એવી રાહ જોતી એડી એડી આશા સેવે છે. મે વરસતો નથી, મેહ આવતો નથી.

મા તણાવ તું મેહ તારા વેઠ્યાં વેડાયેં નહિ; એક સગપણ ને સ્નેહ તું તાણીશ તો તૂટશે. મે'નાતાં મંડાણ, કળજીગમાં કુડાં થયાં; કાં માંદો પડ્યો મેહ, કાંવીજળીએ વળુંભીઓ. પરદેશીની પીડ, જેઠવાએ જાણી નહિ; કાંકે માર્યાં તીર, લાથે ભરેલાં લાણુના. મોટે પણુગે મેહ, આવે ધરતી ધરવતો; પણુ અમ પાંતીનો એક, ઝાકળન વરસ્યો જેઠવો. ઊજળી મહિના પછી મહિના ગણે છે અને આતુર હૃદયે મેહની વાટ જુએ છે.

કારતક મહિના માંદા, ઓઠણ દે આલપરાધણી માંહે પરણે માનવી, ઢાલ ત્રંગાણુ ધ્રુસકે; લગન ચોકમાંલઈ આવ્ય, વધાવું વેણુના ધણી; ચૈતર ચિત્તાડાં માંદા, કોળામણુ ટળે કારમી; એની ઉલટું અંગડાં માંદા આવે આલપરા ધણી; જેઠ મહિનો જાય, તેનો ધોખો કરીએ નહિ; પણ અષાઠ ઊતરી જાય, તો વસમું વેણુના ધણી.

આખરે રાહ જોઈને ચારણ કન્યા થાકે છે:

હાથી પૂછ્યો હોય, તેને કેમ કરી ઊઠાડીએ? મનમાં વિચારી જો, ભાદરવો જાય લાણુના.

મેહના વાવડ નથી, મે વરસ્યો નહિ, વરસ કોરું ગયું છે. માત્રવારી દુઃખી થાય છે. ખીખાં માલધારી ગીરમાં વાંઢે ગયાં, અને ઊજળી પોતાનો માલ હાંકી ખરડામાં ધ્રુમતી આવી. જેઠવા રાજને ખખર

આખ્યા: ઠાંગાના કુંગરથી ચારણખાઈ આવી છે, મળવા માંગે છે.

ઠાંગે રહેતી ઠેક, આવે પણ એરે નહિ; આવ્યું ખરડા બેટ, પાંજર દાણે પાણીએ. અમરા કાઝની હું ઊજળી, તું લાણુ જેઠવો નોમેહ; જે દિ'ના પોઢેલ સાથરે, તે દિ'નો ખાંધેલ નેહ.

મેહ જેઠવે કહેવરાવ્યું:

દેવી પુતરની તું દીકરી, હું લાણુ જેઠવાનો મેહ; જે દિ' માળે જ'પીઆ, ઇતો મા છોડને નેહ. ચારણ એટલા દેવ તું ને જોગમાયા કરી જાણીએ; દોહીનાં ખખરખપે, તો ખૂડે ખરડાનો ધણી. ખાઈ ચારણ જોઈએ તે માંગ, એ તું ને અપાશે પણ જેઠવો મળશે નહિ. ઊજળી ઉગ્ર બને છે:

મરડાઈશ નહિ મેહ, લાણુના અમને લાગીને; નગણુ સાથે નેહ, બોલે નહિ ખરડાનો ધણી. મુંઝવ માં મને મેહ, ઊંડે જગ ઊતારીને; મોહું દેખાડ તું મેહ, ભોંડપ માંહે લાણુના.

પછી મેહ જેઠવો ઊજળીને મળવા આવે છે: જુએ છે તો ઊજળી દુઃખ અને વિરહથી કૃપકાય બની ગઈ છે; પણ પવિત્ર યુવાનીની મુખ પર આભા ઝગહગે છે. ખરેખર! મનથી વરી ચૂકેલી આ ચારણુ યુવતી મેહને વરવા આવી છે; પણ મેહ જેઠવો અચળ મનનો રાજની છે. મેહ સમજાવે છે:

કણ દાણો કાંઈ કહે, તે દહં ગાડાં ભરી; તારે હૃદયે લાલચ હોય, તે માંગને આવી ઊજળી.

અમથી બીજું અપાય નહિ, તમે છોડ ચારણકો; મન ખગાડે મારું, તો આલપરો લાજે ઊજળી.

ઊજળીને ધ્રુસકો પડે છે: અને ધ્રુસકે રડી પડે છે;

વણુ સગે વણુ સાગવે, વણુ નાતરીએ નેહ; વણુ માવતરે જીવશું, તું વણુ મરશું મેહ. આવ્યા આશા ભેર, નિરાશ તેને ન વાળિયે; તળકુંડ ને હું કાર, ભોંઠય લાગે લાણુના.

તું શું તાળી દધ, બે ઘડી, જોડ્યા નહિ;
એ અવઠવ રહી મનમાં, જામો કામી જેઠવા.
મે મે કરતા મેહ, બપોયા પેરે જોડીએ ।
પણ અમ પાંતીનો એહ, જરા ન વરસ્યો જેઠવા.

પરંતુ મેહ પોતાના નિશ્ચય પર અડગ રહે છે, ચારણ;
યુવતીને ન સ્વીકારતાં બિજળી હૈયા વરાળ કાઢે છે:

તારા મનમાં આવું હંતું તો બકારોકાંન મોકલ્યો?
લાજુ અમારી લઇ, તેં લોંઠાં પાડ્યાં લાણુના;
ઓશિયાળાં થયાં અમે, ટોડા ઝલ ટળ્યાં નહિ.
મેણિયાત રાખ્યા મેહ, જામો કામી જેઠવા.

બાળોતિયાનાં બજેલ, થાનું માંયે ઠયાં નહિ;
તેને તરછોડ્યા તમે, જામો કામી જેઠવા.

તાવમાં માણસ જેમ આઘાં ઠેલે અન્નને ।
એમ લાગી હું મેહને, આજ અદીણુજેવી બિજળી.

કારો ઘડો કુંભાર અબાણ્યે મેં ઉપાડીઓ,
ભવનો ભાગણુહાર જાજરો, ન જાણ્યો જેઠવા.

હૃદય સંતાપ લઈ ધુમલીને પ્રણામ કરી ચારણુ બિજળી
ત્યાંથી ચાલી નીકળે છે. બિજળી પોતાનું મોત ધ્રુએ
છે અને જતાં જતાં મેહ પર અને ધુમલી પર શાપ
વરસાવે છે.

જળમાં કીધી ઝોંક, આલપરેથી ઉચળ્યા;
સરગાપરનો ચોક, પિંજર વહેલો પામજે.
મુઝો હોત બે મેહ, દિલમાં દોઝું ટળત;
કાં કે દીધો તેં છેહ, પાદર થાશે ધુમલી.
કવ કવ કરશે કાગ, ધુમલનો ઘેંઘટ જાશે;
લાગો વધતી આગ, રાત દિ' તારા અંગમાં.

મેહને અગેઅગ બળતરા બપડે છે. હૃદયમાં અગ્નિ
સળગે છે. તેને પવિત્ર ચારણુ કન્યાનું જીવન ધૂળ
ક્યાંતો પસ્તાવો થાય છે. પોતે બહુ માંદો પડે છે.
બિજળીને બોલાવવા તેડું મોકલે છે. બિજળી કહે છે :-

જાડ સૂક્યા ગોરસ વસુક્યા; વહાલા ગયાં વિદેશ,
અવસર ચૂક્યા મેહુલા હવે વરસી કાંઉ કરેશ ?

જતાં પોતાના માની લીધેલ પતિની તે તેડવી જાય
છે. રાગ બિજળીની ક્ષમા માગી સ્વર્ગે સંચરે છે.
બિજળી મેહના દેહ સાથે બળી મરી સતી થાય છે.
આમ સ્વર્ગમાં મળવા મેહ=બિજળી ધુમલીથી સંચરે છે.

(નોંધ :- 'હાલામણુ' અને 'મેહ જેઠવાની
લોકકથા માંહેના દુહા આ પંથકમાં લોકકથા સાંભળવા
મળે છે. આ બાબતમાં મારી નોંધપોથીનો આધાર
મોટે લાગે સ્વ. જગજીવન કાલિદાસ પાઠકકૃત મકર-
ધ્વજવંશી મહીપમાળાનો અને મહેર સીદીભાઈ નથુ
કડજાનો છે.)

મા છોડોનો ભાવ

અણુધાર્યા આવી પડે, ઘટમાં દુઃખના ઘા ;
નાભીથી વેણુ નીકળે, મોઢે આવે મા.
છોડ ઘડીક રમતે ચડે, આડું અવળું થાય;
ભુખ્યું થાતાં લાંબરી, જનની પાસે જાય.
ચીસ બાળકની સાંભળી, દિયે ન માતા દોટ;
(તો) છોડ માતાને સળધ, આવે જળરી ઝોટ.

પિંગળશીભાઈ ગઢવી

ગ્રાહકોને નોંધ લેવા વિજ્ઞપ્તિ :-

આ દીવાળી અંક ઓકટોળર-નવેમ્બર ના સંયુક્ત અંક તરીકે
પ્રગટ થયેલ છે. એટલે હવે પછીનો અંક ડિસેમ્બરની પહેલી તારીખે
પ્રગટ થશે ૧૯૭૧ ના ઓકટોળર ને નવેમ્બરમાં નોંધાયેલા ગ્રાહકોનું
લવાજમ ૧૯૭૨ના સપ્ટેમ્બરના અંતે પૂરું થશે.

લોકસાહિત્યમાં નારી અને લક્ષિત

જયમદલ પરમાર

શાસ્ત્રોમાં સ્ત્રીના મોક્ષના આધકાર વિષે બે મત રહ્યા છે. એમાં પ્રધાન મત સ્ત્રી મોક્ષ ન મેળવી શકે તેવો રહ્યો છે. એ માટે વેદ-શાસ્ત્ર અધ્યયન પણ સ્ત્રી માટે જરૂરી નથી મનાયું. શાસ્ત્રવાચન સ્ત્રીઓ કરી શકે કે ન કરી શકે તે પુરુષોએ પોતાના હાથમાં રાખ્યું છે. કેમ બાણે કોઈને પણ મોક્ષ આપવો કે ન આપવો તે પુરુષોના હાથની વાત હોય !

શાસ્ત્રો અને સમાજનાં વિધિવિધાન પુરુષોએ ઘડેલાં છે. અને પોતાને કાવતું આવે તેમ અને તેવું સ્થાન સ્ત્રીઓ માટે પુરુષો જ નક્કી કરતા આવ્યા છે. સતીના, રિવાજ બહુ પાછળથી ધડાયો અને પુરાણ-કાળનાં સ્ત્રી પાત્રોને અને પુરાણકાળ પહેલાંના સ્ત્રી-પાત્રોને સતી શબ્દ લગાડવામાં આવ્યા છે.

આ સતીત્વ એટલે પુરુષને જ પરમેશ્વર માનવો, પુરુષની દાસી થઈને ઊંચા રૂપે જ જીવવું ને છેવટ પુરુષ મરે એટલે આપોઆપ જીવ ન ભડી ભય તો એની ચિંતામાં બગી મરવું એને સ્ત્રીઓ માટેનો ગ્રેષ્ઠ આદર્શ પુરુષોએ મનાવ્યો. આ દેશમાં અંગ્રેજો આવ્યા અને એના વાઈસરોય લોર્ડ કર્ઝને એ કૂરતા બંધ કરાવી, ત્યાં સુધી એ રિવાજ ચાલ્યો.

રાજપુતકાળમાં 'દીકરીને દૂધ પીતી કરવી' એટલે મોટી થતાં પહેલાં જ મારી નાખવી, એવી પુરુષની સરિયામ નાદારી અને કરપીણતા સુધી સમાજનું પતન થતું ચાલ્યું આવ્યું. એ પણ અંગ્રેજોએ જ બંધ કરાવ્યું. આમ સ્ત્રી માટે તો પુરુષ જ પ્રભુ રહ્યો. પુરુષથી જુદા પ્રભુની સ્ત્રીએ કલ્પના જ કરવાની નહિ. સ્ત્રીમાં પણ પુરુષ જેટલો અને એના જેવો જ આત્મા હોવા છતાં. સ્ત્રીના સ્વતંત્ર આત્માને આમ ધરાહાર પુરુષની ઇચ્છાઓ, વૃત્તિઓ, વાસનાઓ અને એનાં ભલાં શુરાં પરિણામે સાથે બાંધી દેવામાં આવ્યો.

મોક્ષ એ પરમ પુરુષાર્થ હોય અને તે પુરુષ

માટે જ હોય, પણ સ્ત્રીમાં મોક્ષ માટેનો ઉત્સાહ ક્યાંથી પેદા થાય? પરિણામે શાસ્ત્રોના બાંધેલા એવા સમાજમાં અભિનિષ્ઠ સ્ત્રીઓ જ નહિજેની પેદા થઈ. કોઈક ગાગી, કોઈક સુન્દલા, કોઈક શબરી કે કોઈ મેત્રેયીનાં રડ્યાં ખડ્યાં નામ જ નજરે ચડે છે. અને એવો શાસ્ત્રોક્ત સમાજ તો પાંચ હજાર વરસથી ચાલ્યો આવે છે. બાકીની સ્ત્રીઓ જે મહાન બનાવવામાં આવી, એને પુરુષોએ સતીનું બિરદા આપી દીધું.

માણસ કાપદાથી ડરીને ચાલે છે, પણ કાપદાનું પાત્રન કરીને નથી જીવી શકતો. તેમ સમાજ શાસ્ત્રોના આદેશોથી ડરીને ચાલ્યો છે. પણ શાસ્ત્રોએ બાંધેલા ચોટાં વચ્ચે જ નથી ચાલી શક્યો. કારણ કે જીવન અનંત છે, અપાર છે, એનાં રહસ્યો અને એનું અનંતસ્વરૂપી પ્રગટીકરણ કોઈ ચોટકામાં ચાલી શકે નહિ. કારણ કે શાસ્ત્રોનાં ચોટકાં માણસે બાંધેલાં છે. પણ માણસનું ચૈતન્ય અને મન હજી સુધી તો માણસના હાથની વાત નથી રહી. એથી જ્યારથી શાસ્ત્રોના અને સમાજનાં વિધિ વિધાન ધડાયાં અને ધડાતાં આવે છે, ત્યારથી આ ચોટકાં અને માનવ-જીવનનો એક સંઘર્ષ-એક દ્વંદ્વ ચાલ્યા જ કરે છે. સિદ્ધાંતો બાંધી શકાય, જીવન કેવી રીતે બાંધી શકાય ?

સમજના જે વર્ગમાં આ અણધાર કારીગર એવા પુરુષનો વધુ ઘરો રહ્યો છે, જ્યાં શાસ્ત્રોએ બાંધેલા કે પુરુષોએ ઘડેલા આદર્શો ને વિધિ વિધાન તોડવામાં અગર તો તોડનારા અપ્રતિષ્ઠિત લેખાઈને સમાજમાં (I ફેંકાઈ ગયા છે, ત્યાં સ્ત્રીનું જીવન પાંગર્યું નથી પણ દંભ અને પાખંડ જ પાંગર્યાં છે. ત્યાં ચેતનાહીન સ્ત્રીસમાજ પેદા થયો છે. જેની સુધસુધ નરદમ પુરુષાચિન રહી છે. ત્યાં દંભી ભકતાણીઓ પેદા થાય, બીમાંકાળ ધાર્મિકતા પાળતી ખેરીઓ પેદા થાય પણ સ્ત્રીઓનું સ્ત્રીત્વ ન રળકે.

ચૌદમી સદીએ એક વિરાટ ચમત્કાર સર્જ્યો. પૌરાણિક અને પુરોહિતોના કર્મકાંડના શાસ્ત્રાચારાના, વર્ણાશ્રમના, જાતનીયના, કુલાભિમાનના, જ્ઞાપાનના અને અસ્પૃશ્યતાના ભયાનક લોખંડી યોગડાને ભેદીને ભારતભરમાં એક ભક્તિપ્રવાહ રેલાઈ રહ્યો. એણે દર્શનશાસ્ત્રના પાંડિત્ય અને સંસ્કૃતભાષાના અલંકાર વિદ્યાસ ઉપર પ્રચંડ પ્રહારો કર્યા. આ પ્રવાહ ગામડે ગામડે રેલાઈ રહ્યો અને પુરોહિતવાદના કેદખાનામાં જકડાઈ રહેલી જનનાએ મુક્તિનો શ્વાસ લીધો. ધર્મને નવા સ્વરૂપે જાણ્યો અને માણ્યો.

એક જ દૃષ્ટાંત બસ થશે. મીરાંબાઈએ કહેવાની શાસ્ત્રાચારાઓ, કુલના રીતરિવાજો અને સ્ત્રીઓ માટે બાધેલા સતીત્વ સહિતના તમામ વિધિવિધાનોનો ભંગ કર્યો. રાજકાજ છોડ્યાં, કુટુંબ છોડ્યું, ઘણીને છોડ્યો અને ગિરિધર ગોપાલમાં ધેલી બનીને ચાલી નીકળી. છતાં એ અસતી હતી, એને મોક્ષ ન મળ્યો અને એ નરકમાં ગઈ એમ હજી સુધી તો કોઈએ કહેવાની હીંમત નથી કરી.

આ થઈ એક વાત. પણ ભારતમાં સૌરાષ્ટ્ર જેવા ભૂખંડ માથે તો અનેક પરદેશી પરિભ્રમણશીલ જાતિઓ ઉતરતી રહેલી. આર્યકુટ શર્યાતાથી એની શર્યાત થઈ કહેવાય. અને ઇસુની ૧૬મી સદી સુધી એની જાતિઓ લાગલગાટ પશ્ચિમ અને ઉત્તરથી ઉતરતી જ રહેલી. આ જાતિઓ પુરોહિતોની શાસ્ત્રાચારાથી બંધાયેલી ન હતી. વિવિધ રીતરિવાજો વાળા હતા. ભ્રમણનું, વનજંગલનું, હાલનાં ધીંગાણા ખેતવાનું એમનું જીવન સ્વાશ્રયી હતું. એથી આ બધી જાતિઓમાં સ્ત્રી એ પુરુષની છાયા કે દાસી તરીકે, શુલામ કે વાસના પોષવાના સાધન તરીકે કે મિલકત રૂપ ન રહી શકે. પુરુષોની જોગજોગ પ્રત્યેક ક્ષેત્રે એ પુરુષની સાથીદાર હતી. અરે સ્ત્રી અને પુરુષ એ જ મળીને જ એમનો જીવન વ્યવહાર ચાલે તેમ હતો. એટલે આ બધી જાતિઓમાં સ્ત્રીનું જીવન ભદ્રસમાજ કરતાં ઘણીરીતે મુક્ત અને મોક્ષાશયકું હતું.

આ બધી જાતિઓના રીતરિવાજો, રહનસહન એકબીજામાં ભળ્યા. વિવિધ માન્યતાઓનો સમન્વય

થયો અને એમાંથી લોકજીવનનો સંસ્કાર ધરાયો. ધર્મે, કૃતિ અને માન્યતાઓ તો એમને ય હતી. વહેંચે અને કેટલીક અંધશ્રદ્ધા પણ ખરી. છતાં એ જીવન શાસ્ત્રાચારા પાલનના બંધિયારપણા જેવું નહતું, વહેંચિયાણું હતું. એને ય સાંઘુ બ્રાહ્મણ મળતા. શાસ્ત્રાચારાના ચાખખા વીંજતા, કથાકારો કૈંક વાતો ઠાલવતા. છતાં લોકજીવન સારગ્રહી હતું. એટલે એમાંથી પોતાના જીવનને અનુરૂપ સાર તારવી લેતું.

એવું ય નથી કે શાસ્ત્રોએ અને પુરાણોએ કયેલાં સ્ત્રી પાત્રો સૌરાષ્ટ્રમાં ન હતાં. કુશાવર્ત અને પાછળથી પશ્ચિમ આનર્ત તરીકે ઓળખાતા આ સૌરાષ્ટ્રમાં આર્યકુળનો પહેલો રાજા તે શર્યાતિ. એની પુત્રી સુકન્યા ને વ્યવનશ્રુષિનો પ્રસંગ હજી એટલો જ ઝાંકે છે.

સુકન્યા પછી શર્યાતિરાજના પુત્ર આનર્તના પુત્ર રેવતની દીકરી રેવતી કૃષ્ણના મોટાભાઈ બળરામ વેરે પરણાવી. એ પણ પૌરાણિક પાત્ર છે. ત્યાંથી દારિકામાં આવતાં શ્રીકૃષ્ણની પટરાણીઓ, એની બહેન સુભદ્રા, અભિમન્યુ હણતાં દારિકામાં કૃષ્ણ પુત્રી તરીકે રહેલ ઉત્તરા અને અનિરુદ્ધ પત્ની ઉષા પણ એટલાં જ જાણીતાં નામ છે. એક યા બીજા ક્ષેત્રે એમની દેન છે. પણ ભક્તિમાં એમાંથી એકેયનું નામ ન લાગે.

ન જાણે કેમ પણ ચંદ્રવંશ. સૂર્યવંશ અને અગ્નિવંશના મૂળ સુધી પહોંચના ચારણ બારોટોના ચોપડામાં યાદવો અને એના વિનાશ પછીના સૌરાષ્ટ્રમાં યાદવો, શર્યાતો, હેહ્યો, આનર્તો ચૌગેયોના રાજ્યો હોવાનું કેઈ નામ નિશાન નથી. એ પછી ઈ. સ. પૂર્વે બૌદ્ધો આવ્યા એનો ય પત્તો નથી.

એ પછી શક ક્ષત્રવો આવ્યા, મૌર્યો આવ્યા, ગ્રીકો અને ગુપ્તો આવ્યા ને છેલ્લે મૈત્રકો ઉદય પામ્યા. દીર્ઘકાલ રાજ્ય કર્યું, અને તે પાછું વળામાં; છતાં યાદવોથી માંડીને આઠમી સદી સુધીના સૌરાષ્ટ્રના આ રાજવંશો ચારણ બારોટોના ચોપડે નથી મળતા. એ જ રીતે લોકજીવન અંગે પણ નોંધપાત્ર એવું કશું જાણવા મળતું નથી. નથી એ સમય સુધીની

કવિતા અંગે કાંઈ જાણુવા મળતું. તેમ જ લોકધર્મો, એના સંતો ભક્તો વિષે પણ નોંધપાત્ર એવું કશું મળતું નથી.

લોકજીવનમાં વહેલા ધાર્મિક પ્રવાહો, માન્યતાઓ વગેરે આઠમી સદી પછીના જ મળે છે. એ બધામાં જે કાંઈ જાણુવા મળે છે તે એ જ કે માતૃ-પૂજનું સૌરાષ્ટ્રના લોકજીવનમાં ઘણું મહત્ત્વ હતું. પણ એમાંની કોઈ વ્યક્તિ કે કાળ નિર્ણય હજી કરી શકાતો નથી. કચ્છનાં આવડ આઈથી કદાચ શરૂઆત કરી શકાય.

પણ માતૃપૂજા એ ઘણો મહાન વિષય છે. એમાં લોકોક્તિઓ અને ચમત્કારો એટલા ભળી ગયેલા છે કે દેવીભક્તિથી વિશેષ જીવન સાધના એમાંથી તારવી શકાય તેમ નથી. એટલી વાત નિશ્ચિત કે સૌરાષ્ટ્ર એક કાળે-અથવા એ કાળે-જ્યારે મહાન ગણાયેલા ધર્મો બૌદ્ધ, શૈવ, જૈન અને ભાગવત ધર્મનાં પાણી ઓસરી ગયેલાં, ત્યારે લોકો માતૃપૂજક વિશેષ હતા.

વિવિધ જાનિઓમાંથી એક બનેલા લોકજીવનમાં સ્ત્રીનું સ્થાન સહજાગિનીનું. સ્કંકર્મચારિણીનું હતું. જે પુરુષનાં નેટલાં ક્ષેત્રો હતાં, તે તમામમાં ભાગીદારીના અર્થમાં કહેવાતું હોય તો સહધર્મચારિણીનું હતું. ધર્મ અને ભક્તિના ક્ષેત્રે તો પુરુષ કરતાં સ્ત્રીનું સ્થાન સવિશેષ હતું. એટલે જ તો લોકજીવનમાં દેવો કરતાં દેવીઓની સંખ્યા અનેક ગણી છે.

જે શાસ્ત્રો બાંધ્યાં એ ધર્મ નહતો તો પછી લોકધર્મ કયો વળોટ પકડેલો ? જ્ઞાન માર્ગ તો અવશ્ય નહિ. તેમ ભદ્રસમાજની શ્લિષ્ઠ ધાર્મિક માન્યતાઓ અને કહેવાતી સતીના ધર્મો પણ નહિ પણ એના ઇતિહાસના અભાવે આઠમી સદીથી ઠેક ૧૪મી સદી સુધી વગર વિલાંબે ઊતરી આવતું પડશે. તળાવના એલણવાળાના અને સાંઈ નેસડીના પ્રસંગને ૧૨મી સદીનો પ્રસંગ ગણીએ તો ધર્મ અને સમાજની કાંઈક અંખી આપણે કરી શકીએ. પણ એને સંશોધનના ક્ષેત્રમાં રહેવા દબને ૧૪મી સદી સુધી આવી જઈએ.

જ્યારે જીવનનો અંતિમ પરિપાક ભક્તિ મનાતી. વ્યવહારો, પરંપરા, નિરીક્ષણ અને અનુભવને અંતે આત્મમૃતિભર્યું કર્મ અને તપ, ત્યાગ, વૈરાગ્ય અને સેવા દ્વારા આત્મસાધના એ ભક્તિની નૈસર્ગિક નિષ્પત્તિ બનેલી.

આ ભક્તિ કર્મપ્રધાન હતી. એટલે સંસારનો ત્યાગ એ તો અપવાદ જેવા રહેતા. પણ સંસારમાં રહીને, જનસામાન્ય વચ્ચે વસીને પતીતો, અધર્મો અસ્પૃશ્યો વચ્ચે કામ કરતું એ પ્રભુસેવા મનાતી. વ્યવહારશુદ્ધિ અને આચારશુદ્ધિ એનાં અંગ હતાં. આ આચાર અને વ્યવહાર તત્ત્વનિષ્ઠ હતાં. અને એ દ્વારા આત્મિક વિકાસ સધાયે જતો.

આ પ્રભુઉપાસનામાં સર્વનો સમાન અધિકાર સ્વીકારાયો હતો. ન્યાતમતના અને લિંગના ભેદ સિવાય એમાં કોઈ કોમની શ્રેષ્ઠતાનો સ્વીકાર ન હતો. કોઈ કોમ નીચી ન ગણાતી. શ્રેષ્ઠતાનું માપ ભક્તિ હતી, જન્મ નહિ.

કોઈ એક પંથના હોવા છતાં એક જ પંથનો આગ્રહ એમાં અણસમજી જતો જ રાખતાં. તેમ કોઈ એક જ દેવની ઉપાસના હોવાનો પણ આગ્રહ ન રહેતો.

મોટાભાગના આ સ્ત્રીસંતો ધરખારી હતાં. સંસાર વચ્ચે સંસારથી અળગા રહેતા એ આત્મ ભેખધારી હતાં. સાધના કઠીન હતી, કારણ કે સૌરાષ્ટ્રનું લોહી જ સ્વભાવે ઉગ્ર અને આવેશશીલ છે. એટલે સાધક બધા થર જ હોય. ઊર્મિભર્યા, ભાવધેણા અને શ્રદ્ધાળુ.

પણ ન્યાતમતની નિર્દય ફિલિયૂસતા સામે પ્રત્યેક સંતે ઉગ્ર લાઈ આપેલી છે. દુનિયામાં રહ્યા છતાં દુનિયાની સકુચિતપણા અંગે આત્મભોગ સુધીની તત્પરતા.

એલાં દેવદેવી, માંસાહાર, સૂરાપાન અને દેવી પૂજની ઓથે થતા માંસાહારનો પ્રબળ નિષેધ. કર્મ-માર્ગી ખરાં પણ તે રોગિયાં દોગિયાંની સેવાનો, ગૌત્રમનો અને અન્નક્ષેત્રનો. કર્મકાંડમાં કદી પરોવાયેલાં ન રહેતાં.

આમ ધર્મરક્ષા કાળે સૌથી વધુ બુદ્ધિ છે ચારણુઆધરો. મહાન ગણુતાં રાજ્યો સામે, બળવાન ગણુતાં જૂથો સામે, સમાજની રૂઢિઓ સામે અને અન્યાયના પ્રત્યેક પ્રસંગે. પણ આ ચારણ સંતોનો ઇતિહાસ ઘણો મહાન છે. એમની લક્ષિત સદાય અપાર્થિવ રહેતી આવેલી. એમાંથી ચમત્કારોનાં પણ દૂર કરીને દોષકે ચારણુઆઈઓની આત્મસાધનાનો મહાન ઇતિહાસ આપવો ઘટે. છતાં એ ચાર નામ તો આપવાં જ રહ્યાં.

આઠ નાગઆઈ એમના ચમત્કારોને કારણે નહિ પણ આત્મબળને કારણે મહાન હતાં. ચારણુ-જ્ઞાતિમાં સૌથી પહેલાં બીજાં લગ્ન કરીને એમણે સમાજની રૂઢિઓ ભેદી. રા' માંડળિક સામે પોતાનું આત્મબળ દાખવીને બૂઝ્યાં અને છેવટ એકાત્મભાવથી હરિજન દંપતીને ગાડે બેસીને હેમાબો ગાળવા હાલ્યાં. પાંડવો પછી આઠ નાગઆઈ સિવાય બીજો કોઈ દાખલો નથી.

લાવનગરને રસ્તે આવેલા દેરડી ગામનાં આઠ જનબાઈ એવાં જ મહાન સંત હતાં એમણે અઢારેય આલમને એક હારે પાણી ભરે તો વાવ બંધવી આપવાનું કહ્યું. સૌએ સ્વીકાર કર્યો અને આઈ જનબાઈએ વાવ બંધાવી.

ગિરના સરાકડિયા નેસનાં આઠ સોનબાઈ. શાસ્ત્ર પ્રમેધી કે સમાજે બાંધેલી સન્નારીની વ્યાખ્યા પિતૃ માતૃ અને પતિની આજ્ઞાપાલનમાં એમણે પોતાનું ઇતિકર્તવ્ય કે મહેત્તા ન માની. પરણીને ચોરીમાંથી ભડીને અંતરાત્માના અવાજ પ્રમાણે પ્રભુલક્ષિતમાં અને ભૂખ્યાં દુખ્યાંની સેવામાં જીવન ગાળ્યું.

ગોપીચંદની માતાએ પોતાના આંસુના સંકેત વડે ગોપીચંદને વૈરાગ્યને માર્ગે ચડાવ્યો તેમ થરાતના કુંવરને એની સગી માતાએ ખંભાલીડામાં બેખ પહેરાવ્યો ને દાસ મોરાર એમાંથી થયા. એ જ રીતે પીપાવાવની જગ્યાના સાધક શરા મહંત ગીગારામજીને નાના હતા ત્યારે એમની માતા પોતાના હાથે દોરી જઈને એકના એક પેટના જણ્યાને જગ્યાને સોંપી આવેલાં.

અરે પીપાલમંતનાં પત્ની સીતાબાઈનો જ વિચાર કરીએ તો પીપાજી શોભ્યા અને આગળ વધ્યા એમનાં સાધવી પત્ની સીતા મામને કારણે જ. નરસિંહ મહેતાના સાધુ સંતો પોસાણુ એમનાં પત્ની માણુકબાઈની લક્ષિતને કારણે. અને એ જ રીતે ભક્ત જલાબાપાનો રોટલો ભક્ત વીરબાઈમાના કારણે બિજળો દેખાણો.

ગદધ મુસલમાન-બાઈ લાખુની લક્ષિતનો રંગ એના બાળક આપા ગીગામાં બિતર્યો અને જેણે ગિરનારમાં સુપ્રસિદ્ધ જગ્યા સતાધાર બાંધી. એ જ રીતે આપા દાનાનાં શિષ્યા ચલાળાનાં મૂળીઆઈ તો જગતનાં ઝેર પચાવીને મીરાંબાઈ કહેવાઈ ગયાં. જેની શિષ્ય પરંપરા ચાલેલી.

ધોરબંદર-બોખીરાનાં નીરલબાઈ. જાતે લુહાર દેવાયત પંડિત આચર. આત્મધર્મે વર્યા. પણ જગ્યા ત્યાં સુધી દેહસંબંધ ન રાખ્યો. એવાં જ ઘેડ ખરડાનાં સંત લીરીબાઈ.

ખંભાળિયાના સંત લોચણુને તો કોણુ નહિ પીછાનતું હોય? જેસલ બડેજા જેવા બળવાન ને રૂપવાન ડાકુ લાખાને જેણે માણસ બનાવ્યો. ભક્તને પછી સંત બનાવ્યો. સંત લોચણુ તો કવિયત્રી હતાં. એમનાં ભજનોમાંથી વેદાંતની અમીધારા નીતરે છે. આ રૂપનાં ગુમાનધારી લોચણુ પણ આત્મધર્મે લાખા સાથે રહ્યાં, છતાં અણીશુદ્ધ શીલ જળવ્યાં.

પુરુષસંતોની જેમ જ સ્ત્રીસંતોમાં અનેક કવિયત્રીઓ પાડેલ છે. એમના આત્મ અનુભવની વાણીથી આજે ય જનતા પૂરા પૂજ્યભાવથી ડાલે છે.

લીરીબાઈ ભક્તકવિ હતાં. એમ નીરલબાઈ પણ ભક્તકવિ હતાં. એ જ રીતે લોચણુ પણ ભક્તકવિ હતાં. ત્યારે તોળલદેને કોણુ નહિ જાણતું હોય? અનેક રહસ્યોથી એમનું ભક્તિમય જીવન સમૃદ્ધ છે. એમનાં ભજનો પણ ઘરોઘર ગવાય છે.

લીરીબાઈ મેર હતાં, લોચણુ લુહાર હતાં, તોળાદિ કાઠિયાણી હતાં તો રૂપાંદે વઢવાણુના કેસર રજપુતનાં દીકરી હતાં. મારવાડના માલદેવ સાથે એ

પણુ આત્મધર્મે જ પરણેલાં. એમણે માલદેવને તાર્યો અને માલદે-રૂપિણીનાં લજનો ગુપ્તરાત-ખ્યાત છે.

એવાં જ સંતકવિ થયાં ધોળા જંકશન પાસેના સમદિયાળા ગામે વાઘેલા રજપૂત ગંગાસતી. એમનાં પોતાની દીકરાવલુ પાનખાખને સંબોધીને કરેલાં લજનોમાં કાવ્યતત્ત્વ અને ઉપનિષદનાં સત્ત્વો નીતરે છે, એમણે પોતાના પતિ કસળસીંગ સાથે જીવતાં સમાધિ લીધેલી.

આની જીવતાં સમાત લેનારી સંતનારીઓ તો અસંખ્ય છે. અને કોઈ નેસકું કે ગામકું ખાલી નહિ હોય કે જ્યાં સંત-લકત સાધ્વી કે સાધુચરિત સ્ત્રી ન પાક્યાં હોય, સાધુચરિત સંત નારીઓનો વિષય તો મહાગ્રંથો માગે છે. લલિત પુરુષો કરતાં સ્ત્રીઓને સખીરૂપે વધારે લખી છે.

એવા સંત કવિ ચમારોમાં થઈ ગયાં મોરખીમાં દાડલેદે. ખીમરા કોટવાળના ધરવાળાં. પણ અતિ સ્વરૂપવાન. મોરખીનો રાજ રાવત રણુશી જેના ઉપર મોહાંધ થયેલો. પણ દાડલેદેની લલિતએ રાવત રણુશીને પણ લકતમંડળમાં ખેસાર્યો.

વાંટાવદરના આર્કર પુત્રી રાખખાખ ભર્યે આણે દુકાળિયાથી ડોલાયમાન થયાં. દુઃખ ભેઠને ઉપજેલી કંઠુણએ સંસારનો મોહ નીતારી નાખ્યો. આપોઆપ વેરાગી બન્યાં. દુકાળિયાં માટે ઘરોઘર ભીખ માગી. વવાણિયા ગામે અનાથ આશ્રમ ને અન્નક્ષેત્ર ખોદ્યું ને જીવન પ્રભુસેવામાં ગાળ્યું.

આજે રાજકોટના બેડીના નાકે નકળંકની જગ્યા છે. એક દિવસ આ જગ્યા અરધા કાઠિયાવાડમાં તપતી. પણ એ જગ્યાનાં સંસ્થાપક રખારી રાણીમાના કારણે. રાણીમા વાંકાનેરના છુણસરિયાં ગામના રખારી વીરનાં દીકરી. લગન મોરખીના ટોળા ગામે કરેલ. વીરા લગતે વાંકાનેરના કુરાળા ગામે નકળંકની જગ્યા ખાંધેલ. સાધુ સંતોની સેવા શરૂ કરેલ. ત્યાંથી દીકરી રાણીમાને પ્રભુસેવાનો રંગ લાગ્યો. એમના પતિ એમની સાથે જ સાધુસંતોની સેવામાં જીવન વિતાવતા. વાંકાનેર રાજસાહેબ સાથે અણુખનાવ થતાં રાજકોટ આવી જગ્યા ખાંધી. પણ ક્યાંય

માગવા જવાનું નહિ. ઠાકર મંદિરે જે આવે એનાથી જ રોડવવાનું. અને આવી ટેક એમની ઠેક સુધી ફળતી આવી. એમને આંગણેથી કદી કોઇ ભૂખ્યું ગયું નથી, અને રાણીમાએ કદી લાંબો હાથ કરી કોઈની પાસે કાંઈ માંગ્યું નથી. જહુ પ્રતાપી હતાં રાણીમા.

એક જ જગ્યાના અંકુર એક કચ્છના ધ્રંગ લોઝાઈના ડાઝ મેકરણ અને ખીખાં સંત દેવીદાસ. પરખની જગ્યાએ આવી ડાઝ મેકરણે મૂળ ધૂણો ધખાવેલ. એમનાં શિષ્યા આચર લીરખાખ એવાં જ પ્રતાપી નીવડેલ, યુવાનીમાં જ અનંગને ઓગાળો નાખેલો ને અંતર લગવાથી ભરાઈ ગયેલું. એમણે ડાઝ મેકરણ સાથે જીવતાં સમાધિ લીધેલી.

સંત દેવીદાસનાં સુપ્રસિદ્ધ શિષ્યા અમરમા. યુવાનવય, અગ્નેડ ૩૫, આશ્વું વળીને જતાં પરખની જગ્યા ભેતાં જ સંસારનો રંગ નીતરી ગયો અને રાગિયાં પતિયાંની સેવામાં લાગ્યાં. આ યુવાન વય, ૩૫ અને સ્ત્રી. એટલે અનેક વીટંબણાઓમાંથી પસાર થવું પડ્યું. એ જ એમની તપશ્ચર્યા ને સાધના બની ગઈ. અમરમા અમર બની ગયાં. એમણે સંત દેવીદાસ સાથે જીવતા સમાધિ લીધેલી.

સ્ત્રીસંતોથી એક ગામકું ખાલી નથી. પણ અહીં તો થોડાં દણાંતર હલ્દેબે જ આખ્યા છે. નારીના ધાર્મિક જીવન, ત્યાગ, વ્રતો અને નિગ્રહી જીવનને કારણે જ ધરસંસાર રળિયામણો રહ્યો છે. અને નારીનું ધર્મમય જીવન તો એના બચપણથી શરૂ થઈ જાય છે. યુવાન વયે પરણ્યા પછી પણ એના સૌભાગ્યને-સંસારને સુખમય રાખવા એના જપ તપ ચાલતા જ હોય છે. એમાં ક્યાંક જડતા હશે, ક્યાંક વહેમ હશે, અધશ્રદ્ધા હશે, પણ ભાવના એની માંગલ્યમય જીવનની જ રહી છે. અને પ્રૌઢાવસ્થાથી વૃદ્ધાવસ્થાના એના લલિત પરાયણ જીવનને કારણે જ ગામડાંઓથી માંડીને શહેરોના નાનાં મોટાંધર્મસ્થાનકો નબ્યાં છે, પણ ત્યાં નારીસકિતનાં શોખણનાં હાટડાં મંડાઈ ગયાં છે. એણે નારીની લલિતને વેવલીમાં ખપાવી છે. આપણે ત્યાં કહેવાય છે કે વ્યવસાય પુરુષનો અને ધર્મ સ્ત્રીનો.

ઉદયાચળથી ઊપડેલા સૂરજદાદાના રથના ઘોડા ઝંઝેરા દઈ આથાણી ધરતીને પંચ કાપી રહ્યા છે. ખેતરોમાં કામ કરતા ખેડૂતોની ભંભલીઓનાં પાણી ખૂટવા આવ્યાં છે. બપોર પછી ચારો કરવા નીકળેલાં પંખીડાની મીટ માળા ઉપર મંડાણી છે.

એ વખતે લાઠીની આથમણી બાજુ આવેલા ગાગડિયાને કાઠે બાઉદિન પીરની દરગાહ ઉપર સેતા દરબારોનો સમુદાય ભેજો થઈ ગુપચુપ વાટાઘાટ કરે છે. વાતુંના શબ્દો બહાર ન સંભળાય તેની જાણે કાળજી રાખના હોય, છતાં હાજર રહેલા સૌ એક એક શબ્દ બરાબર સાંભળી શકે એવા અવાજે એકઠા થયેલા સેતાઓને એક મોવડી માણસ સંબોધી રહ્યો છે :

“ભાઈઓ! આપણા વડિલો પાસેથી દુદાજી ગોહિલે ગામ ગરાસ પડાવી લીધા, અને લાઠીમાં ગદી રથાપી. આજે ગોહિલો દરબારગઢમાં બેસીને સાકર, ચોખા અને દૂધની શિરામણી કરે છે. અને આપણે લાઠીના મૂળ ગાસિયા છતાં આપણાં છોકરાઓને ભૂખે મરવાનો વખત આવ્યો છે. તો ભૂખ કરતાં ભાલાં ભલાં” માટે આજે કુંવર લાખાજીને જીવના પકડી લઈએ તો આપણી જીત થાય. માટે “હિંમતે મદાં તો મદદે ખુદા.”

લાઠી દોકોરની ડાબી જમણી ભુજાઓ જેવા સોરઠિયા અને વાગડિયા આહિરોનાં બળિયાવર બે જૂથો છે. દોકોરનું અને ગઢનું રક્ષણ વફાદારીથી કરતા આવે છે. આજે આહીરાણી વાલીબાઈ ગાગિયાણી રાજમાતાને મળવા આવ્યાં છે. ગઢમાં અંદરને ઓરડે બાજરાજ લાખાજી પારણે પેઢયા છે. હીરની દોરી હાથમાં લઈ જાજરમાન આયરાણી ધુધવાટા કરતા પોતાની બાળા રાજને હિંચેળી રહ્યાં છે. સામે મખ-મલના ચાકળા ઉપર બેઠેલાં રાજમાતા વાલીબાઈ ગાગિયાણીને નીરખી રહ્યાં છે.

એવે વખતે દરબારગઢની પાછલી ખડકી ખેડવી સેંતાઓ ગઢમાં દાખલ થયા. જણે માલધારીની ઝોકમાં સાવજનું ટોળું ગરી ગયું. અને બાંગરોટો બોલ્યો કે “સેંતા ! સેંતા ! સેંતા !”

સેંતાઓ ચારેકાર પરવરી ગયા. ભાલાં, તલવાર, બરછી, ફરશી અને સાંગના ખડખડાટ થયા. રાંઆંગણ-માં આવતાં ગઢમાં રક્ષકો અને સેંતાઓ વચ્ચે ધીંગાણું જમ્યું. એમાં એક આગેવાનના ઈશારાથી સેંતાને એક જુવાન અંદરને ઓરડે પૂછી ગયો. પારણામાં પોઢેલા લાખાજી ઉપર એની દ્રષ્ટિ હતી, વાલીબાઈ રંગ પારખી ગયા, એક ક્ષણમાં ચતુર આહીરાણીએ પગમાં પહેરેલ ચાંદીનું નકોર કડલું કાઢી સોઈ ઝાટકી-ને ધા કર્યો. કડલું બહબહતું આવ્યું સેંતાના લમણ-માં. લાગતાં તો મહુવાગીરી નાળિયેરના ત્રોફામાંથી જમ પાણીની ધાર થાય તેમ લોહી વહેતું થયું. ચકકર ખાઈને જુવાન પડ્યો. પડતાં વાલીબાઈએ તલવાર ઝૂંટવી લીધી. આ બતાવ બેઈ રાજમાતા આભા બની ગયાં.

વાલીબાઈએ પારણામાંથી લાખાજીને ઉપાડી લીધા. ઓઢણામાં લપેટી, પીક ઉપર બાધે છે, ત્યાં સેંતાનું ટોળું ઓરડામાં આવી ગયું. વાત કરવાની વેળા નહોતી. બાજરાજ સેંતાઓના હાથમાં જય તો ગોહિલોના હાથમાંથી લાકી જાય. ધડીક પહેલાં શાંત દેખાતી આહીરાણીની અમીઝતી આંખડીમાં અગ્નિ ભભૂકી ઊઠ્યો. લાખાજીને લઈ વાલીબાઈ બીજે બારણેથી બહાર નીકળી ગઈ.

દુશ્મનેનું ટોળું પાછળ પડ્યું. વાલીબાઈએ નજર નાખી તો દરવાજે રોકીને ઊભેલા દુશ્મનેના હાથમાં ભાલાં ઝળહળતાં જોયાં. ફરતો અસમાને વાતું કરતો ડિલ્લો. ઊંચો આભ અને નીચે ધરતી; ઊગરનાનો ક્યાંય આરો દેખાતો નથી. વાલીબાઈની મીટ મંડાણી દખણાદા ગઢના કોઠા માથે. હડી કાઢીને

સોનલ આયરાણી

ખારોટ દેવીદાન નારાયણ

વાંટાવદર અને સુરવદર ગામનો સીમાડો બંધા
ભેગો થાય છે ત્યાં જોગાસર નામનું તળાવ છે, ને
તળાવની ઊંચી પાળ ઉપર આજ પણ એક પથ્થર
ઊભો છે કાંઠે ઊભેલા જળરા જરના ઝાડની ટોચે
ધન ફરકે છે ને એક આયરાણીના વીરવની આજ
પણ સાંખ પુરે છે.

આજથી લગભગ પચાસ વર્ષ પહેલાં વાંટાવદર
ગામમાં બે જણાં આયર ને આયરાણી વચ્ચે નીચે
મુજબનો વાર્તાલાપ થતો સંભળાય છે.

“આયરાણી ! આજ ભાત દેવા આવતી નહ
હો !”

“કાં ! તારે ભૂખ્યા રે’વું સે ?”

“ના, પણ હમણાંથી જોગાસર તળાવે સાનનાર
હેવાયા થયાસે ને...” બોલતાં તો આયરની આંખ્યું-
માં અમી આવ્યાં. “બે જીવવાળી બાયડીને માથે બે
જેવું ગણાય એટલે.”

“ભે, ને ઇં પણ આયરની દીકરીને ! આ તું
શું બોલશ આયર ? તારી આયરાણી ઇં નાયડાંથી
ખીને ભાત દેવા નહ આવે એમ ?”

“ના, એમ નહ પણ...”

“હવે પણ ને બળુ. હું તો ભાત દેવા આવવા-
ની જ ને મારે આપણી ભેરયું સાટુ ખડ પણ વાઢવું
સે... નાર આવશે તો તું ક્યાં છેડો સે !”

“ડીક !” કહીને ડાળા ધોડાનો અવસર આગળ
ગયેલા સાથીના સાંતીને આંખવા વે’તો થયો.

સૂરજ મારાજ માથે આવતાં જ સોના
માથે ભાત, બગલમાં પછેડો ને હાથમાં દાતરડું લઈને
પોતાના ખેતર કોર હાવતી થઈ.

હાલતાં હાલતાં જોગાસર તળાવની પાળ
દેખાણી. ત્યાંથી તેનું ખેતર ચાર પાંચ ખેતરવા જ

આધું હતું. પણ હડીલી આયરાણીને આયરની વાત
યાદ આવી. તે સીધી ખેતરે જતોને બંધે તળાવની
પાળે ચડી. થોડુંક પાણી પીને હાલી નીકળીશ એમ
પિચારી પાણી પીવા બેઠી.

તળાવને કાંઠે માથોડા માથોડાવા પાન્ય ઊભી
છે. ખડખડાટ થયો ને ગંધે ધોડયા હોય એવા સાત
સાત નાર સોનાને ઘેરી વળ્યા. સોનલને સપને ય
ખ્યાલ નો’તો કે સાચેસાચ નારનો બેટો થઈ જશે.
તેણે પોતાનું એકમાત્ર હથિયાર દાતરડું હાથમાં મજ-
બૂતીથી પકડ્યું, ને સામનો કરવા તૈયાર થઈ ગઈ.

સાત નારની ભયંકરતા તે બળુની’તી. સાતે
નારની લોહી તરસી આંખ્યું સોના કોર મંડાણી’તી.
નાર હળવે હળવે ઘેરો નાનો કરી આગળ વધવા
માંડયા. સોનાએ એક હાથે પછેડી લાંબી ને દાતરડું
વધારે દઢનાથી પકડ્યું. સોનાની પાનળા કાયા ધનુષ્ય-
ની પણ્છની જેમ ખેંચાઈને સીધી થઈ હુમલાની
રાહ બેઠ રહી. તેને પિંદાસ હતો કે પોતાની ચીસ
સાંભળી આયર આવી પડે’ચશે.

સૌથી આગળ આવના નારે સોના ઉપર
કારમી તરાપ મારી. સોનાએ ઝનૂનમાં આવી ભયંકર
ચીસ નાખીને દાતરડાનો ઝાટકો નાર ઉપર ઝીંક્યો.
નારનું મોઢું ચીરાઈ ગયું.

પણ બાકીના છો નાર એકદમ અગળ ધસી
આવ્યાં. સોના પાછળ હટવા માંડી ત્યાં અચાનક બે
નારે બે કોરથી હુમલો કર્યો, ને સોનાના ખભામાં
ગળા આગળ બાકીને દાંત ભરાવ્યા. સોનાથી ચીસ
નીકળી ગઈ. તેણે ગોળ ફરી બે હાથે બે નારનાં
ગળાં પકડી હાથનો ઝાટકો માર્યો. બેય નાર નીચે
પડ્યા. પણ સોનાના શરીરમાંથી લોહીની ધારુ’ છૂટવા
માંડી. સોના ગોળ ગોળ ફરતી ને દાતરડું લઈ દેરવતી
નારના હુમલા ખાળવા માંડી. ત્યાં તો ધોડાના વાગવા
ગાજ્યા.

“આવ્યો છઉં, આવી પહોંચ્યો છઉં” એવી હાઠલું દેતો આયર આવ્યો. તેણે લોહીસોહાણુ સોનાને જોઈ, છલાંગ મારી ઘોડેથી ફૂટી એ નારને ગરદનમાંથી પકડી સામસામા ભોડાં લટકાડી મારી નાખ્યા. એકાએક ચોથો નાર સોના ઉપર ઊછળ્યો. આયરે હડી કાઢી સોનાને ધક્કો મારી પાડી દીધી ને ઊછળેલો નાર સોના ઉપર થઈ ઘોડાની પાછળ પડ્યો. પટાના સાથેલ ઘોડાએ નારને લયંકર લાત મારી. નાર વીસ હાથ છેટે ઊડી પડ્યો. ફરી ઊભો ન થયો. પાંચમા. નારે પડી ગયેલી સોનલ ઉપર હુમલો કર્યો ને સોનાંએ દાતરડાનો છૂટો ધા કર્યો. દાતરડું નારના પેટમાં પરોવાઈ ગયું. મરણિયા થયેલા હેઠ્ઠા એ

નાર આયર ઉપર તળખ્યા. આયરે નીચો નમી ગયો ને ખેપ નારના પાછલા પગ પકડ્યા. દાંડિયારાસમાં ફરતો હોય એમ ચકકર ચકકર ફરી ખેપ નારને જમીન ઉપર પછાડ્યા ને સોના આગળ દોડ્યો.

ચૂંથાયેલા સોનાનાં ગળામાંથી લોહી વહી જવાથી તેનું લાન જવા માંડ્યું. આયર ખોલાવવા માંડ્યો. “આયર ! હવે રામ રામ સે” એટલા ખોલ સોનાના ગળામાંથી માંડ માંડ નીકળ્યા ને એની ઠાક સદાને માટે ઢળી ગઈ. આયર ધ્રુસકે ધ્રુસકે રોષ પડ્યો ને કારમા કસ્પાતની સાક્ષી પૂરતા સીમાડાએ તેમાં સૂર પુરાવ્યા.

*

પાના ૫૯૪ થી ચાલુ]

પગથિયે પોગે ત્યાં તો સેંતાઓ આંબી ગયા. એક બાજુ ગઢની રાંમનો ઓથ લપ્પ, વાલીબાઈ તલવાર વીંઝે છે. આહીરાણીના હાથમાં ફરતી તલવાર જભે વિશ્ણુનું સુદર્શન-ચક્ર હોય તેમ તલવારનું તેજ કુંઠાળું બંધાણું.

કેધિ ભરાયેલા દુશ્મનેને વાલીબાઈ લાગ લેવા દેતી નથી. અપાઠ મહિનાની વીજળીની જેમ વાલીબાઈની તલવાર કંઈકને ચળરડા કરતી ગઈ. પાછે પગે પાછે પગે એક એક પગથિયું ચડતી જાય છે. એમ કરતાં બે ત્રણ પગથિયાં ભાકી રહ્યાં અને એક જુવાને ઝપટ કરી. વાલીબાઈની તલવાર ટોકર લાગતાં તૂટી ગઈ. ભાંગેલી તલવારનો તેજો સેંતાની છાતીમાં મૂઠ સુધી પરોવી દીધો. પગથિયેથી લડચડતો જુવાન ચાર-પાંચ સાથીદારોને પછાડીને હેઠો પડ્યો. ત્યાં વાલીબાઈ કાઠામાં દાખલ થઈ ગઈને બારણાં બંધ કરી દીધાં.

સેંતાઓ હરમતમાં આવ્યા કે “હવે કોઠામાંથી ભાગીને ક્યાં જાશે? તોણે બારણું !” વાલીબાઈ ગભગભી. દળી દળીને ઠાંકણીમાં ઉધરાવવાનો વખત આવ્યો. ગોખેથી નજર કરી તો ખોખા ડાંગરનો ચોરો

દેખાણો. બારણું સેંતાઓએ તોડ્યું. કોઠામાં દાખલ થાય ત્યાં કાછડો વાળીને વાલીબાઈ ગોખેથી ફૂટીને પંદર હાથ ઉપર ત્રાટકી ચોરાના છાપરા ઉપર. ગેહનો કડાકો બોલી ગયો. ગાડીએક નળિયાનો કડુલલો થઈ ગયો. વાલીબાઈ ગોઠણુબર થઈ પછવાડે આવેલ આહીરાણીના વાસમાં ઊતરી ગઈ. દુશ્મનો મોં વકાસીને ઊભા રહ્યા.

આહીરાણીના વાસ એટલે ગોહિલરાજનો લોખંડી કિલ્લો. વાલીબાઈએ બાળરાજ લાખાજીને આહીરાણી સોંપ્યા. અને લોહીમાં નરખોળ બનેલી આહીરાણી ધગતી ઉપર ઢળી પડી. આહીરાણીનું લોહી ઊકળી ઊકળું હાથમાં આવ્યું હથિયાર લઈ હાલી નીકળ્યા. આહીરાણીઓએ સંભિલાં લઈ, હેવારો ચડાવ્યો “મારો !” “મારો !” અને દેકારો સાંભળી સેંતા ગભરાણા, અને જીવ બચાવવા ભાગી નીકળ્યા.

બાળરાજ લાખાજીને કાળના મોઢામાંથી બચાવનાર આ આહીરાણીની ગૌરવગાથા ગાતા ખોખા ડાંગરનો ચોરો, અને ગઢનો કોઠો આજે લાઠીમાં મોજુદ ઊભો છે.

વસંતે વનરાઈમાં પોતાનો પ્રભાવ વિસ્તારી દીધો છે, આંખેરણોમાં મોર મધમધી રહ્યા છે. સામટી સાહેબિયું ચૂંદરિયું ઓઢી હાથમાં ફૂલછાબ લઈ દેવ-દર્શને જતી હોય તેમ ફાંટ ફાંટ ફૂલડાંની છાબું ભરીને ખાખરા ઊભા છે. કુંડ કુંડ કોયલના ટહુકાર સંભળાય છે, આવી રંગ સુગંધ અને સૂરની સાથે તાલ પુરાવતી મેરજી વાજની જન વેલડું લઈ પાછી ફરે છે.

હીંગળોડિયા રંજની વેલડીઓની અને ડોલની ડમણીઓની પેડાંની પાંદડીઓના ધમધમાટ અને છુધર-માળના રમઝુમાટ એક સાથે નર્તકીઓ નાચ કરવા મદભર ચાલે ડોલતી આવતી હોય તેવું લાગે છે. વેલડીઓમાં બેઠેલ જનડિયુંના કપડાંને આપેલ સોંધા-ના મધમધાટ અને અત્તરના મહેકાટ અને જનડિયુંના સૂરીશ કંઠથી ગાતાની ગીતડિયાં ગજવતી સુરાવળ રહે છે :

પરશાળેથી કેસર ઊડે,
ઘોડવેચું આવે રે ઉતાવળી.

ઘોડવેચે બેસી બેનીળા હાંધ્યાં,
દાદા ને દેશળભાઈ વળામણે.

વળો વળો રે મારા સમરથ દાદા,
અમને દીધાં તમે વેગળાં

બીજી વેલમાંથી બીજું ગીન ગવાય છે :

આજ મારે ભરીઆં સરોવર છલિયાં
રે આનંદ ભર્યાં.

આજ અમે લાખેણી લાડી જીત્યાં
રે આનંદ ભર્યાં.

આમ ગીતના ઝંકોળા સાથે રમઝુમાટ કરતી વેલડીઓ દોડી જાય છે. વચમાં વહુરાણી સરવૈશણીનું વેલડું છે. શિવાજ પ્રમાણે વેલડીને સંતાપ બંધું છે. વેલડામાં બેઠેલ વડારણે ગાડાખેડને કહ્યું :

“ભાઈ રધા! તું હોતે આપણું ગાડું વચમાં હોય તો તો આપણું નાક કપાય.”

રધાને તો આટલા પાનાની જ જરૂર હતી. રધાએ વેલડાને તારવ્યું. વઢિયારાને પૂછે હાથ દેતાં ગોધલાને પાંખું આવી ગાડું આગળ નીકળી ગયું. ત્યાં તો ચલકા થારા માંડ્યા.

“એલા મોર જય ના!”

અને સૌથી આગળ થવા ગાડાંઓની હરિફાઈ મંડાણી. રધાને વડારણે કહ્યું : “આ લે, બા સાહેબે પાંચ રૂપિયા આપ્યા છે. કોઈ ન જાણે એમ વેલને સંતાડી દેવી છે.”

જનમાં મોઢા આગળ નીકળવા બબ્બે મહિના-થી વેઠેલ વઢીઆરા હંસ સરીખા ઘોળા ધમળા જોડેલી દેવળના ધુમટ થી ડોલતી ડમણિયું અને ડમણિયુંના તાનમાં આવેલી નમણી રમણિયુંએ પોતાના ગાડા-ખેડુઓને આગળ થવા ચડાવવા લાગી.

એમાં ગાડાદોડથી ધૂળની ડમરિયું ચડી, અને શીડિયા રમણમાં રધાએ કોઈને ખબર ન પડે તેમ બાજુના ઊંડા રસ્તામાં વેલને ચલાવી, અને ત્યાંથી નજીકના ઊંડા વેડળામાં વેલને લઈ જઈ સંતાડી દીધી. સૌથી આગળ મેરજી વાજની બેનની વેલડી નીકળી ગઈ. ત્યાં આગેવાળને જરખંધનાં કુમકાંને જુવાવતી રૂમાઝુમા કરતી ફૂલમાળ (ધોડી) ને નચાવતો વરલાડડો મેરજી વાજે સામો આવે છે. મેરજીને જોઈ ગાડાં ધીમા પડે છે. પોતાના વીરાને લાળી બેન વારણા લે છે. મેરજી પોતાની નવવધુનું વેલડું ક્યાં છે તે જોવા નજર ફેલે છે. ચતુર બેન ભાઈ થું ગોતે છે તે સમજી જતાં મસ્કરી કરે છે :

“અમારી સામું જોયા સિવાય કોને ગોતો છો ભાઈ?”

“હું તો કોઈને જોતતો નથી. પરંતુ તમે તો

ધણી ડંદાશ મારતા તો કે સરવૈયાણીના વેલડાને સંતાવા ને છો. બેનબા ! તમને હાથતાળી દઈને સરવૈયાણી ક્યાં અલોપ થઈ ગઈ તે પૂછવા તમને ગોતતો હતો.”

“હેં હેં ભાઈ સાચું કહે છે ? તો તો અમને ઈ ચતુરા છેતરી ગઈ. એનાથી છેતરાયા સિવાય વેલડાને ગોતી લાવો તો ખરા વદું.”

“એલા ગાડાં ધીમાં હાંકજો.” એમ કહીને મેરજી કૂલમાળ ઘોડીને માથે બેઠાં બેઠાં ચારે તરફ નજર ફેરવતો જાય છે. અરધો ગાઉ ગયો હશે, ત્યાં તાજ જ ગાડાના ચીલા જોયા. ઘોડીને ચીવે ચડાવી.

વેલડીમાં બેઠેલ સરવૈયાણીએ ઘોડીના ડાખલાની વાગતી પરધીઓ સાંભળી. સાંભળતાં હેયું થડકયું. હૈયા પર પડેલા હારની પાંદડીયોએ પણ થડકારાની રમત માંડી. હૈયું થામવા જતાં હાથની ધુધરિયું ધમ ધમી. ત્યાં તો ભેખડ ઉપરથી ખરરર કરતી કે અપ્સરા ઊતરે તેમ કૂલમાળ વાંકળાની વેળમાં ઊતરી.

હમચી ખૂંદતી ઘોડીના ડાખલે તાલ પૂરતા થડકારને થામતી સરવૈયાણીએ પોતાના પ્રિતમને પેખવા માંડાની ફડક ઉઘાડી જ્યું તો--રૂમાગુમા નાચતી કૂલમાળ માથે બેઠેલા કેસરીઆ વાઘામાં શોભતા વરલાડડાને જોયો.

વાંકડીયા ઝોડિયા માથે મૂકેલી કલંગીથી ઝોપતી સોનેરી પાઘ. ગોરું ગોરું મુખડું. કાળી ભમર વાંકી મૂછડિયું, અને નેહ નીતરતી કેરીની ફાડ શી પહોળી અને લાંબી અણિયાળી આંખડિયું. પહોળી ને વિશાળ છાતી માથે શોભતી સોનાની હેમલ, અને હેમલમાં સોનેરી મૂઠે ઝૂલતી તલવાર. પીક પાડળ સોનાના કુખાવાળી ઢાલ, હાથમાં ભમર ભાલો. સરવૈયાણી પોતે જેવો શૂરવીર, ખાનદાન, ઉદાર અને રસિક પુરુષને અંખતી હતી એવા રૂડલા વરલાડડાને ન્યાળીને સરવૈયાણી વારી ગઈ.

મેરજીએ પોતાની તરફ ન્યાળતી સરવૈયાણીની સામું જ્યું. સરવૈયાણીની આંખો સાથે પોતાની આંખ મળી ન મળી, આંખથી અંતરની વાતો કરી ન કરી,

રૂપને પીધું ન પીધું ત્યાં તો શરમના શેરડાવાળું એ મમળું રૂપાળું મુખકું વેલડામાં છુપાઈ ગયું. જેમ સંધ્યાના રંગે રંગાએલ વાદળ પાંછળ ચાંદ છુપાઈ જાય તેમ.

વેલને રસ્તે ચડાવા ગાડાખેડુને હુકમ કર્યો. ધારી રસ્તે ગાડું આવતાં મેરજીએ ખોટો ગુસ્સો કરી ગાડાખેડુને કહ્યું :

“એલા રથડા ! વેલને ત્યાં કેમ લઈ ગયો હતો ?”

“બાપુ અમારા બાએ હુકમ કર્યો. અને એમનો હુકમ ન માનું તો આપ ખીજઓ.” રથડે હસતાં હસતાં જવાબ આપ્યો.

“તારા ઉપર હુકમ કરે છે તેમ મારા ઉપર હુકમ ન કરે તો સારું.” મેરજીએ મરકીને કહ્યું.

મેરજીના આ મરમાળા વેલુનો અમીતલ ઘૂંટડો ઉતારી કલાકારના અંશુલિરપર્થથી વીણા રણઝણી બિઠે તેવા મીઠા સૂરે મહર કરતાં સરવૈયાણીઓ વડારણને કહ્યું : “દરબારને કહે કે ઠાકોર ઠકરાણાનો હુકમ માનશે તો ભારે રૂડા લાગશે.”

કૂલ સરીખાં ફેરાં વેલુનાં બાણ વાગતાં ખડખડ હસી મેરજીએ કહ્યું :

“રૂડા લાગીએ કે ભૂંડા લાગીએ, કેટલાયે હુકમ માથે ચગળ્યા સિવાય છૂટકો થાતો નથી.”

“દરબારને કહે કે ઠાકોર ભૂંડા લાગે તેની ઠાકોરને ઉપાધિ હોતી નથી. ઈ ભૂંડા લાગે તો તો અમારે ઠકરાણાએ વખ ઘોળવાં પડે ઠાલા ઠાલા ઠાકોર ઠકરાણાના હુકમ ઊડાવવા કાલા નથી થતા !” સરવૈયાણીએ અંતરની વાત કહી નાખી.

આમ વાતો થાતાં થાતાં વેલડું જાનની સાથે થઈ ગયું. અને જાનડિયુંએ મધુર ઝીન ઊપાડ્યું :

વેલે તે બેઠી રાણી રાજવણુ બોલે

મને મારગડો દેખાડો રાજ બંદલા

હું મારગડાની ભૂડી રાજ બંદલા

અલબેડા રે મારા જેઠળની વાડી

બાણે કૂલડાં કેરી વાડી રાજ બંદલા

અલબેડા રે મારા દેરીડાની બેની

બજે મેહુલિયાની હેલી રાજ બંદલા

મેરજીએ ઘોડીને પોતાની બેનની વેલ પાસે
લઈ કહ્યું: “બેન! તમારા ચોરને સાંભળી લેજો.
હવે ધ્યાન રાખજો, છિતરાતાં નહિ.”

જનની પાછળ જાનીયાનાં ઘોડાંની બેપટ ભાળી
જાનીયાની મશકરીથી બચવા મેરજીએ પોતાની ફૂલમાળ
વહેતી કરી.

કરજળે પહોંચતાં મેરજીએ ધુસાંગ ધુભાંગ...
ધુસાંગ ધુભાંગ... તરધાયાના તાવ સાથે રૂંવાડાને બેડા
કરતા સિંધુડાના સૂર સાંભળ્યા. સિંધુડાના સૂર
સાંભળતાં મેરજીનું શરીર જાગી ગયું:

ફરકત અંગ, થરકત ભુજ

અર રોમરાઈ, ઉલટે અંગ

મેરજીનું રૂંવાડે રૂંવાડું ધગીને દરડાઈ ગયું.
મૂછ ફરક ફરક થાવા માંડી. ફૂલમાળ પણ ધગી ને
જાગી ગઈ. દુશ્મનો ભેટો કરવા ચમકવા લાગી.

મેરજીને ભાળીને ગામેડુએ બેખાકળા બની
કહ્યું: “બાપુ, મીતીઆળાના ખસીબાઓ આપણું
ધણ વાળી ગયા.”

“કેટલી વાર થઈ?” મેરજીએ અથર્થા થઈ
પૂછ્યું.

“ઘોડીવાર થઈ હશે.” એકે જવાબ આપ્યો.

“કઈ દરજે ગયા?” એમ મેરજીએ પૂછતાં
પાસે ઊભેલા ગોરખાપાએ ફૂલમાળાની વાથ પકડી
કહ્યું:

“હજુ તો તમે મીંઢેળબંધા છો; તમથી વાર
વાંસે નો ચડાય.”

“દાદા! મને આવી મત કાં દયો? ગાયુની
વારે નો ચડું તો મારી જણનારીનું દૂધ લાગે.”

“પણ બાપુ, બખતર તો ચડાવતા જાઓ!”
પટેલે ખેંટી કરવા મેરજીને પગે પડી કહ્યું.

“બખતર પેરવા ખેટી થાઉં તો વેરીઓ
મેણા મારે કે ‘મેરજી વાજે કાપડું’ પહેરવા ખેટી થયો.”

આમ કહી ગોર પાસેથી લગામ છોડાવી
ઘોડીને એડી મારી. એડી વાગતાં ઘોડીને પાંખા આવી
અને તોપમાંથી ગોળો છૂટે તેમ છૂટી. જોત જોતામાં
તો દુશ્મનો સાથે ભેટો કરી દીધા.

ફૂલમાળના ડાંગવાના પડધા સાંભળી દુશ્મનો
ચમક્યા. મેરજીને પડ દેવા દાણો દાણો થઈ ગયા.
મેરજીએ મોતડીને નજરમાં લીધા. ભમર ભાલાવાળા
એકલીબા મેરજીએ રણલવકાર કરી મોતડીને પડકાર્યો:
“થાજે ભાયડા!”

આમ કહેતાં મોતડીને ઝપટામાં લઈ સામનો
કરવાની કૃપા આવે તે પહેલાં તો ભાલે પરોવી દીધા.
ત્યાં તો દુશ્મનો મેરજી માથે તૂટી પડ્યા. ઝાકાઝીક
ઝાકાઝીક તલવારોની તાળી પડવા લાગી. ધણ ભડકીને
કરજળા ભેગું થઈ ગયું. ત્યાં તો ગામના પાંધરમાં જન
આવી પહોંચી. જાનડિયું ગીત ગાતી હતી:

અગર ચંદનની રાત

ચાંદા પૂનમની રાત

ચાંદલિયો ક્યારે રે ઉગશે

તારોડિયો ક્યારે રે ઉગશે

નાની વહુ તારલો શ્યામ

સોનલ વહુ તારલો કંથ

કેસરિયો ક્યારે રે આવશે

નેળળો ક્યારે રે આવશે

અ્યા છે રજપૂતે સંગ

અ્યા છે વાંતની સંગ

જંગ છતીને આવશે

તારોડિયો ઊગે ને આવશે.

ગામેડુએ ઘોડીને જાનૈયાઓને કહ્યું કે “મેરજી
બાપુ ગાયુની વાર કરવા ચડ્યા છે.” આમ કહેતાં
તો જાનૈયા મેરજીની વારે સૂત્રવત તોફાનની જેમ
ચડ્યા. ગીત ગીતને ઠેકાણે રહ્યાં. જાનૈયાઓએ ધીંગાણા-
ના રૂપાને પહોંચતાં જોયું તો મેરજીએ દુશ્મનોના
ધણ કાઢી નાખ્યા હતા. મેરજીનું અંગે અંગ ધાથી
વેતરાઈ ગયું હતું.

વારને જાણી દુશ્મનોએ સંકેતો કર્યો અને ભાગ્યા. ભાગતાં ભાગતાં મેરજની છાતીમાં ભાલો મારતા ગયા. મેરજ ઘોડી માથેથી લપડી પડ્યો. ઘોડી મેરજ માથે ચાર પગ પહોળા કરી ઊભી રહી. ધાવે વેતરાઈ ગયેલી ઘોડી પોતાનાં લોહીથી મેરજને નવરાવી રહી.

જાનોવા મેરજ પાસે ગયા. ઈલ્લા જુલાર કરવા મેરજએ હાથ ઊંચો કરવા મહેનત કરી. મોઢામાંથી માંડ ‘રામ...’ બોલાવું અને આંખ વીધાઈ ગઈ. મેરજની લાશને લઈ જાનોવા કરજળે આવ્યા ગઢના ઓરડે લાશને સુવરાવી માથે ઝૂરતી સરવૈશણીએ વિવાપ આદર્યો:

પાંલવડા પેરી અમે, શેલ કાંઠે ચાલ્યા નહિ,
તરછેાડી ગયા તમે, કુંવારા કરજળાના ધણી.
વાળાં વાળ વાગીઆં, ગહકયાં ઢોલ શરણાઈ,
મારી કાયા ન પોંખાઈ, કુંવારા કરજળા ધણી,

વેલ વસમી થઈ પડી, સહુને સમાચાર,
રહીઆ રણુમોઝાર, કુંવારા કરજળા ધણી.

પીઠી ભરીઅલ દેહ, સજ્યા સોળ શણુગાર,
અંગ ઊઠ્યા અંગાર, કુંવારા કરજળા ધણી.

ચૂંદડી રાતીચોળ, રંગ એનો રોળાઇ ઝો,
રણુમાં કરી ધમરોળ, કુંવારા કરજળા ધણી.

મોડિયો માથે રહ્યો, મીંઢોળ ખાંધ્યા હાથ,
હવે બળવું તારી સાથ, કુંવારા કરજળા ધણી.

હૈયે હતી હામ, કે ખેલશું ચોપાટ સાથ,
હવે રમશું વાલાનાથ, કુંવારા કરજળા ધણી.

આખી રાત આમ વિવાપ કરતી સરવૈશણીને સવારે સત ચડ્યું ને મેરજનું માથું ખોળામાં લઈ ચિતાએ ચડી સતી થઈ.

*

તળકથાઓ ધરતી તણી

કુંવર બચળું કુંજનું, જે રહે રાણાને હતું, જતર તણા બહુ કરી જે જંગરને જીતી ગયો,
જેજન હતાં કંઈ એય જુદા અંતરે અધુ નંતું; શેણી શ્રવણમાં સુર થઈ જે અંતરે ઊતરી ગઈ,
ધા રૂબતાં ધત લાગી, લેસ જાણી મા લણી, હવરાઈ ગયો સૃષ્ટિ સકળમાં, ગળી હેમાળો ગણી;
(તો) પ્રેમ ભીનાં પોંખજે, તળ કથાઓ ધરતી તણી પ્રેમ ભીનાં પોંખજે તળ કથાઓ ધરતી તણી

માઠ મેડીથી મળી 'તી, આંખ પલભર આંખથી નર તણું મુખડું નવ જીવાના નારીએ વ્રત ધારિયાં,
પક્ષાવતીએ પ્રીત જોડી રણુશૂરાની નાખથી જતાં ય પંથે જતરા, એક પુરુષે અલગાવિયાં;
(એ) ભૂતલ ભરધારની જીવતી બની ગઈ જોગણી; ખાંભી ઉપર છ એ મરાણી, લપેરાણી લોડણી,
(તો) પ્રેમ ભીનાં પોંખજે તળ કથાઓ ધરતી તણી (તો) પ્રેમ ભીનાં પોંખજે તળ કથાઓ ધરતી તણી

છેડે વિંટાળેલ સુલખણું એકરતન ચારણનું હતું; એક નહીં અનેક છે, મોંઘા રતન સૌરાષ્ટ્રનાં
પાદર ગુમાચ્યું પોરકાને, નદીમાં નાણું હતું; નીતો દુહામાં ગુંજતાં, વણુવેલ ચારણ ભાટનાં,
ફટકી ગયા લેખ ફરેલ, ગરવાઇ પ્રેમે ન ગણી કહે 'દાદ' વાચ્યા દઈ ગયો, એક વ જિયો વીગતે વણી;
પ્રેમ ભીનાં પોંખજે તળ કથાઓ ધરતી તણી (તો) પ્રેમ ભીનાં પોંખજે તળ કથાઓ ધરતી તણી

કવિ 'દાદ'

ભિમિં વિણુ આવે નહિ, સાગરજળ ઉછરંગ;
કૃણુ કનૈયા હોત નહિ, રાધા હોત ન સંગ.

ભિમિં વિણુ ભપજે નહિ, કવિતા અને કિલોળ;
શબ્દ મુગધી કેવડો, (ને) ભિમિં કંકુ-લોળ.

ભિમિં વિણુ આપે નહિ, મીઠપ માયલુ' મન;
ખરફે ભોયાં અન્ન, (એલુ') કણુ કોળે નહિ કાળિયા !

જહાં મરમી ભરમિ તહાં, જહાં શિવ તહાં ગંગ;
જહાં અંબ કોકિલ તહાં, જહાં કૂલ તહાં ભૂંગ.

સ્વાતિ મોતી નીપજે, ઉરથી ભરમિ હોય;
આરસ પારસ નહોય, એની લાણુ' વારસ લાલિયા !

જયમલ્લ પરમાર

એક મિત્રના સૌજન્યથી

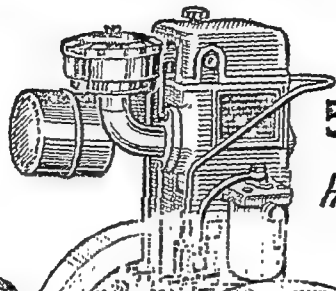
શ્રેષ્ઠ - સંસ્કારી પુસ્તકો માટે લાયબ્રેરીઓ ને - ગ્રંથપાલોને

સંસ્થાઓ અને ગ્રંથાલયોને ખ્યાલમાં રાખીને દરેક લાયબ્રેરીને સારાં સંસ્કારી પુસ્તકો એક જ સ્થળેથી મળે તે માટે અમે પૂરી સગવડતા કરી છે.

આપને જોઈતાં પુસ્તકો એક જ સ્થળેથી મળી શકશે. આપને જોઈતાં પુસ્તકોની યાદી અમને મોકલી આપશો, ઓછા સમયમાં આપના ઓર્ડરનાં પુસ્તકો રવાના કરવામાં આવશે. નવાં પુસ્તકોની યાદી મગાવી લેવા વિ.

પુસ્તકો મગાવવા માટેનું સર્વોત્તમ-વિશ્વસનીય સ્થળ
ભારતી સાહિત્ય સંઘ પ્રા. લિ.

૬૪, ફનો-ડીઝ બિજ., ગાંધીરોડ : અમદાવાદ-૧.

5-8-9.5.

Horse Power

foreman OIL ENGINE

: MANUFACTURERS :

POWER MANUFACTURERS

MAVDI ROAD — RAJKOT, 2

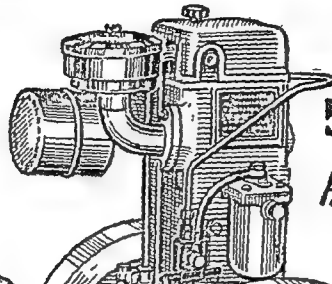
શ્રેષ્ઠ - સંસ્કારી પુસ્તકો માટે લાયબ્રેરીઓ ને - ગ્રંથપાલોને

સંસ્થાઓ અને ગ્રંથાલયોને ખ્યાલમાં રાખીને દરેક લાયબ્રેરીને સારાં સંસ્કારી પુસ્તકો એક જ સ્થળેથી મળે તે માટે અમે પૂરી સગવડતા કરી છે.

આપને જોઈતાં પુસ્તકો એક જ સ્થળેથી મળી શકશે. આપને જોઈતાં પુસ્તકોની યાદી અમને મોકલી આપશો, ઓછા સમયમાં આપના ઓર્ડરનાં પુસ્તકો રવાના કરવામાં આવશે. નવાં પુસ્તકોની યાદી મગાવી લેવા વિ.

પુસ્તકો મગાવવા માટેનું સર્વોત્તમ-વિશ્વસનીય સ્થળ
ભારતી સાહિત્ય સંઘ પ્રા. લિ.

૬૪, ફનો-ડીઝ બિઝ., ગાંધીરોડ : અમદાવાદ-૧.

5-8-9.5.

Horse Power

foreman

foreman OIL ENGINE

: MANUFACTURERS :

POWER MANUFACTURERS

MAVDI ROAD — RAJKOT, 2

છેલ્લાં વીસ વર્ષથી પ્રગટ થતું આરોગ્યનું માસિક

તંદુરસ્તી

તંત્રીઓ :

ડા. ભૂપતરાય મો. દવે : ડા. શંકરલાલ મો. દવે

- ❖ દર મહિનાની દસમી તારીખે પ્રગટ થાય છે.
- ❖ દવા પી પીને થાકેલા લોકો માટે નવી પ્રેરણા આપે છે. દવા વગર સાબ થવાનો માર્ગ બતાવે છે.
- ❖ પ્રત્યેક અંકમાં આરોગ્યની ચર્ચા કરતા અનુભવી તંત્રીની કલમે લખાયેલા પ્રશ્નોના ઉત્તર સૌ કોઇને ઉપયોગી થાય છે.
- ❖ સૌ કોઇને ઉપયોગી થાય તેવી દર્દીઓની અનુભવ કથા, સ્ત્રીઓનાં દર્દોના ઉપચારો, સ્ત્રીઓ અને બાળકોના મૂંઝવતા પ્રશ્નોના ઉત્તર, આહાર વિષે સાચું માર્ગદર્શન આપતા લેખો, ઉપરાંત બીજું ઉપયોગી વાચન આ માસિકમાં દર મહિને આવે છે,
- ❖ વરસમાં જૂન, સપ્ટેમ્બર, ડિસેમ્બર, અને માર્ચ એમ ચાર માસથી ગ્રાહક થઇ શકાય છે.
- ❖ વધારે વિગત જાણવા માટે ફોન કરો ૪૭૨૩૧૯.
- ❖ વાર્ષિક લવાજમ સાડા છ રૂપિયા.
વિદેશમાં શિલિંગ અઠાર, (રૂપિયા ૧૬)

—: આપનું લવાજમ નીચેના સરનામે મોકલો :—

તંદુરસ્તી કાર્યાલય

આરોગ્ય-ધામ, બાબુભાઇ ટ્રેસ, બીજો માળે, પ્લોટ નં. ૬, ડા. અખિલકર રોડ,
મહેશ્વરી ગાર્ડન પાસે, (બર્મા રોલ પેટ્રોલ પંપ પાસે)
માદુગા (જી. આઇ. પી. રેલવે) મુંબઇ-૧૯.

અથવા

ભારતી સાહિત્ય સંઘ પ્રા. લિં

૬૪, ફર્ન-હીઝ પૂલ નીચે : ગાંધી રસ્તા

અમદાવાદ-૧

— વિના સહકાર નહિ ઉદ્ધાર —

શ્રી અમરેલી જિલ્લા મધ્યસ્થ સહકારી બેન્કમાં

★ તમારા બચત નાણાં રોકો ★

હેડ-ઓફીસ :—અમરેલી

ફોન નં. ૪૦૨

— શાખાઓ —

(૧) ધારી.	(૨) ચલાલા.	(૩) ખાંભા.	(૪) લાડી.	(૫) લીલીયા.
(૬) દામનગર.	(૭) વડીયા.	(૮) બગસરા.	(૯) બાબરા.	(૧૦) રાબુલા.
(૧૧) કુંગર.	(૧૨) ગાંધીપાદ.	(૧૩) કુંકાવાવ.	(૧૪) ડેઝાણ.	

ભરપાઈ થયેલું ભંડોળ :	રૂ. ૬૮,૯૮,૦૦૦	લાખ ઉપરાંત.
ફંડઝ :	રૂ. ૧૮,૯૮,૦૦૦	લાખ ઉપરાંત.
થાપણ :	રૂ. ૧૩૭,૭૫,૦૦૦	લાખ ઉપરાંત.
કામકાજનું ભંડોળ :	રૂ. ૩૮૮,૫૧,૦૦૦	લાખ ઉપરાંત.

- (૧) બેન્ક મંડળીઓ દ્વારા કૃષિકારોને ખેતી ઉત્પાદન માટે ઉદારરીતે ધિરાણ આપે છે, અને ખેતી વિકાસમાં મહત્વનો ફાળો આપે છે, તેમજ શૃંંગેલોગ-વણાટ વગેરે માટે પણ ધિરાણ આપી મદદરૂપ બને છે.
- (૨) જાહેર જનતા અને ખાસ કરીને ગ્રામ્ય જનતાને તેમના બચત નાણાં બેન્કમાં રોકવા વિનંતી છે, બેન્ક તરફથી તમામ પ્રકારની થાપણો આકર્ષક વ્યાજના દરોથી સ્વીકારવામાં આવશે. વધુ વિગત માટે બેન્કનો સંપર્ક સાધવા વિનંતી છે.
- (૩) ગુજરાત તથા મુંબઈ રાજ્યના અગત્યનાં શહેરોમાં ચેક, હુડીઓ વગેરે વસુલ કરવાની તથા ગુજરાત રાજ્યની સહકારી બેન્કો ઉપર ડ્રાફ્ટ લખવાની સગવડ છે.
- (૪) દરેક પ્રકારનું બેન્કીંગ કામ કરવામાં આવે છે.

મનુભાઈ હરિલાલ પરીખ
મેનેજર,

ગોકળદાસ મોહનલાલ પટેલ
પ્રમુખ,

અમરેલી જિલ્લા મધ્યસ્થ સહકારી બેન્ક લી. અમરેલી.

સ્થાપના તા. ૨૩-૯-૫૪

રજી. નં. ૯૮૭

શ્રી બગસરા જુથ વિવિધ કાર્યકારી સહકારી મંડળી લી.

તાલુકો : કુંકાવાવ

જીલ્લો : અમરેલી
ઝોડીટ વર્ગ અ

બગસરા

સને ૧૯૭૦-૭૧ના વર્ષના

વાર્ષિક અહેવાલ

૧-૭-૭૦ થી તા. ૩૦-૬-૭૧

સભ્ય સંખ્યા : ૬૯૬
શેર ભંડોળ : ૧,૪,૬૦૮૦
અનામત ભંડોળ : ૫૮૪૫૧
અન્ય ભંડોળ : ૨૧૭૧૬

અધિકૃત શેર ભંડોળ : ૨,૦૦,૦૦૦
ભરપાઇ થયેલ શેર ભંડોળ : ૧,૪,૬૦૮૦
કુલ કાર્ય ભંડોળ : ૬,૮,૪૬૧૮
ધાપણુ : ૨૨૧૦૦

- બેન્કર્સ -

શ્રી અમરેલી જીલ્લા મધ્યસ્થ સહકારી બેન્ક લી.

શ્રી સ્ટેટ બેન્ક ઓફ સૌરાષ્ટ્ર

જયંતીલાલ -સેવકરામ દવે

- મંત્રી -

શ્રી. બ. જી. વિ. કા. સ. મં. લિ.

— શાખા બગસરા

— શાખા બગસરા

મોહનભાઈ ખોડાભાઈ કચીરીયા

- પ્રમુખ -

શ્રી. બ. જી. વિ. કા. સ. મં. લિ.

ધીરાણુ-વસુલાતનું સંકલન ન કરીએ તો
સહકારી પ્રવૃત્તિ ઉણપવાળી લાગશે

: ચિતરંજન રૂગનાથ રાજ

દેશની કાયાપલટ કરવાના કાર્યમાં આર્થિક
અને સામાજિક ક્રાંતિ અનિવાર્ય છે. જે સહ-
કારી પ્રવૃત્તિ દ્વારા શક્ય બનાવી શકાય તેમ છે.

ઊના તાલુકા સહકારી ખરીદ વેચાણ સંઘ લિ.

(રજી. નં. ૧૪૬૬ તા. ૨૫-૬-૧૯૫૬)

જનીંગ ફેક્ટરી એન્ડ ઓઇલ મિલ

દેવવાડા રોડ, ઊના (જૂનાગઢ જિલ્લો)

સભાસદ સંખ્યા=૬૬ : શેરભંડોળ રૂ. ૨૩૧૯૨૬/-

ઝોડીટ વર્ગ-અ

રામજીભાઈ અરજણુભાઈ પટેલ
પ્રમુખ.

— વિના સહકાર નહિ ઉદ્ધાર —

શ્રી અમરેલી જિલ્લા મધ્યસ્થ સહકારી બેન્કમાં

★ તમારા બચત નાણાં રોકો ★

હેડ-ઓફીસ :- અમરેલી

ફોન નં. ૪૦૨

— શાખાઓ —

(૧) ધારી.	(૨) ચલાલા.	(૩) ખાંભા.	(૪) લાડી.	(૫) લીલીયા.
(૬) દામનગર.	(૭) વડીયા.	(૮) બગસરા.	(૯) વાપરા.	(૧૦) રાજુલા.
(૧૧) કુંગર.	(૧૨) જાફરાબાદ.	(૧૩) કુંકાવાવ.	(૧૪) ડેડાણ.	

ભરપાઈ થયેલું ભંડોળ :	રૂ. ૬૯,૯૯,૦૦૦	લાખ ઉપરાંત.
ફંડઝ :	રૂ. ૧૯,૯૮,૦૦૦	લાખ ઉપરાંત.
થાપણ :	રૂ. ૧૩૭,૭૫,૦૦૦	લાખ ઉપરાંત.
કામકામનું ભંડોળ :	રૂ. ૩૮૯,૫૧,૦૦૦	લાખ ઉપરાંત.

- (૧) બેન્ક મંડળીઓ દ્વારા કૃષિકારોને ખેતી ઉત્પાદન માટે ઉદ્ધારીતે ધિરાણ આપે છે, અને ખેતી વિકાસમાં મહત્વનો ફાળો આપે છે, તેમજ ગૃહઉદ્યોગ-વણાટ વગેરે માટે પણ ધિરાણ આપી મદદરૂપ બને છે.
- (૨) જાહેર જનતા અને ખાસ કરીને ગ્રામ્ય જનતાને તેમના બચત નાણાં બેન્કમાં રોકવા વિનંતી છે, બેન્ક તરફથી તમામ પ્રકારની થાપણો આકર્ષક વ્યાજના દરોથી સ્વીકારવામાં આવશે. વધુ વિગત માટે બેન્કનો સંપર્ક સાધવા વિનંતી છે.
- (૩) ગુજરાત તથા મુંબઈ રાજ્યના અગત્યનાં શહેરોમાં ચેક, હુડીઓ વગેરે વસુલ કરવાની તથા ગુજરાત રાજ્યની સહકારી બેન્કો ઉપર ડ્રાફ્ટ લખવાની સગવડ છે.
- (૪) દરેક પ્રકારનું બેન્કીંગ કામ કરવામાં આવે છે.

મનુભાઈ હરિલાલ પરીખ
મેનેજર,

ગોકળદાસ મોહનલાલ પટેલ
પ્રમુખ,

અમરેલી જિલ્લા મધ્યસ્થ સહકારી બેન્ક લી. અમરેલી.

ધી જૂનાગઢ ડિસ્ટ્રીક્ટ સેન્ટ્રલ કો-ઓપરેટીવ

બેંક લિ : જૂનાગઢ

ટેલીફોન :- મેનેજર, ૨૦૭ - ૨૦૭ એ

ટેલીગ્રામ : Coopbank

એકાઉન્ટન્ટ :- ૨૭૮.

પોસ્ટ બોક્ષ નં. ૪

તા. ૨૨-૪-૧૯૫૯ ના રોજ મુખર્ષી રાજ્યના સહકારી કાયદા હેઠળ નોંધાયેલ

મુખ્ય કચેરી : વણુઝારી ચોક, જૂનાગઢ.

પ્રમુખ : શ્રી ચિત્તરંજન રૂ. રાજ,

ઉપ પ્રમુખ : શ્રી ભોજભાઈ વિરમભાઈ રાઠોડ

લાખ

૧. અધિકૃત શેરભંડોળ	૨૦૦.૦૦
૨. ભરપાઈ થયેલ શેરભંડોળ	૧૨૮.૩૭
૩. અનામત ફંડ અને અન્ય ભંડોળ.	૪૫.૪૨
૪. કાર્ય ભંડોળ	૮૭૪.૧૭

: શા ખા એ :

૧. વેરાવળ	૭. માંગરોળ	૧૩. ભેંસાણ	૧૯. ખાંટવા
૨. માણુવદર	૮. માળિયા	૧૪. મેંદરડા	૨૦. શાપુર.
૩. પોરબંદર	૯. તાલાળા	૧૫. ચોરવાડ	૨૧. ગીરગઢડા
૪. ઉના	૧૦. વિસાવદર	૧૬. માધવપુર-ધેડ	૨૨. સરદારગઢ
૫. વંચલી.	૧૧. કુતિયાણા	૧૭. ખીલખા	૨૩. લીંછુડા
૬. કેશોદ	૧૨. રાણાવાવ	૧૮. ગીરગઢડા રોડ-ઉના.	૨૪. રાણપુર

- દરેક પ્રકારની થાપણો આકષક વ્યાજના દરે સ્વીકારવામાં આવે છે.
- પંચાયતો, મ્યુનિસિપાલિટી, જુદા જુદા પ્રકારનાં બોર્ડ અને ટ્રસ્ટની બેંક તરીકે કામ કરે છે.
- દરેક શાખા પર તથા ગુજરાત અને મહારાષ્ટ્ર રાજ્યના શહેર ઉપર એક, ફ્રાક્ટ ઇસ્યુ કરવામાં આવે છે.
- ગુજરાત રાજ્યના શહેરો તથા ખીજાં સ્થળો ઉપર હુંડી, ખીલ વિ. વસુલ કરવાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવેલ છે.
- જિલ્લાની સહકારી મંડળોએ મારફત બેંકોને બેંકોનાં કામકાજ માટે ધીરાણ કરવા ઉપરાંત ગૃહ અને નાના ઉદ્યોગોના વિકાસ માટે પગારદાર કર્મચારીઓને તથા નાગરિક બેંકોને પણ નાણાકીય સગવડ પૂરી પાડવામાં આવે છે.

વધુ વિગત માટે સંપર્ક સાધો.

મનહરલાલ ર. નારેચણીયા

ખી. કામ. એલ. એલ. ખી.

મેનેજર

૨૭૭૭૦

કુમ કુમ સિલ્ક મિલ્સ

આકર્ષક ડિઝાઇન અને સુમેળ રંગોવાળા
ચુનંદી જતોની અમારી વિશિષ્ટતાઓ

આર્ટ સિલ્ક, નાઇલોનના ફેન્સી કાપડ ખતાવનારા, નાયલોન શર્ટીંગ,
પાલવજરી સાડી, પ્રિન્ટેડ સાડી, ફેન્સી ક્લોક તથા નાયલોન બ્રોશ
અને બ્રોકેડ વગેરે.

ધી કુમકુમ સિલ્ક મિલ્સ

મુંદરબાગ, આગ્રારોડ, કુર્લા-૭૦ : મુંબઈ

‘ભારત સિલ્ક મિલ્સ’ ના કાપડનો જ આગ્રહ રાખો

* સુંદર નવીનતાભરી ડિઝાઇન અને સુમેળ રંગોવાળી
ચુનઘી જાતોની અમારી વિશિષ્ટતાઓ *

આટ્ સિલ્ક
નાઈલોન શર્ટિંગ
પાલવજરી સાડી
પ્રિન્ટેડ સાડી
ફેન્સી ક્લોક
નાયલોન ઓરો
વગેરે

ધી ભારત સિલ્ક મિલ્સ (પ્રાઈવેટ) લિ.

સુંદર બાગ, કુર્લો - ૭૦ : મુંબઈ.

૧૫ દિવસ : આ પુસ્તક વધુમાં વધુ ૧૫ દિવસ
માટે રાખી શકાશે.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંચાલિત
શ્રી ચી. મં. ગ્રંથાલય, નવરંગપુરા
અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૬